TIETOLIPAS | 299

Toimittaneet Sari Kivistö, Katariina Kärkelä,
Erika Pihl ja Isa Välimäki

Unohtuneet kirjoitukset

Katoaminen kirjallisuushistoriassa

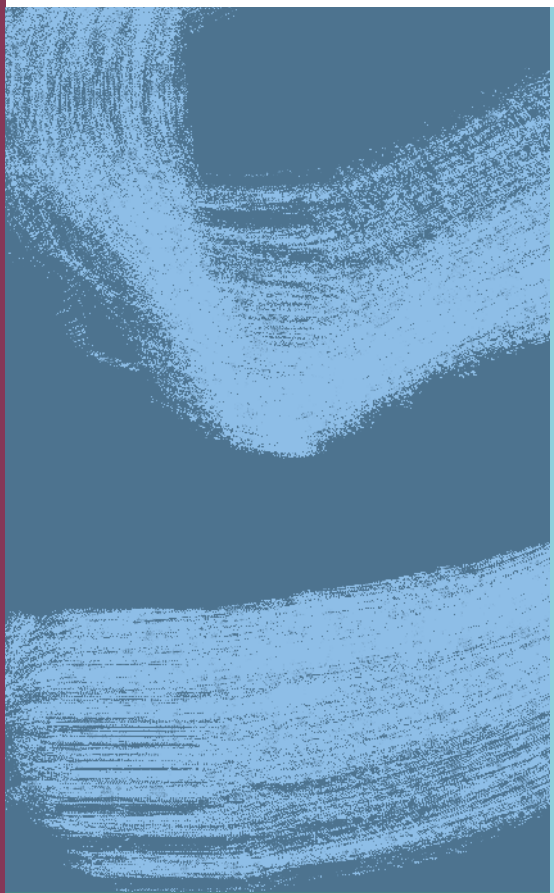

SKS

Tietolipas 299

Unohtuneet kirjoitukset

Katoaminen kirjallisuushistoriassa

Toimittaneet
Sari Kivistö, Katariina Kärkelä,
Erika Pihl ja Isa Välimäki

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura | Helsinki | 2025

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Teos on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

unesco
Inscribed on the National Register Memory of the World

SKS:n julkaisujen kokoelma kuuluu Unescon kansalliseen Maailman muisti -rekisteriin.

Tietolipas 299

© 2025 Sari Kivistö, Katariina Kärkelä, Erika Pihl, Isa Välimäki ja SKS

Kansi: Eija Hukka | Sarja-asu: Emmi Kyytsönen
Taitto: Sisko Honkala | Sarja-asu: Markus Itkonen

ISBN 978-951-858-964-1 (nid.)
ISBN 978-951-858-965-8 (EPUB)
ISBN 978-951-858-966-5 (PDF)

ISSN 0562-6129 (nid.)
ISSN 2670-2584 (verkkojulkaisut)

DOI https://doi.org/10.21435/tl.299

Teos on lisensoitu Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International -lisenssillä, ellei toisin mainita.
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi)

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa
https://doi.org/10.21435/tl.299
tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

TEHTY SUOMESSA
PRODUCERAD I FINLAND

PunaMusta Oy, Turenki 2025

Sisällys

Johdanto kirjallisuuden unohtumisen ja katoamisen tutkimukseen 9
Sari Kivistö, Katariina Kärkelä, Erika Pihl ja Isa Välimäki

I Unohtuminen ja katoaminen kirjallisuushistoriassa

”Paperikorien tyly unohdus”
Unohtumisen metaforat sanomalehtiarkistossa 42
Sari Kivistö

Kirjallisuuden keskiöstä katveeseen
Määrällinen katsaus tilannerunouden vaiheisiin 79
Eeva-Liisa Bastman

Professoriromaanista tuotantoromaaniin
Unohdettujen lajien historiaa, typologiaa ja keskeisiä edustajia 116
H. K. Riikonen

II Kirjailijoita kaanonin reunoilta

Kuin surmaisi päivänkorennon
Volmar Lindmanin historialliset romaanit 1800- ja 1900-luvun vaihteen kirjallisuuskritiikissä 166
Erika Pihl

Pikkukaupungin professori Johan Kraftman
Tiedon tuottamisen paikat ja unohtumisen kysymys 1700-luvulla 204
Ella Viitaniemi

Émilie du Châtelet'n *Vapaudesta* 1700-luvun unohtuneena tekstinä
Filosofis-historiallinen luenta 229
Jan Forsman ja Jani Hakkarainen

III Keskiajan kadottamat

Kerettiläisten kirjat
Lukemisen käytännöt ja eletty usko keskiajan Languedocissa 258
Saku Pihko

Himokkaan munkin passio
Kuka muistaisi keskiajan parodisen Raamattu-centon? 286
Ville Vuolanto

Keskiajan bestiaarit
Suositun tekstilajin hidas katoaminen ja eläinkertomusten jatkumo 317
Nelli-Jasmin Järvelä

IV Kuvitellen muistetut

Profetia kirjallisuutena
Sibillan Ennustus-kirjan vaiheet Ruotsin vallan ajoista 2000-luvulle 360
Päivi Mehtonen

Kansallissankari, jota ei koskaan ollut
Fale Bure ja Johannes Bureuksen genealogiset muistiinpanot 395
Tiina Miettinen

Upoksiin painunut immram
Keskiajan immram-kertomusten kaiku modernissa fantasiassa 422
Katariina Kärkelä

Kirjoittajat 451
Abstract 455
Asiahakemisto 456
Henkilöhakemisto 460

Johdanto kirjallisuuden unohtumisen ja katoamisen tutkimukseen

Sari Kivistö
https://orcid.org/0000-0002-9565-9291
Katariina Kärkelä
https://orcid.org/0009-0007-2461-2676
Erika Pihl
https://orcid.org/0000-0002-8976-7042
Isa Välimäki
https://orcid.org/0000-0003-2909-6790

Ranskalainen kirjailija ja filosofi Maurice Blanchot kirjoitti teoksessaan *Kirjallinen avaruus* (2003 [1955]) unohtumisen tuomasta turvasta kirjojen maailmassa. Unohtunut kaunokirjallinen teos voi parhaimmillaan hyötyä hyljeksinnästä ja ”löytää tuomiostaan tilan, jossa se pysyy säilössä” (2003, 173). Blanchot jatkaa, että teos voi painua ”kirjastojen helvettiin” ja kadota ”tulen poltteeseen tai unohduksen haaleuteen” (mt.) mutta saada tästä loitontumisestaan uutta voimaa ja kestoa, joka on alkusysäys teoksen ajattomuudelle.

Samantapaisen unohduksen kannattelevan efektin tuo esiin Carlos Ruiz Zafón suositussa mysteeriromaanissaan *Tuulen varjo* (2001). Romaanissa unohtuneiden kirjojen hautausmaa on paikka, jossa käytöstä pois jääneet niteet odottavat ikuisesti vielä mahdollisia tulevia lukijoita. Jokaisella ajan virtaan kadonneella kirjalla on sielu, joka koostuu sen kirjoittajan ja aiempien lukijoiden sieluista. Näistä lukijoista, heidän unelmistaan ja sivuilla lipuvista katseistaan, kirjan sielu kasvaa ja vahvistuu, kunnes se jonain päivänä löytää kenties uuden sielun lehdilleen. Samalla katoamisessa on lohdullisia piirteitä, sillä mikään kerran ollut ei katoa kokonaan. Voiko yksittäinen teos tai jopa kokonainen kirjallisuuden laji siis palata manan majoilta takaisin elämään?

Kirjamme hahmottelee valikoitujen esimerkkien avulla yksittäisten teosten ja kokonaisten kirjallisuuden lajien eli genrejen

https://doi.org/10.21435/tl.299

katoamisen ja unohtumisen muotoja, prosesseja ja syitä historian eri vaiheissa. Lähestymme aihetta analysoimalla myös historian hämärään tavalla tai toisella unohtuneita kirjoittajia, joiden kirjalliset tuotannot näyttäytyvät nykykontekstissa uudessa valossa. Kysymme, miten kirjallisen kentän sisäiset muutokset, laajemmat kulttuuriset ja yhteiskunnalliset kehityskulut tai historian tapahtumat ovat vaikuttaneet kirjallisuuden säilymiseen ja kulttuuriseen haavoittuvuuteen. Kirjallisuushistoriassa on nostettu esiin unohtuneita kirjailijoita ja tutkittu esimerkiksi sensuuria aktiivisen unohtamisen muotona, mutta unohdusta erityisenä linssinä kirjallisuushistorian muotoutumiseen ei ole laajasti hyödynnetty, vaikka kotimaisen kirjallisuuden kentällä esimerkiksi Juri Nummelin on aiemmin teoksissaan *Unohdetut kirjailijat 1–2* (2007a-b) ja *Roskakirjallisuuden lyhyt historia* (2017) nostanut monipuolisesti esiin kotimaisesta kaanonista syrjäytettyjä kirjailijoita ja kirjallisia ilmiöitä. Miltä kirjallisuushistoria siis näyttää, jos katsomme sitä unohduksen läpi?

Teoksemme kiinnittyy yhtä lailla unohtumisen kuin katoamisenkin toisiinsa limittyviin ilmiöihin. Kirjan luvuissa erilaisina painopiste- ja näkökulmaeroina ilmenevä rajanveto katoamisen ja unohtumisen välillä perustuu pitkälti ontologisiin prosesseihin ja niiden osapuoliin: avainkysymys on, kenelle unohtuminen ja katoaminen todella tapahtuvat. Intuitiivisesti ajatellen katoaminen – etenkin materiaalisiin, konkreettisiin seikkoihin palautuvana ilmiönä – tapahtuu hävinneelle oliolle itselleen, kun vaikkapa antiikin papyrusten lehdet vuosisatojen kuluessa maatuvat kosteudessa kuin ruumis tai kuorolyriikan musiikki ja tanssi katoavat kaukaisuuteen. Unohtuminen puolestaan tarvitsee tiedostavan subjektin, kollektiivisen kulttuurisen muistin tai yksittäisen lukijan, ja aukon tämän muistissa. Kirjoitukset unohtuvat, kun esimerkiksi kaanonin muodostus tai tutkimuksen puute hävittää ne yleisön muistista, ja tekstit jäävät kirjastojen lukittuihin kaappeihin tai maanalaisten kirjavarastojen syövereihin. Juuri unohtamiseen nivoutuvat myös monet kirjallisuushistorian merkittävimmistä eettisistä kipupisteistä: vähemmistöjen ja pienten kielialueiden kirjallisuudet ovat yhä vaarassa jäädä jalkoihin (vrt. Mikkola 2021). Unohtuneita uhkaa katoaminen, kun

https://doi.org/10.21435/tl.299

säilymiseen ei panosteta eikä olemassaoloa tiedosteta. Katoaminen ei kuitenkaan aina ole lopullista. Aiemmin kadotettuja teoksia voidaan löytää uudelleen, jolloin ne siirtyvät unohtuneiden joukosta jälleen tunnettujen teosten joukkoon.

Länsimaisen kirjallisuuden kaanon – erityisen merkittävinä pidettävien kirjailijoiden ja teosten joukko (ks. esim. Bloom 1996) – on pitkään rakentunut vaillinaisesti erilaisten vähemmistöjen kustannuksella. Kirjallisuushistoriat synnyttävät ja vahvistavat kaanoneita, mutta voivat myös purkaa niitä tuomalla tietoisuuteen vaihtoehtoisia historioita. Käsillä olevassa kirjassa katsomme monitieteisestä näkökulmasta erilaisten kaanoneiden läpi sinne, minkä valtavirta on ajan mittaan jättänyt taakseen. Kirjailijoiden, tuotantojen ja tieteenalojen vakiintuneiden arvostusten takaa löydämme instituutioiden säätelemiä kohtaloita myöhäisantiikista modernille ajalle. Laajan historiallisen repertoaarin avulla avaamme unohtumisen ja katoamisen prosesseja ja niihin vaikuttaneita tekijöitä, niin että jokainen luku kerryttää ymmärrystä kirjallisen haavoittuvuuden muodoista ja niiden tutkimisen mahdollisuuksista. Unohduksen vastapainona tarkastelemme erilaisten tekstilajien kestävyyttä, ja siten aikakausien rajat ylittävää menneisyyden läsnäoloa. Kirjamme osallistuu näin kirjallisuushistoriallista tutkimusta ja kaanonia koskevia käsityksiä uudistavaan kehitykseen, jota on pyritty käynnistämään kirjallisuuden ja kulttuuriperinnön kentällä (esim. Hämäläinen & Tarkka 2022).

Kirjamme kohdelukijoina ovat kirjallisuushistoriasta ja historiallisista aineistoista kiinnostuneet tutkijat, opiskelijat ja laajempi lukijakunta. Keskitymme unohtuneiden tekstien tutkimukseen ja tarjoamme samalla lukijoille välineitä vastaavan tutkimuksen tekemiseen omien aineistojensa parissa eri tieteenaloilla. Yhteisessä lähestymistavassamme painottuvat yhtäältä tekstilähtöisyys, toisaalta unohtuminen kulttuurihistoriallisena ilmiönä: pyrimme ymmärtämään unohtumisen ja katoamisen prosesseja erilaisten instituutioiden ja kirjallisten virtausten kontekstissa niin akateemisten, uskonnollisten kuin kaunokirjallistenkin tekstien maailmassa. Kaikki luvut kohdistuvat kiinnostaviin tutkimattomiin teksteihin

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja lajeihin. Ne vastaavat omasta näkökulmastaan seuraaviin kysymyksiin: Miten kirjallisuuden unohtumista voidaan tutkia? Millaisia menetelmiä tutkijat käyttävät tarkastellessaan kadonneita tai unohtuneita lajeja, kirjailijoita tai teoksia? Millaista ylipäätään on tutkijan työskentely hävinneiden kirjallisten aineistojen parissa?

Katoavaisten lajien tutkimus

Lähtökohtanamme kirjallisuushistorian tutkimiselle on havainto, että kirjallisuushistoriaa kirjoitetaan yleensä jäljelle jääneiden teosten näkökulmasta, vaikka historia on täynnä erilaisia katoamisen tapoja – tuhoutuneita käsikirjoituksia, hylättyjä kirjaprojekteja, kirjoittamattomia teoksia tai vanhentuneiksi tuomittuja lajeja. Katoaminen on ruokkinut kirjailijoiden mielikuvitusta, ja aihetta on käsitelty kaunokirjallisuudessa useissa teoksissa. Esimerkiksi yhdysvaltalaisen Julia Alvarezin maagista realismia edustavassa romaanissa *The Cemetery of Untold Stories* (2024) päähenkilö polttohautaa kaikki keskeneräiset käsikirjoituksensa ja muistiinpanonsa pienelle perimälleen maatilkulle Dominikaanisessa tasavallassa. Kaksi viimeistelemätöntä käsikirjoitusta kieltäytyy kuitenkin syttymästä tuleen, ja niiden henkilöt heräävät eloon kertomaan oman tarinansa.

Kirjallisuushistoria tuntee myös lukuisia tarinoita todellisista teoksista, jotka erilaisten sattumusten myötä eivät ole koskaan päätyneet lukijoiden käsiin – ajatellaan vaikkapa Ernest Hemingwayn Pariisin rautatieasemalla kadonnutta käsikirjoitussalkkua, Nikolai Gogolin lehti lehdeltä omin käsin polttamaa *Kuolleiden sielujen* jatko-osaa tai Sylvia Plathin kirjallisen jäämistön ja toisen romaanin salaperäisiä vaiheita hänen kuolemansa jälkeen. Kanadalainen kirjailija Anne Michaels kirjoitti holokaustia käsittelevässä teoksessaan *Fugitive Pieces* (1996), että niin kauan kuin muistamme vaikkapa kadotetun maan, voimme tehdä siitä kartan. Samalla lailla kertomalla tarinoita kadonneista kirjoista niiden muistoa pidetään yllä ja ne keksitään ikään kuin uudelleen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Yleisesti ottaen katoaminen on kiinnostava ilmiö myös siksi, että se luo aktiivista tilaa, jossa lukijat ja tutkijat voivat osallistua kirjallisesta kaanonista ja kulttuurisesta muistista käytävään keskusteluun analysoimalla katoamisen jättämää aukkoa. Aukot ja ellipsit luovat läsnäolon ja poissaolon jännitettä piirtämällä esiin sitä hiljaisuutta, josta historialliset lähteet nousevat näkyviimme vajavaisina ja valmiina tulkinnoillamme täydennettäviksi (vrt. Braune 2013; Kivistö 2023). Katoamiseen ovat vaikuttaneet historiassa eri tekijät. Kirjallisen maun ja lukutaidon muutosten sekä klassisen kielitaidon ja suullisen kulttuurin murtumien lisäksi hävityksen voimia ovat olleet esimerkiksi maallistuminen, globalisaatio, modernistuminen ja teknistyminen. Myös suuntauksissa tai kaanonissa tapahtuneet käänteet, eettisen ympäristön muutokset sekä markkinoiden ja talouden vaihtelut ovat ohjailleet kirjojen kohtaloita.

Kirjojen ja muiden painotuotteiden elämänvaiheita tutkitaan kirjahistorian alalla. Se tarkastelee kirjaa materiaalisena esineenä, kulttuurisena ilmiönä ja tiedonvälityksen välineenä esimerkiksi bibliografisten ja sosiologisten menetelmien avulla. Kadonneiden kirjojen tutkimus on kirjahistorian kehittyvä kansainvälinen tutkimussuunta, joka on keskittynyt esimerkiksi yksittäisten tuhoutuneiden kirjojen vaiheisiin tai kirjastojen rooliin tekstien säilyttämisessä tai katoamisessa. Esimerkiksi Flavia Brunin ja Andrew Pettegreen toimittama teos *Lost Books* (2016) esittelee kirjahistorian metodisia periaatteita, kadonneita inkunaabeleita, sensuurin toimintaa eri maissa, yksittäisiä kiellettyjä kirjoja, tuhoutuneita kirjakokoelmia sekä sotien vaikutusta kirjojen katoamiseen. Tällaisia ovat esimerkiksi toisen maailmansodan pommituksissa tuhoutuneet saksalaiset kirjastot ja natsi-Saksan miehittämässä Puolassa järjestetyt kirjaroviot. Thomas Hayen teos *Verlorenes Mittelalter* (2016) puolestaan kartoittaa keskiaikaisen kirjallisen perinteen tyrehtymisen muotoja (vrt. myös Wilson 1952). Hayen tutkimus valaisee kadonneiden teosten jäljittämisessä käytettäviä arkistolähteitä, luostarien merkitystä käsikirjoitusten kopioinnin ja perinteen valikoinnin paikkoina sekä keskiaikaisten teosten katoamiseen vaikuttaneita syitä

https://doi.org/10.21435/tl.299

esimerkiksi laji- ja periodikohtaisesti. Käsikirjoituksiin saattoi ilmestyä kirjurien tekemiä poistoja, lisäyksiä tai sanaselityksiä, mitä myöhempi tekstikritiikki on pyrkinyt korjaamaan etsiessään mahdollisimman alkuperäistä sanamuotoa. Nämä entisöintitoimet ovat tuottaneet modernien tekstieditioiden pintaan omanlaistaan katoamisen arpikudosta – hakasulkeita, kysymysmerkkejä ja kursivointeja. Luostarikirjastojen vilkkaasta kopiointityöstä huolimatta niiden kokoelmiin saattoi myös kadota teoksia ja niiden uumenissa säilyä salaa sellaisia käsikirjoituksia, joista ei ollut koskaan pyyhitty pölyjä.

Yksittäisten teosten katoamiseen on monia syitä, kuten tulipalot, sodat, sattuma tai (itse)sensuuri, mutta mitä syitä on kokonaisten kirjallisuuden lajien katoamiseen? Kirjahistoriallinen tutkimus on osoittanut, että katoaminen on usein lajikohtaista. Esimerkiksi Alexandra Hillin (2018) tutkimus varhaisen uuden ajan alun kirjapainotoiminnasta Lontoossa näyttää, miten lukijoiden ahkerasti lehteilemät niteet, kuten aapiset tai virsikirjat, kuluivat vuosien varrella lukukelvottomiksi. Monet kadonneet teokset ovat olleet halpaa tilapäiskirjallisuutta, kuten balladeja, uutisia, uskonnollisia tekstejä tai viihdekirjallisuutta. Näitä tekstejä painettiin eniten, mutta vanhat painokset ovat voineet kadota juuri siksi, että ne olivat suosittuja, kun taas harvinaisemmat latinankieliset niteet ovat voineet säilyä hyväkuntoisina sen vuoksi, että niitä on säilytetty kirjastoissa ja luettu vain vähän.

Kirjahistoriallisen katoamisen tutkimuksen kohteena ovat olleet halpa käyttökirjallisuus ja kirjat, jotka kyllä painettiin mutta joista ei ole enää kappaleita jäljellä. Olennaisena tutkimuskysymyksenä on se, miksi jotkut kirjat säilyvät ja toiset eivät. Tässä teoksessa kirjojen lajikohtaista materiaalista katoavaisuutta sivuaa esimerkiksi Päivi Mehtonen, jonka luku profetian poetiikasta ja *Sibillan Ennustus-kirjan* uusintapainoksesta paneutuu profetiakirjallisuuden traditioon ja retoriikkaan mutta valottaa lyhyesti myös kirjallisuuden säilymisen aineellisia ehtoja. Teoksen 1700-luvulta peräisin olevat suomennokset olivat käsin laadittuja, ja myöhemmistä, painetuista versioista julkaisutiedot eivät ole säilyneet: suurissa määrin sekä

https://doi.org/10.21435/tl.299

painettu että luettu populaarikirjallisuus oli kirjaimellisesti *kulutettua*, käytössä kärsinyttä ja hävinnyttä.

Halvan tilapäiskirjallisuuden ohella muukin tilannesidonnainen tai yksityisessä käytössä ollut kirjallisuus on osoittautunut erityisen haavoittuvaiseksi yhteisöllisten ja kulttuuristen muutosten edessä. Hiipuneesta tilannesidonnaisesta kirjallisuudesta esimerkkejä tarjoaa tässä teoksessa Eeva-Liisa Bastmanin arkistotutkimukseen perustuva luku. Se tarkastelee romantiikan murroksen myötä väheksytyksi muuttunutta tilannerunoutta kotimaisen kirjallisuuden kontekstissa tutkimalla julkaistun tilannerunouden määrän muutoksia 1600-luvulta 1800-luvulle. Kuten Bastmanin luku osoittaa, länsimainen kirjallisuus on liittynyt varhaiselle uudelle ajalle saakka läheisesti henkilöiden elämänvaiheisiin, perhejuhliin ja tiettyihin yhteisöllisiin tilaisuuksiin, mutta sittemmin monet tilannesidonnaisen kirjallisuuden lajit ovat kadonneet tai yksittäiset tekstit painuneet suurten kokoelmien uumeniin.

Bastmanin mukaan katoaminen on useimmiten määrällinen prosessi, mikä voi vaikuttaa sen tutkimisen menetelmiin. Lajien katoamista voidaan tutkia monilla digitaalisilla menetelmillä, joita viimeaikainen kirjahistoriallinen tutkimus on kehittänyt esimerkiksi yksittäisten kadonneiden teosten tai painosten jäljittämiseen (ks. Bruni & Pettegree 2016). Kirjahistoria on käyttänyt tilastollisia menetelmiä paikallisten tai kokonaisten aikaperiodien kadonneiden teosten numeraaliseen tarkasteluun esimerkiksi kirjastojen kokoelmatietojen metadataa tutkimalla (ks. Dominowska ym. 2019). Tutkimuksen apuna voivat toimia myös kirjakauppojen dokumentit ja kustantajien kirjaluettelot, erilaisten myyntilistojen vertailu, perukirjat, huutokauppaluettelot ja niitä perkaavat perinteiset bibliografiset arkistotyön metodit. Kokonaiset kirjastotkin voivat kadota (ks. Raven 2004), ja yksi mahdollisuus havainnollistaa katoamisen prosesseja on rekonstruoida yksittäisten kirjastojen tai keräilijöiden historiallisia kokoelmia, jotta kokonaisuuksia ja käyttöä voidaan hahmottaa. Varhaisen kirjakulttuuriin tietokannoista huomionarvoinen on The Universal Short Title Catalogue (USTC),

https://doi.org/10.21435/tl.299

joka pyrkii kokoamaan kaiken Euroopassa painetun kirjallisuuden tiedot kirjapainotaidon alusta 1700-luvun alkuun. Tietokanta sisältää myös luettelotiedot yli 170 000 kadonneesta kirjasta, joista ei ole löydetty yhtään säilynyttä kappaletta.

Digitaalinen tutkimus esittää tutkimuskysymyksiä pitkän aikavälin muutoksista tai kansainvälisistä virtauksista. Suurten tilastojen käsittelyn mahdollistavat digitaaliset menetelmät antavat arvokasta tietoa pimentoon jääneiden tekstien määristä ja verkostoista. Näiden menetelmien ja tutkimuskysymysten tueksi ehdotamme tässä kirjassa tulkinnallisempaa ja kulttuurihistoriaa painottavaa lähestymistapaa. Määrällisten kysymysten sijasta suurin osa kirjan luvuista tarkastelee syvemmin yksittäisten unohtuneiden lajien ja kirjailijoiden kohtaloita sekä tutkijan tutkimusprosessia osana metodologista työtä kirjallisen unohtumisen ja vanhojen tekstien löytöpaikkojen parissa. Kirjallisuus ymmärretään teoksessa laajasti, niin että se kattaa kaunokirjallisuuden ohella myös asiatekstejä. Ajatuksemme on, että asiakirjat eivät tarjoa suoraa pääsyä menneisyyteen, vaan tarvitaan lähdekritiikkiä, kontekstin analyysiä ja lähteiden tulkintaa, jossa tekstianalyyttiset työkalut ovat tärkeitä.

Eri alojen tutkijat kykenevät havaitsemaan omilta erityisalueiltaan täsmällisiä historiallisia katveita, joiden löytämiseen ja valottamiseen tarvitaan yksilöllisesti syventynyttä tutkijan panosta. Tällaisiin pieniin tai vaikeasti tavoitettaviin tutkimusaukkoihin, joissa unohtumiseen kytkeytyy myös inhimillisiä motiiveja, eivät laajempia kaaria hahmottavat tai uuden teknologian avulla yksittäistapauksia esiin nostavat menetelmät välttämättä ulotu. Siksi digitaalisten menetelmien rinnalle tarvitaan unohtuneiden tekstien ja tekstilajien tapaustutkimuksia, joissa tutkija pohtii tutkimuksen alkuvaiheista alkaen aktiivisesti kirjallisuushistoriallisen unohtumisen prosesseja. Valitsemamme tulkinnallinen lähestymistapa johtuu myös kirjamme lukujen ja niiden kirjoittajien monialaisuudesta: yhtenä pyrkimyksenämme on löytää sekä kirjallisuudentutkimuksen, historian että filosofian alojen näkökulmista käyttökelpoisia tapoja, joilla voidaan käsitellä unohtumisen ja katoamisen prosesseja yhteisessä keskustelussa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Muistava ja unohtava arkisto

Antropologi Marc Augé pohtii unohduksen ja unohtamisen filosofista, kulttuurista ja metodologista roolia teoksessaan *Oblivion* (2004). Unohdus ei ole pelkkä muistin vastakohta vaan keskeinen ainesosa ja liikkeelle paneva voima inhimillisen muistin ja muistamisen ilmiöille. Augén mukaan muisti itsessään tarvitsee unohtamista: jotta ylipäätään voisimme palata muistamaan valikoituja osia kaukaisemmasta menneisyydestä, meidän on unohdettava tuoreempaa menneisyyttä. Emme voi muistaa kaikkea mennyttä, joten on kiinnostavaa havainnoida, mistä seikoista jää unohtamisen myötä muistoja, jälkiä tajuntaamme. Augén mukaan unohdus muovaa muistojamme kuin meri, joka ajan saatossa muotoilee rannikon ääriviivoja. Siten unohduksen huomioiminen yksilöllisten ja kollektiivisten muistijälkien rinnalla syventää aina ymmärrystä kohteestaan.

Muistamisen ja unohtamisen tutkimukseen erikoistuneen Aleida Assmannin (2008, ks. myös Karhu 2022) mukaan unohtuminen voi olla aktiivista unohtamista ja tuhoamista, jollaista saamme todistaa usein esimerkiksi sotien tai sensuurin yhteydessä, ja jota myös dystopiakirjallisuus kirjarovioineen on muistettavasti kuvannut. Aktiivinen sensuuri on kohdistunut joillain tavoilla epäilyttävinä pidettyihin teoksiin – syyt ovat historian kuluessa vaihdelleet moraalisesta säätelystä poliittisiin ja uskonnollisiin. Tässä kirjassa Saku Pihko keskittyy aktiivisen unohtumisen muotoihin tarkastelemalla keskiajalla harjoitettua kerettiläisten kirjojen sensuuria sekä kirjallisuuteen ja lukemiseen kohdistunutta vallankäyttöä Ranskan Languedocissa, inkvisitiotoiminnan sydämessä. 1200- ja 1300-luvuilla Languedocin alue nykyisessä Etelä-Ranskassa oli eräs inkvisitiotoiminnan polttopisteistä, ja sieltä on säilynyt paljon inkvisitioihin liittyviä lähteitä. Pihko osoittaa, miten hegemoniaansa vaalineet tahot pyrkivät rajoittamaan itselleen epämieluisien tekstien levikkiä ja lukemista. Yksittäisten tekstien kadotessa myös monet niihin kiinnittyneet historialliset tapahtumat ja käytännöt ovat jääneet myöhemmiltä tutkijoilta pimentoon.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Aktiivisen unohtamisen rinnalla kulkevat lukuisat passiivisen unohtamisen prosessit, joissa tekstit ja teokset hajoavat ja katoavat menneisyyteen ilman intentionaalisia pyrkimyksiä niiden tuhoamiseen. Sari Kivistön luku syventyy metaforiseen kieleen, jota tällaisista unohtumisen prosesseista on historiassa käytetty. Tällöin kyse ei ole välttämättä materiaalisesta tuhosta vaan teosten lipumisesta pois yleisön parista huomion marginaaleihin tai vaikkapa tekstien unohtumisesta pöytälaatikoihin tai rakennusten vinteille. Kirjojen unohtumista ja katoamista tarkastellaan luvussa osana ihmisten elettyä elämää, jossa kirjan hukkuminen on hyvin arkista. Hukattujen esineiden ohella jokaiselle tuttu kirjallisuuden unohtumisen muoto lienee hajamielinen lukeminen eli se, että välillä on vaikea muistaa, onko jotain tiettyä teosta koskaan lukenutkaan. Pierre Bayard mainitsee teoksessaan *Miten puhua kirjoista joita ei ole lukenut* (2008) mieleen painumattomien teosten lisäksi muitakin vain etäisesti muistettuja teoksia, kuten sieltä täältä selaillen luetut kirjat tai muiden mielipiteistä etäisesti tutut teokset.

Assmann (2008, 98) toteaa, että kuten unohtamisella, myös muistamisella on aktiivinen ja passiivinen puoli. Aktiivinen muistaminen kannattelee sukupolvet ylittäviä kaanoneita ja ulottaa menneisyyden nykyaikaan, kun taas passiivinen muistaminen ylläpitää menneisyyttä arkistoissa tutkijoiden tulevaa mielenkiintoa varten. Muistiorganisaatiot – kirjastot, arkistot, museot – tallentavat yhteistä kulttuuriperintöä säädös- ja päätösperäisesti (esim. Vilkuna 2007, 28–29) sekä yksityishenkilöiden vapaaehtoisuuteen perustuvin lahjoituksin (esim. Kostet 2007, 153). Ne ovat siis avainasemassa tuottaessaan ja säilyttäessään yhteiskunnassa kollektiivista muistia (vrt. Hupaniittu & Peltonen 2021). Niiden historia on kuitenkin myös menetyksen historiaa, sillä lopulta muistiorganisaatiot voivat tarjota vain valikoituja ja tulkittuja fragmentteja ja lähteitä suuremmista kokonaisuuksista. Kirjamme luvuissa valotetaan sekä systemaattisempaa arkistotutkimusta että digitaalisten arkistojen mahdollistamaa kerronnallisuutta (vrt. Brockmeier 2015) vaihtoehtoisina lähestymistapoina unohduksen tutkimiseen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Arkistojen metaforista ja filosofista merkitystä on pohdittu paljon historioitsijoiden ja arkistotutkimuksen parissa (arkistoaineistoista ks. esim. Hyttinen & Kivilaakso 2010). Terry Cookin (2013) mukaan muistin roolia arkistotyössä korostaneilla 1930–1970-luvuilla arkistojen rooli ymmärrettiin niin, että ne säilyttivät kansojen, instituutioiden ja yhteisöjen ohella myös yksilöiden kulttuurista muistia (Cookin ajattelusta ks. myös Hupaniittu 2021). Dokumenttien määrä kasvoi, kun yksityistä arkistoaineistoa nostettiin mukaan historiankirjoitukseen. Samalla arkistonhoitajan tehtävä korostui: hän oli koulutettu historioitsija-arkistoija, joka valikoidessaan historiatietoa tutkijoille loi paitsi julkista muistia myös hierarkiaa lähteiden välille vallitsevien historiakäsitysten perusteella.

Michel Foucault'n *Tiedon arkeologia* -teoksesta (2014 [1969]) lähtien arkistoja ei ole enää tarkasteltu vain tiedon säilömisen fyysisinä paikkoina tai materiaalisina kokoelmina vaan arvonmäärittäjinä ja lausumien järjestelmänä, jotka ohjaavat sitä, mitä tiettynä aikana kollektiivisesti muistetaan. Arkisto ei koostu vain materiaalisista teksteistä vaan on metafora mille tahansa korpukselle, jota luonnehtii valikointi ja unohtaminen. Arkistoteoreetikoita on kiinnostanut Foucault'n esimerkin mukaisesti tiedon, vallan ja etiikan suhde: Kuka arkistoja kokoaa? Mitä jätetään pois? Mistä menneisyys koostuu? Kuka hallitsee muistojamme, ja kenellä on valta muuttaa niitä? Miten poliittiset, kulttuuriset, taloudelliset tai uskonnolliset kontekstit määrittävät sitä, mitä tekstejä luetaan? Arkisto tarkoittaa Foucault'n (2014, 46) sanoin niitä ehtoja ja "sääntöjä, jotka määräävät kulttuurissa lausumien ilmaantumisen ja katoamisen, niiden pysymisen ja poispyyhkiytymisen, niiden paradoksaalisen olemassaolon tapahtumina ja asioina". Arkeologinen tiedon analyysi selvittää, mitkä historialliset ehdot rajaavat sitä, että toiset muistot hyväksytään ja toiset hylätään. Foucault'n ajattelussa arkisto on täynnä päällekkäisiä ja vaihtoehtoisia "hiljaisia kertomuksia" (ks. Ketelaar 2001), joita eri yleisöt tulkitsevat eri tavoilla eri aikoina.

Feministiset ja postkolonialismin tutkijat ovat suhtautuneet arkiston käsitteeseen kriittisesti ja tarkastelleet sitä Foucault'n

https://doi.org/10.21435/tl.299

jalanjäljissä vallankäytön paikkana, jota määrittää vahva menneisyyden valikointi ja unohtaminen. Näiden tutkimussuuntausten keskeinen käsite on ollut arkistojen hiljaisuus. Lisäksi ne ovat vaatineet marginaaliryhmille oikeutta omaan yhteiseen muistiin. Yhteinen menneisyys ja sen muistaminen luovat jatkuvuuden ja yhtenäisyyden tunnetta yhteisölle. Postkoloniaaliset arkistot ovat keskittyneet pelastamaan osin tuhottua kulttuuriperintöä ja kiinnittäneet huomiota aiempien arkistojen rajallisuuteen, valikointiperusteisiin, aukkoihin ja vääristymiin: vähemmistöjen ääni on yritetty saada kuuluviin. Tämä on edellyttänyt myös valtakertomusten analyysiä, sillä perinteisessä imperialistisessa kerronnassa imperiumia on pidetty yhtenäisenä hallitsemalla tietoa (ks. Manoff 2004; Keen 2003).

Postmodernissa arkistossa perinteinen käsitys teksteistä neutraaleina asiakirjoina on murentunut ja tehnyt tilaa identiteettiä koskeville ja yhteiskunnallisille kysymyksille. Osana Foucault'n jälkeistä kriittistä ajattelua ymmärrettiin, että tutkijoilla ei ole suoraa pääsyä historiallisten faktojen tai objektiivisen tiedon äärelle. Sen sijaan arkistot aineistoineen tarjoavat paljon materiaaleja erilaisille kertomuksille ja tietoisesti konstruoidun kulttuurisen muistin välittämiseen (vrt. Ketelaar 2001). Tarkastellessaan paradigman muutoksia arkistokäsityksissä Cook (2013, vrt. 2001) on osoittanut, miten postmoderni arkistokäsitys avasi tien arkistojen ymmärtämiseen normatiivisina tekoina, joiden tulisi heijastella yhteiskunnan moninaisuutta: tavalliset kansalaiset, toisinajattelijat ja marginaalit pääsivät vähitellen arkistojen fokukseen valtiollisten muistojen rinnalle. Samalla ymmärrettiin, että subjektiiviset muistot, tunteet ja sisäiset motiivit olivat yhtä lailla säilyttämisen arvoisia kuin ulkoiset teot. Myös arkistojen yhteys ihmisoikeuskysymyksiin vahvistui.

Cookin (2013, 113–116) mukaan postmodernin arkiston jälkeen arkistokäsityksissä on edetty vahvasti osallistuvaan arkistointiin ja yhteisöllisiin muistitiedon keruisiin, joita entinen portinvartija eli arkistonhoitaja korkeintaan enää fasilitoi. Yksityiset ja subjektiiviset muistot, omien kokemusten merkityksellistäminen tai laajat kansalaisprosessit ovat nousseet valtiollisesti ylläpidettyjen arkistojen

https://doi.org/10.21435/tl.299

rinnalle. Cookin ehdottama periodisaatio on toki karkea, sillä esimerkiksi Suomessa kansanperinnettä ja muistitietoa on kerätty yksityishenkilöiltä jo 1800-luvun tallennustyön ja 1930-luvulla käynnistyneen keruutoiminnan kautta, joka hyödyntää julkisia kirjoituskutsuja ja kyselyjä (ks. esim. Kivilaakso, Pesonen & Taavetti 2022, 89–90). Omien kokemusten jakamisen arkipäiväistyminen 2000-luvulla liittyy tiedon helppoon saatavuuteen, sillä internetissä jokainen voi luoda oman yhteisönsä arkiston avulla. Samalla ymmärrys arkistoaineistoista on muuttunut. Jacques Derridan *Archive Fever* -teoksesta (1996) lähtien on pohdittu ihmisten halua palata alkuun ja selvittää asioiden alkuperää. Derridan mukaan arkistojen teknologia vaikuttaa merkittävästi siihen, millaiseksi niiden sisältö muodostuu. Derridan tavoin voimme kysyä, ovatko liput, kuitit ja laskut parempaa dataa historiasta kuin valitsemamme monumentit. Arkistoaineisto ei enää ole vain historian raakadataa, vaan historiallinen tuote itsessään.

Historioitsija Carolyn Steedman on kirjoittanut teoksessaan *Dust* (2001) arkistojen tavallisuudesta. Vaikka seikkailutarinoissa ja arkistoromansseissa brittitutkijat matkustavat kaukaisiin arkistoihin selvittämään valtakunnan (imperialistista) menneisyyttä ja löytävät niistä salaisia aarteita, tavallinen tutkija tapaa arkistoissa lähinnä arkisia asioita ja ennen muuta pölyä. Pöly on konkreettista, vanhojen kirjojen nahkaselkämyksistä kohoavaa ajan jauhoa, joka imeytyy teoksia varovaisestikin lehteilevän vierailijan hengityselimiin. Sanotaan, että samasta syystä kirjansitojat kärsivät aikoinaan erilaisista iho-oireista ja keuhkosairauksista. Samalla pöly viittaa arkistolöytöjen luonteeseen: suurin odotuksin matkaan lähtenyt tutkija kohtaa aarteiden sijasta usein pieniä pettymyksiä – erikoislukusaliin tilattu latinankielinen poetiikan nide saattaakin toistaa vain aiemmista lähteistä tuttuja sanamuotoja. Pöly on myös yksi arkiston metaforista: arkistossa säilötään tekstien fragmentteja, jotka odottavat että ne sidotaan osaksi tulkintaa. Steedman muistuttaa, että arkistot ja pöly eivät itse kerro mitään, vaan ne kudotaan tarinoiksi ja unelmiksi.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Digitaalisen murroksen myötä on myös siirrytty fyysisistä arkistoista digitaalisiin (ks. esim. Folsom 2016; Manoff 2010). Digitaalisena arkisto sisältää virtuaalitodellisuudessa loputtoman määrän järjestäytymättömiä informaation fragmentteja odottamassa tulkitsijaansa, anonyymiä internetin käyttäjää, joka voi jäsentää ne tapahtumiksi ja luoda aineistojen pohjalta vapaasti kertomuksiaan ja tulkintojaan. Sähköisiä aineistoja on kutsuttu digitaaliseksi pölyksi, joka on rajatonta mutta yhtä sotkuista kuin materiaalinen pölykin (Paula Amad, sit. Folsom 2016). Joka tapauksessa arkistot tarjoavat ajallista tietoisuutta: ne antavat käsityksen ajan kulumisesta ”nykyajan sokaisemalle ihmiselle” (Brothman 2010, 142).

Rajallinen kaanon ja (epä)suosion käsite

Aktiivinen muisti kannattelee kaanoneita, mutta etenkin länsimaisen kirjallisuuden kaanon on ollut viime vuosikymmenet kiivaan keskustelun kohteena. Kaanonia on arvosteltu esimerkiksi siitä, että se sivuuttaa naisten tai erilaisten vähemmistöjen kirjoittaman sekä keskeisimpien kieli- ja kulttuurialueiden ulkopuolelle jäävän kirjallisuuden, vaientaa näiden ryhmien äänen ja vähättelee heidän teoksiaan. Monet ovat vaatineet ja toteuttaneet kaanonin avaamista, purkamista tai laajentamista aikaisemmin vähäisemmälle huomiolle jääneiden ihmisryhmien reilumman osuuden nimissä. Kaanon voidaankin nähdä alati jännitteisenä poliittisen, sosiaalisen ja kulttuurisen vallankäytön alueena, jota määrittävät kirjallisuusinstituution toimintaa ja keskustelua kulloinkin hallitsevat tahot. Joidenkin ihmisryhmien ääniä voidaan unohduttaa myös tietoisesti käyttämällä kaanonia ulossulkemisen tai vaientamisen välineenä. (Ks. esim. Greetham 1999; Grabes 2008; Hämäläinen & Tarkka 2022, 7–9.)

Eräs tunnetuimmista vahvan kirjallisen kaanonin kannattajista on ollut yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkija Harold Bloom, joka puolustaa seikkaperäisesti vakiintunutta länsimaisen kirjallisuuden kaanonia runsaasti keskustelua herättäneessä teoksessaan *The Western Canon* (1996). Hänen näkemyksensä mukaan kaanonin

https://doi.org/10.21435/tl.299

muotoutumista ovat ohjanneet vankat esteettiset arvostelmat pitkän aikavälin kuluessa, ja tätä perintöä tulisi arvostaa. Bloom tarjoaa teoksensa liitteenä täsmällisen luettelon, joka koostuu hänen arvionsa mukaan länsimaisen kirjallisuuden kaanoniin kuuluvista teoksista.

Hieman toisenlaisen kaanonin puolustuksen muotoilee Italo Calvino pohtiessaan klassikon määritelmää kirjoitelmassaan *Perché leggere i classici* (1991). Calvinon mukaan klassikon lukeminen jättää jäljen muistin kerrostumiin ja ohjaa myöhempiä lukukokemuksiamme antaen niille vertailukohdan, vaikka olisimme aikaa sitten unohtaneet lukemamme teoksen yksityiskohdat. Myöhemmin uudelleen luettuna tällainen unohtumaton lukuelämys palauttaa mieleen sen, mistä tapamme katsoa kirjallisuutta on syntynyt: se auttaa tunnistamaan niitä sisäisiä tulkintamekanismeja, joiden syntyä emme enää muista. Teos itsessään voi unohtua, mutta sen vaikutus jää elämään.

Herbert Grabes (2008) kuitenkin huomauttaa, että kulttuurinen valta kaanonin muodostumiseen ei ole aivan yksiselitteinen. Kirjallisen kaanonin muotoutumiseen liittyvä jännite kirjallisuuden säilyttämisen ja unohtumisen välillä on ollut aina jossakin määrin myös avoin keskustelulle ja altis historiallisille muutoksille monimutkaisissa kulttuurisissa prosesseissa. Kaanonin muodostumiseen, sekä sisällytettyjen teosten asemien vahvistamiseen että niihin kohdistuneisiin muutoksiin, ovat osallistuneet ja osallistuvat myös nykyisin – tietoisesti ja tiedostamattaan – monenlaiset toimijat: teoksia arvioivat kriitikot, aiemmasta kirjallisuudesta inspiroituneet kirjailijat, yliopistossa opettavat tutkijat, kirjasuosituksia ystävilleen antavat lukijat ja monet muut. Grabesin mukaan kaanonin tutkimus onkin siirtynyt sisällöllisten väittelyiden sijaan käsittelemään yhä enemmän kaanonien historiallista muotoutumista kulttuurisen muistin viitekehyksessä.

Kirjallisuushistoriallisen kaanonin muodostumiseen kuuluu väistämättä, että vain osa kirjailijanimistä jää historiaan. Esimerkiksi André Morize on korostanut jo 1920-luvulla (1922, 84–86), miten Voltaire, Rousseau ja Diderot lukivat päivittäin kirjallisuutta ja

https://doi.org/10.21435/tl.299

lehtiä, jotka vaikuttivat heidän tuotantoonsa merkittävästi. Emme silti aina huomaa, että kanonisoitujen nimien taustalla on lukematon määrä ajan tuntematonta keskustelua ja unohtuneita kirjailijoita. Morize (mt., 86) esimerkiksi toteaa, että Rousseaun *La Nouvelle Héloïse* ei luonut luontotunnetta 1700-luvulla vaan antoi sille tunnetun ilmaisun. Kirjallisuuden lähteiden, vaikutteiden ja historiallisen kontekstin kartoittaminen on erityisen tärkeää esimerkiksi originaliteetin arvioimiseksi, etenkin, koska yleissivistyksen ja aineiston tuntemuksen painopisteet ovat vaihtuvien lukijasukupolvien myötä muuttuneet. Tietous – ja muistaminen – edellyttää kirjallisuushistoriallista lukeneisuutta: Montaigne lainasi esseissään mietteitä Senecalta eikä lähteitä merkitty näkyviin, sillä lukijoiden oletettiin tunnistavan ne muutenkin.

Lukijoiden hiipuva kompetenssi on yksi unohtumisen ja lajien kuoleman mahdollisista lähteistä (vrt. Fowler 1971), mitä valottaa tässä teoksessa Ville Vuolannon luku keskiajan parodisesta centosta. Centolla viitataan antiikista alkunsa saaneeseen tekstien laatimisen tekniikkaan, jossa uusia runoja luotiin punomalla yhteen otteita tunnetuista teksteistä kuten antiikin klassikoista tai Raamatusta. Kokonaan lainauksista koostuvia centoja laadittiin myös proosamuotoon. Muodon ymmärtäminen vaati kekseliään sitaattitekniikan havaitsemista ja laajaa lukeneisuutta, jotta lukija osasi arvostaa eri lähteiden ja merkitsemättömien sitaattien varaan rakennettua lopputulosta. Centon kohtalo paljastaakin kaanonin historiallisten muutosten vaikutukset lukijuuteen: jo tekstilajin tunnistaminen on aiheeseen perehtymättömälle nykylukijalle vaikeaa, kun pohjatekstien ensisijaisuus, tunnettuus ja arvovaltaisuus muihin teksteihin nähden ei ole enää yhteisesti jaettua tietoa laajan lukevan yleisön parissa. Antiikin tutkijat ovat opetelleet lukemaan ja tulkitsemaan fragmentaarisina säilyneitä papyruskaislan lehtiä ja ajan hävittämiä sanoja, ja aukkoisista runoista on avautunut myöhemmille runoilijoille kokonainen kirjallinen avaruus, mutta säilynytkin teksti voi kadota näkyviltämme, jos emme ymmärrä, mistä siinä on kyse.

Paitsi kaunokirjallisuudessa myös tieteellisessä keskustelussa olennaisiin vuorovaikutuksen, ajatustenvaihdon ja alkuperäisyyden

https://doi.org/10.21435/tl.299

kysymyksiin paneutuu teoksessamme Jani Hakkaraisen ja Jan Forsmanin luku ranskalaisen kirjailijan ja matemaatikon Émilie du Châtelet'n kirjoituksista. Luku keskittyy etenkin du Châtelet'n julkaisemattomaan käsikirjoitukseen *Vapaudesta* ja sen syntyyn, jossa sekä du Châtelet'n että Voltairen työllä on osansa. Samalla luku esittelee yhden perinteisen kadonneiden kategoriaan kuuluvan hahmon, sillä juuri varhaisen uuden ajan alun naiskirjailijat ja -ajattelijat edustavat tyypillisesti kaanonien ulkopuolelle pudonnutta ”lost writer” -luokkaa. Jennifer Summit (2000) on kuitenkin muistuttanut, että trooppi naisten ulkopuolisuudesta voi itsessään olla myös haitallinen luodessaan kulttuurisen mallin, jossa naiset asetetaan ulkopuolisten ja kadonneiden kategoriaan jonkinlaisina katoamisen ruumiillistumina. Kuinka paljon katoamisessa on oikeastaan kyse omasta sokeudestamme ja katseemme hämärtymisestä eikä itse menneisyyden hämärästä? Jos tahdotaan tuoda näkyviin naisten toimijuutta, katoamista ei tule yksioikoisesti nähdä naiskirjailijoita yhdistävänä piirteenä, mutta samalla unohtumisen sukupuolittuneet historialliset prosessit vaativat myös jatkuvaa tutkimusta.

Mikä sitten vaikuttaa siihen, että yleisö ottaa jonkin teoksen omakseen? Kirjallisuushistoriaa muovaavat yksinkertaistaminen, karsiminen ja rajallinen muisti: sosiaaliset ryhmät voivat kannatella vain rajallista määrää teoksia repertoaarissaan, mikä johtaa paitsi unohtumiseen myös esimerkiksi kirjailijoiden lokerointeihin ja tietyn profiilin muodostumiseen. Vaikeasti luokiteltavat kirjailijat ovat usein vaarassa pudota suuria kansallisia tai muita kehityskaaria rakentavista kertomuksista. Tämä karsiutuminen näkyy konkreettisesti niin, että tunnetuiltakin kirjailijoilta tunnetaan vain heidän pääteoksensa: Voltairen 52 teoksesta – pamfletit mukaan lukien on puhuttu jopa kahdestatuhannesta kirjasta – muistetaan lähinnä hänen satiirinen teoksensa *Candide*. Jokainen aikakausi rakentaa teoksen uudelleen omista lähtökohdistaan ja alkuperäinen hajoaa väistämättä, mutta toiset teokset ovat hauraampia kuin toiset.

Suosiota on kutsuttu kriitikoiden aikakäsitteeksi, joka mittaa yksittäisiä tapauksia. Suosio on sosiologinen ilmiö, joka ei ole välttämättä riippuvainen teoksen arvosta tai laadusta, vaan siihen

https://doi.org/10.21435/tl.299

vaikuttavat kirjallinen muoti, kustantamot, markkinointi, mediahuomio ja merkitys lukevalle yleisölle. Miksi suosio voi vaihdella radikaalistikin? Miksi jokin kirjallisuus tuomitaan jopa roskaksi? Kulttuurintutkijat Martin Lüthe ja Sascha Pöhlmann (2016) ovat jäsentäneet kirjallisen kentän muutoksia *unpopular*-käsitteen avulla. Perustelut sille, mikä tekee jostain kirjasta, kirjailijasta tai lajista kulloinkin epäsuositun, vaihtelevat eri aikoina. Kirjailijoilla on monia mahdollisuuksia joutua epäsuosioon, kuten esimerkiksi huono huumori, misogynia, rasismi tai homofobia. *Unpopular* ei kuitenkaan tarkkaan ottaen tarkoita vain epäsuosittua vaan jollain lailla abjektia tai kiistanalaista kategoriaa, joka asettuu viihteellisen ja korkeakirjallisen välimaastoon. Lüthe ja Pöhlmann esittävät, että epäsuosio voi olla ulkoa päin asetettu (yleisö, kriitikot) kategoria tai oma valinta, mutta joka tapauksessa se *tuotetaan* ja se vaatii aina yleisön poissaolon. Samalla se liittyy tavalla tai toisella epäonnistumiseen myynnissä tai kiinnostavuudessa. Epäsuosio ei kuitenkaan aina ole negatiivinen asia, vaan kirjailijat voivat myös tavoitella marginaalista asemaa ja asettua tietoisesti kategorioiden, lajiodotusten ja valtavirran ulkopuolelle. Epäsuosiolla on ollut kulttuurista arvoa antiikin satiirikoista aina 1900-luvun modernisteihin.

Lüthe ja Pöhlmann (2016, 18–19) erittelevät useita suosion ja epäsuosion muotoja kuluttajien määrästä suosion esteettiseen perustaan. Useimmiten kulttuurituotteen suosio tarkoittaa samaa kuin kaupallinen suosio, jolloin sitä mitataan myynnin valossa – joko teos myy hyvin tai floppaa. Yksi suosioon liittyvä tutkimuksellinen käsite on ollut ”kuolemaefekti” (*death effect*; ks. Green & Mohler 2013). Sen avulla on vahvistettu oletusta siitä, että kirjailijan kuolema nostaa hänen teostensa myyntilukuja ikään kuin kunnioituksesta edesmennyttä kohtaan. Suosio voi myös olla kriittistä suosiota, jolloin kulttuuriarvon määrittäjinä toimivat kriitikot. Erityisesti pienillä kielialueilla yksittäisen kriitikon teilaus tai kehu saattoi aiemmin vaikuttaa ratkaisevasti kirjailijan näkyvyyteen ja uraan. Kotimaisista, kriitikon teilaamiksi tulleista kirjailijoista tunnetuin esimerkki lienee Aleksis Kivi. Huomattavasti huonommin tunnetaan vuonna 1861 syntynyt Volmar Lindman, jonka unohduksiin

https://doi.org/10.21435/tl.299

painuneeseen runo- ja proosatuotantoon aikalaiskriitikoiden hampaat pureutuivat säälimättä ja vähätellen. Kirjallisuushistoriallisesti merkityksettömäksi julistetun ja suositumpien kirjoittajien varjoon jääneen Lindmanin romanttinen historiallinen proosa ja sen osakseen saama kohtelu ovat keskiössä Erika Pihlin luvussa.

Lajien suosion vaihteluja selvittäneet tutkijat ovat tarkastelleet pitkän aikavälin kätkettyjä kirjallisuushistorian rytmejä ja sitä, miksi tietyt lajit säilyvät ja toiset tuhoutuvat. Esimerkiksi Franco Moretti (2005; ks. myös Glover 2016, 243–245) on väittänyt, että ne lajit säilyvät, jotka sopeutuvat parhaiten ympäristöönsä. Hänen mukaansa kirjallisuuden lajit ovat temporaalisia rakenteita, joiden tyypillinen elinkaari oli brittikirjallisuudessa 1700–1900-luvuilla noin 30 vuotta. Esimerkiksi 1790-luvulla katosivat pikareski, kirjeromaani, sentimentaalinen romaani ja itämainen romaani. Kehityksen syynä olivat esimerkiksi lukijakunnan muutokset ja sukupolvien vaihtuminen. 1840-luvulla teoksia alettiin suunnata tehdastyöläisille ja muille nouseville lukijaryhmille, mikä toi uusia proosamuotoja ja romaanin alalajeja markkinoille, mutta nekin olivat alttiita ajan kululle. Romaanikirjallisuuden kadonneisiin alalajeihin paneutuu tässä teoksessa H. K. Riikonen, jonka luku käy läpi unohtuneita lajeja professoriromaanista invaasioromaaniin. Riikonen pohtii sitä, mitkä yhteiskunnalliset syyt ovat johtaneet esimerkiksi teollisuus- ja tuotantoromaanin lajien suosioon ja häviämiseen Suomessa ja ulkomailla. Rikoskirjallisuus ja scifi ovat sen sijaan olleet 1900-luvun kestäviä ja muuntuvia lajeja, jotka löytävät jatkuvasti uusia yleisöjä. Omana aikanamme katoavia lajeja ovat tietotekniikan kehittymisen myötä ainakin tietosanakirjat ja kartat sekä toisaalta maallistuneisuuden myötä uskonnollinen kirjallisuus.

Kirjassamme käsiteltävät kadonneet kirjallisuuden lajit ovat kokeneet kirjallisuushistoriassa huomattavia muutoksia. Osa lajeista on kadonnut kokonaan. Osa on sen sijaan kadonnut alkuperäisessä muodossaan, mutta muuntunut vastaamaan uutta ympäristöä. Ne kantavat menneisyyttä mukanaan nykyhetkessä eräänlaisena lajimuistina. Nelli-Jasmin Järvelän luku sydänkeskiajan bestiaareista muistuttaa, miten eläimiä ja luontoa kuvaavat opettavaiset bestiaarit

https://doi.org/10.21435/tl.299

kuuluivat aikakautensa suosituimpiin lajeihin, mutta jäivät sitten toisten, ajan muutoksia osuvammin heijastavien, lajien jalkoihin. Bestiaarit jatkavat kuitenkin edelleen eloaan muuntuneissa muodoissaan esimerkiksi fantasiakirjallisuudessa. Lajimuistin käsite tulee kirjallisuudentutkija Mihail Bahtinilta (1991) ja muistuttaa lajien kyvystä kantaa aikakausien yli. Lajimuistin käsitteen avulla Bahtin esittää, että lajissa on aina ripaus ikuisuutta: se kuljettaa mukanaan kuolemattomia arkaaisia elementtejään, jotka ovat riippuvaisia jatkuvasta uudistumisesta. Nykyhetkessä elävä laji ei koskaan unohda menneisyyttään tai alkupistettään, jotka syntyvät uudelleen uusissa teoksissa. Tähän perustuu lajin muistimekanismi ja elämä, luova lajimuisti, joka ei nojaa yksittäisen kirjailijan lajitietouteen, vaan sisältyy lajiin itseensä. Bahtinin mukaan lajissa säilynyt arkaaisuus ei ole kuollutta vaan ikuisesti elävää.

Unohtumisen käyrä

Kirjallisuushistoria ei siis rakennu vain muistamisen vaan myös unohtamisen prosesseista. Renessanssi on hyvä periodiesimerkki tästä näkökulmasta, sillä se pyrki aktiivisesti suuntaamaan historiaa uudelleen. Renessanssin aikana palattiin antiikin lähteiden äärelle, etsittiin kadonneita käsikirjoituksia kirjastoista (antiikin kadonneesta kirjallisuudesta ks. Dewar 2016) ja korostettiin antiikin kirjallisuuden merkitystä humanismille. Antiikin tekstien käsikirjoituksia onkin aikojen kuluessa löydetty niin korkeilta tunkioilta, muumiokartongeista, kalakääreistä kuin parturiliikkeistäkin. Luodessaan instituutioita ja tekniikoita menneisyyden palauttamiseen – kuten kirjapainotaito ja kirjastolaitoksen kehittäminen – renessanssi oli olennaisesti muistamisen aktin merkitsemää (ks. Williams & Ivic 2004, 7, 14). Samalla muistaminen kietoutui kuitenkin aktiiviseen unohtamiseen, sillä renessanssin lukutapa ja paluu antiikin lähteille tarkoitti sitä, että keskiajaksi nimetty aikakausi esitettiin tarkoituksellisesti välivaiheena, sivuutettiin ja siirrettiin syrjään ikään kuin tietoisesti unohtamalla. Keskiaika hahmottui pimeäksi

https://doi.org/10.21435/tl.299

skolastiikan ajaksi, jollaista mielikuvaa laadittiin renessanssihumanistien polemiikin parissa aktiivisesti (ks. Kivistö 2002). Menneisyyden unohtuminen kiinnittyy näin erilaisiin paluiden ja erkaantumisten prosesseihin, joissa samalla edeltävää kulttuuria voidaan leimata vanhaksi ja tarpeettomaksi. Tässä kirjassa tasapainotamme osaltamme tätä pitkäaikaista epäsuhtaa kiinnittämällä erityistä huomiota keskiajan unohtuneisiin kirjoituksiin.

Yhden lisänäkökulman kirjallisen unohtumisen tutkimukseen tarjoaa bibliometrinen tarkastelu julkaisujen vanhenemisesta. Alan varhaisen tutkijan, Thijs Pollmannin (1998) jaotteluissa mentaalista ja ajallista unohdusta voi olla ainakin kahdenlaista. Voimme unohtaa asiasisältöjä tai taitoja, mutta unohdus voi tarkoittaa myös sitä, että jonkin asian relevanssi vähenee ajan mittaan ja suomme sille yhä vähemmän huomiotamme. Tämän pohjalta Pollmann kehittelee edelleen psykologi Hermann Ebbinghausin 1880-luvulla lanseeraamaa ajatusta unohduskäyrästä: mitä kauemmas etäännymme tietystä ajasta, sitä harvemmiksi käyvät viittaukset ja niiden frekvenssi ajan ilmiöihin. Menneisyyden ja nykyhetken väliin avautuu kognitiivinen etäisyys, jota unohduksen käyrä kuvaa: sen kaari käy ensin korkealla, kun ajallisesti läheiset ilmiöt ovat vielä terävinä mielessämme, mutta huippunsa jälkeen se taittuu nopeaan laskuun muistojen haalistuessa. Käyrän pystyakselin kuvatessa muistettuja asioita vaaka-akseli näyttää ajan kulun, jota vasten käyrä nopeasti painautuu, kunnes pudotus hidastuu ja näkyviin jää vain pitkä unohduksen laahus. Pollmannin mallissa käyrä ei kuitenkaan koskaan laskeudu samalle kuoleman tasolle vaaka-akselin kanssa, vaan vanhemmatkin julkaisut saavat vuosittain jonkin maininnan osakseen ja hengittävät näin edelleen (lajien kuolemasta ja kummittelusta ks. Kivistö, Pihl, Kärkelä ja Välimäki 2025).

Bibliometrinen tutkimus on kartoittanut erityisesti tieteellisten tekstien vanhenemista ja sitä, miten viittaaminen vanhoihin artikkeleihin vähenee alakohtaisesti nopeasti (ks. Pollmann 2000). Asiatekstit, mukaan lukien tieteelliset tutkimukset, ovatkin erityisen hyvä esimerkki siitä, miten suuresti konkreettiset, tekstinulkoiset tekijät vaikuttavat tekstien unohtumiseen. Tällaisia kysymyksiä

https://doi.org/10.21435/tl.299

käsittelee kirjassamme esimerkiksi Ella Viitaniemen luku 1700-luvulla eläneestä taloustieteilijästä Johan Kraftmanista, jonka laaja elämäntyö jäi huomiotta muun muassa siksi, ettei hän milloinkaan saanut tavoittelemaansa vakituista yliopistovirkaa. Kirjailijat ovat historian kuluessa pyrkineet taistelemaan unohdusta vastaan omistamalla teoksiaan merkkihenkilöille ja suosijoilleen, lähettämällä kopioita ystäville ja verkostojensa jäsenille tai aktiivisesti edistämällä teostensa kääntämistä muille kielille. Kattavien verkostojen ohella teosten käyttö kouluissa tai muu hyödyllisyys ovat voineet olla niitä suojelevia piirteitä, mutta toisinaan juuri käytännölliset teokset ovat voineet kärsiä päivään sidotusta luonteestaan.

Kirjallisuushistorian liikkeitä ja makujen muutoksia heijastelevat unohtumisen käyrään ilmestyvät rypyt, aaltoilut ja palaamisen syklit, kun kuolleet kirjailijat ja hiipuneet lajit toisinaan heräävät uudelleen henkiin. Internetin lajikohtaisissa sanahauissa näkyykin unohtamisen sijasta usein myös menneisyydestä nouseva sydämen syke: muistamisen uusi aalto, kun pienistä runouden lajeista monet nostavat käyräänsä 1800-luvun kuolleelta vaaka-akselilta uusien mainintojen myötä korkeuksia kohti 1900-luvulla. Googlen digitoimiin vanhoihin kirjoihin perustuva Ngram Viewer paljastaa lajinimien esiintymiskertoja. Esimerkiksi antiikin pienistä runouden lajeista *propemptikon* eli matkaan lähtevälle ystävälle osoitettu, suotuisaa taivalta toivottava runo kulki vaaka-akselia pitkin koko 1800-luvun, mutta ampaisi uuteen pieneen nousuun englannin kielessä 1980-luvun alussa ja uudelleen 2000-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä. Samalla lailla *paraklausithyrōn* eli oven ulkopuolelle jätetyn rakastetun valitus on noussut hiljakseen koko 1900–2000-lukujen ajan, vaikka mainintojen määrät ovat pieniä. Siinä missä aamulaulua tarkoittavan *aubade*-sanan suosio on hakukoneiden perusteella noussut 1800-luvulta 2000-luvulle tultaessa tasaisesti – vaikkakaan ei välttämättä kirjallisuudenlajiin liittyen, sillä nimi tunnetaan nykyään ennen muuta naisten alusvaatemuodista – varhaisemman aamulaulun lajin eli *alban* käyrä puolestaan on ollut laskeva. Internetin aikakaudella maininnat monista vanhoistakin lajeista ovat

https://doi.org/10.21435/tl.299

moninkertaistuneet (kadonneista lajeista ks. Kivistö, Kärkelä, Pihl ja Välimäki, tulossa 2026).

Tilastollisten, hakukoneiden paljastamien piikkien lisäksi unohtuneiden lajien kyky nousta uudelleen esiin näkyy myös kirjallisuudessa itsessään, sen tavassa toisintaa omia kaavojaan ja ammentaa omasta historiastaan. Tähän kirjalliseen uudelleensyntymään ja jatkuvuuteen keskittyy kokoelmamme päätösosa, jossa Tiina Miettisen ja Katariina Kärkelän luvut nostavat esiin toisaalta genealogisen kirjallisuuden kauaskantoisia vaikutuksia, toisaalta keskiajan kirjallisuuden piirteitä modernissa fantasiagenressä. Tekstien katoaminen on tarjonnut mahdollisuuden vanhojen käsikirjoitusten ja menneiden lajien kuvitteluun esimerkiksi fantasiakirjallisuudessa ja maagisessa realismissa. Kirjallisuuden kyky innostua uudelleen omasta menneisyydestään on osoitus myös muistamisen aktiivisuudesta, siitä, miten tuottavaa muistaminen voi parhaimmillaan olla: se on sekä vuosisatojenkin suvantovaiheen jälkeen virinnyttä innostusta että eteenpäin pyrkivää halua luoda uutta, joka ei kuitenkaan pyyhi pois vanhaa vaan kutsuu sen vertaiseksi rinnalleen.

Kirjan kulku

Yhteisenä tavoitteenamme on ymmärtää unohtumisen tapoja ja ilmiötä kulttuurihistoriallisessa kontekstissa tavalla, jolla syntyvään kokonaisuuteen sekä historialla, kirjallisuustieteellä että filosofialla on annettavaa ja josta ne kaikki voivat myös hyötyä. Jokainen luku liittää kohdeaineistonsa myös laajempaan kaanonista, kulttuurisesta muistista ja kirjallisuuden säilymisestä käytävään keskusteluun. Luvuissa kysytään: Miten, minne ja milloin käsittelyn kohteena olevat tekstit tai kirjailijat ovat unohtuneet? Miten ne on löydetty uudelleen ja miksi? Millaisia unohtumisen muotoja tai aukkoja esimerkkitapauksien ympärille kietoutuu? Mitä historiallista tietoa tekstien mukana on kadonnut? Miten kuivuneiden lähteiden tarinaa kerrotaan? Teos tarjoaa lukijalle joukon välineitä ja näkökulmia,

https://doi.org/10.21435/tl.299

joiden avulla unohtumisen monimuotoisiin prosesseihin voi syventyä rohkeasti ja avoimesti, yli aika- ja lajirajojen.

Kirja jakautuu neljään unohtumisen ja katoamisen prosesseja luotaavaan osaan, joiden luvut etenevät unohtumisen metaforista katoamisen määrälliseen tutkimukseen sekä yksittäisten kirjallisuuden lajien ja kirjailijoiden kautta keskiajan teksteihin ja lopulta uudemman ajan kirjallisuuteen, jossa kaikuvat keskiajan kirjallisuuden perinteet. Yhä syvemmälle historiaan uppoutuvien lukujen tekstiesimerkkeihin lukeutuu katveeseen jäänyttä aineistoa sekä kotimaisesta kirjallisuudesta että kansainvälisestä kirjallisuushistoriasta niin kauno- kuin tietokirjallisuudenkin alalta. Lukujen sisällöt esitellään tarkemmin kunkin osion alussa.

Historiallisten hallitsijoiden nimistä käytetään kirjassa vakiintuneita suomenkielisiä muotoja tunnistuksen helpottamiseksi. Ratkaisun taustalla on myös halu vaalia keskiajan ja varhaismodernin ajan monarkkien tapaa mukauttaa nimensä eri kieliin. Keskiajan oppineista käytetään heidän itsensä suosimia, auktoriteettia korostavia latinankielisiä muotoja, silloin kuin nuo muodot ovat juurtuneet suomen kieleen. Yksityishenkilöiden nimet esiintyvät lähteiden antamassa muodossa.

Kirja on valmisteltu osana Koneen Säätiön rahoittamaa hanketta ”Kirjallinen sukupuutto. Kadonneet kirjallisuuden lajit ja menneisyyden kuvittelu”. Hankkeen verkkosivulta ja blogista löytyy lisämateriaalia ja pohdintoja, jotka syventävät kirjan teemoja.[1] Teosta on myös pohjustettu vanhojen aikojen tutkimukseen keskittyneen tutkimuskeskus Triviumin yhteisessä seminaarissa lokakuussa 2023, ja se nostaa näkyviin monitieteistä kirjallisuushistoriallista tutkimusta. Samalla kirja on yksi tapa käsitellä omaa aikaamme leimaavia menetyksen tunteita, jotka syntyvät suurten muutosten mullistaessa maailmaa. Kertomalla tarinoita menetyksestä, unohtumisesta ja katoamisesta voidaan näitä ilmiöitä yrittää

1 Kirjallinen sukupuutto -hankkeen verkkosivusto kadonneita lajeja kartoittavine kirjoituksineen on luettavissa täällä: https://projects.tuni.fi/kirjallinensukupuutto/. Kadonneista lajeista ks. myös Kivistö, Kärkelä, Pihl ja Välimäki (tulossa 2026).

https://doi.org/10.21435/tl.299

jollain tavalla ymmärtää – ja tunnustaa niiden arvo ajankohtaiselle keskustelulle. Nämä kertomukset kutsuvat lukijan sukeltamaan unohtamisen kiehtoviin muotoihin, etsimään kadotettuja ääniä ja hahmottamaan, miten menneisyys rakentuu myös sen perusteella, mikä on jäänyt sanomatta.

Tampereella 12.8.2025

Sari Kivistö, Katariina Kärkelä, Erika Pihl ja Isa Välimäki

Lähteet

Alvarez, Julia 2024: *The Cemetery of Untold Stories: A Novel*. Chapel Hill: Algonquin Books of Chapel Hill.

Assmann, Aleida 2008: Canon and Archive. Teoksessa Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (toim.) *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 97–107.

Augé, Marc 2004: *Oblivion*. Kääntänyt Marjolijn De Jager. Minneapolis: University of Minnesota Press. Ranskankielinen alkuteos 2001.

Bahtin, Mihail 1991: *Dostojevskin poetiikan ongelmia*. Suomentaneet P. Nieminen ja T. Laine. Helsinki: Orient Express. Venäjänkielinen alkuteos 1963.

Bayard, Pierre 2008: *Miten puhua kirjoista joita ei ole lukenut*. Suomentanut Pirjo Thorell. Jyväskylä: Atena.

Blanchot, Maurice 2003: *Kirjallinen avaruus*. Suomentanut Susanna Lindberg. Helsinki: Ai-ai. Ranskankielinen alkuteos 1955.

Bloom, Harold 1996: *The Western Canon*. London: Papermac.

Braune, Sean 2013: How to Analyze Texts that Were Burned, Lost, Fragmented, or Never Written. – *Symplokê* 1–2/2013 s. 239–255.

Brockmeier, Jens 2015: *Beyond the Archive: Memory, Narrative, and the Autobiographical Process*. New York: Oxford University Press.

Brothman, Brien 2010: Perfect Present, Perfect Gift: Finding a Place for Archival Consciousness in Social Theory. – *Archival Science* 10/2010 s. 141–189.

Bruni, Flavia & Pettegree, Andrew (toim.) 2016: *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*. Leiden: Brill.

Calvino, Italo 1991 [1981]: *Perché leggere i classici*. Milano: Mondadori.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Cook, Terry 2001: Archival Science and Postmodernism: New Formulations for Old Concepts. – *Archival Science* 1/2001 s. 3–24.
Cook, Terry 2013: Evidence, Memory, Identity, and Community: Four Shifting Archival Paradigms. – *Archival Science* 13/2013 s. 95–120.
Derrida, Jacques 1996: *Archive Fever: A Freudian Impression.* Kääntänyt Eric Prenowitz. Chicago: University of Chicago Press. Ranskankielinen alkuteos 1995.
Dewar, Michael 2016: Lost Literature. Teoksessa Zissos, Andrew (toim.) *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome*. London: Wiley. 469–483.
Dominowska, Agata, Hyttinen, Elsi, Ivanics, Peter, Koho, Mikko, Pikkanen, Ilona & Turunen, Risto Juhani 2019: Hiding in Plain Sight: Poetry in Newspapers and How to Approach It. – *Human IT* 2/2019 s. 145–171.
Erll, Astrid & Nünning, Ansgar (toim.) 2008: *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter.
Folsom, Ed 2016: Archive. Teoksessa Bru, Sascha – De Bruyn, Ben – Delville, Michel (toim.) *Literature Now: Key Terms and Methods for Literary History.* Edinburgh: Edinburgh University Press. 23–35.
Foucault, Michel 2014 [1969]: *Parhaat.* Suomentaneet Tapani Kilpeläinen, Simo Määttä & Johan L. Pii. niin & näin.
Fowler, Alastair 1971: The Life and Death of Literary Forms. – *New Literary History* 2/1971 s. 199–216.
Glover, David 2016: Popular. Teoksessa Bru, Sascha – De Bruyn, Ben – Delville, Michel (toim.) *Literature Now. Key Terms and Methods for Literary History*. Edinburgh: Edinburgh University Press. 238–251.
Grabes, Herbert 2008: Cultural Memory and the Literary Canon. Teoksessa Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (toim.) *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter. 311–320.
Green, Joseph P. & Mohler, Eric W. 2013: The *Death Effect* in Literary Evaluation: Reverence for the Dead? – *Omega* 3/2013 s. 229–239.
Greetham, David 1999: "Who's In, Who's Out": The Cultural Poetics of Archival Exclusion. – *Studies in the Literary Imagination* 1/1999 s. 1–28.
Haye, Thomas 2016: *Verlorenes Mittelalter. Ursachen und Muster der Nicht-überlieferung mittellateinischer Literatur*. Leiden: Brill.
Hill, Alexandra 2018: *Lost Books and Printing in London, 1557–1640: An Analysis of the Stationers' Company Register.* Leiden: Brill.
Hupaniittu, Outi 2021: Asiakirjallinen kulttuuriperintö. Teoksessa Hupaniittu, Outi – Peltonen, Ulla-Maija (toim.) *Arkistot ja kulttuuriperintö*. Tietolipas 268. Helsinki: SKS. 21–46.
Hupaniittu, Outi & Peltonen, Ulla-Maija (toim.) 2021: *Arkistot ja kulttuuri-perintö*. Tietolipas 268. Helsinki: SKS.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Hyttinen, Elsi & Kivilaakso, Katri (toim.) 2010: *Lukemattomat sivut. Kirjallisuuden arkistot käytössä*. Helsinki: SKS.

Hämäläinen, Nina & Tarkka, Lotte (toim.) 2022: *Kaanon ja marginaali. Kulttuuriperinnön vaiennetut äänet*. Kalevalaseuran vuosikirja 101. Helsinki: SKS.

Ivic, Christopher & Williams, Grant (toim.) 2004: *Forgetting in Early Modern English Literature and Culture: Lethe's Legacy*. London: Routledge.

Karhu, Hanna 2022: Kirjallisuushistorian marginaaleista osaksi aktiivista kulttuurista muistia – Arkistot ja rekilauluihin viittaava kirjallisuus. Teoksessa Hämäläinen, Niina – Tarkka, Lotte (toim.) *Kaanon ja marginaali. Kulttuuriperinnön vaiennetut äänet*. Kalevalaseuran vuosikirja 101. Helsinki: SKS. 92–109.

Keen, Suzanne 2003: *Romances of the Archive in Contemporary British Fiction*. Toronto: University of Toronto Press.

Ketelaar, Eric 2001: Tacit Narratives: The Meanings of Archives. – *Archival Science* 1/2001 s. 131–141.

Kinanen, Pauliina (toim.) 2007: *Museologia tänään*. Suomen museoliiton julkaisuja 57. Helsinki: Suomen museoliitto.

Kivilaakso, Katri, Pesonen, Pete & Taavetti, Riikka 2022: Muistitiedon keruut, kerääjät ja osallisuus. Teoksessa Savolainen, Ulla – Taavetti, Riikka (toim.) *Muistitietotutkimuksen paikka: Teoriat, käytännöt ja muutos*. Helsinki: SKS. 88–114.

Kivistö, Sari 2002: *Creating Anti-Eloquence. Epistolae obscurorum virorum and the Humanist Polemics on Style*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.

Kivistö, Sari 2023: Imagining Lost Literature: Some Preliminary Considerations on Literary Extinction. – *FRAME* 1/2023 s. 37–55.

Kivistö, Sari, Kärkelä, Katariina, Pihl, Erika & Välimäki, Isa (tulossa 2026): *Kadonneiden lajien kirja*. Helsinki: S&S.

Kivistö, Sari, Pihl, Erika, Kärkelä, Katariina & Välimäki, Isa 2025: The Death and Afterlife of Literary Genres. – *Annales Academiae Scientiarum Fennicae* 1/2025.

Knutson, Roslyn L., McInnis, David & Steggle, Matthew (toim.) 2020: *Loss and the Literary Culture of Shakespeare's Time*. Cham: Springer.

Kostet, Juhani 2007: Kokoelmien muodostuminen. Teoksessa Kinanen, Pauliina (toim.) *Museologia tänään*. Suomen museoliiton julkaisuja 57. Helsinki: Suomen museoliitto. 136–162.

Lüthe, Martin & Pöhlmann, Sascha (toim.) 2016: *Unpopular Culture*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Manoff, Marlene 2004: Theories of the Archive from Across the Disciplines. – *Portal: Libraries and the Academy* 1/2004 s. 9–25.

Manoff, Marlene 2010: Archive and Database as Metaphor: Theorizing the Historical Record. – *Portal: Libraries and the Academy* 4/2010 s. 385–398.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Michaels, Anne 1996: *Fugitive Pieces.* Toronto: McClelland and Stewart.
Mikkola, Kati 2021: Vähemmistöjen roolit muuttuvassa arkistopolitiikassa. Perinnekokoelmien etnisiä ja kielellisiä rajanvetoja Suomessa ja Virossa. Teoksessa Hupaniittu, Outi – Peltonen, Ulla-Maija (toim.) *Arkistot ja kulttuuriperintö*. Tietolipas 268. Helsinki: SKS. 166–210.
Moretti, Franco 2005: *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History*. London: Verso.
Morize, André 1922: *Problems and Methods of Literary History, with Special Reference to Modern French Literature*. Boston: Ginn and Co.
Nummelin, Juri 2007a: *Unohdetut kirjailijat*. Helsinki: BTJ.
Nummelin, Juri 2007b: *Unohdetut kirjailijat 2*. Helsinki: BTJ.
Nummelin, Juri 2017: *Roskakirjallisuuden lyhyt historia*. Turku: Kustantamo Helmivyö.
Pollmann, Thijs 1998: On Forgetting the Historical Past. – *Memory & Cognition* 2/1998 s. 320–329.
Pollmann, Thijs 2000: Forgetting and the Ageing of Scientific Publications. – *Scientometrics* 1/2000 s. 43–54.
Raven, James (toim.) 2004: *Lost Libraries. The Destruction of Great Books*. Basingstoke: Palgrave.
Steedman, Carolyn 2001: *Dust*. Manchester: Manchester University Press.
Summit, Jennifer 2000: *Lost Property: The Woman Writer and English Literary History, 1380–1589*. Chicago: The University of Chicago Press.
Vilkuna, Janne 2007: Yhteinen kulttuuriperintömme. Teoksessa Kinanen, Pauliina (toim.) *Museologia tänään*. Suomen museoliiton julkaisuja 57. Helsinki: Suomen museoliitto. 12–41.
Williams, Grant & Ivic, Christopher 2004: Introduction: Sites of Forgetting in Early Modern English Literature and Culture. Teoksessa Ivic, Christopher & Williams, Grant (toim.) 2004 *Forgetting in Early Modern English Literature and Culture: Lethe's Legacy*. London: Routledge. 1–17.
Wilson, R. M. 1952: *The Lost Literature of Medieval England*. London: Methuen.
Zafón, Carlos Ruiz 2001: *Tuulen varjo*. Suomentanut Tarja Härkönen. Helsinki: Otava. Espanjankielinen alkuteos 2001.

https://doi.org/10.21435/tl.299

I

Unohtuminen ja katoaminen kirjallisuushistoriassa

https://doi.org/10.21435/tl.299

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kirjan avaavaa, unohtumista ja kadonneita lajeja kokoavaa kolmen luvun jaksoa yhdistää ajatus siitä, että unohtumista koskeva puhe ja lajit ovat tiiviisti sidoksissa aikalaiskonteksteihinsa. Kulttuurisen muistin tutkimuksessa unohtaminen on ollut huomattavasti vähäisemmässä roolissa kuin muistaminen, ja tutkimus on keskittynyt useimmiten suuriin yhteiskunnallisiin tapahtumiin, kuten sotiin tai holokaustiin. Mutta myös monet vähemmän dramaattiset yhteiskunnan ja kulttuurin muutokset ovat edesauttaneet kirjallisuuden suosion vaihteluita. Avausjakson luvuissa valaistaan sitä, miten kirjallisuuden asema yhteiskunnassa on vaikuttanut sen säilymiseen ja tehtävään.

Selvitämme sivuillamme, millaisia tutkimusotteita tai menetelmiä eri alojen tutkijat voivat luoda unohtuneiden tekstien tutkimukseen. Avausjaksossa kehittelemme unohtumisen metaforien tutkimusta ja kadonneiden lajien määrällistä tutkimusta sekä pohdimme kadonneiden lajien aihepiiriä romaanimuotojen kehityksen valossa. Teoksen yleistä henkeä peilaten luvut tarkastelevat sekä yksittäisiä huomiota vaille jääneitä tekstejä ja kirjailijoita että hiipuneita lajiperinteitä.

Osion kaksi ensimmäistä lukua valottavat erilaisilla menetelmillä sitä, miten unohtumista ja katoamista voidaan tutkia Kansalliskirjaston tietokantojen kautta. Sari Kivistön luvun lähtökohtana on, että kulttuurisen muistin tutkimuksessa on käsitelty paljon muistin metaforia tapana, jolla kielellistetään muistamisen abstrakteja prosesseja ja mekanismeja, mutta unohtumisen metaforista ei sen

https://doi.org/10.21435/tl.299

sijaan ole aiempaa kattavaa tutkimusta. Luvussa kehitellään ajatusta siitä, miten unohtuminen jättää jälkiä arkistoihin ja miten unohtumista voidaan tutkia seuraamalla näitä merkkejä historiallisten sanomalehtien sivuilla. Tutkimusaineistona ovat 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun Suomessa painetut, digitoidut sanomalehdet. Kivistö selvittää tästä aineistosta tehtyjen hakujen avulla kirjallisuuden unohtumista koskevaa kieltä, metaforia ja konkreettisia unohtumisen paikkoja paperikoreista pöytälaatikoihin, kirjakaappeihin ja ullakoihin. Unohtumisen prosesseja ja kadonneita kirjoja tarkastellaan niiden ympärille syntyneiden tarinoiden, poeettisen kuvittelun ja pikku-uutisten kautta 1900-luvun alun Suomessa. Luku tarjoaa yhden mahdollisen, kerronnallisuutta painottavan menetelmän siihen, miten unohtumisen ja sen metaforien tutkimusta voidaan edistää osana uudistuvaa kirjallisuushistoriallista tutkimusotetta.

Eeva-Liisa Bastmanin luvun lähtökohtana on havainto siitä, että tilannesidonnaisuus hallitsi länsimaista kirjallisuutta varhaiselle uudelle ajalle asti. Kirjallisuutta laadittiin erilaisia juhlatilaisuuksia varten, ja henkilörunous oli tärkeässä asemassa, kun kansankielinen kirjoitettu kirjallisuus syntyi. Bastman tarkastelee suomalaisen kirjallisuuden kontekstissa tilannerunouden katoamista kirjallisuuden kentältä ja sitä, miten suuresta ja suositusta lajista tuli romantiikan murroksessa ongelmallinen ja usein väheksytty käyttörunouden laji. Hän osoittaa, että vaikka tilannerunouden asema muuttui merkittävästi, tilanteisen runouden traditio ei kuitenkaan kokonaan kadonnut. Lukija saa Bastmanin tutkimusta seuraamalla selkeän kuvan henkilö- ja tilannerunoudesta tutkimusaineistona. Luku tarjoaa välineitä kirjallisuushistoriallisen lajikohtaisen katoamisen määrälliseen tutkimiseen Kansalliskirjaston tietokantojen avulla ja havainnollistaa konkreettisesti sitä, miten varhaista henkilörunoutta voidaan tutkia tilastollisilla menetelmillä.

H. K. Riikosen luvussa ei liikuta niinkään tietokantojen maailmassa, vaan katoamista jäljitetään oppineen kirjallisuushistoriallisen perustutkimuksen keinoin. Riikonen palauttaa muistiin valikoituja romaanin alalajeja, jotka esiintyvät enää vain kirjallisuushistorioiden sivuilla muistumina menneestä eikä lajien teoksia

https://doi.org/10.21435/tl.299

enää juurikaan lueta. Tällaisia aikoinaan muodikkaita lajeja on runsaasti barokkiromaanista kotiseutu- tai kyläromaaniin. Luvun kohteeksi on poimittu erityisesti kolme kiinnostavaa kadonnutta romaanilajia: professoriromaani, invaasioromaani sekä tuotanto- tai teollisuusromaani. Luvussa selvitetään kattavien kotimaisten ja ulkomaisten kirjallisuushistoriallisten esimerkkien avulla näiden lajityyppien suosion syitä omana aikanaan ja sitä, miksi ne ovat lopulta vajonneet unohduksiin. Lajeja yhdistää esimerkiksi tietoaineksen suuri määrä, joka on edesauttanut teosten vanhenemista juuri kirjallisuutena. Luku osoittaa kirjallisuushistorian valtavan runsauden ja romaanilajien tilannesidonnaisuuden paikantamalla unohduksen syitä erityisesti yhteiskunnallisiin ja poliittisiin kehityskulkuihin. Menetelmältään luku edustaa kirjallisuushistoriallista tutkimusta, jossa tie unohtuneiden lajien pariin käy vanhojen laajojen kirjallisuushistoriallisten esitysten tuntemuksen kautta.

https://doi.org/10.21435/tl.299

”Paperikorien tyly unohdus”

Unohtumisen metaforat sanomalehtiarkistossa

Sari Kivistö
https://orcid.org/0000-0002-9565-9291

Umberto Eco pohtii klassisessa esseessään ”An Ars Oblivionalis” (1988) sitä, voidaanko unohtamisen taidosta puhua samalla lailla kuin muistamisen taidosta puhutaan esimerkiksi varhaisissa retoriikan alan oppaissa. Voidaanko unohtamisen tekniikoita kehittää ja oppia, kuten vahvistamme muistia erilaisilla mielikuva- ja assosiaatioharjoituksilla?[1] Tai voiko unohtuminen muodostaa oman oppialansa? Vaikka Eco kehottaa unohtamaan moisen ajatuskokeen, tässä luvussa syvennytään unohtumisen tutkimiseen. Miten tutkia unohtumista ja kohteita, jotka ovat todellakin unohtuneet? Miten tutkia poissaolevaa, jota emme enää muista? Mikä ero on katoamisella, tuhoutumisella ja unohtumisella?

Kirjojen katoamisen tai tuhoutumisen syitä historiassa ovat esimerkiksi sensuuri, (kirjastojen) tulipalot ja sodat, joissa on hävinnyt tai hävitetty lukematon määrä kulttuuria. Tuhoutumisen ympärille on kertynyt paljon tarinoita esimerkiksi tunnetuista kirjailijoista, jotka ovat itsekritiikissään sensuroineet kirjoituksiaan tai omaehtoisesti hävittäneet keskeneräisiä töitään. Tunnetuimpia esimerkkejä on Nikolai Gogol, joka helmikuussa 1852 – kymmenen päivää ennen kuolemaansa – poltti *Kuolleiden sielujen* jatko-osan eli liki 500 liuskaa tyytymättömänä kirjoituksensa tasoon. Kun paksu narulla yhteen sidottu nippu ei heti syttynyt takassa tuleen, kirjailija työnsi omin käsin lehti lehdeltä käsikirjoituksen liekkeihin. Tarinaan

1 Econ mukaan (1988, 260) yksi unohtumisen mahdollinen tekniikka olisi niin vaikeiden muistisääntöjen kehittäminen, että niistä olisi pelkkää haittaa asioiden muistamisessa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

kuului myös epäilys siitä, oliko talon nuori palvelija sepittänyt koko tapahtuman.[2]

Tarinat tuhoutumisesta ovat kietoutuneet suurmiesten ympärille. James Joycen kerrotaan polttaneen *Taiteilijan omakuva nuoruuden vuosilta* -romaaninsa ensimmäisen version ja kirjallisuudentutkija Mihail Bahtinin käärineen tupakaksi teoksensa Dostojevskista poltettuaan ensin savuna ilmaan Raamatun (Kelly 2005, xv). Oscar Wilden sanotaan unohtaneen *La Sainte Courtisane* -teoksensa käsikirjoituksen ajurin rattaille (ks. *Turun Sanomat* 7.10.1911). Ernest Hemingwayn nuoruuden teokset ovat puolestaan kuuluisimpia kirjavarkauksia. Tarinan mukaan Hemingwayn ensimmäinen vaimo Hadley Richardson hukkasi miehensä asiakirjasalkun pariisilaisella rautatieasemalla vuoden 1922 lopussa lähtiessään junaosastolta ostamaan kivennäisvettä. Sillä aikaa salkku katosi eikä koskaan enää löytynyt. Hemingwayn itsensäkin kerrotaan hyödyntäneen kiehtovaa tarinaa oman kirjailijakuvansa tenhon kasvattamiseksi.[3] Vastaavia anekdootteja maineikkaiden kirjailijoiden kadonneista teoksista on kerrottu tiuhaan, mutta tuntemattomat kirjailijat ovat unohtuneet myös tarinankerronnasta. Kadonneet kirjat kiehtovat mielikuvitusta, koska ne sijaitsevat vain siellä, mutta tämäkin fabulointi on unohduksen leimaamaa.[4]

Tuhoutuminen on kuitenkin eri asia kuin unohtuminen, koska unohtuneita teoksia voidaan löytää uudelleen antikvariaateista tai syrjäisistä kirjastoista. Unohtuminen ei tarkoita lopullista katoamista, jota olisi mahdotonta tutkia, vaan unohtumisen prosessia on mahdollista kääntää ja etsiä menneisyydestä jälkiä teoksista, jotka ovat joskus olleet lukijoiden ulottuvilla. Unohtuminen kytkeytyykin

2 Ks. Kelly 2005, 256–259; van Straten 2018, 69–79.

3 Hemingwayn salkusta ks. van Straten 2018, 41–51. Matkalaukkunsa hukannut matkaaja ja rautatien aihe toistuvat unohtumisen symboleina myös esimerkiksi Jean Anouilhin näytelmässä *Le Voyageur sans bagage* (1936); ks. Weinrich 2000, 208.

4 Kelly (2005) kokoaa kuuluisien miesten kadonneita kirjoja teokseensa, jota hän kutsuu hypoteettiseksi kirjastoksi. Kokoelman sukupuolittuneisuudesta kertoo se, että reilun 80 kirjailijan listalla naiskirjailijoita on mukana vain neljä: Sapfo, centostaan (ks. kirjamme luku centosta) tunnettu Faltonia Betitia Proba, Jane Austen ja Sylvia Plath.

https://doi.org/10.21435/tl.299

erityisesti lukemiseen ja siinä tapahtuviin historiallisiin muutoksiin. Kuten William Engel (2004, 22) esittää, unohtaminen on kyvyttömyyttä ajatella jotain kerran ollutta, mutta tämä vaihe on aikaan sidottua ja unohtunut voidaan myöhemmin muistaa uudelleen, sillä unohtuminen jättää jälkiä.[5]

Tämän luvun tavoitteiden kannalta on hyödyllistä erotella unohtuneiden teosten ja unohtumisen prosessien tutkiminen toisistaan. Unohtuneiden teosten tutkimus kohdistuu parrasvaloista kadonneisiin teoksiin, joilla ei enää ole lukijoita.[6] Tullakseen unohdetuksi teoksen on täytynyt olla joskus muistettu, mutta unohtuneiden teosten joukkoon voidaan lukea myös ilmestymishetkestään lähtien vain pienen lukijakunnan tavoittaneita tekstejä. Unohtuneita teoksia voidaan paikantaa esimerkiksi arkistotutkimuksen avulla ja näin täydentää löydöillä kirjallisuushistoriaa.[7] Tällainen lähestymistapa voi edustaa eräänlaista vastamuistojen (*counter-memory*)[8] tai sivuutettujen toimijoiden etsintää, joka on ollut Michel Foucault'n arkeologisen metodin jälkeen tiivis osa kulttuurihistoriallista tutkimusta

5 Jäljen käsitteestä ks. Assmann 2011, 197. Tuhoutunut kirja on myös eri asia kuin kirjoittamaton kirja – suunniteltu, odotettu, kenties unelmoitu kirja, jota ei koskaan kirjoitettu. Kirjahistoriassa tällaisista teoksista on joskus käytetty nimitystä "kummitus", jos suunniteltua teosta on vaikkapa mainostettu jo ennalta. Hylätty kirjaprojekti on tyhjyyttä, jota ei voida enää täyttää muuten kuin kuvittelemalla.

6 Ks. esimerkiksi Russell 2022, joka kokoaa unohtuneiden kirjojen kokoelmaansa vähälevikkisiä kirjoja, populaarikirjallisuutta ja genrefiktiota. Teokset kietoutuvat kirjoittajan henkilökohtaisiin muistoihin, kuten ystävien kohtaamiseen, puolison tapaamiseen sekä oman unohtuneisiin teoksiin erikoistuneen pienkustantamon perustamiseen. Henkilökohtaiset siteet tekevät unohtuneista teoksista emotionaalisesti läheisiä ja kokemuksellisesti tärkeitä.

7 Esimerkiksi sanomalehdissä julkaistut runot ovat itsessään ohikiitävyyden näytteitä, jälkiä prosesseista, joissa ne ovat jääneet yhteisestä kulttuurisesta muistista sivuun. Sanomalehtirunous eli sanomalehtien sivuilla aikoinaan ilmestyneet runot eivät useinkaan ole päätyneet kestävämpään julkaisuun. Päiväkohtaisten runojen katselmus rikastaa kirjallisuushistoriaa ja osoittaa marginaalisten esimerkkien avulla, miten kaanonien alla alati väreilee pienten kadonneiden tekstien rihmasto. Sanomalehtiarkiston runoutta on tutkittu myös digitaalisilla menetelmillä ja numeraalisesti; ks. Dominowska ym. 2019.

8 Ks. esim. Davis & Starn 1989. Tällainen tutkimusote luonnehtii myös esimerkiksi traumatutkimusta, jossa unohtuminen on tavallisesti ymmärretty kielteisenä ja väkivaltaisena voimana, jota tulee vastustaa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja muistipolitiikkaa (Williams & Ivic 2004, 3). Se pyrkii pelastamaan historiassa hiljennettyjä ääniä ja täydentämään historian aukkoja. Vastamuistin käsitettä on käytetty feministisessä ja postkolonialistisessa tutkimuksessa näkymättömien (etnisten) marginaalien tutkimiseen. Vastamuistojen kautta pyritään korjaamaan vallitsevaa käsitystä historiasta ja pohtimaan, miltä historia niiden valossa näyttää. Usein käytäntöön liittyy pyrkimys tietoisesti unohtaa vääränä pidettyä aiempaa historiaa.

Kirjallisuushistoriallisen täydentämisen ohella voidaan kuitenkin myös havainnoida tapoja, joilla kulttuuri muotoutuu unohtumisen kautta (vrt. Williams & Ivic 2004, 3). Unohtuminen voidaan ymmärtää kulttuurissa vaikuttavaksi monitahoiseksi voimaksi, joka ilmenee muistamisen kääntöpuolena niin yksilöiden elämässä kuin historian ja yhteiskunnan suuremmissa muutoksissakin. Unohtumisen tutkiminen kulttuuria läpäisevänä prosessina ei tarkoita vain historian aukkojen täydentämistä vaan myös unohtumisen käytäntöjen ja kielen tutkimista. Näihin suuntautuneessa kirjallisuushistoriallisessa tutkimuksessa voidaan kysyä esimerkiksi, miten unohtuminen on muovannut kirjallisuushistoriaa ja millaisella kielellä unohtumisen kulkua on kuvattu.

Tässä luvussa kehitellään jälkimmäistä tutkimusotetta pohtimalla sitä, miten unohtuminen itsessään ottaa dokumenttien muodon. Aukkoja täydentävän lähestymistavan sijasta luku yrittää katsoa suoraan tyhjyyteen eli siihen, miltä unohdus näyttää tietyssä historiallisessa kontekstissa. Luku kohdistuu kirjallisuuden unohtumisesta käytyyn keskusteluun 1900-luvun alkuvuosikymmeninä Suomessa. Aineistona on Kansalliskirjaston historiallisten sanomalehtien arkisto, jonne on toistaiseksi digitoitu vapaasti luettaviksi kaikki Suomessa vuoden 1939 loppuun mennessä ilmestyneet sanomalehdet.[9]

9 Mukana tuloksissa on myös joitakin osumia digitoiduista aikakauslehdistä, mutta pääasiassa olen tehnyt hakuja sanomalehdistä. Digitoitua sanomalehtiarkistoa on alettu hyödyntää tutkimuksessa laajasti viimeisen vuosikymmenen aikana. Olen käyttänyt tietokantaa kirjallisuuden vastaanoton tutkimuksessa 2000-luvun alkupuolelta lähtien; ks. esim. Kivistö 2015.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Luvussa selvitetään, millaista kirjallisuuden unohtumista koskevaa keskustelua lehtien palstoilla käytiin ja miten kirjallisuuden unohtumista kielellistettiin. Muistaminen ymmärretään usein arkistojen kautta materiaalisiin dokumentteihin kytkeytyvänä toimintana. Arkistoja on pidetty muistojen keräämisen ja varastoimisen paikkoina, joissa dokumentoidaan historiaa, mutta arkistoimisen prosessin voi myös nähdä unohtumisen muotona, kun historiallinen aines siirretään aktiivikäytöstä muistojen passiivisiin varastoihin (Assmann 2016, 36–42). Luvun lähtökohtana on ajatus siitä, että arkisto ”säilyttää” paitsi muistoja myös niiden kääntöpuolta, unohdusta.

Luku keskittyy erityisesti siihen, millaisia metaforia unohtumisesta käytettiin ajan keskusteluissa. Merkityksen siirtoon perustuvat metaforat ovat toimiva tapa yrittää ymmärtää tutun tai konkreettisen käsitteen avulla hankalasti tavoitettavaa ja abstraktia unohtumisen ilmiötä. Metaforien käytöllä on pitkä perinne muistitutkimuksessa (Draaisma 2000; Assmann 2011, 137–168), mutta unohtumisen metaforista ei ole kattavaa tutkimusta (vrt. kuitenkin Weinrich 2000).[10] Lisäksi niin muistamisen kuin unohtumisen metaforat heijastelevat aikaansa. Sanomalehtiarkiston unohtumisen kieli voi kertoa historiallisen ympäristön tavoista sanallistaa unohtumista. Unohtumisen sanallistaminen on samalla unohtuneiden tekstien mieleen palauttamisen sanallistamista.

Teoreettisina keskustelukumppaneina luvussa kulkevat unohduksen merkitystä kulttuurissa pohtineet tutkimukset, jotka ovat kohdistuneet kulttuurisen unohduksen muotoihin ja materiaan.[11] Kulttuurisen muistin tutkijoista erityisesti Aleida Assmann (2016) on analysoinut aktiivisen ja passiivisen unohtamisen mekanismeja,

10 Muistamisen metaforia on myös käsitelty esimerkiksi kognitiivisessa metaforateoriassa, jonka klassinen teos on Lakoff & Johnson 1980. Metaforateorian sijasta pyrin kuitenkin kehittelemään unohtumisen metaforia hieman toisentyyppisessä keskusteluyhteydessä.

11 Materiaalisesta unohduksesta ja esimerkiksi muistomerkkien hauraudesta ks. Forty & Küchler 1999. Unohtumisesta kirjallisuuden aiheena ks. Heidemann 2021; Haverkamp & Lachmann 1993; Weinrich 2000; unohtumisen käsitteestä ks. myös Jünger 1957, 11–39. Katoamisesta kirjallisuushistoriassa ks. Kivistö 2023.

https://doi.org/10.21435/tl.299

mutta unohtamisen tutkimus on muutoin ollut muistamisen tutkimusta vähäisemmässä roolissa ja keskittynyt suuriin yhteiskunnallisiin tapahtumiin, kuten sotiin tai holokaustiin. Kirjallisuushistoriassa on nostettu esiin unohtuneita kirjailijoita ja tutkittu esimerkiksi sensuuria aktiivisen unohtamisen muotona, mutta unohdusta erityisenä linssinä kirjallisuushistorian muotoutumiseen ei ole vielä laajasti hyödynnetty.

Tutkimusmenetelmänä on hakea unohduksen, unohtumisen ja runouden avainsanoilla hakutuloksia historiallisista sanomalehdistä ja selventää niiden avulla unohtumista koskevaa kieltä, metaforia ja prosesseja.[12] Lähestymistapa ei ole systemaattinen vaan nojaa ymmärrykseen arkistojen kerronnallisesta luonteesta ja unohtuneiden kirjojen tarinapotentiaalista. Sanomalehtiarkisto tarjoaa muiden arkistojen tapaan mahdollisuuden rakentaa sen aineistoista erilaisia kirjallisuushistoriallisia kertomuksia unohduksen jälkiä etsimällä. Tutkijan hakusanat ovat nykyhetken kiinnikkeitä menneeseen, ja ne kertovat yhden mahdollisen tarinan unohtumisesta. Luku valaisee ensin unohtumisen prosessia osana yhteiskunnan modernisaatiota historiallisissa lehdissä, minkä jälkeen tarkastelussa painottuvat unohduksen tilalliset ja ajalliset metaforat sekä konkreettiset paikat.

Modernisaation metaforat

Brittiläinen muistin tutkija ja antropologi Paul Connerton (2008) on jaotellut unohtamisen seitsemään eri tyyppiin, joiden avulla hän jäsentää yhteiskunnassa ja yksilöiden elämässä tapahtuvia voimasuhteiden muutoksia.[13] Väkivaltaisimmillaan unohtaminen on

12 Käyttämiäni hakusanoja olivat esimerkiksi unohtunut runoilija, unohtunut teos, unohtunut kirja, unohtunut romaani, unohtunut runo ja unohtunut runous. Täydensin näitä hakuja muilla lähiyhdistelmillä. Kerronnallisen lähestymistapani vuoksi esiintymien määrien dokumentointi ei ole tässä olennaista.

13 Connertonin (2008) seitsemän unohtamisen tyyppiä ovat 1) sortava poispyyhintä esimerkiksi totalitarismissa uuden vallan vahvistamiseksi, 2) ohjaava unohtaminen eli vanhan toimintakulttuurin unohtaminen (ei vain anteeksiantaminen) yhteis-

https://doi.org/10.21435/tl.299

aiemman kulttuuriperinnön poispyyhintää, kuten totalitaristisissa yhteiskunnissa tai dystopioissa, joissa menneisyys siirretään tietoisesti sivuun historiankirjoituksesta uuden vallan vahvistamiseksi. Unohtaminen voi kuitenkin olla myös neutraalia, välttämätöntä tai myönteistä esimerkiksi uuden elämänvaiheen käynnistämiseksi. Connertonin sanoin unohtuminen ei aina tarkoita aktiivista unohtamiseen pakottamista vaan sen avulla voidaan myös saavuttaa jotain elinvoimaista. Aleida Assmannin (2016) seitsemän unohtamisen tyyppiä ovat osin samansisältöisiä kuin Connertonilla ulottuen negatiivisesta neutraaliin ja positiiviseen. Neutraali unohtaminen sisältää erilaisia normaaleja korvautumisen prosesseja, kun taas positiivisissa muodoissaan unohtaminen tarjoaa mahdollisuuden uusille aluille.[14]

Monet unohtamisen historiallisista mekanismeista kiinnittyvät yhteiskunnalliseen modernisaatioon ja siihen, miten unohtuminen on jatkuvasti muuttuvassa kulttuurissa läsnä. Connerton (2009) näkee modernisaation olevan erityisen kiinteässä suhteessa unohtumiseen. Connertonin mukaan yhteiskunnan kehitys rakentuu unohtumisen varaan, kun modernisaatio rikkoo ihmisten perinteisiä rajallisia elämänalueita globaalilla näkökulmallaan ja mahdollistaa uudentyyppisen yhteiskunnallisen liikkuvuuden. Assmann (2016, 30–36) taas kutsuu yhteiskunnan modernisoitumisesta seuraavaa unohdusta ”automaattiseksi” tapahtumaksi, jossa vanha korvautuu luonnollisten prosessien tapaan uudella.

---

ymmärryksessä esimerkiksi rauhan aikaansaamiseksi, 3) uuden identiteetin rakentamiseksi ja uuden elämänvaiheen käynnistämiseksi vaadittava unohtaminen, 4) rakenteellinen amnesia esimerkiksi kulttuuriperinnön välittymisessä pelkkiä patrilineaarisia reittejä pitkin, 5) informaatiotulvan aiheuttama mitätöinti, 6) suunniteltu vanhentuminen kulutusyhteiskunnassa sekä 7) unohtaminen hiljaisuutena esimerkiksi sodan jälkeen. Ks. myös Connerton 2009.

14 Assmannin (2016, 30–68) seitsemän unohduksen muotoa ovat 1) automaattinen unohtuminen, joka voi olla materiaalista, biologista tai teknistä, 2) muistojen arkistoiminen, 3) valikoiva unohtaminen ja fokusointi, 4) rankaiseva ja sortava unohtaminen (esim. *damnatio memoriae*), 5) tekijää suojaava defensiivinen unohtaminen, 6) konstruktiivinen unohtaminen ja mielen tyhjentäminen uutta alkua varten sekä 7) terapeuttinen unohtaminen ja menneisyyden tervehdyttävä taakse jättäminen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Saksalainen sosiologi Andreas Reckwitz (2023) on nostanut katoamisen kokemuksen koko moderniteettia luonnehtivaksi avainpiirteeksi. Modernin maailman edistysusko rakentuu uutuuksien ja sosiaalisen muutoksen ympärille, mikä kasvattaa Reckwitzin (mt., 53) mukaan samalla menetyksen tunnetta. Moderniteetti katkoo nykyisyyttä menneeseen sitovat tradition ketjut, joten menetyksen tunne on erityisen yleinen modernisoituvissa yhteiskunnissa. Menetyksen tunteen onkin Reckwitzin mukaan oltava moderniteetin analyysin keskiössä. Unohtumiseen tällainen moderniteettiin kuuluva katoaminen nivoutuu niin, että kadonneet ilmiöt eivät unohdu kokonaan tai välittömästi vaan jäävät vaivaavaksi tunteeksi ja piirtyvät näkyviin katoamisen jättämänä aukkona (mt., 55). Reckwitzille katoaminen on siis moderniteetin olennainen osa ja edistyksen kääntöpuoli, joka jättää muutoksen myötä sosiaalisen surun tunteen yhteiskuntaan. Tämä ajatus osoittaa, että unohduksen ja katoamisen jälkiä voidaan tutkia arkistolähteiden avulla, sillä yhteiskunta pyrkii käsittelemään kerronnallisin keinoin katoamisen jättämää aukkoa ja menetyksen tunnekokemusta.[15]

Modernisaation tuottama amnesia näkyy historiassa esimerkiksi kulttuuriperinnön asemassa ja välittymisessä tapahtuneissa muutoksissa. Historialliset sanomalehdet antavat mahdollisuuden tarkastella tällaista modernisaatioprosessia ja siihen liittyviä menetyksen tunteita, jotka näkyvät lehdissä kirjallisuuden osalta esimerkiksi vanhan suomalaisen kansanrunouden ympärillä käydyissä keskusteluissa. 1900-luvun alun kiihtyvän modernisaation myötä suullinen ja paikallinen perinne tekivät tilaa kansalliskirjallisuuden kehitystyölle, jolla luotiin uusia kiinnekohtia länsimaiseen taiderunouteen. Aikalaiskeskustelut ilmensivät näitä uutuuksien keskellä voimistuvia menetyksen tunteita ja herkkyyttä niiden

15 Reckwitz (2023, 55) erottelee katoamisen (*disappearance*) ja menetyksen (*loss*) käsitteet toisistaan. Hänen mukaansa käsitteet eivät ole synonyymejä, vaan katoaminen muuttuu menetykseksi vasta siihen yhdistyvän (yleensä negatiivisen) subjektiivisen tai sosiaalisen kokemuksen myötä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

korostuneeseen havainnoimiseen. Kalevalanpäivänä lehdet julkaisivat artikkeleita runonlaulajista ja vanhuksista, joilta kerättiin kansanlauluja talteen, ja estettiin niitä joutumasta viime hetkillä ”unohduksen kätköön”. Esimerkiksi *Karjala*-lehden 27.2.1938 mukaan muistiperinnön vaaliminen takasi sen, että unohdus ja hiljaisuus eivät kokonaan kattaneet Karjalan maita, vaikka vanhat laulut olivatkin hukkua ”uusien laulujen ja vieraiden äänten huminaan”. Lehdissä mainittiin, että karjalaiset laulut helisivät silti paikoin hiljaa menneisyyden äänellä muistoja runojen kukoistuksen ajalta. Kalevan maiden unohduksen hiljaisuus toistui teksteissä kantavana, usein huolta ilmaisevana kielikuvana. Elävän elämän sijasta mennyt aika oli läsnä hiljaisuutena ja poissaolona, joka tiivisti itsessään ajan poispyyhkivän liikkeen.

Suullisen perinteen ja kansanrunoilijoiden pelastaminen unohdukselta oli yleinen aihe sanomalehtikeskusteluissa 1900-luvun taitteen molemmin puolin ja yksi tapa käsitellä muuttuvaan yhteiskuntaan liittyviä menetyksen kokemuksia. Yksi jo 1800-luvun alkuvuosikymmenistä lähtien toistuneista aiheista oli ajatus viimeisestä runonlaulajasta, jota kansanperinteen tutkijat ovat kattavasti tarkastelleet (vrt. esim. Knuuttila 2008, 121–128). *Mikkelin Sanomissa* kirjoitettiin 12.8.1909 otsikolla ”Eräs kansanrunoilijawanhus” savolaisesta ukosta, joka kuului katoavaan sukupolveen. Kansanrunoilijan vanhan viisauden unohtumista verrattiin laajempaan yhteiskunnalliseen kehitykseen ja maatalouden muutoksiin: ”Niin kuin wanha wiljelystapa saa wuosi wuodelta yhä enemmän wäistyä uusiaikaisen wuorowiljelysjärjestelmän tieltä, niin wetäytyy ikään kuin waatimattomuuttaan ujostellen wanha kansanrunous unohduksen peittoon jättäen tilaa jälkeentulewalleen, nykyaikaiselle taiderunoudelle”. Vertaus yhdisti kirjallisen kentän muutokset teknistymisen prosesseihin ja aikakausien vaihtumiseen, joissa väistyvää aikaa kuvattiin psykologisoiden vaatimattomana ja ujona aikana.[16] Unohdusta ilmaisi myös

16 Kirjailija Kersti Bergroth liitti esitelmässään ”Kadonnut kirja” myös kirjojen katoamisen aikakauden koneellistuneeseen ja kiireiseen elämäntapaan. Kirjallisuus tallensi

https://doi.org/10.21435/tl.299

peiton kielikuva: unohdus kätki näkyvistä muinoin muistetut asiat.[17]

Unohtuminen kulki yhdessä vanhuuden kanssa monissa lehtikirjoituksissa, kun suullisen perinteen viimeiset edustajat vanhenivat ja sukupolvien ketju katkesi. Muistaminen esitettiin perimätietona, joka siirtyi laskeutuvassa lineaarisessa prosessissa henkilöltä toiselle. Kirjallisessa kulttuurissa tätä henkilökohtaista muistamisen ketjua ei enää ollut. Painettujen kirjojen paljous lavensi kirjallista kenttää mutta katkaisi samalla suoran ihmisten välisen välittymisen polun menneisyydestä nykyisyyteen. Assmannille (2016, 32) tämä tarkoittaisi automaattiseen unohtamiseen kuuluvaa vääjäämätöntä sosiaalisen etääntymisen liikettä, jossa vanhojen sukupolvien kokemukset käyvät uusille polville vieraiksi. Connertonin (2008, 64) käsitteillä kehitystä voitaisiin kutsua ”rakenteelliseksi amnesiaksi”, jossa suvun perinteiset lineaarirakenteet murtuvat.[18]

Viimeisten runonlaulajien lisäksi toinen lehdissä toistunut topos oli kansanperinteen tarinoiden unohtuminen, joka kertoi suullisen perinteen heikkenemisestä ja sosiaalisen elämän laajentumisesta. Connertonin (2009, 5) mukaan modernisaatiolle tyypillisiä unohtumisen prosesseja ovat sosiaalisen elämän irtaantuminen tutusta kokemuksellisesta ympäristöstä ja inhimillisestä mittakaavasta. Connerton yhdistää moderniteettiin elämänrytmin kiihtymisen ja kaupungistumisen kaltaisia vieraannuttavia piirteitä, jotka erottavat

---

vain arkista elämää eikä selittänyt olemassaolon merkitystä tai muodostanut kokemusta, joka todella vaikuttaisi lukijan elämään (*Aamulehti* 17.3.1935).

17 Joissakin lehtijutuissa surtiin myös runouden lukemisen taidon hiipumista uuden ajan kynnyksellä. *Karjala*-lehdessä kirjoitettiin (15.10.1939): ”Nykyajan ihminen ahmii kaiken aikaa yksinkertaistettua ja runotonta runoa lehdistään ja mainoksistaan, elokuvistaan ja arkielämästään, hänen henkinen ruoansulatuksensa kykenee tuntemaan vain väkevästi maustetun, valmiiksi kypsennetyn ja nopeasti hotkaistavan ruoan maun ja laadun. – Mutta runouteen hän ei missään tapauksessa kajoa – vanha, kallisarvoinen kyky selailla runovihkoa on unohtunut!”

18 Connertonin esimerkkinä linjan katkeamisesta ja suullisen perinteen kapeudesta ovat perheessä periytyneet ruokareseptit, jotka ovat käyneet keittokirjojen myötä tarpeettomiksi. Connerton ei vielä tuolloin (2008) havainnut, että keittokirjoista itsestäänkin on sittemmin tullut hiipuva laji internetin aikakaudella. Amnesian käsitteestä ks. Roth 1989.

https://doi.org/10.21435/tl.299

yksilön kokemusta aiemmista paikallisista ympäristöistään. Kun yhteys perinteiseen yhteisöön, sen uskomuksiin ja traditioihin katkeaa, kokemus näkyy aihetta käsittelevinä keskusteluina ja yrityksinä käsitteellistää muistamisessa tapahtuvaa hajoamista.

Tällainen modernisaatiota edeltävä muistin perinteinen paikkasidonnaisuus näkyy hyvin esimerkiksi *Kauhajoen Kunnallislehdessä* 13.10.1938, jossa nimimerkki M. I. K. kirjoitti kotiseutumuistonaan vanhasta riihestä, jota lapset pelkäsivät, sillä sen laudan raoista vaikuttivat välkehtivän peikon silmät. Vanhaan riiheen liittyi rengin surmasta kertova tarina. Nimimerkki oli kuullut tarinan iäkkäältä naiselta ja tahtoi pelastaa sen siltä ”unohduksen haudalta”, johon tarina oli vanhuksen luhistuessa vajoamassa ja joka oli ”yhtä avara kuin aikakin”. Paikalliselle yhteisölle riihi oli emotionaalinen kiinnepiste, jonka ympärille punoutui lapsuusmuistoja, tunnekokemuksia ja paikkaa kerrostavaa tarinaperinnettä. Yhteiskunnan muuttuessa riihi ei enää toiminut muistoja säilövänä rakenteena eli muistitermein ilmaistuna riihi menetti ”tiheyttään”, jonka muodostivat aiemmin siihen kerrostuneet tarinat.[19]

Vaikka sanomalehtien unohtumisen kieli tiivistyi suullisen perinteen muutoksiin, yksittäisiä unohtuneita runoilijoita löytyi menneisyyden vanhusväestön ohella myös kaupungin laitamilta. Tässä keskustelussa ”suurmiesten varjoon” unohtuneiden joukkoon luettiin sellaisia kansankirjailijoita kuin tamperelainen 1800-luvun kapakkarunoilija J. G. Dahlman, joka kirjoitti pilkkalauluja porvareista ja sepitti Simo Pyryn sanomalehtiartikkelin ”Eräs runoilija” (*Tampereen Sanomat* 28.2.1894) mukaan ”hetken tuotteita, oluthaarikan ääressä syntyneitä”. Pienimuotoiset juomalaulut ja pilkkasäkeet olivat köyhissä oloissa eläneen boheemirunoilijan tilannesidonnaista runoutta, joka silkan sosiaaliluokkansa ja paikallisuutensa vuoksi oli vain päiväkohtaisen säilymisen varassa.

19 Tiheyden käsitteestä (”thick”) muistin yhteydessä ks. Casey 1987, 265–266. Runsaasti kertomuksia synnyttäviä paikkoja ovat perinteisesti olleet esimerkiksi myyttiset seudut ja pyhät paikat; ks. Assmann 2011, 286–288.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tällainen unohtunut kirjailija edusti unohdukseen painumisen sijasta pysyvämpää marginaalisuutta.

Kulutusyhteiskunnan metaforat

Yksi Connertonin (2008, 64–65) esittelemistä unohtamisen muodoista on informaatiotulvan aiheuttama mitätöinti, joka viittaa informaation ylenpalttisuuteen modernissa tietoyhteiskunnassa. Vilkas kiertoliike johtaa vanhan tiedon kiihtyvään mitätöintiin ja jatkuvaan korvautumiseen uudella. Tästä seuraava unohtumisen muoto eli vanhan mitätöityminen on paitsi tietoyhteiskunnan myös kulutusyhteiskunnan ilmiö, jossa markkinoille pyrkivät uudet tuotteet korvaavat nopeassa tahdissa vanhan. Sama ajatus jatkuvasti markkinoille syntyvistä uusista, mediahuomion vievistä ilmiöistä sisältyy myös Assmannin (2016, 32) automaattisen unohtumisen käsitteeseen.

Kirjallisuuden osalta tätä unohtumista tuottavaa kiertoliikettä käsiteltiin historiallisissa sanomalehdissä esimerkiksi joulusesongin yhteydessä julkaistuissa kirjoituksissa, sillä myös kirjat ovat kulutusyhteiskunnan jatkuvasti korvautuvia hyödykkeitä ja massatuotannon kohteita. Yksi kirjoitusten kantavista, kasvavia kirjamarkkinoita kuvaavista metaforista oli kasautuminen erilaisine versioineen. Kielikuva viittasi kirjallisuuden kaupalliseen ylenpalttisuuteen. Nimimerkki O. A. K. kirjoitti *Aamulehdessä* 12.1.1930, että joulun kirjamarkkinoiden ”vedenpaisumuksen” yhteydessä harvinaisemmat mutta lukemisen arvoiset niteet painuivat ”röykkiön pohjalle”. Auni Nuolivaaran romaani *Kuin haavanlehti* oli juuri sellainen unhoon painunut nide, joka ei ”nykypäivien mylläkässä” kiinnostanut lukijoita mutta jonka tulevaisuuden lukijat saattoivat löytää uudelleen. Lehtijutun sanamuodoissa on monia unohtumisen mekanismeista ja mitätöinnistä kertovia piirteitä. Mylläkkä- ja röykkiö-sanat mieltyvät muistia jäsentävän arkiston vastakohdiksi: ne ovat luetteloimatonta ja kaoottista kirjojen paljoutta, jonne

https://doi.org/10.21435/tl.299

yksittäiset niteet hukkuvat massatuotannon aikakaudella.[20] Epäjärjestyksen ohella unohtumista tuottavana mekanismina on hautautuminen, kun vanhat tekstit peittyvät uutuuksilla.

Kirjamarkkinoiden materia muutti kulttuuria, kun kirjauutuudet saapuivat suurina määrinä kauppoihin. Massatuotanto kasvatti kirjojen saatavuutta mutta toi samalla mukanaan unohtumisen prosessin kirjakauppoihin, sillä kirjauutuuksien oli tarkoituskin peittää vanhat niteet alleen. Kirjamarkkinat eivät olleet vapaita kulutuskulttuuriin kuuluvasta uutuuksien ja unohduksen sidoksesta. Kuluttamisen kääntöpuolena unohtuminen palvelee Connertonin (2008, 66) mukaan markkinatalouden suunnitelmallista vanhentumisen logiikkaa, jossa kulutustavaran on tarkoituskin ikääntyä nopeasti. Assmann (2016, 32) kutsuu tällaista materiaalista hävittämistä tieteellis-tekniseen kehitykseen ja kulutusyhteiskuntaan kuuluvaksi korvautumisen mekanismiksi, jota pidetään välttämättömänä edistykselle. Daniel L. Schacterin (2001) luokituksessa tämä unohduksen muoto voisi asettua lyhytmuistisuuden tai lyhytaikaisuuden (”transience”) kategoriaan, joka alleviivaa historiallisen muistin lyhyyttä.

Umberto Eco (1988, 260) havainnollisti vastaavia prosesseja toteamalla, että unohtuminen ei tapahdu peruuttamalla vaan päällekirjoittamalla, joka on yksi unohtumisen yleisistä metaforista. Uudet kerrostumat kasaavat uusia läsnäoloja vanhan päälle. Jotta ihminen ei murskaantuisi alati karttuvan tiedon alle, tarvitaan unohtamisen siivoavaa voimaa.[21] Materiaalisen kulttuurin tutkijat

20 Cicero kirjoitti *Puhujasta*-teoksessaan (2.357), että kenelläkään ei voi olla niin hyvää muistia, että asiat säilyisivät mielessä, jos niitä ei ole järjestetty järjestykseen. Antiikin teksteihin viitataan tässä luvussa vakiintuneen tavan mukaan kirjan ja locuksen avulla, jotka auttavat lukijaa löytämään viitatun alkukielisen kohdan käytetystä editiosta riippumatta. Lähdeluetteloon olen kuitenkin sisällyttänyt teoksista vain suomennokset, mikäli sellaisia on olemassa.

21 Econ ymmärrys unohtumisesta koskee tässä nimenomaan yksilöllistä mielen kapasiteettia, mutta unohtuminen voi olla myös kollektiivista, mistä tässä teoksessa ovat esimerkkeinä kiellettyjä kirjoja ja uskonnollista sensuuria käsittelevät luvut. Ajatus unohduksen lohdullisuudesta ja välttämättömyydestä välittyi myös historiallisista sanomalehdistä. *Toveri*-lehdessä 11.10.1923 painetun romanttisen tarinan mukaan

https://doi.org/10.21435/tl.299

(Forty 1999, 8–11) ovat puolestaan huomauttaneet, että sosiaalisia unohtamisen prosesseja yhdistää se, että muistaminen ja unohtaminen kietoutuvat yhteen silloinkin, kun muistamisen arvoisia ja unohdettavia asioita pyritään erottamaan toisistaan, mikä näkyy myös kirjamarkkinoiden massatuotantoa koskevissa historiallisissa keskusteluissa.[22]

Tilalliset metaforat

Muistamista koskeva tutkimus on lainannut yleisesti metaforia arkkitehtuurista ja spatiaalisuudesta. Muistia on kuvattu varastoksi, rakennukseksi tai palatsiksi, jonne muistoja säilötään tai jonka läpi kuljetaan huoneesta toiseen muistisääntöjä seuraamalla. Muistitekniikan keksijänä on pidetty antiikin runoilija Simonides Keoslaista, joka pelastui täpärästi sortuneesta rakennuksesta ja raunioihin jääneet vainajat tunnistettiin sillä perusteella, että hän muisti tarkkaan heidän paikkansa pitopöydässä (ks. esim. Draaisma 2000, 39). Cicero välitti tarinan *Puhujasta*-teoksessaan ja väitti, että muistia voitiin harjoittaa kiinnittämällä mielikuvia tiettyihin paikkoihin, niin että esimerkiksi huoneiden järjestys säilytti muistissa myös niihin kiinnitettyjä muistettavia asioita.[23] Tätä perinteistä muistitekniikkaa on kutsuttu paikkamenetelmäksi (Saarenheimo 2012, 9). Aika ajoin rakennus kuitenkin myös tyhjennetään, jotta saataisiin tilaa uusille muistoille. Ajatus houkuttaa kysymään, voisiko unohduksella olla omat vastaavat rakennusmetaforansa ja millaisia ne olisivat.

---

unohdus oli ”kuin naisen hyväilevän käden kosketus tuskaisella otsalla”. Toisaalla pieni lehtijuttu muistutti, että hajamielisyys ja asioiden lykkääminen saattoivat maneeriksi kasvaessaan muuttua – Econ kaipaamaksi – unohtamisen taidoksi.

22 Fortyn (1999, 8–11) mukaan unohtaminen ja muistaminen sekoittuvat esimerkiksi muistomerkeissä ja ikonoklasmissa.

23 Cicero, *Puhujasta* 2.351–354; Connerton 2009, 4–5. Muistin kiinnittymisestä paikkaan ks. Casey 1987, 181–215; Assmann 2011, 146–154; 2016, 281–324; Draaisma 2000, 27, viitaten Augustinuksen *Tunnustuksia*-teoksen 10. kirjaan, jossa käsitellään muistia rakennusten ja varastojen metaforien avulla ja sivutaan myös unohtumista; ks. O’Daly 1993.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Unohduksen historiallista kieltä tutkineen Harald Weinrichin (2000, 16) mukaan muistia kuvaavien tilallisten metaforien vastineena unohtamisen metaforia ovat esimerkiksi erilaisten kellarien ja syvyyksien kielikuvat. Jos muistamista verrataan huoneesta toiseen avarissa rakennuksissa ja palatseissa liikkumiseen antiikin ajattelijoiden jalanjäljissä, unohtamista on romantiikasta asti merkinnyt laskeutuminen kellareihin ja muihin pinnanalaisiin syvyyksiin (vrt. Draaisma 2000, 76). Tähän mielikuvaperheeseen yhdistyy usein ajatus valon ja pimeyden vastakohtaisuudesta: jos muistaminen on asioiden valaistumista, unohtuminen vertautuu hämärtymiseen, yöhön, uneen ja pimeyteen. Nämä metaforat olivat käytössä esimerkiksi *Ilkka*-lehdessä 12.9.1925 julkaistussa piilotajuntaa käsittelevässä artikkelissa. Siinä kerrottiin anekdootti runoilija Coleridgesta, joka pystyi aamulla kirjoittamaan satoja yön aikana uneksimiaan säkeitä muistiin, ennen kuin vierailijan keskeyttämänä unohti loppuosan. Lehtijutussa ihmisen mieltä verrattiin öiseen valtamereen, jota toisinaan valaisee valonheitin.

Historiallisten sanomalehtien sivuilla unohtunutta kirjallisuutta käsiteltiin usein tilallisuuden kielen avulla, jolla oli perustansa todellisuudessa, sillä unohtunutta kirjallisuutta paikannettiin konkreettisesti talojen hämäristä kellareista, ullakoilta ja kätköpaikoista. Yksi unohtumiseen kiinnittyvä uutistyyppi historiallisissa sanomalehdissä koski juuri kirjalöytöjä, jotka toivat unohtunutta kirjallisuutta takaisin lukijoiden saataville talojen uumenista. Sanomalehdissä raportoitiin, että sotien aikana kirjoja saatettiin kaataa suuria määriä syviin kaivoskuiluihin säilöön, kuten uutisoitiin Heimboldshausenin potaskakaivoksesta, jonne oli viety kokonainen kirjasto ja kolme miljoonaa nidettä turvaan liittoutuneiden hyökkäykseltä (*Sisämaa-Laatokka* 30.5.1947). Kaivoskuilun syvyys aukeni helposti myös metaforiselle ajattelulle ja unohduksen kuvastajaksi.

Ullakoilta löytyneet arvotavarat olivat tavallinen uutisoinnin aihe ja tilallisuutta ilmentävä tarinatyyppi. Kansainvälisistä kirjalöydöistä kertovat uutiset olivat eurooppalaisten sanomalehtien palstoilla kiertävää uutisvirtaa. Niitä julkaistiin pienimuotoisten

https://doi.org/10.21435/tl.299

jännityskertomusten tapaan.[24] *Suomen Sosialidemokraatti* uutisoi 24.10.1938 Tukholman kaupungin suorittamasta kollektiivisesta suursiivouksesta, jossa kerättiin pois talojen vinteiltä sinne vuosikymmenten varrella kertynyt tavara, sillä ullakoille unohtuneet suuret kirjapinot muodostivat tulipaloriskin. Suursiivouksen yhteydessä löydettiin runsaasti arvokkaita kirjoja. Ulkomailla tehtiin harvinaisia löytöjä myös linnojen kellareista ja kammioista (*Karjalatar* 27.8.1907) sekä Jäämeren ikuisena pidetystä jäätiköstä (*Helsingin Sanomat* 10.2.1929). Ullakoiden ja kellarien kirjalöydöt olivat usein luetteloimattomia teoksia, jotka olivat painuneet unohduksiin siksi, että niitä ei ollut järjestetty kokoelmiksi. Tästä kertoivat esimerkiksi Turun tuomiokapitulin vintiltä löydetyt kirjapinot (*Uusi Aura* 8.1.1910).

Muistitutkimuksessa kellarien ja vinttien säilytyspaikkoja on kutsuttu välitiloiksi, jonne on siirretty asioita sivuun aktiivisen muistin ja päivittäisen toimeliaisuuden alueelta odottamaan mahdollista uutta tulemistaan (vrt. Assmann 2016, 31). Ullakoille kertynyttä unohdusta voitaisiin kutsua Friedrich Georg Jüngerin (1957, 16–17) ja Assmannin (2011, 150) termeillä ”säilyttäväksi” unohtamiseksi, jossa esimerkiksi ullakoille kertyneet kirjat odottavat kaikessa hiljaisuudessa löytymistään ja paluuta käyttöön. Ullakko on myös hyvin perinteinen arkistometafora muistamista käsittelevässä tutkimuksessa (ks. Jolma 2021) ja saumattomassa yhteydessä konkreettiseen kirjalöytöjen paikkaan.

24 Tässä ei ole mahdollista syventyä enempää historian suuriin kirjalöytöihin ja niistä versoviin metaforisiin mahdollisuuksiin. Ilmiön jatkuvasta ajankohtaisuudesta kertovat kuitenkin esimerkiksi antiikin tekstien löydöt. Antiikin teoksia on tunnetusti kaivettu egyptiläisiltä tunkioilta 1800-luvun brittiarkeologien johdolla, ja viime vuosina vainajien kuolinnaamioista tai muumiokartongeista löytyneet Sapfon fragmentit ovat muuttuneet viraaleiksi sosiaalisessa mediassa. Papyruslöydöillä on edelleen valtava uutispotentiaali. Fragmenteista ja katoamisesta antiikissa ks. Bruno ym. 2022. Varhaisella uudella ajalla kirjoittajat saattoivat nähdä antiikin tekstien aukkoisuuden luovan prosessin käynnistäjänä: he ryhtyivät kirjoittamaan kadonneille osille jatko-osia ja täydennyksiä. Italialainen historioitsija Paolo Giovio puolestaan rakensi 1500-luvun alkupuolella historiateokseensa keinotekoisia katkoksia, jotta historiankirjoitus muistuttaisi antiikin vaillinaisina säilyneitä teoksia – siitäkin huolimatta, että teos keskittyi aikalaishistoriaan.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Ullakoiden ohella kirkot olivat tavallisia uskonnollisten kirjojen kätköpaikkoja, sillä niiden rakenteisiin saatettiin piilottaa muiden esineiden ohella kirjoja kirkon rakentamis- tai restaurointivaiheessa (ks. Hukantaival 2016, 185–192; Harjula 2015). Esimerkiksi yksi 1920-luvun kirjalöydöistä paikantui Isonkyrön kirkkoon, josta paljastui saneerauksen yhteydessä useita kätkettyjä niteitä. *Uuden Suomen* sivuilla raportoitiin 28.9.1926, että kirkon välikaton reunaa irrotettaessa tipahti sen uumenista, katonrajan ja seinälaudoituksen välistä ”kätkettyjä kirjoja isohko läjä”. Löytymisen prosessi ei ollut hallittu vaan sattumanvarainen: kirjat paljastuivat sortumalla. Samalla tapahtuma kertoo metaforisesti menneisyyden painosta, joka purkautuu esiin lautojen alta murtamalla mennyttä kätkevät rakenteet.

Löytyneestä 23 niteestä suurin osa oli papeille kuulunutta latinankielistä jumaluusopillista kirjallisuutta, joka oli päätynyt paikkakunnalle Keski-Euroopasta. Toinen vastaava tapaus oli *Liitto*-lehdessä 20.2.1935 raportoitu Haukiputaan löytö, jossa maanviljelijä löysi kotitalonsa vintiltä savupiipun juurelta vanhoja puukantisia, latinankielisiä kirjoja. Kirjat oli mahdollisesti pelastettu sinne palaneesta pappilasta. Lehdissä toivottiin, että vanhoja taloja purettaessa vintiltä löytyviä kirjoja ei ajettaisi esimerkiksi mereen täyttömaaksi vaan arvioitettaisiin niiden arvo ensin asiantuntijalla (*Lukemista Kaikille* 7.10.1939). Toisinaan halkovajojen ullakoille kätkettiin esimerkiksi kiellettyä poliittista tai vallankumouksellista kirjallisuutta (ks. *Uusi Suomi* 28.3.1930). Unohtuneiden teosten löytöpaikat ja erityisesti arvokkaiden, latinankielisten niteiden sattumanvaraiset paljastumiset ylittivät uutiskynnyksen ja viihdyttivät lukijoita pieninä jännittävinä uutispaloina.

Varastometaforat

Tilallisten metaforien tavallisia muunnelmia muistitutkimuksessa ovat arkisto- ja varastometaforat, joissa muistia on kuvattu

https://doi.org/10.21435/tl.299

eräänlaiseksi säiliöksi (ks. Casey 1987, 186–187, 190–191).[25] Metaforalla on perustansa inhimillisissä tavoissa säilöä muistoja erilaisiin kirstuihin, arkkuihin ja rasioihin (Assmann 2011, 101–118). Säiliöistä saattoi kuitenkin tulla muistojen keräämisen ohella myös unohduksen tyyssijoja, mikäli kätköpaikat itsessään unohtuivat.[26]

Tällaisesta tapauksesta kerrottiin *Ilkka*-lehdessä 12.9.1925. Tarinan mukaan Danten *Jumalaisen näytelmän* ”Paratiisi”-osa oli pitkään kateissa, kunnes kirjailijan haamu osoitti laulujen kätköpaikan pojalleen Pietrolle tämän nukkuessa. Unessa saadun vihjeen avulla ”Paratiisi” löydettiin kirjailijan makuuhuoneesta laudan alta ikkunan äärestä, missä hän istui usein kirjoittamassa. Danten poika muisti isän ikkunalaudan alle kätkemän kirjan piilotajuntansa muistuttamana ja muistamista kuvattiin heräämisen ja valaisemisen metaforilla.[27] Muissa lähteissä Boccacciolta peräisin oleva tarina kerrotaan hieman toisin,[28] mutta joka tapauksessa kirjakätköä voidaan tarkastella sekä unohtumisen että muistamisen intiiminä paikkana. Dante saattoi kätkeä laulunsa makuuhuoneeseen, jotta ne eivät katoaisi, mutta sittemmin kätkö itsessään unohtui. Kenties laulut oli tarkoituskin unohtaa piilottamalla ne salaiseen kätköön. Laudanalainen lokero on eräänlainen arkistometaforan muunnelma tai pieni varasto, jossa yksittäiset tekstit voivat uinua pitkään poissa näkyvistä odottamassa löytäjäänsä.

Paperikori oli toinen kirjallisuuden unohtumisesta sanomalehdissä käytetty varastometafora, jota esimerkiksi Mika Waltari hyödynsi kirjoittaessaan runoudesta ja sen lukijoista vuonna 1935. Juttu painettiin useassa lehdessä ja esimerkiksi *Teisko-Aitolahti*-lehden etusivulla 11.10.1935. Waltari pahoitteli runossa nykyaikaisen

25 Arkistometaforasta ks. Brockmeier 2015, joka kritisoi muistin ymmärtämistä perinteisellä tavalla arkistona ja korostaa sen sijaan narratiivista muistikäsitystä; Jolma 2021 käsittelee myös arkistometaforaa Bo Carpelanin tuotannossa.

26 Esimerkiksi Lutherin suuren katekismuksen esikoispainoksen kerrottiin löytyneen ”eräästä vanhasta arkusta” Thüringissä (*Suomen Faktoriliiton tiedonantoja* 1.11.1939).

27 Heräämisestä muistamisen kuvana ks. Küchler 1999, 60; Assmann 2011, 158.

28 Ks. esim. Kelly 2005, 101–104, jonka mukaan Danten haamu osoitti kirjakätkön toiselle pojalleen Jacopolle.

https://doi.org/10.21435/tl.299

taiderunouden vähäistä tuntemusta, joka kohentaisi hänen mielestään oitis kotimaisen runouden tasoa. Ilman kansainvälisen runouden tuntemusta tuhannet ontuvat runot hautautuivat vain ”paperikorien tylyyn unohdukseen”. Waltarin mukaan paperikorit imaisivat syvyyksiinsä ennen muuta huonoa runoutta, joka ei ollut jalostunut kansainvälisen taiderunouden tasolle. Paperikori oli hylättyjen ja tarpeettomien kirjallisten tuotteiden sijoituspaikka, joka kasvoi Waltarin kirjoituksessa kaanonia luovaksi metaforaksi. Paperikorin uumeniin joutivat kirjoitukset, joiden mittapuuna oli länsimainen kehittynyt taiderunous. Tällainen kuvakieli rakensi esteettistä arvo-arvostelmaa säilyttämisen arvoisten ja joutavien tekstien välille.[29]

Pöytälaatikko oli kolmas sanomalehdissä näkynyt unohduksen tyyssija ja siitä johdettu varastometafora, joka merkitsi tekstien jäämistä vaille lukijakuntaa. Esimerkiksi Aune Heinonen kirjoitti *Uusi Aura* -lehdessä 4.12.1927 Hölderlinin unohtuneesta runoudesta pöytälaatikon metaforaa käyttämällä. Saksalaisen kirjailijan runot jäivät ensin konkreettisesti unohduksiin hänen pöytälaatikkoonsa mutta löydettyinäkin ne pysyivät yksityisinä ja vieraina ajatusrunoille ominaisen vaikeutensa tähden. Paperikorista pöytälaatikon erottaa se, että tekstit on säilötty talteen, vaikka ne eivät ole vielä edenneet yksityisestä omistuksesta lukijoille. Portinvartijan paikkaa voi pitää kustannusala, joka ei ole ottanut tekstejä julkaistavakseen, tai esimerkiksi kirjailijan oma itsekritiikki, joka on estänyt käsikirjoituksen julkaisemisen.

Pöytälaatikko vastaa Gaston Bachelardin poeettisessa kuvittelussa intiimiä tilaa ja kätköpaikkaa, jossa on erityistä syvyyttä. Esineiden ontologiaa pohtiessaan Bachelard (2014, 114) kutsui lippaita ”unohtumattomiksi”, sillä ne sulkevat ikimuistoisiin sisuksiinsa eri aikakausia nykyisestä tulevaan.[30] Samalla lailla pöytälaatikon

29 Paperikoria voidaan pohtia myös suhteessa roskaan ja sen merkitykseen. Roska muistuttaa suoraan menneestä, sillä se on luonteeltaan ajallista. Samalla roska on omaehtoista, sillä esimerkiksi tunkiolla materia on vapautunut kaikesta käyttöarvostaan; ks. Morrison 2015.

30 Ks. erityisesti Bachelardin (2014) luku 3 laatikoista, kirstuista ja kaapeista intiimeinä, syvinä tiloina.

https://doi.org/10.21435/tl.299

voi metaforisesti kuvitella sisältävän pohjattomasti unohtuneita tekstejä ja unelmia niiden vaiheista. Ajatus kodin erilaisten säilytyslokeroiden ja kaappien kiehtovasta pohjattomuudesta näkyi esimerkiksi *Kaswatusopillisten sanomain lasten lehdessä* 1.6.1902. Siinä kerrottiin tunnetun 1800-luvun saksalaisen kasvatustieteilijän Christian Heinrich Zellerin lapsuusvuosinaan hukkaamasta kirjasta. Kadonnut kirja paikantui rukouksen avulla: rukoiltuaan hän tarkasti vielä kertaalleen erään nurkkakaapin hyllyineen ja löysikin suureksi hämmästyksekseen sieltä etsimänsä kirjan ”aiwan kaapin perimmäisestä sopesta”. Tämä pieni tapahtuma painui tekstin mukaan syvästi hänen mieleensä ja tarinaa toistettiin useammassa lehdessä. Kadonneen kirjan löytyminen osoitti lehden mukaan rukouksen voiman.

Kirjan löytymiseen liittyvä uskonnollinen kokemus oli yksi versio pyhän kirjan voimasta kertovista tarinoista, joita julkaistiin erityisesti kristillisissä lehdissä. Katoaminen oli olennainen episodi näissä tarinoissa, joissa kadonneet tai kätketyt kirjat ilmaisivat jumalallista voimaa maan päällä. *Lasten kuvalehti* kertoi 1.11.1891 jutussaan ”Kielletty kirja” historiaan sijoittuvan tarinan erään hugenottiperheen vuosisatoja vanhasta, käytössä jo rypistyneestä hopeahelaisesta Raamatusta, jonka ympärille kietoutui monia tarinoita. Vaikka kirja oli huolella kätketty, katolilaisten arveltiin takavarikoineen kirjan 1500-luvulla talletuspaikastaan. Vuosia myöhemmin kirja löytyi pihalta kivirappusten alta, eikä kirjan katoamisen mysteeri koskaan selvinnyt. Pyhän kirjan tarinoihin kuului tällainen kestävyyden tai katoamattomuuden trooppi. Toisen esimerkin aiheesta tarjoaa *Pohjalainen*-lehti, joka uutisoi 22.6.1895 Lapualla sattuneesta tulipalosta. Sen yhteydessä kartano paloi tervahaudasta tuulen mukana levinneen kuuman tuhkan myötä kokonaan lukuun ottamatta virsikirjaa, jossa ei näkynyt tuhkasta puhdistamisen jälkeen mitään palamisen merkkejä, vaikka kova kuumuus oli sulattanut talon esineistössä teräskappaleetkin yhteen. Tuhoutumattomuus ilmensi kirjan pyhää voimaa, mihin pohjautuivat myös kansanperinteen tarinat kirjojen kätkemisestä seinien rakenteisiin. Uskottiin

https://doi.org/10.21435/tl.299

esimerkiksi, että seinään kätketty pyhä teos saattoi maagisen esineen tavoin suojella taloa ja torjua epäonnea.[31]

Haudan metafora

Weinrichin (2000, 16) mukaan unohtumisen metaforat ovat usein käänteisiä versioita muistamisen metaforista. Jos muistamista havainnollistetaan visuaalisten ja topografisesti tarkkojen paikkametaforien avulla, unohtumisen metaforat löytyvät tyhjyyden tai muotoja tasoittavan peittymisen kielikuvien parista. Ne nojaavat muistamisen historiasta tuttuun perusmetaforaan antiikin aikana kirjoittamiseen käytetystä vahataulusta, jonka piirtimellä kuvioitu pinta tasoitettiin, kun vanha teksti haluttiin korvata uudella. Draaisma (2015, 4) toisaalta huomauttaa, että metaforien käänteisyys voi vahvistaa jo hylättyä ajatusta siitä, että muistaminen ja unohtaminen olisivat toistensa vastakohtia, vaikka tosiasiassa niiden suhde on paljon monimutkaisempi.[32]

Kenties yleisin kirjallisen unohduksen tilallinen metafora historiallisissa sanomalehdissä on näitä mielikuvia yhdistelevä hauta, joka tuotti ”unohduksen hauta” -hakutermillä sanomalehdistä 91 osumaa. Näistä osumista osa liittyi uskonnollisen elämän kommentointiin tai yhteiskunnalliseen kehitykseen, mutta haudan metaforaa

31 Kirjakätköistä ja pyhien kirjojen kätkemisen merkityksestä ks. Hukantaival 2016. Seiniin kätketyt kirjat saattoivat kertoa myös uskonnollisista kokoontumisista; ks. Harjula 2015. Uskonnollisten kirjojen ohella lasten hukkaamat kirjat muodostivat oman pienen katoamisen sikermänsä erityisesti lasten lehtien palstoilla. *Pikku Matti* -lehdessä kehotettiin 1.2.1939 järjestämään koulukirjat kirjahyllyyn, kirjoituspöydälle tai laatikkoon niin, että kadonnutta kirjaa etsiessä ei tarvinnut kääntää koko taloa ylösalaisin. Katoamisen motiivi palvelee tässä puhtaasti kasvatuksellista näkökulmaa.

32 Saarenheimo (2012, 47) siteeraa Milan Kunderan sanoja siitä, että muistaminen ei ole unohtamisen vastakohta vaan yksi sen muodoista. Schacterin (2001) tarkastelemat seitsemän muistin syntiä hälventävät myös vastakohtaisuutta. Schacterin mukaan muistin kuolemansyntejä ovat lyhytaikaisuus, hajamielisyys, torjunta, virhetulkinnat, alttius vaikutuksille, vääristymät ja itsepintaisuus (ks. myös Saarenheimo 2012, 42, viite 16).

https://doi.org/10.21435/tl.299

käytettiin myös tekstuaalisesta unohduksesta puhuttaessa. Esimerkiksi *Päijänne*-lehdessä kirjoitettiin 19.2.1878 ”Talteen korjattawia” -otsikon alla kansanrunouden unohduksesta hautana, joka kätki poveensa äärettömän määrän aarteita. Haudan synonyyminä artikkelissa mainittiin unohduksen ”kulju” eli vetinen painanne, josta kehotettiin pelastamaan kansanrunojen lisäksi arvoituksia, satuja, ”loihtulukuja” ja muita esivanhempien kielen tuotteita. Artikkelissa korostettiin vanhusten ja maalaisten katoavaa tietoutta; ”moni ukko” tietäisi vielä asioita, joista Helsingissä ei tiedetty mitään. Unohtuviin perinteisiin laskettiin vanhat leikit, kansanuskomukset tontuista ja hiisistä sekä lasten kehtolaulut. Samalla lehden toimitus haastoi kansalaiset keräämään muistoja omista pitäjistään talteen.

Unohtumisen ohella lehtikirjoitukset raportoivat säännöllisesti yrityksistä pelastaa paikallista suullista perinnettä hautautumiselta, vaikka elettyä yhteyttä paikkoihin tai tapahtumiin ei enää ollutkaan. Useissa ajan lehti-ilmoituksissa kerrottiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran julistamasta kilpailusta, jossa mittavan rahapalkinnon saattoi voittaa kansan ”muinaisen henkisen perinnön aarteita” eli tarinoita ja taruja kokoamalla. Tarinoilla viitattiin esimerkiksi 28.2.1935 *Kannaksen Lehdessä* julkaistussa kuulutuksessa kummituksia, vainajia, outoja näkyjä, noitia, haltioita ja jättiläisiä sisältäviin kansantarinoihin, joita rationaalisempi nykyaika ei suosinut. Tässä yhteydessä olennaista on kiinnittää huomiota toistuvaan metaforaan, sillä jutun mukaan Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran keruut auttoivat pelastamaan kansan aarteita ”unohduksen pimeästä haudasta”.

Toisaalta hautaan johtava vanhentuminen ei koskettanut vain kansantarinoita. Myös klassisen sivistyksen rapistumista surtiin jo 1900-luvun alussa, kun lehdissä valiteltiin klassikkokirjallisuuden vajoavan ”unohduksen hautaan”. Esimerkiksi *Karjalatar*-lehdessä surtiin 22.8.1895 samaa kuvakieltä käyttämällä klassikoiden painumista ikuisesti ”unohduksen hautaan”. Kestävämpänä kirjallisuutena pidettiin uskonnollista kirjallisuutta, jonka sanoma kantoi elävänä yli vuosikymmenten. Kansantarujen ja klassikoiden ohella unohduksen hautaan luisuivat lehtien sivuilla yksittäiset kirjailijat, kuten

https://doi.org/10.21435/tl.299

Jack London tai Anatole France, jotka olivat *Raitis kansa* -lehden (1.3.1931) mukaan joutuneet modernismin myötä luopumaan entisen muotikirjailijan asemastaan ja päätyneet ”unohduksen hautaan”. Joitakin kirjailijoita taas pelastettiin haudan sylistä. *Aamulehdessä* ennakoitiin Volter Kilven 50-vuotispäivänä 12.12.1924, että tämän yksinäiseksi jääneen kirjailijan tuotanto kohotetaan vielä kunniasijalle ”unohduksen haudasta”.

Hautautumisen metaforaan sisältyi syvän hiljaisuuden ohella peittymisen mielikuvia. Unohtuneet kirjoitukset painuivat lukuisissa lehtijutuissa vähitellen menneisyyden vetiseen suohon, lentohiekkaan tai uuden ajan alle. Metafora on tuttu myös kirjallisuushistoriasta: T. S. Eliot aloitti *The Waste Land* -runoelmansa kuvauksella siitä, miten julma huhtikuu päättää talven ajan, jolloin maisema peittyi unohduttavaan lumeen (”forgetful snow”). Autiomaat, haudat ja tyhjiksi pyyhityt kirjoitustaulut ovat perinteisiä unohtumisen metaforia, joita yhdistää merkkien poispyyhkiytymisen ajatus. Lumen ja hiekan metaforat sisältävät saman ajatuksen maan muistettavien muotojen tasoittumisesta ja pehmeän peiton levittymisestä kaiken ylle. Kirjailija Viljo Kojo käytti tätä metaforaa kirjoittaessaan *Kalevalan* elinvoimasta *Karjala*-lehdessä 28.2.1931. Runoelman elävä henki esti sitä ”hautautumasta unohduksen erämaan hiekkaan”.

Hiekan kielikuva oli samalla ajan kulkua luonnehtiva ilmaisu. Katoavan muistijäljen tavoin hiekanjyväset peittivät siihen painuneen kuvion vähitellen alleen ja tasoittivat muistojen pinnan. Hiekalla on kulttuurinen yhteys myös hautaamiseen, kun siunaamisen yhteydessä pappi laskee hiekkaa arkun kannelle. Hautamonumentit pitävät yllä muistoja, mutta hautautumisen kielikuva kiinnittyy sen sijaan unohdukseen, joka peittää menneen alleen niin kuin arkun päälle heitetty multa tai haudoilla kasvava nurmi. Vanhoissa renessanssin ajan emblеemeissä eli symbolisissa kuvaesityksissä unohdus sijoittui personifioidun muistin alle maan poveen. Kun muistia henkilöi elävä kirjoitusvälineitä pitelevä nainen, personifioitu myyttinen Mnemosyne, unohdusta saatettiin kuvata hänen jalkojensa alle maahan haudatuilla luilla ja haudankaivajan välineillä (ks. Engel 2004, 24). Paperikorin ja pöytälaatikon tavoin hauta ei ollut

https://doi.org/10.21435/tl.299

pelkkä metafora, vaan tosielämässäkin vainajan mukaan hautaan saatettiin entisaikoina laittaa kirjoja tai niiden osia (Harjula 2015).

Kohtalon metaforat

Monet kirjalöydöistä kertovat lehtijutut päättyivät lentävään lauseeseen *Habent sua fata libelli* eli (pienillä) kirjoilla on kohtalonsa. Latinankielinen, ajan sanomalehdistössä toistunut sananlasku on mielenkiintoinen kiinnepiste unohduksen tutkimiseen. *Habent sua fata libelli* -fraasi viittasi kohtaloon tai sattumaan, jonka myötä kirjat saattoivat vaipua suosion jälkeen yllättäen unohduksiin ja palata jälleen näkyviin. Lentävä lause on luettu muutoin täydellisesti unohtuneen myöhäisantiikin roomalaisen grammaatikon Terentianus Mauruksen nimiin. Häntä on pidetty ironisen osuvana luojana tälle lentävälle lauseelle, sillä häneltä on säilynyt vain tämä yksi ajatus.

Lentävä lause korosti kirjojen alttiutta joutua sattumanvaraisesti tuhoutumisen tai unohtumisen tielle. Lauseessa heijastuivat kirjojen erikoinen elämä ja matkanteon vaiheet, jotka voivat kuljettaa yksittäisiä niteitä ympäri maapallon. Jotkut kirjat ja lehdet konkreettisesti matkasivat maapallon toiselle puolelle. *Helsingin Sanomat* kuvasi 3.2.1937, miten lehden toimitukseen saapui kaukaa Chilen Valparaisosta sikäläisen lehden Suomi-aiheinen teemanumero. Lehti oli saapuessaan niin paksun noen peitossa, että se piti ensin puhdistaa harjalla. Lehti oli paitsi kulkenut pitkiä kiertoteitä myös muuttanut muotoaan matkan aikana, aivan kuten seinälaudan alta löytynyt Danten Paratiisi-jakso oli ollut paksun homeen peitossa. Samalla lehden saapuminen ilmeisen myöhässä vastaanottajalle kertoo unohtumisen ja muistamisen hitaista, ajallisista suhteista. Latinankielisen lentävän lauseen avulla kommentoitiin päivälehdessä myös kotimaisen postilaitoksen epävakaata toimintaa.

Kohtalon lausahdus toistui monissa kirjojen merkillisistä käänteistä kertovissa lehtijutuissa, kuten tarinoissa, jotka kertoivat kirjastoon palautumattomista niteistä tai junan penkille tai matkustajakotien akkunoille unohtuneista kirjoista. Kadonneita kirjoja

https://doi.org/10.21435/tl.299

koskevat pikkuilmoitukset olivat oma palstansa sanomalehdissä. Esimerkiksi *Pietarin Viikko-Sanomissa* kerrottiin 21.3.1880, että kirjastoista katosi erityisesti kaunokirjallisuutta jopa niin, että viidennes luetteloidusta kaunokirjallisuudesta lähti harhateille. Kirjastoista ja kirjavarastoista saattoi hävitä suuriakin määriä teoksia. *Aamulehdessä* 8.10.1933 raportoidun tarkastuskertomuksen mukaan kirjoja katosi pari päivässä, erityisesti koulukirjoja ja taskukokoisia poikien seikkailutarinoita. Kappaleita saattoi löytyä myöhemmin antikvariaateista tai torien myyntikojuista. Kirjoja lähti myös ystävien matkaan. Nimimerkki Helenan setä kirjoitti *Seurassa* 19.1.1938 lainojen jäljiltä kirjakaappiin ilmestyneistä aukoista, joiden laajuutta hän mittaili: ”Kyynärän pituiset ammottavat kolot ovat lainaajien käyntikortteja.”

Lehtien palstoilla julkaistiin säännöllisesti kuulutuksia kadulle pudonneista, rautatieasemalle unohtuneista ja muista kadonneista kirjoista. Joukossa oli erilaisia teoksia Shakespearen draamoista (ks. *Sanomia Turusta* 4.12.1883) kotimaisiin romaaneihin. Yhtä lailla julkaistiin ilmoituksia kaduilta, silloilta tai romukasoista löytyneistä teoksista tuntomerkkeineen, jolloin kirjat sai periä löytäjältä tai lehden konttorista. Toisinaan kirjan nimilehdelle kirjoitettu omistajan nimi auttoi tunnistamaan hukkuneita tai muita vainajia.

Kadonneiden kirjojen tarinapotentiaalista kertoo se, että lehdissä julkaistiin pieniä juttuja myös ulkomaisista kirjastoista merkillisellä tavalla kadonneista teoksista, niiden etsinnöistä tai suurista kirjavarkauksista, joiden selvittäminen oli etsivien tai poliisin asia. Esimerkiksi Berliinin kuninkaallisesta kirjastosta kadonnut kallisarvoinen kirja löytyi sitä etsineen tohtorin tuolin alustasta tämän kuoleman jälkeen (*Turun Lehti* 8.6.1893). Usein kerrottiin tarinoita pyhästä Antoniuksesta, jolla sanottiin olleen erikoinen kyky löytää kadonneita kirjoja. Yhdysvalloissa presidentti Roosevelt oli nostanut Portlandissa kovan äläkän varastetusta Rooman historiasta, joka oli kuitenkin myöhemmin löytynyt hänen liivinsä taskusta: ”Kirja oli pieni taskupainos” (*Toveri* 7.10.1912). Kadonneista kirjoista saatiin hauskoja käänteitä lehtien pakinoihin, kuten *Kaiku*-lehdessä 9.1.1886 muistikirjaa etsittäessä: ”Ja siellä etsittiin koko wintti pitkin

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja poikki, wanhain ikkunalasien, ylös-alasin käännettyjen pöytäin, lankawyyhtien, tappurakasojen, paperikoppien alta ja kaikenlaisen romun seasta. Jörgen seisoi tuskallisessa hädässään korkeassa tynnyrissä päällään ja kaivoi sieltä kadonnutta kirjaa…”.

Habent sua fata libelli -fraasi muodostaa yhden unohtumisen kiinnepisteen, jonka avulla voidaan jäljittää unohtumisen kieltä ja tarinoita kadonneista teoksista. Fraasia sanomalehtiarkistosta etsimällä avautuu mahdollisuus kurkistaa kirjojen kohtaloista uutisoituihin tapahtumiin. Lentävä lause oli yleisempi ruotsinkielisissä sanomalehdissä, mutta sitä tavataan myös suomenkielisessä lehdistössä.[33] Esimerkiksi tohtori T. J. Hintikka nosti lauseen artikkelinsa otsikkoon 5.6.1938 *Helsingin Sanomissa*. Juttu käsitteli kasvitieteilijä Pehr Kalmin Amerikan-matkakuvauksen käsikirjoituksen vaiheita. Kalm matkaili 1700-luvun puolivälissä Pohjois-Amerikassa ja pyrki sen jälkeen julkaisemaan huomionsa kirjallisesti. Matkakertomuksesta ilmestyi kolme suosittua osaa, mutta lisäosia jouduttiin odottamaan pitkään eikä niille lopulta löytynyt kustantajaa. Muistiinpanojen uskottiin tuhoutuneen Turun palossa 1827, mutta käsikirjoitukset löytyivät Helsingin yliopiston käsikirjoituskokoelmasta, jonne ne olivat painuneet unohduksiin, kunnes kirjastonhoitaja Georg Schauman löysi ne luettelointityönsä yhteydessä. Kokoelmiin katoamista kuvaamaan sopi myös hyvin jo tuttu hautautumisen metafora.[34]

33 Fraasi tuotti sanomalehtiarkistossa tehdyssä haussa 87 osumaa. Yksi näistä liittyi Aleksis Kiven neljän kertovan runon löytöön, joka oli tehty osuvasti hänen juhlavuotenaan piispa Jaakko Gummeruksen jäämistöstä. *Uusi Suomi* uutisoi aiheesta etusivullaan 7.9.1934. Ks. Katajamäki 2020.

34 Jutussa viitattiin Linnén jäämistön vastaaviin löytöihin, joita oli kaivautunut yllättäen esiin välikatosta tai ullakolta. Kokoelmien ohella teokset voivat unohtua hyllyjen uumeniin, josta kirjaston käyttäjä ne sattumalta löytää. Kirjastonhoitajien ohella asialla voi olla professori, joka kaivelee kirjastojen kätköistä unohtuneita teoksia, kuten professori Hirnin sanotaan tehneen (*Karjala*-lehdessä 23.12.1928). Connertonia mukaillen (2008, 66) oman aikamme kulttuuria kuormittaa sen valtavan informaatiomäärän vuoksi muistojen säilyttämisen ohella entistä enemmän unohtamisen järjestäminen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kokoelmat voivat toimia varastoina, jonne tekstit säilötään mutta jonne ne voivat myös unohtua. Samantapaisen tarinan unohtuneiden teosten löytymisestä kirjastosta kertoi *Etelä-Saimaa* 7.8.1937. Lappeenrannan uutisten palstalla kerrottiin italialaisesta filosofian opiskelijasta, joka löysi unohduksiin jääneen ”vanhan viisaan Revisan” filosofisen teoksen Vatikaanin kirjastosta. Revisan teos oli ”huikean paksu, tomun peittämä nidos. Se oli levännyt hyllyllään koskematta, tuskinpa kukaan oli sitä avannutkaan.” Tarina sisältää arkistotutkijoille tutun pölyn troopin eli ajatuksen siitä, että arkistot sulkevat uumeniinsa ennen muuta pölyä, joka ei koskaan katoa (Steedman 2001). Lisäksi se sisältää myös yllätyskäänteen, sillä kirjan välistä filosofian opiskelija löysi kirjeen ja sen avulla sai osakseen ison perinnön. Sen Revisa on varannut lukijalle, joka ensimmäisenä avaa hänen unohtuneen niteensä.

Homeen, pölyn tai noen peittämä kirja tai lehti tuo unohtumisen kuvaamiseen aistimellisen aspektin, kun aika kerrostuu esineen pintaan konkreettisesti havaittavaksi jäljeksi. Caseyn (1987, 31) mukaan muistaminen voi olla multimodaalista, kun erilaiset aistimukset yhdistyvät muistoissa toisiinsa. Samantapainen prosessi voidaan nähdä myös unohtumisessa, jossa pölyn aistimukset ovat toistuvia muistutuksia ajan kulusta ja tekstien käyttämättömyydestä.

Kirjojen moninaiset vaiheet historiassa korostavat erottamista unohtamisen mekanismina: teksti eksyy erilleen kokoelmista, jonne historiaa perinteisesti kootaan, ja matkaa ympäri maailmaa löytämättä paikkaansa muistojen kokonaisuudessa. Tässä mielessä lentävä kohtalon lause leijaili esimerkiksi Pyhän Birgitan Ilmestysten pergamenttilehdistä ja ”voutivandalismista” kertovassa *Uuden Suomen* lehtijutussa 24.7.1921. Siinä kuvattiin, kuinka keskiaikaiset birgittalaiskirjallisuuden pergamenttilehdet oli revitty voutien tilikirjojen kansiksi Kustaa Vaasan aikana ja vain osa niistä palasi Suomeen Ruotsin tilikamarin arkistoista. Jäljelle jääneet lehdet kertoivat keskiaikaisen kirjallisuuden myöhemmistä kohtaloista. Tarina löytyy hakemalla *habent sua* -fraasia arkistoaineistosta. Fraasi paljastaa tarinoita unohtuneista kirjoituksista, jotka ovat päätyneet maailmalle hajoavina palasina. Birgittalaispergamentit varastoitiin

https://doi.org/10.21435/tl.299

ruotsalaisen tilikamarin arkistoon, mutta ne toimivat palimpsestien tapaan uudessa käytännöllisessä funktiossa tilikirjojen kansina. Tarina kertoo kirjan matkasta uudenlaiseksi käyttöesineeksi. Vaikka tekstit itsessään eivät ehkä unohtuneet, niitä ei muistettu enää jonakin sellaisena kuin ne olivat aiemmin olleet, mitä voi pitää yhtenä unohtumisen muotona.[35]

Kirjojen kohtaloita kuvaava lausahdus sisältää ajatuksen kirjasta eräänlaisena elollisena olentona, jolla voi olla ihmisen tavoin oikukas kohtalo. Runoilija V. A. Koskenniemi muistutti *Uudessa Suomessa* 2.11.1924 ”Kirjojen elämä” -artikkelissaan, että toiset kirjat olivat kuolleita jo syntyessään, toiset taas nukkuivat vuosisatoja letargista untaan, kunnes uusi aikakausi löysi niistä jälleen itsensä. Koskenniemi korosti, että historian tapahtumat ”voivat äkkiä tehdä jonkun kirjastojen pölyyn hautautuneen teoksen suosituksi ja kansanomaiseksi”. Koskenniemi päätteli, että ”kirjat ovat arkaluontoisia elimistöjä”, joista useimmat ”kuolevat nuorina niin sanoaksemme nopean, tuskattoman kuoleman” tai unohtuvat ”kehityksen tieltä”, kun taas toiset muuttuvat makulatuuriksi verkkaisemman prosessin päätteeksi. Koskenniemi vertasi unohtunutta teosta kaatuneeseen sotilaaseen, joka kuopattiin rintaman siirtyessä eteenpäin, mutta joka silti antoi kaiken itsestään yhteisen kansakunnan muistiin. Samalla Koskenniemi viittasi väkivaltaisen lopun vaaraan, joka vaani kirjoja ja käsikirjoituksia esimerkiksi kirjastojen tuhoutuessa. Koskenniemen tyyli kuvata kirjojen kohtaloita oli maalaileva ja hyödynsi runsasta, elollistavaa kuvakieltä: ”on kirjoja, jotka niinkuin eräät perhoset kuolevat sen päivän mukana, on taas toisia, jotka kuin valtavat vuorenkukkulat nostavat päänsä vuosisatojen lentohiekasta”. Unohdus liittyi Koskenniemellä myös ajattomuuteen sen eräänlaisena myönteisenä signaalina. Unohtunutkin teos voi jättää jäljen

35 Vrt. Casey 1987, joka käsittelee ”muistamista jonakin”. Samalla lailla uutisoitiin Viipurin kaupunginarkistosta tehdystä kirjalöydöstä, jossa latinankieliset kirjoitukset olivat päätyneet 1700-luvun tilikirjan kansien sisustäytteeksi. Lehdet oli irrotettu toisistaan liottamalla ja näin päästy harvinaisen käsikirjoituslöydön äärelle (*Karjalan Aamulehti* 26.9.1916).

https://doi.org/10.21435/tl.299

yhteiseen kulttuuriperintöön ja sisältää mahdollisuuden paluuseen, sillä kirjat eivät vanhene suoraviivaisesti. Koskenniemi viittasi Alfred de Vignyn lausumaan siitä, että ”totuudellinen” teos voi olla kuin haaksirikkoutuvasta laivasta heitetty pulloposti, jonka Jumalan sormi aikanaan johdattaa satamaan ja pelastaa hukkuvan työn.

Ajalliset metaforat

Tilalliset metaforat ovat muistin tutkimuksessa hyvin perinteisiä ja osittain jo hylättyjä, sillä ne eivät välttämättä tavoita muistin muuntuvaa ja dynaamista luonnetta. Koska muistot eivät niinkään sijaitse tietyssä paikassa muistivarantona vaan muovautuvat jatkuvasti uusien kokemusten myötä (ks. Saarenheimo 2012, 15), spatiaalisten kuvien rinnalle on nostettu muita, muistamisen ajallista ja kulttuurista luonnetta paremmin kuvastavia ilmaisuja.[36] Unohtumisen tutkimus sen sijaan on toistaiseksi vielä vähäisempää, joten spatiaaliset metaforat eivät ole vanhentuneet, eikä niitä ole kattavasti tarkasteltu unohtumisen yhteydessä.[37] Silti metaforista kehikkoa tulee laajentaa muillakin kielikuvilla, jotka vastaisivat paremmin myös unohtumisen prosessuaalista luonnetta.

Unohduksen dynaamiselle olemukselle on löydettävissä historiallisia kuvallisuuden lähteitä esimerkiksi ajan virtaan ja tulvimiseen viittaavien kielikuvien parista. Virran kielikuvan taustat ovat antiikin myyteissä ja niiden unohduksen virroissa. Lethe oli yksi manalan virroista, josta kuolleet joivat (vrt. Kerényi 1944–1945; Weinrich 2000). Virran vesi pyyhki heidän mielestään muistot entisestä elämästä ja sen kärsimyksistä. Ovidius kuvasi *Muodonmuutoksissa* (11.603), miten Lethe virtasi unen jumalan luolan läpi

36 Kuten edellä todettu, Brockmeier 2015 on muistin spatiaalisten metaforien kärkevimpiä kriitikoita.

37 Unohtumisen spatiaalisuutta on tarkasteltu lähinnä materiaalisen kulttuurin ja muistomerkkien tutkimuksen yhteydessä, esimerkiksi katoavien monumenttien käsitteen avulla; ks. Forty & Küchler 1999.

https://doi.org/10.21435/tl.299

kimmerien maan lähellä. Vergiliuksen *Aeneis*-eepoksessa (6.703–751) sielut voivat syntyä uudelleen vasta juotuaan virran vettä. Danten *Jumalaisessa näytelmässä* Lethen virta puhdisti sielut synneistä Kiirastulessa (31, vrt. Helvetti 34.130). Muita myyttisiä unohdusta tuottavia paikkoja ja hahmoja olivat esimerkiksi poseidonialaisten unohduksen festivaalit[38] sekä lootuksensyöjät, joiden luona syöty lootuskasvi sai unohtamaan entisen elämän. Virran metafora sopii kuvaamaan unohdusta jonain, joka jää taakse ajan virratessa eteenpäin.

Unohduksen muistoja pyyhkivä virta tai sen muunnelmana tulvavuoksi ovat perinteisiä metaforia, jotka tulevat vastaan toisinaan myös vanhojen sanomalehtien sivuilla. Tästä on esimerkkinä *Helsingin Sanomissa* nimimerkki Tieran kirjoitus, jossa tulvan metafora yhdistyi kaupallisuuden kritiikkiin. Tiera kirjoitti joulun jälkeen 1.1.1928 jutussaan ”Kirjallisuustulvaa”, että erityisesti ruotsalaisilla joulumarkkinoilla tulvivan kirjallisuuden paljous hämmensi lukijoita. Aiheesta käytettiin toisaalla myös vedenpaisumuksen kielikuvaa, kuten edellä esitin. Kirjoittaja asettaa tässä rinnakkain tulvan ja virtaavan veden metaforat: ”Ilmestyvän kirjallisuuden määrä kasvaa niin tavattomaksi, kilpailu kirjojen kesken käy niin valtavaksi, että monet painotuotteet joutuvat aivan syrjään ja painuvat tulvan alle unohduksen virtaan”. Kaksinkertaisten vesimassojen kielikuva on runsas, mutta ajan virran ohella se muistuttaa suosion politiikasta ja siitä, miten paljouteen voi hukkua. Mukana on myös yleinen hautautumisen kielikuva hukkumisen muodossa. Virran metaforaa on jatkettu muissa kirjoituksissa muun muassa kuvaamalla sitä, miten menneisyyteen kadonneet tavat voivat toisinaan palata pintaan kuin unohduksen virrasta näkyviin pulpahtavat ulpukan kukat. Lakastuvien kasvien maailmasta lainatut metaforat ovat muutenkin havainnollistaneet unohtumista; vähäpätöisempiä hengen tuotteita verrattiin sanomalehtien sivuilla esimerkiksi mureneviin kuiviin lehtiin.

38 Ks. Athenaios, *Deipnosophistai* 14.632.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Unohduksen virran rinnalla käytettiin muitakin ajallisuuden metaforia. Tommi Korholan kirjoitus *Karjalan Maa* -lehdessä 10.12.1938 toi esiin toisen unohtumiseen läheisesti liittyvän ajallisen kielikuvan, tähdenlennon. Korhola pohti Nobel-palkintojen tapaa nostaa hetkeksi joku kansallisille yleisöille tuntematon kirjailija näkyviin. Kirjoittaja oli sydämistynyt amerikkalaisen naiskirjailija Pearl S. Buckin palkitsemisesta ja vertasi tätä tähdenlentoon, josta *Iso Tietosanakirja* tai Railon *Yleinen kirjallisuuden historia* eivät tienneet mitään. Tähdenlennon metaforaa on käsitellyt esimerkiksi filosofi Arthur Schopenhauer (1902) kirjoituksessaan maineesta: hän jakoi siinä kirjailijat kolmeen ryhmään, joista yhden muodostivat komeetan kaltaiset, lyhytaikaisesti voimakkaan näkyvyyden saavat ilmiöt. Tällaiset katseenvangitsijat voivat kuitenkin sammua yhtä nopeasti kuin syttyvätkin ja olla lyhytikäisempiä kuin kaksi muuta ryhmää, planeetat ja kiintotähdet, jotka pysyvät kirjallisella taivaalla pitkään. Kun planeetat lainaavat valonsa tähdeltään, kiintotähdet loistavat kaukaisessa universumissa kaikkein pisimpään. Schopenhauerin kuvastoa voisi jatkaa ehdottamalla, että jos tähdet ovat hetkelliseen suosioon syttyneitä kirjailijoita, silloin tumma taivaankansi vertautuu unohdukseen, jonka taustasta tähtien valo hetken aikaa välähtää näkyviin.

Tähdenlennon metafora kuvaa huomiota, joka valaisee lyhytaikaisesti kirjallisen taivaan mutta sammuu sitten unohduksiin. Lehtijutussaan Korhola liitti Buckin teokset tähdenlennon ohella niihin tuhansiin niteisiin, jotka luetaan kerran ja unohdetaan. Kirjoittaja perusteli unohtumista omakohtaisella lukukokemuksellaan ja totesi, että hän ei muista Buckilta lukemistaan romaaneista enää juuri mitään ja muistettavimmatkin henkilöhahmot ovat hävinneet ”harmaaseen sumuun” ja painuneet ”unohduksen virtaan”. Unohduksen syynä oli henkilöhahmojen heikkous, joka ei jättänyt lukijan tunnekokemukseen pysyvämpää merkintää. Kirjoittaja samasti ”kirjailevien” naisten esiinmarssin kohtalonomaisesti kirjallisuuden ”rämettymiseen” ja suoranaiseen ”aallon pohjaan”. (*Karjalan Maa* 10.12.1938.) Kirjallisuushistoriassa vaikuttavan misogynian ohella

https://doi.org/10.21435/tl.299

kirjoitus muistuttaa siitä, että palkituimmatkaan kirjailijat eivät aina vältä unohdusta ajan virrassa.

Johtopäätökset

Tässä luvussa on tarkasteltu sitä, miten unohtumista voidaan tutkia dokumenttien avulla. Luku nojaa ajatukseen siitä, että unohtuminen on kirjautunut arkistojen sivuille siinä missä muistaminenkin. Assmann (2016, 38) on kutsunut arkistoja historian odotussaleiksi, joissa asiat uinuvat ajallisessa, muistamisen ja unohtamisen välitilassa, eivät enää käytössä mutta eivät vielä tuhoutuneinakaan. Myös Ivic ja Williams (2004) muistuttavat, että arkistossa materialisoituu myös unohdus, jonka kieltä olen pyrkinyt alustavasti tässä jäljittämään.

Sanomalehtiarkisto on yksi menneisyyden säilyttämisen ja elämän jatkumisen paikka, josta voidaan paikantaa unohtumisen historiallisia prosesseja ja kieltä erilaisten hakusanojen avulla. Tällainen tutkimus on väistämättä kokeilua, jossa käytetyt hakusanat johtavat uusiin mahdollisiin hakusanoihin; esimerkiksi unohduksen ja runouden yhdistelmät toivat näkyviin *Habent sua fata libelli* -fraasin, jota seuraamalla paljastui yhä uusia unohtuneita tekstejä, historian kirjalöytöjä tai tarinoita kadonneista teoksista. Olen kutsunut tällaisia hakusanoja unohduksen kiinnepisteiksi, sillä aivan kuten muistamisella on tapana keskittyä tiettyjen paikkojen ympärille (vrt. Casey 1987, 71–72), samalla lailla unohtumisessa voidaan nähdä vakiintuneet paikkansa ja pisteensä, joihin se tiivistyy.

Unohduksen paikkoina – niin katoamisen kuin löytämisenkin tyyssijoina – käsittelin edellä esimerkiksi erilaisten kaappien ja ullakon aihelmia, jotka johtivat näiden säilöjen metaforisten ulottuvuuksien pohdintaan. Erilaisiin lokeroihin suljetut ja unohtuneet tekstit palvelevat runsasta tarinapotentiaalia, joka nojaa inhimilliseen haluun avata kätköjä ja löytää salattuja aarteita niiden uumenista. Unohtuneiden teosten salaiset kätköt ruokkivat mielihyvää siitä, että mikään ei katoa kokonaan. Tilallisuuden ohella tarkastelin

https://doi.org/10.21435/tl.299

unohtumista yhteydessä aikaan ja sen metaforiin tuodakseni paikallisuuden kielen rinnalle unohtumisen dynaamisempia piirteitä.

Ryhmittelin unohdukseen liittyviä metaforia yleisimpien kielikuvien mukaan. Tulokset ovat siinä suhteessa alustavia, että unohtumisen kielen ja prosessien tutkimus etenee tässä hakusanojen paljastamien esimerkkien avulla. Toisenlaiset hakusanat olisivat tuoneet näkyviin erilaisia esimerkkejä, joiden myötä unohtumisen mekanismien ja metaforien tutkimus olisi kenties saanut toisenlaisen muodon. Joka tapauksessa tie unohtumisen tutkimiseen historiallisissa aineistoissa käy esimerkkien kautta, ja tämä luku pyrkii tarjoamaan yhden mahdollisen tavan analysoida unohtumisen prosesseja. Muiden arkistojen tapaan tietojen poimimiseen ja järjestämiseen tarvitaan analyysiä ja tulkintaa, jotta yksityiskohdista muodostuu yksi mahdollinen menneisyyttä koskeva kertomus. Steedmanin (2001, 67) tavoin historia on ymmärretty tässä materian sijasta prosessina, joka muotoutuu kerronnan, kuvittelun, muistamisen ja unohtumisen aktien avulla. Edellä historiallisista kertomuksista on luettu esiin myös niiden kokemuspotentiaalia, jonka myötä tarinat kadonneista teoksista ja unohtuneista kirjailijoista ovat vaikuttaneet erityisellä tavalla paitsi aikalaisiin myös tarinoiden lukijaan. Unohtumisen kerronnallistaminen on yhtäältä moderniin yhteiskuntaan kiinteästi kuuluvan menetyksen tunteen ja kokemuksen käsittelyä.

Unohtuneet asiat voivat vaikuttaa edelleen historiassa. Yhtenä tavoitteena tässä luvussa onkin ollut valaista, miten unohtumisen kieli on historiaan sidottua ja saa eri aikoina erilaisia piirteitä. Kuten Williams ja Ivic toteavat (2004, 12), unohtuminen operoi kulttuurisessa mielikuvituksessa poispyyhittynä osana kulttuurin muotoutumista ja elämää. Kirjallisuushistoriallisessa tarkastelussa ei ole mahdollista pysähtyä vain näkyvien muistojen ääreen, vaan on katsottava myös poispyyhkimisen liikettä ja sen tieltään lakaisemia kirjoituksia, jotka ovat yhtä lailla kulttuurimme osia kuin säilyneet tekstitkin.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lähteet

Arkistoaineisto

Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot (https://digi.kansalliskirjasto.fi)

- Aikakauslehdet
  - *Kaswatusopillisten sanomain lasten lehti*
  - *Lasten kuvalehti*
  - *Lukemista Kaikille*
  - *Pikku Matti*
  - *Raitis kansa*
  - *Seura*
  - *Suomen faktoriliiton tiedonantoja*
- Sanomalehdet
  - *Aamulehti*
  - *Etelä-Saimaa*
  - *Helsingin Sanomat*
  - *Ilkka*
  - *Kaiku*
  - *Kannaksen Lehti*
  - *Karjala*
  - *Karjalan Aamulehti*
  - *Karjalan Maa*
  - *Karjalatar*
  - *Kauhajoen Kunnallislehti*
  - *Liitto*
  - *Mikkelin Sanomat*
  - *Pietarin Viikko-Sanomat*
  - *Pohjalainen*
  - *Päijänne*
  - *Sanomia Turusta*
  - *Sisämaa-Laatokka*
  - *Suomen Sosialidemokraatti*
  - *Tampereen Sanomat*
  - *Teisko-Aitolahti*
  - *Toveri*
  - *Turun Lehti*
  - *Turun Sanomat*
  - *Uusi Aura*
  - *Uusi Suomi*

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tutkimuskirjallisuus

Assmann, Aleida 2011: *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press.
Assmann, Aleida 2016: *Formen des Vergessens*. Göttingen: Wallstein Verlag.
Bachelard, Gaston 2014: *The Poetics of Space*. London: Penguin Classics.
Brockmeier, Jens 2015: *Beyond the Archive. Memory, Narrative, and the Autobiographical Process*. Oxford: Oxford University Press.
Bruno, Nicoletta, Filosa, Martina & Marinelli, Giulia (toim.) 2022: *Fragmented Memory: Omission, Selection, and Loss in Ancient and Medieval Literature and History*. Berlin: De Gruyter.
Casey, Edward S. 1987: *Remembering. A Phenomenological Study*. Bloomington: Indiana University Press.
Cicero, Marcus Tullius 2006: *Puhujasta.* Suomentanut Aulikki Vuola. Helsinki: Gaudeamus.
Connerton, Paul 2008: Seven Types of Forgetting. – *Memory Studies* 1/2008 s. 59–71.
Connerton, Paul 2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
Dante Alighieri 1990: *Jumalainen näytelmä*. Suomentanut Eino Leino. Hämeenlinna: Karisto.
Davis, Natalie Zemon & Starn, Randolph 1989: Introduction. – *Representations*, Spring, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory s. 1–6.
Dominowska, Agata, Hyttinen, Elsi, Ivanics, Peter, Koho, Mikko, Pikkanen, Ilona & Turunen, Risto Juhani 2019: Hiding in Plain Sight: Poetry in Newspapers and How to Approach It. – *Human IT* 2/2019 s. 145–171.
Draaisma, Douwe 2000: *Metaphors of Memory. A History of Ideas About the Mind.* Cambridge: Cambridge University Press.
Draaisma, Douwe 2015: *Forgetting. Myths, Perils and Compensations*. New Haven: Yale University Press.
Eco, Umberto 1988: An Ars Oblivionalis? Forget It! – *PMLA* 3/1988 s. 254–261.
Engel, William E. 2004: The Decay of Memory. Teoksessa Ivic, Christopher – Williams, Grant (toim.) *Forgetting in Early Modern English Literature and Culture: Lethe's Legacy*. London: Routledge. 21–40.
Forty, Adrian 1999: Introduction. Teoksessa Forty, Adrian – Küchler, Susanne (toim.) *The Art of Forgetting*. Oxford: Berg. 1–18.
Forty, Adrian & Küchler, Susanne (toim.) 1999: *The Art of Forgetting*. Oxford: Berg.
Harjula, Janne 2015: Underground Literature. Archaeological Finds of Books and Book Elements from Finnish Churches. – *Mirator* 1/2015 s. 160–190.
Haverkamp, Anselm & Lachmann, Renate (toim.) 1993: *Memoria. Vergessen und Erinnern*. München: Wilhelm Fink Verlag.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Heidemann, Gudrun (toim.) 2021: *Lethe-Effekte. Forensik des Vergessens in Literatur, Comic, Theater und Film*. Leiden: Brill/Wilhelm Fink Verlag.
Hukantaival, Sonja 2016: *”For a Witch Cannot Cross Such a Threshold!” Building Concealment Traditions in Finland ca. 1200–1950*. Väitöskirja. Turku.
Ivic, Christopher & Williams, Grant (toim.) 2004: *Forgetting in Early Modern English Literature and Culture: Lethe's Legacy*. London: Routledge.
Jolma, Nanny 2021: *Muisteleva minäkerronta Bo Carpelanin myöhäisromaaneissa*. Väitöskirja. Tampere.
Jünger, Friedrich Georg 1957: *Gedächtnis und Erinnerung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
Katajamäki, Sakari 2020: Palapeli täydentyy. ”Kontiolan kaski” ja sivuntynkien salaisuudet. – *Joutsen* 3/2020 s. 71–87.
Kelly, Stuart 2005: *The Book of Lost Books. An Incomplete History of All the Great Books You'll Never Read*. New York: Random House.
Kerényi, Karl 1944–1945: Mnemosyne-Lesmosyne: über die Quellen ”Erinnerung” und ”Vergessenheit” in der griechischen Mythologie. – *Schweitzer Monatshefte* 10–11/1944–1945 s. 678–687.
Kivistö, Sari 2015: Sanomalehdistä piirtyy erinomaisesti kuva aikalais-keskusteluista. – *Kansalliskirjasto* 1/2015 s. 21.
Kivistö, Sari 2023: Imagining Lost Literature: Some Preliminary Considerations on Literary Extinction. – *FRAME* 1/2023 s. 37–55.
Knuuttila, Seppo 2008: Viimeinen runonlaulaja. Teoksessa Knuuttila, Seppo ym. (toim.) *Entinen aika, nykyinen mieli*. Helsinki: SKS. 121–129.
Küchler, Susanne 1999: The Place of Memory. Teoksessa Forty, Adrian – Küchler, Susanne (toim.) *The Art of Forgetting*. Oxford: Berg. 53–72.
Lakoff, George & Johnson, Mark 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
Morrison, Susan S. 2015: *The Literature of Waste. Material Ecopoetics and Ethical Matter*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
O'Daly, Gerard 1993: Remembering and Forgetting in Augustine, *Confessions* X. Teoksessa Haverkamp, Anselm & Lachmann, Renate (toim.) *Memoria. Vergessen und Erinnern*. München: Wilhelm Fink Verlag. 31–46.
Ovidius Naso, Publius 2018. *Muodonmuutoksia*. Suomentanut Alpo Rönty. Helsinki: WSOY.
Reckwitz, Andreas 2023: The Theory of Society as a Tool. Teoksessa Reckwitz, Andreas & Rosa, Hartmut, *Late Modernity in Crisis. Why We Need a Theory of Society*. Kääntänyt Valentine A. Pakis. Cambridge: Polity. 9–94.
Roth, Michael S. 1989: Remembering Forgetting. Maladies de la Mémoire in Nineteenth-Century France. – *Representations*, Spring, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory s. 49–68.
Russell, R. B. 2022: *Fifty Forgotten Books*. Sheffield: And Other Stories.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Saarenheimo, Marja 2012: *Muistamisen vimma. Kirjoituksia muistista ja unohtamisesta*. Tampere: Vastapaino.
Schacter, Daniel L. 2001: *The Seven Sins of Memory. How the Mind Forgets and Remembers*. Boston: Houghton Mifflin Company.
Schopenhauer, Arthur 1902: On Reputation. *Essays of A. Schopenhauer*. Kääntänyt T. Bailey Saunders. New York: A. L. Burt Company.
Steedman, Carolyn 2001: *Dust*. Manchester: Manchester University Press.
Straten, Giorgio van 2018: *In Search of Lost Books. The Forgotten Stories of Eight Mythical Volumes*. London: Pushkin Press.
Vergilius Maro, Publius 1999: *Aeneis. Aeneaan taru*. Suomentaneet Päivö ja Teivas Oksala. Helsinki: WSOY.
Weinrich, Harald 2000: *Lethe. Kunst und Kritik des Vergessens*. München: Verlag C. H. Beck.
Williams, Grant & Ivic, Christopher 2004: Introduction: Sites of Forgetting in Early Modern English Literature and Culture. Teoksessa Ivic, Christopher & Williams, Grant (toim.) *Forgetting in Early Modern English Literature and Culture: Lethe's Legacy*. London: Routledge. 1–17.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kirjallisuuden keskiöstä katveeseen

Määrällinen katsaus tilannerunouden vaiheisiin

Eeva-Liisa Bastman
https://orcid.org/0000-0002-6366-3544

Turun kuninkaallisen akatemian opiskelija Petrus Magnus Gyllenius kertoo päiväkirjassaan vuodelta 1649, kuinka Turussa vietettiin hovioikeuden presidentin Jöns Kurckin ja rouva Christina Hornin häitä. Akatemian opiskelijat ottivat osaa juhlallisuuksiin esittämällä tilaisuuteen varta vasten kirjoitetun avioliittoaiheisen komedian, Jacob Chronanderin ylioppilasnäytelmän *Bele-Snack*. Gyllenius esiintyi näytelmässä maalaisen roolissa. Tämän lisäksi Gyllenius oli kirjoittanut ja painattanut hääparia kunnioittavan hääjulkaisun (”en Bröllops Skrifft”) ja sai tästä hääparilta palkkioksi puolitoista riikintaaleria. (Gyllenius & Hausen 1822, 139–140.)

Gylleniuksen kirjoittama ja painattama julkaisu edustaa varhaisen uuden ajan tilannerunoutta, kirjallisuutta, jota laadittiin johonkin tiettyyn tapahtumaan, omistettiin nimetylle henkilölle ja kirjoitettiin hänen kunniakseen. Ihmisen elämänkaaren taitekohdat, vuotuisjuhlat ja esimerkiksi hallitsijoiden merkkipäivät ovat aina antaneet aihetta tuottaa runoutta. Sidos tilanteeseen tai tilaisuuteen on leimannut kirjallisuutta antiikista asti, mutta erityisesti 1600- ja 1700-luvulla tilannerunoutta kirjoitettiin ja julkaistiin valtavasti.[1] Kaikesta Ruotsin valtakunnassa vuosien 1650–1699 välillä julkaistusta kirjallisuudesta arviolta kaksi kolmasosaa oli tilannerunoutta (Ridderstad 1983, 242). Varhaisella uudella ajalla tilanteisiin laadittu kirjallisuus siis hallitsi kirjallista julkisuutta määrällisesti, ja valtaosa ylempiin säätyihin kuuluneesta väestöstä tuli elämänsä aikana kosketuksiin tilannerunouden kanssa.

1 Tilannesidonnaisuus ei koskenut pelkästään kirjallisuutta, vaan myös musiikkia. Ks. Hansson 1993, 45–46.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Juhliin ja tärkeisiin tapahtumiin kirjoitettua runoutta on tutkimuksessa kutsuttu myös henkilökirjallisuudeksi, tilapäärunoudeksi tai tilapäisrunoudeksi (ruots. *persondiktning, tillfällesdiktning, tillfällighetsdiktning*) (Lilius 1994, 22–23; Ridderstad 1980, 25–26). Jälkimmäisiin käsitteisiin sisältyy ajatus, että tilaisuutta varten kirjoitettu julkaisu on tehty vain hetkeä varten ja se on luonteeltaan ja arvoltaan tilapäinen, erityisesti verrattuna pysyvää arvoa tavoittelevaan taiderunoon. Totta on, että 1600-luvun henkilörunouden kirjoittajat eivät tavoitelleet tekeleillään klassikon kuolematonta asemaa, mutta eivät he liioin näytä suhtautuvan runoihin ohimenevinä, hetkellisinä tai merkityksettöminä. Pikemminkin päinvastoin: runon tarkoitus oli ikuistaa ja tallentaa muisto tapahtumasta tai henkilöstä (Ridderstad 2005, 516–517). Paperin ja painomusteen avulla tavoiteltiin pysyvyyttä.

Minkälainen oli julkaisu, jonka hääpari Kurck ja Horn saivat luettavakseen? Millä kielellä se oli kirjoitettu ja mitä se sisälsi? Tämä jää arvoitukseksi, sillä Gylleniuksen julkaisusta ei ole säilynyt yhtään kappaletta (Melander 1951, 114). Tilannerunous on kadonnutta kirjallisuutta kahdessakin merkityksessä: merkittävä osa siitä on Gylleniuksen hääjulkaisun tapaan kadonnut, ja lisäksi koko laji on kirjallisuuden ja yhteiskunnan muuttuessa muuttanut muotoaan ja jollei tyystin kadonnut, ainakin siirtynyt kirjallisuuden keskiöstä marginaaliin.

Tässä luvussa kartoitan tilannerunouden vaiheita 1600-luvulta 1800-luvulle Kansalliskirjaston henkilörunouden kokoelmien valossa. Tarkastelen sekä julkaisujen määrää että itse julkaisuissa tapahtuvia muutoksia. Oletettavasti tilannerunouden katoaminen tai marginalisoituminen – siirtyminen keskiöstä katveeseen – näkyy julkaisujen määrän harvenemisena mutta myös siinä, minkälaisiin tilanteisiin henkilökirjallisuutta julkaistiin.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Häviämiselle alttiit painatteet

Vaikka Gylleniuksen hääruno ei ole säilynyt, sen muodosta ja sisällöstä voidaan kuitenkin päätellä jotain sen perusteella, mitä aikakauden häärunoudesta tiedetään. Yleensä hääjulkaisu oli pieni vihkonen, joka sisälsi yhden tai useampia runoja. Runoissa korostettiin avioliiton etuja ja ylistettiin avioparia, kerrottiin antiikin mytologiaan perustuvia tarinoita, esitettiin onnitteluja ja toivotuksia hääparille ja iloittiin heidän puolestaan (Castrén 1907, 100–124; Hansson 2011, 101–129; Sarasti-Wilenius & Laine 1997, 230–234). Kirjoittajat olivat varsin usein Gylleniuksen kaltaisia opiskelijoita, ja yksi julkaisu saattoi sisältää usean kirjoittajan tekstejä. 1600-luvun puolivälissä, jolloin Jöns Kurckin ja Christina Hornin hääjulkaisu painettiin, latina oli useimmiten käytetty kieli, mutta kansankielten käyttö häärunoudessa yleistyi nopeasti. Ruotsin valtakunnan alueella henkilökirjallisuutta kirjoitettiin ruotsiksi ja toisinaan muillakin kielillä, esimerkiksi suomeksi tai saksaksi. Eri kielillä oli eri käyttöyhteyksiä ja tehtäviä, ja niiden asema oli erilainen. Klassiset kielet olivat opin ja tieteen kieliä, ja lisäksi akatemiassa opetettiin ja kirjoitettiin nykykieliä kuten ranskaa ja italiaa. Ruotsi ja suomi olivat kirkossa ja lakiteksteissä käytettyjä kieliä, ja saksa oli yleisesti käytössä kauppiaiden ja kaupunkiporvariston parissa. (Andersson 1996, 61–69; Hansson 2011, 58–61; Lilius 1994, 57–61, 86–91; Melander 1928, 6–7.)

Henkilörunojen kaltaiset pienet painatteet ovat kautta historian olleet alttiita katoamiselle. Henkilökirjallisuutta ei tarkoitettukaan talletettavaksi kirjastojen kokoelmiin, vaan yksityisten henkilöiden luettavaksi, jolloin se helposti joutui historian tapahtumien myllerryksessä kadoksiin (Melander 1928, 5; Pettegree 2016, 9–10). Käytössä loppuun kuluneiden virsikirjojen ja rukouskirjojen ohella pienten ja halpojen painotuotteiden häviämisprosentti on suuri. Henkilökirjaset eivät kuitenkaan aina olleet halpoja painatteita, vaikka niitäkin painettiin eri ko'oissa ja muodoissa. Erityisesti

https://doi.org/10.21435/tl.299

suurimmat folio- ja avoarkkijulkaisut[2] olivat arvokkaita ja usein taidokkaasti tehtyjä. (Pettegree 2017, 3; Perälä 2023, 24–31.)

Ilmeistä on myös, että henkilökirjaset toisinaan pyrittiin säästämään jälkipolville. Säilyttämispyrkimyksestä kertoo esimerkiksi painatteen kehystäminen tauluksi. Rymättylän kirkon inventaariluettelossa mainitaan kehystetty hautaruno, joka on kirjoitettu kirkkoherra Michael Castreniuksen puolison Birgitta Andersdotterin hautajaisiin 1692. Tosin kehystäminenkään ei taannut julkaisun säilymistä: Birgitta Andersdotterin hautaruno poistettiin kirkosta 1868, ja hautaruno ei ole säilynyt (Melander 1951, 436). Painettua materiaalia myös kierrätettiin, ja henkilökirjanen saattoi päätyä esimerkiksi toisen kirjan kansimateriaaliksi. Näin kävi Jääskin kappalaiselle Magnus Alopaeukselle kirjoitetulle hautarunolle, jonka korjattu, pois heitetty kappale käytettiin Viipurin raastuvanoikeuden vuoden 1693 tuomiokirjan kanteen (Melander 1951, 435). Tässä tapauksessa neljä latinankielistä runoa sisältävä julkaisu säilyi ja tallennettiin Kansalliskirjaston kokoelmiin.

Yksi syy henkilörunojen katoamiseen on, että yksittäisten nimikkeiden painosmäärät olivat verrattain pieniä. Hää- ja hautarunoista otettiin korkeintaan sadan kappaleen painoksia, kun taas hallitsijoille omistetuista julkaisuista ja valtakunnallisesti merkittävistä tapahtumista kertovista teksteistä saatettiin ottaa suurempia painoksia (Ridderstad 1980, 31). Vertaamalla ruotsalaisten kirjapainojen säilyneitä toimitusluetteloita henkilörunouden kokoelmiin on päädytty siihen, että noin 60 prosenttia Ruotsin suurvalta-ajan painetusta tilannerunoudesta on säilynyt ja vastaavasti 40 prosenttia kadonnut aikojen saatossa (Ridderstad 1983, 245–248).

Kirjallisuuden olemus ja sen asema yhteiskunnassa muuttui merkittävästi siirryttäessä 1700-luvulta 1800-luvulle, ja tilannerunouden katoaminen kirjallisuuden keskiöstä ja muuttuminen marginaaliseksi lajiksi liittyy näihin muutoksiin. Varhaisen uuden ajan yhteiskunnassa, jossa tilannesidonnaista kirjallisuutta tuotettiin

2 Avoarkkijulkaisusta käytetään myös nimeä patenttifolio.

https://doi.org/10.21435/tl.299

suuret määrät, kirjallisuudella oli välineellistä arvoa: se toimi yhteiskunnallisten roolien ja ihanteiden esittäjänä, hierarkkisen säätyyhteiskunnan rakentajana, sosiaalisten normien esittäjänä ja vahvistajana ja ihmisten välisten suhteiden säätelijänä. Lisäksi se osoitti kirjoittajansa oppineisuutta ja osaamista.

Yhteiskunnan muuttuessa kirjallisuuden tehtävä muuttui. Romantiikan kaudella kritisoitiin erityisesti vanhemman taiteen välinearvoa sekä tapaa ymmärtää runous käytännön taitona, jonka kuka tahansa pystyi opettelemaan (Hansson 1993, 45–48; Hansson 2000, 94–99). Juhlatapana tilannerunouden kirjoittaminen oli kuitenkin niin syvälle juurtunut käytäntö, ettei se kadonnut hetkessä. Erillispainattamisen rinnalle nousi muita tapoja julkaista tilannerunoutta, ja etenkin sanomalehdissä runoja julkaistiin 1800-luvulta lähtien paljon. Vielä 1900-luvun alkupuolella tilaisuuksiin kirjoitettua runoutta löytyy myös useimpien nimekkäiden runoilijoiden teoksista. Tilannerunouden muutokset tapahtuvat historiallisessa kehyksessä, jossa lajiin vaikuttavat niin ihmisten välinen sosiaalinen kulttuuri ja sen käänteet kuin modernin kirjallisuusinstituution ja taidekirjallisuuden synty.

Sanomalehdissä julkaistut tilannerunot jäävät aineiston laajuuden takia tutkimusaineistoni ulkopuolelle. Henkilörunojen poimiminen satoja tuhansia sivuja käsittävästä sanomalehtiaineistosta edellyttää digitaalisten menetelmien käyttöä, ja soveltuvia metodeja onkin kehitteillä (ks. Dominowska ym. 2019). Teen kuitenkin katsauksen 1800-luvun alun runokokoelmissa julkaistuun runouteen selvittääkseni tilannerunoudessa romantiikan kynnyksellä tapahtuneita muutoksia.

Määrällinen lähestymistapa on perusteltu, sillä katoaminen on pitkälti määrällinen ilmiö: katoamista edeltää väheneminen, kun aiemmin yleistä lajia kirjoitetaan ja julkaistaan aiempaa niukemmin. Määrällisiin kysymyksiin vastaaminen ei tilannerunouden kohdalla ole yksinkertaista, sillä tietoa julkaisumääristä ei ole säilynyt (Perälä 1992, 20). Tilannerunouden määrää ja sen muutoksia on tutkittava olemassa olevien kokoelmien kautta. Kirjastojen kokoelmiin perustuvat myös tutkimuskirjallisuudessa esitetyt tiedot ilmestyneiden

https://doi.org/10.21435/tl.299

painatteiden määristä ja muutoksista siirryttäessä vuosisadalta toiselle (Hansson 2011, 37–41; Hansson 2020, 29; Ridderstad 1983, 236). Kokoelma ei kuitenkaan ole sama asia kuin laji itse, vaan se on jälkikäteen tiettyjen periaatteiden ja intressien nojalla rakennettu kokonaisuus, johon on valikoitu aineistoa säilyneistä lähteistä. Tutkimusaineistoon liittyy siis monenlaisia rajoitteita ja haasteita, jotka voivat aiheuttaa tutkijalle ongelmia, mutta myös valottaa kirjallisuuden lajien muuttuvaa luonnetta ja katoamisen tapoja.

Katoamisen kartoittamista Kansalliskirjaston kokoelmien kautta

Suomessa kirjoitettuun ja painettuun tilannerunouteen ja sen vaiheisiin voi tutustua Kansalliskirjaston Ruotsin vallan ajan henkilökirjallisuuden kokoelman kautta. Kokoelmaa on kartutettu Fennica-periaatteen mukaisesti, mikä tarkoittaa, että julkaisu on joko suomenkielinen, julkaistu Suomessa tai joko kohdehenkilöllä tai tekijällä on kytkös Suomeen. Aineistoon liittyy siis maantieteellinen, kansallinen ja kielellinen rajaus.[3] Henkilökirjasia on kokoelmassa reilut 3000, ja vain kolmasosa näistä on alkuperäisiä. Valtaosa on kopioita ulkomaisten kirjastojen kokoelmiin kuuluvista painatteista. (Ojanperä 1992, 177; Nuorteva 2004, 47–52.) Suuri osa vanhasta suomalaisesta kirjallisuudesta tuhoutui Turun palossa vuonna 1827, jossa paloi myös Turun akatemian kirjasto. Näin ollen jo kokoelma itsessään heijastaa katoamisen tematiikkaa.

Ruotsin vallan ajan kokoelman vanhimmat julkaisut ovat 1500-luvun lopulta ja se ulottuu vuoteen 1809. Nimensä mukaisesti aineisto on peräisin ajalta, jolloin Suomi oli osa Ruotsin valtakuntaa,

3 Erillisinä kirjasina julkaistun henkilökirjallisuuden lisäksi henkilöille osoitettuja onnittelu- ja omistusrunoja julkaistiin kirjoissa, esimerkiksi akateemisissa dissertaatioissa. Kansalliskirjaston henkilökirjallisuuden kokoelma sisältää ainoastaan erillispainettua henkilökirjallisuutta, eli kirjoissa painettu aineisto jää tutkimusaineistoni ulkopuolelle.

https://doi.org/10.21435/tl.299

mutta mukana on myös joitain vuoden 1809 jälkeen ilmestyneitä julkaisuja. Henkilökirjallisuuden kokoelmaan kuuluu niin runoutta kuin proosaa: hauta-, hää- ja onnittelurunoja, ruumissaarnoja, akateemisissa yhteyksissä esitettyjä oraatioita ja juhlapuheita.[4] Alueellisesti aineistoa on Ruotsin valtakunnan alueelta: Ruotsin ja nykyisen Suomen lisäksi Ruotsin valloittamilta alueilta esimerkiksi Inkeristä ja Baltiasta.

Henkilörunouden kokoelma on mikrofilmattu kahtena erillisenä kokonaisuutena: proosamuotoiset tekstit erikseen ja runomuotoinen henkilökirjallisuus erikseen. Jako ei ota huomioon sitä, että osa julkaisuista sisältää sekä proosaa että runoa, esimerkiksi ruumissaarnan ohella hautarunoja. Mikrofilmatusta aineistosta on laadittu mikrofilmiluettelot, joista julkaisuja voi hakea kohdehenkilön nimen sekä julkaisuvuoden perusteella. Osa kokoelmasta on myös digitoitu (https://digi.kansalliskirjasto.fi; Hakkarainen 2024, 8–16). Lisäksi kokoelmasta on olemassa Toini Melanderin laatima bibliografia *Personskrifter hänförande sig till Finland 1562–1713* (1951). Melanderin bibliografia ulottuu kuitenkin vain 1700-luvun alkuun, jolloin kirjapainojen toiminta lakkasi useiksi vuosiksi Pohjan sodan aikaisen venäläismiehityksen vuoksi. Henkilökirjallisuuden myöhempiä vuosia ja katoamisen vaiheita se ei siis kata.

Henkilökirjallisuuden kokoelma on luetteloitu Kansalliskirjaston ylläpitämään Finna-tietokantaan. Finnaan sisältyy nykyisin myös kansalliskokoelma Fennica, joka sisältää tiedot kaikesta Suomessa julkaistusta aineistosta (Laine 2001, 20–22; Mattila 1999, 6–11; Therman 2007, 8). Selvittääkseni tilannerunouden katoamisen vaiheita olen hakenut Kansalliskirjaston Finnasta tiedot Ruotsin ajan henkilökirjallisuudesta sijaintitiedolla Rv henkilökirj* ja tarkastellut tuloksia ja julkaisuista annettuja kuvailutietoja. 1600- ja 1700-luvun julkaisujen otsikot ovat tavallisesti hyvin laajoja ja informatiivisia. Otsikosta käy yleensä ilmi, kenelle runo on kirjoitettu, mitä tilaisuutta se juhlistaa ja milloin se on painettu. Finnan kuvailutiedoissa

4 Ajan akateemisesta kirjallisuudesta ks. Laine T. 1999, 98 ja oraatioista ks. Laine E. 1999, 99.

https://doi.org/10.21435/tl.299

on lisäksi tietoa kirjoittajasta, sillä kirjoittajatieto ilmoitetaan usein vasta runon lopussa, ei otsikossa. Metatietoihin on toisinaan myös tallennettu tietoa siitä, mitä tekstejä julkaisuun sisältyy ja millä kielillä julkaisu on kirjoitettu. Tilannerunouden vaiheita kartoittaessani hyödynnän Finnan tietokanta-aineistoja ja niiden kuvailutietoja sekä aineistosta koottuja aineistoluetteloita.

Finnan haku antaa tulokseksi 3306 julkaisua.[5] Paitsi henkilökirjallisuutta, kuten hää- ja hautarunoja, tulosten joukossa on myös aineistoa, joka ei varsinaisesti kuulu tilannerunouden piiriin, kuten painettuja kutsuja osallistua Turun kuninkaallisen akatemian tilaisuuksiin, joissa juhlapuheita ja oraatioita esitettiin, henkilöhistoriallisia tutkielmia ja asiakirjoja sekä arkkiveisuaineistoa.[6] Aineiston kirjavuus saattaa johtua siitä, että henkilökirjallisuus on aiemmassa tutkimuksessa mielletty kulttuuri- ja henkilöhistorian lähteeksi, ei kirjallisuuden lajiksi, joka olisi itsessään kiinnostava tai arvokas, ja kokoelmiin on pyritty tallentamaan laajasti henkilöhistoriaa palvelevaa aineistoa.

Finnan kaltaisten tietokantojen ensisijainen tarkoitus on tarjota tietoa kokoelman julkaisuista ja kertoa, missä niitä voi tutkia. Viime aikoina tietokantoja on alettu yhä useammin käyttää paitsi tiedonhankinnan välineenä, myös tutkimuskohteena. Ne tarjoavat määrällistä tietoa kirjallisuudesta ja mahdollisuuden tarkastella kirjallisuutta yksittäisten teosten lähilukua laajemmasta näkökulmasta. (Biström 2022, 192; Parente-Čapková 2021; 87–88; Tolonen ym. 2019.) Tietokantoja ja bibliografioita hyödyntävää määrällistä tutkimusta tehtäessä on kuitenkin syytä muistaa, että kirjallisuushistorialliset tiedonlähteet ja kirjastojen luokitusjärjestelmät osaltaan konstruoivat käsitystä kirjallisuudesta ja kirjallisuushistoriasta ja ne on rakennettu tietyn aikakauden kirjallisuuskäsitysten

5 Tulokset haettu 23.4.2024.

6 Arkkiveisut olivat runoja ja lauluja, joita julkaistiin halpoina ja laajalevikkisinä pienpainatteina 1600-luvulta 1900-luvun alkuun. Sisältö saattoi olla uskonnollista, romanttista tai aatteellista tai kertoa uutisia sodista tai ihmeellisistä tapahtumista. (Hakapää 2013, 221–227; Huhtala 1996, 239–241.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

pohjalta (Pynttäri ym., tulossa). Määrällinen tieto ei ole eksaktia eikä objektiivista, eikä se kuvaa kirjallisuuden menneisyyttä sellaisena kuin se oli.

Sekä Ruotsin vallan ajan henkilökirjallisuuden että Finna-tietokannan käyttöön liittyy toisin sanoen rajoituksia, jotka on syytä ottaa huomioon tuloksia tarkasteltaessa. Ensinnäkin kokoelma ei heijasta henkilökirjallisuuden lajia kokonaisuudessaan vaan ainoastaan sitä, mitä siitä on säilynyt ja minkä on myöhemmin katsottu kuuluvan Fennica-kirjallisuuden piiriin. Toiseksi Finna-haku ei anna täydellistä kuvaa kokoelmasta, vaan vain sen, mikä osuu antamiini hakukriteereihin. Luvut eivät ole tarkkoja, sillä jotkin nimekkeet esiintyvät tuloksissa useasti, ja toiset kätkeytyvät yhteissidoksiin, joissa yksiin kansiin on sidottu julkaisuja monilta vuosikymmeniltä. Yhdessä tilannerunoutta käsittelevän tutkimuskirjallisuuden kanssa tulokset antavat kuitenkin välineitä hahmotella laajempia suuntaviivoja, joista käsin lajin historiallista muutosta voi analysoida.

Tarkastelen haun tuloksia kokonaisuutena, mutta lähemmän analyysin kohteena on kaksi ajanjaksoa: 1600-luvun loppu, jolloin henkilörunoutta julkaistiin erityisen paljon, sekä lajin hiipumisen kausi 1780-luvulta eteenpäin. Näiden ajanjaksojen tuloksista olen jättänyt pois aineistoa, joka ei kuulu tilannerunouden lajiin. Esimerkiksi 1790-luvun ja 1800-luvun alun tuloksissa esiintyy useita niteitä Jakob Tengströmin julkaisemaa dissertaatiosarjaa, joka käsittelee piispa Isaacus Rothoviusta (1572–1652). Teossarja edustaa henkilöhistoriallista tutkielmaa, ei henkilökirjallisuutta. Poistojen takia omat lukuni poikkeavat jonkin verran Finnan antamista tuloksista.

Tulosten kattavuuden varmistamiseksi olen lähemmän tarkastelun kohteeksi ottamieni ajanjaksojen osalta verrannut Finnan tuloksia henkilökirjallisuuden mikrofilmiluetteloihin sekä 1600-luvun aineistoa myös Melanderin bibliografian tuloksiin, ja tarvittaessa täydentänyt tuloksia puuttuvilla nimekkeillä. Yleisesti ottaen Finna, jota edelleen päivitetään uusin tiedoin, antaa kuitenkin kattavampia tuloksia kuin vanhemmat luettelot ja bibliografiat.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Luodakseni yleiskuvan lajista[7] ja muutoksen lähtökohdista tarkastelen ensin henkilökirjallisuuden kokoelmaa ja sen aineistoa kokonaisuudessa sekä lajin kukoistuskautta, 1600-luvun loppua, ennen kuin siirryn kartoittamaan lajin hiipumisen vaiheita.

Tilannerunouden kasvu ja hiipuminen

Kansalliskirjaston henkilökirjallisuuden kokoelman vanhimmat julkaisut ovat 1500-luvulta, mutta julkaisujen määrä nousee 1600-luvulle siirryttäessä ja kasvaa merkittävästi vuosisadan lopussa.

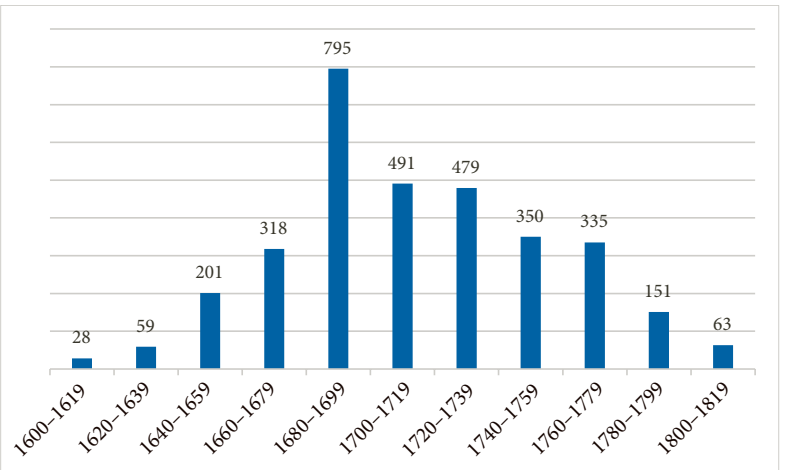

Kaavio 1. Ruotsin ajan henkilökirjallisuuden julkaisujen määrä Finna-tietokannassa kahdenkymmenen vuoden jaksoissa 1600–1819.

7 Puhun tilannerunoudesta lajina tarkoittaen tilanteisiin kirjoitettua kirjallisuutta ryhmänä, joka sisältää erilaisia pienempiä lajeja, joita yhdistää tekstin sidonnaisuus tilanteeseen ja nimettyyn kohdehenkilöön. Henkilökirjallisuuden lajeista ks. Jönsson ym. 2020; *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2012: 2–3.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tilannerunoutta kirjoitettiin aluksi yliopistollisissa piireissä. Turun akatemian kirjapainon perustaminen vuonna 1642 mahdollisti akateemisten opinnäytteiden ja muun yliopiston tarvitseman kirjallisuuden ohella myös henkilökirjallisuuden julkaisemisen (Gardberg 1948, 95–96; 128–129). Tilannerunoutta julkaistiin paljon myös vuonna 1689 perustetussa Viipurin kirjapainossa (Perälä 1992, 8–12). Henkilörunouden painattaminen oli taloudelliselta kannalta elinehto monille kirjapainoille (Ridderstad 1983, 249, 252; Pettegree 2016, 9). Samalla kirjapainojen toiminnan käynnistyminen oli epäilemättä edellytys sille, että laji levisi 1600-luvun kuluessa myös yliopiston ulkopuolelle.

Henkilörunopainatteiden määrä kasvoi lähes räjähdysmäisesti 1680- ja 1690-luvuilla. Kasvu ei rajoittunut henkilökirjallisuuteen, vaan myös muita painotuotteita julkaistiin enenevissä määrin vuosisadan lopulla (vrt. Jussila 1997, 39). Henkilökirjallisuuden kokoelmaan kuuluvia julkaisuja on tältä vuosikymmeneltä lähes 800, näistä suurin osa 1690-luvulta. Henkilörunouden voimakkaaseen yleistymiseen on kiinnitetty huomiota myös ruotsalaiseen aineistoon keskittyvissä tutkimuksissa. Tukholman Kungliga biblioteketin kokoelmissa 1690-luvun julkaisujen määrä on kymmenkertainen verrattuna 1650-lukuun, jolloin henkilörunouden määrä alkoi kasvaa.[8] Kaikkiaan 1690-luvun julkaisuja on KB:ssa lähes 3400. Uppsalan yliopiston kirjaston kokoelmissa tilannerunouden määrä taas kaksinkertaistuu siirryttäessä 1670-luvulta 1690-luvulle. (Hansson 2011, 38–39; Ridderstad 1983, 241.)

Lajin kasvulle voidaan löytää monia syitä. Henkilökirjallisuus oli leimallisesti oppineen väen ja kaupunkiväestön kulttuuria, joten kaupunkien, kaupankäynnin, koulu- ja yliopistolaitoksen sekä hallinnon kehittyminen, kirjapainojen ja kansankielisen kirjallisuuden yleistyminen, ajalle ominaiset suurimuotoiset seremoniat kuten hautajaisrituaalit, sekä sääty-yhteiskunnan hierarkkisuus, jossa oman sosiaalisen ryhmän asemaa pyrittiin korostamaan muun

8 Kungliga biblioteketin kokoelmien sisällöstä, ks. Hedin 2020, 684–692.

https://doi.org/10.21435/tl.299

muassa kirjoittamalla, olivat omiaan edistämään lajin kehitystä ja leviämistä (Perälä 2023, 13).

Kansalliskirjaston henkilökirjallisuuden kokoelmassa eniten julkaisuja sisältävät vuodet ovat 1693 (65 kpl), 1692 (64 kpl) sekä 1690 (61 kpl). Vuosikohtaisten tulosten lähempi tarkastelu nostaa vuoden 1692 määrällisesti suurimmaksi henkilökirjallisuuden julkaisuvuodeksi: vuoden 1693 tuloksissa kaksi julkaisua esiintyy tuloksissa kahdesti, eli eri julkaisuja on kaikkiaan 63, yksi vähemmän kuin vuodelta 1692. Vähiten julkaisuja sisältävät vuodet taas sijoittuvat 1500-luvulle ja 1600-luvun ensimmäisiin vuosiin eli aikaan ennen Turun yliopiston kirjapainon perustamista, sekä 1800-luvulle.

1690-luvun jälkeen aineistomäärissä seuraa selvä pudotus. Vaikka julkaisujen määrät tämän jälkeen jäävät kauas 1690-luvun huippuvuosista, julkaisuja on kuitenkin lähes koko 1700-luvun ajan enemmän kuin ajanjaksoilla 1640–1659 tai 1660–1679. Myös Ruotsissa tilannerunouden määrä vähenee Suuren Pohjan sodan aikoihin 1700-alussa, mutta jatkaa tämän jälkeen kasvuaan, ja kaikkein suurimmat julkaisuvuodet ajoittuvat 1750- ja 1760-luvuille (Ridderstad 1983, 242). Etenkin häärunous lisääntyi sotavuosien notkahduksen jälkeen voimakkaasti, kun taas akateemisiin tilaisuuksiin julkaistiin aiempaa vähemmän kirjallisuutta (Hansson 2011, 39).

Suomessa vuosien 1714–1721 venäläismiehitys pysäytti yhteiskunnan toiminnan kokonaan, ja niin yliopisto, kirjapainot kuin suuri osa sivistyneistöstä siirtyi Ruotsiin (Gardberg 1948, 248–251). Tilannerunouden julkaiseminen ei tämän jälkeen elpynyt samalla tavoin kuin emämaassa. Lajin häviäminen noudattaa kuitenkin pääpiirteissään samaa kaavaa kuin Ruotsissa, jossa on nähtävissä suuri pudotus julkaisujen määrissä 1770-luvun lopussa. Vuoden 1792 jälkeen edes Kungliga biblioteketin valtavat kokoelmat eivät enää ylitä sadan vuosittaisen julkaisun rajaa. (Ridderstad 1983, 243.) Vaikka julkaisumäärät ovat Kansalliskirjaston kokoelmassa koko 1700-luvun osalta paljon pienempiä ja vaihtelut yksittäisten vuosien välillä ovat suuria, täälläkin julkaisujen määrä vähenee huomattavasti sekä 1780- ja 1790-luvuilla että 1800-luvun alussa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tilannerunous 1600-luvulla

Kaiken kaikkiaan 1690-luku näyttäytyy määrällisesti merkittävänä tilannerunouden julkaisemisen kannalta. Lajin suuruusvuosien aineistosta saa yleiskuvaa tarkastelemalla 1690-luvulla julkaistun aineiston kuvailutietoja, jotka kertovat mihin tilanteeseen painate on julkaistu, kuka on painatteen kohdehenkilö, keitä ovat kirjoittajat, ja millä kielillä julkaisu on kirjoitettu. Kuvailutietojen vertaaminen myöhemmän aineiston tietoihin antaa myös osviittaa siitä, miten laji ja sen sosiokulttuurinen konteksti ovat ajan kuluessa muuttuneet. Tilanteinen runous on lajityyppi, joka muovautuu tiiviissä vuorovaikutuksessa yhteiskunnan ja sosiaalisen kulttuurin kanssa, ja sen voi olettaa reagoivan niin yhteiskunnallisiin kuin kirjallisuutta koskeviin muutoksiin.

Hautajaisiin kirjoitettua kirjallisuutta on pidetty lukumäärältään suurimpana henkilökirjallisuuden lajina, ja tämä koskee myös Kansalliskirjaston kokoelman aineistoa 1690-luvulta. Hautajaiskirjallisuus pitää sisällään niin ruumissaarnoja, hautarunoja kuin

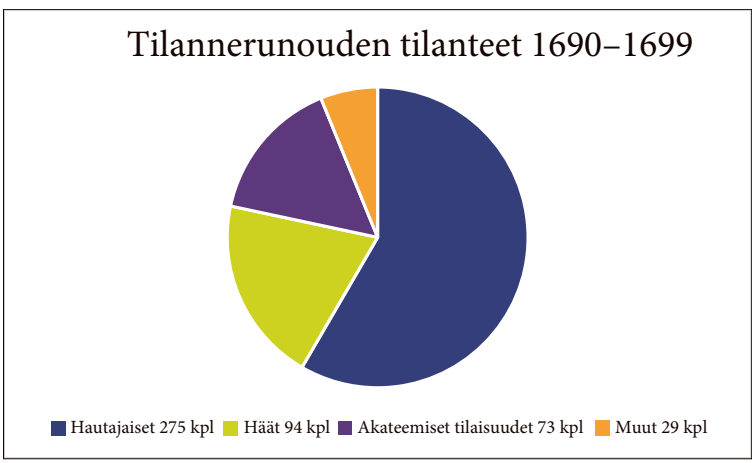

Kaavio 2. Tilannerunouden tilanteet henkilökirjallisuudessa 1690–1699.

https://doi.org/10.21435/tl.299

muistopuheita, minkä lisäksi kokoelmaan kuuluu myös joitain kutsuja hautajaisiin sekä akatemian piirissä järjestettyihin tilaisuuksiin, joissa muistopuheita pidettiin.

Häihin kirjoitettu kirjallisuus on lähes pelkästään häärunoutta, vaikka myös vihkiäissaarnoja toisinaan painettiin. Häärunouden osuus on 1600-luvulla kaikkina vuosikymmeninä hautarunoutta pienempi. Ruotsalaiseen aineistoon keskittyvissä tutkimuksissa on todettu, että erityisesti hautarunouden määrä kasvoi 1690-luvulla, kun taas häärunous menetti suosiotaan suhteessa hautarunoihin (Hansson 2011, 38–39).

Akateemisiin tilaisuuksiin laadittu kirjallisuus puolestaan pitää sisällään rehtorinvaihdoksiin liittyviin juhlallisuuksiin kirjoitettuja puheita ja runoja sekä onnitteluja akatemian uusille professoreille. Rehtori valittiin vuodeksi kerrallaan, eli rehtorin virkaanastujaisia juhlittiin Turun akatemiassa joka vuosi. (Korhonen 2004, 237–238.) Akateemisiin tilaisuuksiin kirjoitetut julkaisut ovat kolmanneksi suurin ryhmä aineistossa vuosina 1690–1699, mikä osoittaa, että yliopistoympäristössä edelleen tuotettiin runsaasti tilannerunoutta huolimatta siitä, että laji oli levinnyt myös oppisäädyn ulkopuolelle. Yliopistossa kirjoitettiin ja julkaistiin myös promootiorunoutta (Sarasti-Wilenius & Laine 1997, 225–230; Korhonen 2004, 256–258). Promootiorunoilla on tietokannassa eri sijaintitieto (Rv Academica), joten tämä aineisto ei joitain poikkeuksia lukuun ottamatta näy henkilökirjallisuuden tuloksissa, vaikka ne lajiin kuuluvatkin. Kokoelman yliopistolliset aineistot ovat peräisin etupäässä Turusta ja Tartosta. Pienempiä lajiryhmiä ovat esimerkiksi uudenvuodenrunot, nimipäiväonnittelut, virkamiehille suunnatut onnittelut virkanimityksistä sekä runot, joilla hyvästeltiin matkalle lähtevä henkilö.

Julkaisujen otsikot ovat usein laajoja ja sisältävät kaikki olennaiset tiedot tilaisuudesta, sen ajankohdasta ja paikasta sekä kohdehenkilöstä ja hänen sosiaalisesta asemastaan. Esimerkiksi kirkkoherran puolison Christina Johansdotterin hautarunojulkaisun otsikko vuodelta 1694 on seuraava:

https://doi.org/10.21435/tl.299

> Kuoleman ominaisuus, kuvattu, kun kunniallinen, jumalallinen ja erittäin hyveellinen, nyt Jumalan luona ikuisesti siunattu matroona, vaimo Christina Johanin tytär, kunnioitettavan ja korkeasti oppineen herra Gabriel Sundeniuksen, Ahvenanmaan Hammarlandin ja Eckerön seurakuntien ansioituneen kirkkoherran rakas puoliso, joka hyveellisen ja syystäkin ylistettävän elämänsä jälkeen nukkui autuaallisesti pois joulukuun viimeisenä päivänä viime vuonna, ja huhtikuun 11. päivänä vuonna 1694 saatettiin leposijaansa Hammarlandin emokirkkoon ylhäisten ja kunniallisten henkilöiden läsnä ollessa.

Nimiölehden lopussa on vielä tieto siitä, että julkaisun on Turussa kirjoittanut, painattanut ja sieltä Ahvenanmaalle lähettänyt Conradus Qwendzell.[9]

Valtaosa runojen kohdehenkilöistä on ylempiin säätyihin kuuluvaa oppineistoa ja sivistyneistöä, kuten papistoa ja yliopistoväkeä sekä kauppiaita ja porvareita (Hansson 2011, 42–50; Lilius 1994, 102–110). Hauta- ja häärunoutta kirjoitettiin myös kuninkaallisille kohdehenkilöille, ja heille kirjoitettiin usein myös syntymäpäivä- ja nimipäiväonnitteluja. Vuosien 1690–1699 aineistosta seitsemän prosenttia on omistettu kuninkaalliselle henkilölle. Kungliga biblioteketin aineistoissa luku on hieman korkeampi: 10 prosenttia vuosien 1650–1699 ruotsalaisesta aineistosta on kuninkaallisille omistettua (Ridderstad 1983, 242).

Hallitsijoita ylistävä panegyriikka eli ylistysrunous jakautuu kuitenkin epätasaisesti ja keskittyy selvästi vuosiin, jolloin tilannerunoilijoilla on jotain, mistä kirjoittaa. Merkittäviä tapahtumia

9 *Dödsens egenskap beskrefwen, då den ähreborne, gudfruchtige och mycket dygderijke, nu hoos gud ewinnerligen salige matronan, hust. Christina Johans Dotter, den ährewyrdige och wällärde her Gabrielis Sundenii, vthi Hammerlandz och Ekkeröö församblingar på Åland wälförtiänt kyrckioheerdes kärälskelige maka; hwilken efter en dygdig och med skäl lofwärd lefwernes wandel saligen afsomnade den sidsta december föledit åhr, den 11 aprilis 1694 i förnähmt och hederligit Folcks Närwaro Christöfligen i sin hwilo-cammar som är Hammerlands moder-kyrckia Jordsattes. Öfwersände ifrån Åbo ährewyrdige her kyrckioherden tienstfärdigeste Conradus Qwendzell*. https://digi.kansalliskirjasto.fi/teos/binding/2154697?page=1.

https://doi.org/10.21435/tl.299

ovat kuolemantapaukset, avioliitot, kruunajaiset tai hallitsijan matkat Suomeen. Hallitsijarunoutta ei ole säilynyt lainkaan esimerkiksi vuodelta 1692, joka on Kansalliskirjaston henkilörunouden kokoelmissa aineistomäärältään kaikkein suurin vuosi. Sen sijaan vuoden 1693 hautajaisjulkaisuista kolmasosa, kymmenen julkaisua, on laadittu kuningatar Ulriika Eleonooran hautajaisiin tai hänen muistokseen. Vuonna 1697 Kaarle XI:lle omistettiin niin syntymäpäivä- kuin nimipäivärunoja, mutta samalta vuodelta on säilynyt myös hautajaiskirjallisuutta sekä suomenkielinen kruunajaisruno ”Ilon ja riemun huuto” uudelle kuninkaalle, Kaarle XII:lle.

Kohdehenkilön merkittävällä yhteiskunnallisella asemalla näyttäisi olevan yhteys hänelle omistettujen julkaisujen määrään. Turun piispa Johannes Gezeliuksen hautajaisiin liittyviä julkaisuja ilmestyi vuonna 1690 peräti kymmenen. Vuonna 1691 Jakob Flachseniuksen rehtorinkautta Turun kuninkaallisessa akatemiassa juhlistettiin kuudella julkaisulla, ja professori Johannes Munsteria onniteltiin professorin virasta vuonna 1692 yhdeksällä julkaisulla. Maaherra, kreivi Carl Bonden ja Maria Gyllenstiernan häihin laadittiin vuonna 1693 erilaisia runojulkaisuja kahdeksan kappaletta. Nämä ovat kuitenkin poikkeuksia: tavallisempaa oli, että yhdestä tilaisuudesta on säilynyt yksi tai korkeintaan pari julkaisua. Kohdehenkilötkään eivät aina ole yhteiskunnan ylintä tasoa, vaan joukossa on myös alempaa papistoa ja virkamieskuntaa, kauppiaita, porvareita ja heidän vaimojaan ja lapsiaan.

Vuoden 1690–1699 aineistossa yksikielisiä julkaisuja on 387 (82 prosenttia) ja monikielisiä julkaisuja 84 (18 prosenttia). Vain yhtä kieltä sisältävien julkaisujen joukossa ruotsi oli selvästi hallitsevassa asemassa (249 kpl). Latinankielisiä on noin puolet vähemmän (121 kpl). Useita kieliä sisältävät julkaisut ovat useimmiten kaksikielisiä, ja tavallisimmat kielet ovat ruotsi ja latina. Kaaviossa 3 näkyy monikielisten julkaisujen kielivalikoimaa ja kielten yhdistelmiä. Taulukossa mukana ovat kaikki monikielisten julkaisujen kieliyhdistelmät, joita vuosien 1690–1699 aineistossa on enemmän kuin yksi kappale. Klassisten kielten keskeinen asema osoittaa, että kirjoitettu ja painettu teksti yhdistyy vielä 1600-luvun lopulla

https://doi.org/10.21435/tl.299

oppineisuuteen ja sen kirjoittamiseen oli tästä syystä luontevaa käyttää oppineita kieliä.

Taulukossa näkyvien kielten lisäksi aineistossa esiintyy myös muita kieliä ja kieliyhdistelmiä. Kaksikielisissä julkaisuissa käytetään esimerkiksi ruotsia ja saksaa (1 kpl), latinaa ja hepreaa (1 kpl) sekä latinaa ja italiaa (1 kpl). Nelikielisissä julkaisuissa esiintyvät yhdistelmät latina-kreikka-heprea-ruotsi (1 kpl) sekä latina-italia-saksa-ruotsi (1 kpl). Laaja kielivalikoima on sekin osa oppineisuuden esittämistä.

Useiden kielten lisäksi 1600-luvun henkilökirjallisuudelle on tyypillistä, että julkaisu saattoi sisältää useita tekstejä ja kirjoittajiakin oli usein enemmän kuin yksi. Laajimmat julkaisut syntyivät usein akatemian piirissä. Opiskelija Matthias Amnanderin hautajaisjulkaisussa vuodelta 1699 on 12 kirjoittajaa, ja opiskelija Israel Malmbecchiuksen julkaisu sisältää tekstejä 18 kirjoittajalta. Suurin kirjoittajajoukko löytyy kuitenkin Viipurin piispa Petrus Bångin muistoksi laaditusta julkaisusta vuodelta 1697, jossa tekstejään julkaisi 29 kirjoittajaa.

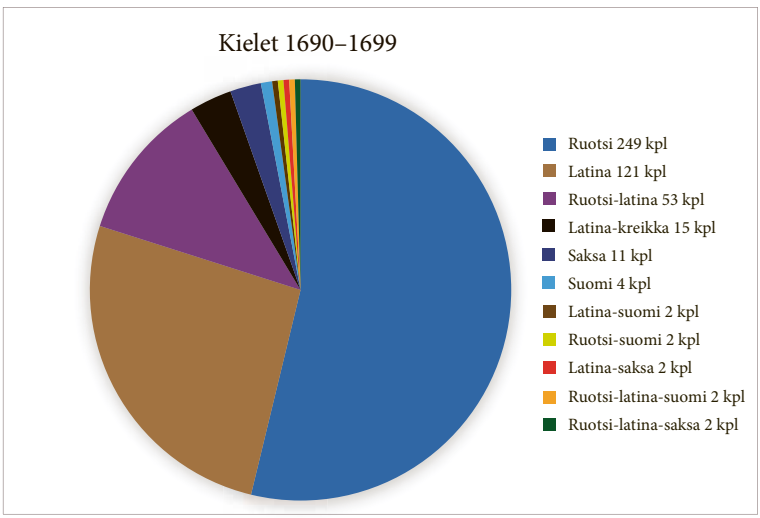

Kaavio 3. 1690–1699 julkaistun henkilökirjallisuuden kielet.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Useimmiten kirjoittajat esiintyvät omalla nimellään, toisinaan nimikirjaimin tai pseudonyymillä. Häärunoudessa erilaisten pseudonyymien käyttö sekä anonyymi kirjoittaminen on tavallisempaa kuin hautarunoudessa (Perälä 2023, 166–167). Tähän on syynä häärunouden usein humoristinen luonne, jossa kirjailijan näennäinen kätkeytyminen keksityn nimen taakse tai tekijän nimen piilottaminen runotekstiin oli osa julkaisun tarjoamaa viihdykettä.

Kohti murrosta

Miten henkilökirjallisuuden laji muuttuu 1600-luvun jälkeen, kun eniten aineistoa sisältävien vuosien julkaisujen metatietoja verrataan 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun aineistoihin? Enteilevätkö kuvailutiedoissa havaittavat lajin muutokset henkilökirjallisuuden katoamista? 1700-luvun jälkipuoliskolla julkaisujen määrät ovat ensinnäkin selvästi aiempaa pienempiä: 1750-luvun jälkeen eniten julkaisuja on vuosilta 1752 (36 kpl), 1772 (27 kpl) sekä 1764 (22 kpl). Hautajaiset pitävät edelleen pintansa suurimpana tilaisuutena, mutta etenkin kuninkaallisille omistettu runous yleistyy. Vuonna 1752 se on peräti kaikkein suurin ryhmä: syntymäpäivä- ja kruunajaisonnittelujen ohella aineistosta löytyy 18 julkaisua, jotka liittyvät kuningas Adolf Fredrikin matkaan Suomeen. Koska julkaisumäärät 1700-luvulla jäävät näin pieniksi, yksikin kuninkaan vierailun kaltainen merkittävä ja paljon julkaisuja tuottava tapahtuma nostaa julkaisujen määrän muita vuosia korkeammaksi.

Vuosisadan vaihteen julkaisuja olen tarkastellut kymmenen vuoden jaksoissa. Vuosilta 1780–1789 julkaisuja on 75 kpl, vuosilta 1790–1799 yhteensä 59 kpl ja vuosilta 1800–1809 yhteensä 51 kpl, yhteensä 185 kpl. Finna antaa näille vuosille tuloksia kaikkiaan 216, mutta poistettavia tuloksia on paljon. Olen poistanut kaksi tai kolme kertaa esiintyvät nimekkeet ja jättänyt huomioimatta tilannerunouteen kuulumatonta aineistoa. Aineisto on kokoelman viimeisiltä vuosikymmeniltä varsin kirjavaa: erilaista painettua tilapäistä ja henkilöhistoriaan liittyvää aineistoa julkaistiin tänä aikana edelleen paljon.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Eri tilaisuuksiin julkaisuja on laadittu seuraavasti:

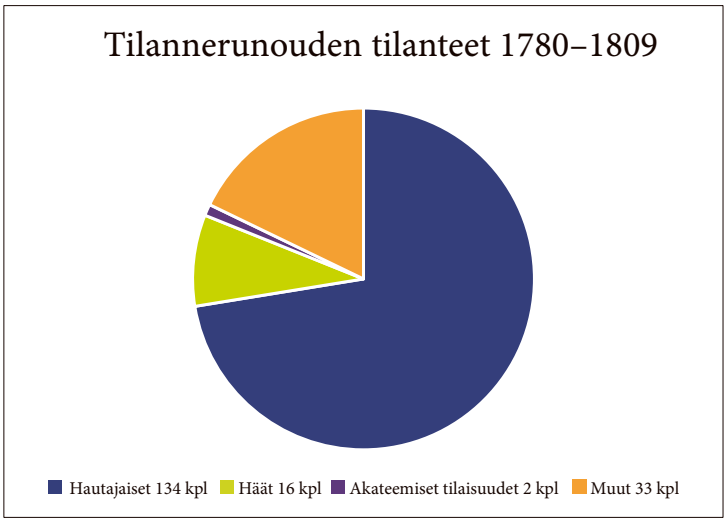

Kaavio 4. Tilannerunouden tilanteet 1780–1809.

Hautajaisia varten julkaistut ja kuolemaan liittyvät julkaisut, jotka usein sisältävät hautarunoja, ovat yleisiä vielä 1800-luvun alkuvuosina, mutta hautarunojen joukossa esiintyy myös uusi laji: erillispainatteena julkaistu kuolinilmoitus, joka sisältää tiedon vainajan poismenosta ja sen ajankohdasta ja usein myös pyynnön, ettei surunvalitteluja esitetä. Esimerkiksi leipuri Carl Gustaf Gottschickin puolison Catharina Snellmanin kuolemasta ilmoitettiin seuraavasti:

> Tillkänna gifves: bagaren Carl Gustaf Gottschicks kära makas Catharina Snellmans död, som timade i Wasa den 6 sept. 1796, klockan half 6 eft. midd. i dess 47:de ålders år. Sorgens beklagande undanbedes.[10]

Viimeisinä vuosikymmeninä aineistosta katoavat laajat, usean tekstin ja monen kirjoittajan yhteisjulkaisut (vrt. Hansson 2011, 464).

10 Snellman, Catharina 1796: https://kansalliskirjasto.finna.fi/Record/fikka.3852990.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tyypillisimmin julkaisussa on vain yksi teksti. Laajat, koko kansilehden kattavat otsikot, jotka ovat tavallisia 1600-luvulla, jäävät käytöstä, ja otsikoinnissa pyritään tiiviimpään ja täsmällisempään ilmaisuun. Myös julkaisujen koko pienenee (vrt. Ridderstad 1983, 254).

Häärunojen osuus koko aineistosta on 1690-luvulla ollut noin 20 prosenttia, mutta ajanjaksolla 1780–1809 se on kutistunut yhdeksään prosenttiin. Perinteisten hauta-, hää- ja akateemisten runojen ulkopuolelle jäävä ryhmä ”Muut” taas on kasvanut toiseksi suurimmaksi ryhmäksi. Tähän kuuluu ei-akateemisia virkaonnitteluja, kuten onnitteluja maaherran, kamariherran ja pormestarin nimityksistä, sekä kuninkaallisille osoitettuja nimipäivä-, syntymäpäivä- ja muita onnitteluja ja toivotuksia.

Eniten kuninkaallisille omistettua aineistoa on 1790-luvulla, jolloin julkaisujen joukossa on kuninkaallisille omistettuja nimipäivä- ja muita onnitteluja, Kustaa III:n sotaan liittyvää aineistoa sekä erityisesti kuninkaan kuolemaan liittyviä julkaisuja. Näistä osa on pikemminkin arkkiveisutyyppistä runoutta ja kertomuksia, joissa kuninkaan kuolemaan johtaneiden naamiaistanssiaisten kohtalokkaita tapahtumia käydään läpi. Ruotsin vallan ajan henkilökirjallisuuden kokoelman viimeiset vuodet sisältävät ylistysrunoja myös uudelle hallitsijalle, keisari Aleksanteri I:lle. Kuninkaallisten kohdehenkilöiden määrä aineistossa kasvaa selvästi tällä ajanjaksolla. 1690-luvun aineistossa kuninkaallisia kohdehenkilöitä on seitsemällä prosentilla julkaisuista, mutta vuosina 1780–1809 kuninkaallisten osuus on 18 prosenttia. Muutos heijastelee hallitsijan aseman vahvistumista kustavilaisella ajalla: itsevaltius nosti kuninkaan myös runouden keskiöön (Tandelfelt 1999, 189).

Jos ei oteta lukuun kuninkaallisille laadittuja runoja, aineistosta löytyy enää harvoin useita samaan tapahtumaan tehtyjä julkaisuja. Vaasassa vuonna 1781 häitään juhlineet avioparit Peter Elias Böcker ja Anna Elisabeth Castin sekä Olof Carlin ja Christina Maria Stenberg vastaanottivat yhteisesti kolme julkaisua häidensä kunniaksi. Kolme julkaisua tehtiin myös turkulaisen kauppiaan Jacob Bremerin hautajaisiin vuonna 1785.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Vuonna 1790-luvulla kahdella julkaisulla on kunnioitettu valtaneuvoksen ja Turun akatemian kanslerin Carl Sparren hautajaisia, Tallinnan ruotsalaisen ja suomalaisen seurakunnan pastorin Johannes Roosin hautajaisia sekä tehtailija Hinric Polvianderin hautajaisia. 1800-luvulla usean julkaisun kohteena on vapaaherratar Maria Catharina Armfelt, omaa sukua Wennerstedt. Yksi runojen kirjoittajista on Frans Michael Franzén, joka on otsikoinut runonsa käynnissä olevaa muutosta ilmentävällä tavalla: ”Till åminnelse af en ädel menniskja. Af Frans Mich. Franzén.”[11] Kohdehenkilön nimeä, asemaa tai sukupuolta ei mainita, mutta hänen hyveellisyyttään korostetaan. Kohdehenkilön sijaan otsikkoon on nostettu kuuluisan runoilijan nimi.

Toinen huomattava runoilija, Michael Choraeus, esiintyy 1800-luvun alun tuloksissa sekä kirjoittajana että kohdehenkilönä. Hän julkaisi muistorunot muun muassa rovasti Georg Fantille (”Vid herr prostens, mag. Georg Fants graf”)[12] ja hänen puolisolleen (”Vid en älskad fostermors fru domprostinnan Fants graf”).[13] Choraeus itse kuoli seuraavana vuonna, ja henkilörunouden kokoelmassa on kaksi hänen muistokseen kirjoitettua runoa. Näistä Carolus Rutströmin runon otsikko, ”Vid en väns graf, den 7 juni 1806”,[14] kiinnittää tilannerunoudelle ominaiseen tapaan tekstin tiettyyn tapahtumaan, henkilöön ja paikkaan kuitenkaan nimeämättä henkilöä. Otsikko korostaa henkilökohtaista sidosta kirjoittajan ja kohteen välillä. Runossa ollaan ystävän haudalla, ja kohdehenkilön henkilöllisyys selviää vasta runon viimeisissä säkeissä. 1800-luvun julkaisujen otsikot osoittavat, miten sekä kohdehenkilön että kirjoittajan asema ovat 1800-luvun alun henkilörunoudessa muutoksessa.

11 Till åminnelse af en ädel menniskja. Af Frans Mich. Franzen, 1803. http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2020-00027847.

12 Vid herr prostens, mag. Georg Fants graf… af Michaël Choraeus, 1805. http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2021-00029830.

13 Vid en älskad fostermors fru domprostinnan Fants graf… 1802. https://kansalliskirjasto.finna.fi/Record/fikka.3853000?sid=5078360730.

14 Vid en väns graf, den 7 juni 1806. https://kansalliskirjasto.finna.fi/Record/fikka.3853019?sid=5078364321.

https://doi.org/10.21435/tl.299

1800-luvulle siirryttäessä runojen tilanne- ja henkilösidonnaisuus hälvenee. Kohdehenkilöiden sosiaalista asemaa ei tuoda esiin samalla tavoin kuin ennen. Stina Hanssonin mukaan 1790-luvun häärunoudessa vallitseva uudenlainen tyyli haki vaikutteita aikakauden ranskalaisklassisesti suuntautuneesta mieterunoudesta, ei enää henkilörunouden perinteisistä, ylistyspuheen retoriikan puitteissa toimivista esitystavoista. 1800-lukua lähestyttäessä ruotsinkielisissä henkilörunoissa alkaa näkyä myös esiromanttisia piirteitä, joissa korostuvat runon puhujan tunteet ja sisäiset maisemat. (Hansson 2011, 420–421.)

Vaikka aineistosta voidaan nostaa esiin tunnettuja runoilijanimiä, 1780-luvulla ja 1800-luvun alussa huomio kiinnittyy erityisesti nimettömänä julkaistujen henkilökirjasten määrään. Vuosina 1780–1789 nimettömiä julkaisuja on 24 kpl, vuosina 1790–1799 29 kpl ja vuosina 1800–1810 22 kpl. Tämä tarkoittaa, että 40 prosenttia julkaisuista ilmestyy ilman tekijän nimeä. 1600-luvulla vain ani harva kirjoittaja halusi piilottaa nimensä: esimerkiksi vuonna 1693, jolloin julkaisuja on kokoelmissa kaikkiaan 63, anonyymejä kirjoittajia on neljä. Uppsalan yliopiston kirjaston kokoelmiin kuuluvan häärunouden pohjalta Stina Hansson on todennut, että 1690-luvun häärunoista täysin vailla tekijän nimeä tai tekijään viittaavia nimikirjaimia on 15 prosenttia mutta 1790-luvulla jo 70 prosenttia julkaisuista (Hansson 2011, 80, 91).

Henkilökirjallisuuden kirjoittaminen ei mitä ilmeisimmin enää ollut samanlainen ansio kuin se oli ollut aiemmilla vuosisadoilla. Henkilökirjallisuuden kautta ei enää osoitettu omaa oppineisuutta ja osaamista mahdollisille suosijoille, vaan oppineisuuden osoittamiselle oli omat areenansa. Runouden ja oppineisuuden kytkös oli murtumassa. Yhteiskunta muuttui, ja muutos horjutti rakenteita, joissa henkilökirjallisuus oli ollut käypää valuuttaa ihmisten välisessä viestinnässä ja vuorovaikutuksessa. Kirjoittajien nimettömyys saattaa olla seurausta myös siitä, että henkilökirjallisuuden yleisö oli kutistumassa ja rajoittui kohdehenkilön lähipiiriin. Hää- tai hautarunon lukijat tiesivät varmasti ilman tekijän nimeäkin, kenen kynästä julkaisu oli syntynyt.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Yksi merkittävä ero aiempaan on myös akateemisten julkaisujen puuttuminen. Virkaonnitteluja ja rehtorin vaihdoksiin liittyviä julkaisuja ei kokoelmissa enää esiinny. Varmistaakseni, ettei 1700-luvun lopun akateeminen henkilörunous piileksi toisen signumin takana, hain Finnasta myös Ruotsin vallan ajan akateemiset aineistot Rv Academica -sijaintitiedolla. Kävi ilmi, että Academica-signumilla merkittyihin aineistoihin kuuluu luento-ohjelmia sekä kutsuja tulla kuulemaan akatemiassa pidettyjä oraatioita. Promootiorunoja lukuun ottamatta Academica-haku ei tuonut esiin varsinaista henkilörunoutta. Sen painattaminen näyttää siis loppuneen jo kokonaan yliopistoväen piirissä, mikä kertoo merkittävästä akateemisen kulttuurin muutoksesta.

Akateemisten julkaisujen harveneminen ja kirjallisuuden ja oppineisuuden välisen sidoksen katkeaminen heijastuu myös henkilörunojen kieleen, kuten kaavio 5 osoittaa.

Ruotsi on edelleen henkilökirjallisuuden ylivoimaisesti suosituin kieli. Suomeksi julkaistuja tekstejä on enemmän kuin ennen, mutta

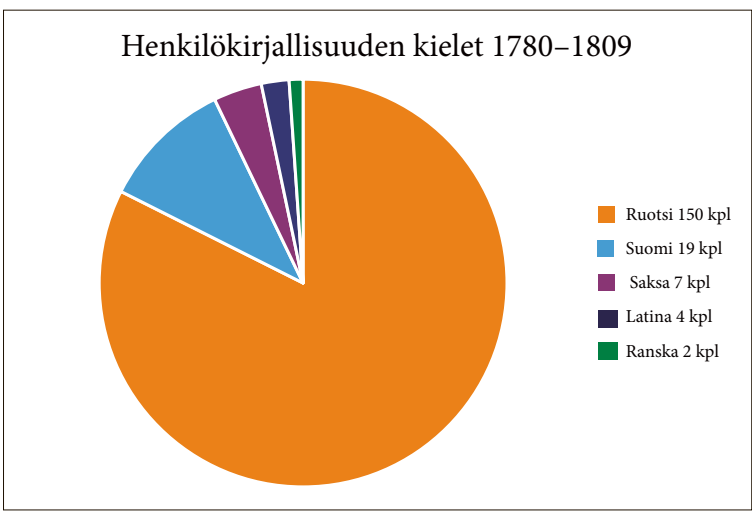

Kaavio 5. Vuosina 1780–1809 julkaistun henkilökirjallisuuden kielet.

https://doi.org/10.21435/tl.299

latinan asema on suorastaan romahtanut. Melkein kaikki julkaisut ovat yksikielisiä: kaksikielisiä julkaisuja on aineistossa vain kolme, kolme- ja nelikielisiä ei lainkaan. Näistä yksi sisältää tekstejä ruotsiksi ja latinaksi, yksi suomeksi ja latinaksi ja yksi ruotsiksi ja tanskaksi.

Vaikka akateeminen ja oppineisuutta osoittava tilannerunous katoaa varhaisen uuden ajan lopulla, henkilökirjallisuuden lajeista juuri promootiorunous näyttäytyy silti jopa kaikkein pitkäikäisimpänä. Promootiorunoutta kirjoitetaan yhä yliopistojen promootioihin. Yliopistollinen promootio perinteitä kantavana juhlana on kantanut mukanaan myös promootiorunouden nykypäivään. Enää promootiorunoja ei kirjoiteta nimetyille promovoiduille henkilöille, ja henkilörunouden sijaan promootiorunoutta voisikin osuvammin nimittää tilannerunoudeksi; tilanteeseen kirjoitetuksi runoudeksi. Muutos, jonka myötä runous siirtyi henkilöiden sijaan kuvaamaan tilanteita ja tilaisuuksia sekä niitä järjestäviä instituutioita, koskee lajia ylipäätään. Henkilöiden sijaan ylistyksen kohteena on usein instituutio tai organisaatio.

Tilannerunous Ruotsin ajan jälkeen

Ruotsin vallan ajan aineisto rajautuu vuoteen 1809. Rajanveto on tehty valtiollisen historian perusteella, vaikka kirjallisuushistoria ei tietystikään noudata valtiollisen ja hallinnollisen historian käänteitä. Henkilöille ja tilanteisiin kirjoitettua runoutta kirjoitettiin ja julkaistiin luonnollisesti myös sen jälkeen, kun Suomi oli siirtynyt Ruotsin alaisuudesta osaksi Venäjää, mutta Ruotsin vallan ajan henkilökirjallisuuden kokoelmaan nämä julkaisut eivät enää kuulu. Jonkin verran vuoden 1809 jälkeistä aineistoa löytyy myös Finnan haulla, mutta niitä ei ole systemaattisesti koottu osaksi tätä kokoelmaa. Vuoden 1809 jälkeisiä vaiheita ei pysty Ruotsin vallan ajan kokoelman avulla tutkimaan. Henkilökirjallisuuden kokoelmalogiikka asettaa siis lisähaasteita lajin katoamisen tutkimiselle.

Myöhempää aineistoa on koottu omaan kokoelmaansa, Tilapäärunous 1810–1944 -kokoelmaan. Tilannerunouden muuttuvaa

https://doi.org/10.21435/tl.299

asemaa ja sen ajautumista keskiöstä katveeseen kuvastaa hyvin se, että vuodesta 1810 eteenpäin henkilökirjallisuus sijoittuu Kansalliskirjaston kokoelmissa pienpainatekokoelmaan, joka sisältää monenlaista luetteloimatonta painomateriaalia, kuten oppaita, ohjeita, ohjelmalehtisiä, mainoksia, tiedotteita ja puhelinluetteloita (Pärssinen 2005; Suhonen 1999). Kokoelma on järjestetty aakkosellisesti kirjoittajan mukaan, suomenkieliset painatteet erikseen, ruotsinkieliset ja muun kieliset erikseen, ja se on tallennettu mikrofilmille, mutta luetteloa kokoelmasta ei ole olemassa. Pienpainatteita ei lueta kirjallisuudeksi eivätkä ne kuulu kirjojen joukkoon eivätkä myöskään kirjastotietokantaan.

Luetteloimattomasta Tilapäärunot 1810–1944 -kokoelmasta ei voi esittää määrällisiä tietoja, ja ajallista muutosta on vaikea havainnoida runoja lukiessa, koska runot on järjestetty aakkosellisesti. Huomioita kokoelman sisällöstä voidaan kuitenkin tehdä. Suomenkielinen aineisto näyttää painottuvan 1900-luvun alkuun. Vastaanottajat eivät enää ole yksityishenkilöitä, joten kyse on todellakin tilanne- ja juhlarunoudesta, ei enää henkilörunoudesta samassa mielessä kuin Ruotsin vallan ajan kokoelmassa. Henkilöiden paikan juhlinnan kohteina ovat ottaneet erilaiset modernin kansalaisyhteiskunnan instituutiot: kokoelmassa on runoja kansakoulujen ja kansanopistojen juhliin, laulu-, soitto- ja urheilujuhliin, sekä nuorisoseurojen, työväenjärjestöjen ja maanviljelysseurojen juhliin. Kirjoittajat ovat osin järjestöjen omia kynäniekkoja ja osa runoista on anonyymejä, mutta joukossa on runsaasti tekstejä myös tunnetuilta runoilijoilta (esimerkiksi Paavo Cajander, Fredrik Cygnaeus, J. H. Erkko, Hilja Haahti, Iivo Härkönen, Ilmari Kianto, Viljo Kojo, V. A. Koskenniemi). Sikäli kun yksilöitä kunnioitetaan runolla, kyse on yleensä kansallisesti merkittävistä suurmiehistä. Osa runoista on kirjoitettu ja painettu varainkeruutarkoituksessa, ja painatteen myynnistä saatu voitto on käytetty järjestävän tahon hyväksi.

Runoissa korostuvat juhlan kohteen edustama yhteiskunnallinen aate ja ideologia, kansallistunne, kieli, kotiseuturakkaus, sivistyksen ja opin merkitys, luonto ja ympäristö sekä työ ja vapaus (vrt. Lassila 1979, 66). Juhlarunolle sopivaan henkeen runot ovat pääosin yleviä

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja juhlallisia ja liikkuvat ihanteiden ja aatteiden piirissä. Vaikka ne muodoltaan, tarkoitukseltaan ja kirjallisilta keinoiltaan eroavat monin tavoin varhaisemmasta tilannerunoudesta, tässä mielessä ne jatkavat tilannerunouden perinnettä. Edelleen runot kuvaavat ihanteita ja arvoja, joita lukijaa tai kuulijaa halutaan runon keinoin innostaa tavoittelemaan.

Varsinaisesta tilannerunouden lajin katoamisesta ei kuitenkaan voida puhua: vaikka laji katoaa näköpiiristä, se ei katoa kokonaan kirjallisuuden eikä painotuotteiden kentältä. Henkilökirjallisuudelle ilmaantuu uusia julkaisukanavia, kun sanomalehtiä aletaan julkaista (Ridderstad 1983, 243). Sanomalehdistä tulee erillispainatteiden ohella tärkeä julkaisumuoto kaiken tyyppiselle runolle ja proosalle 1800-luvulla (Häggman 2008, 76–77, 81; Lassila 1979, 60–64). Henkilörunojen kohdalla uusi julkaisuareena kuitenkin merkitsi sitä, että runon yhteys tilanteeseen heikkeni. Sanomalehdessä julkaistua runoa ei ollut mahdollista esimerkiksi jakaa hääjuhlaan osallistuville vieraille, kuten aiemmin oli ollut tapana. Ruotsalaista hautarunoutta tutkinut kirjallisuudentutkija Daniel Möller on kiinnittänyt huomiota siihen, miten 1700-luvun viimeisten vuosikymmenten aikana sanomalehdissä julkaistut hautarunot paljolti muistuttavat toisiaan tai muita aikakauden tunnettuja runoja. Vanhemmille tilannerunoille ominaiset yksilöivät piirteet katoavat. Runot myös julkaistiin usein ilman tekijän nimeä. (Möller 2023, 40–41.)

On mahdollista, että tilannerunoudesta tuli laji, jota enenevissä määrin kirjoitettiin, mutta ei enää julkaistu. Kulttuurissa yksityisen ja julkisen elämän rajoja vedettiin uusiksi, ja perhetapahtumat sijoittuivat yksityisen elämän piiriin, jolloin perhetapahtumiin kirjoitettu tilannerunouskaan ei enää tavoitellut lähipiiriä laajempia yleisöjä (Hansson 2011, 489). Tällöin painattamista ei tarvittu, vaan suullinen esitys tai käsikirjoituksen luovuttaminen kohdehenkilölle riitti. Tällaisesta tilannerunouden tuottamisen ja esittämisen kulttuurista ei kuitenkaan ole säilynyt juurikaan lähteitä.

Erillispainattamisen ja sanomalehtipainattamisen ohella uutena tilannerunouden julkaisukanavana voidaan 1800-luvulta lähtien pitää myös runokokoelmaa. Monien romantiikan runoilijanimien

https://doi.org/10.21435/tl.299

tuotannossa henkilörunoudella on suorastaan keskeinen rooli, esimerkkinä mainittakoon Esaias Tegnér tai Ruotsin ajan henkilörunokokoelmassakin runoilijana esiintyvä Frans Michael Franzén (Svensson 2020, 88–90).

Kirjamuotoiset runokokoelmat yleistyivät Suomessa 1800-luvun alussa. Ensimmäisillä vuosikymmenillä julkaistiin esimerkiksi Franzénin koottujen runojen ensimmäinen osa *Skaldestycken* (1810), Michael Choraeuksen *Michaël Choraei samlade skaldestycken*, joka ilmestyi postuumisti Franzénin toimittamana vuonna 1815, sekä useita Jaakko Juteinin runokokoelmia. Niin Choraeus kuin Franzén olivat aiemmin julkaisseet runouttaan sanomalehdissä, Choraeus *Åbo Tidningarissa* ja Franzén *Stockholms postenissa* (Thylin-Klaus & Holm-Cüzdan 2019, 50–51). Maineen saavuttaminen runoilijana ei siis edellyttänyt kirjamuotoista julkaisemista, vaan eri julkaisumuodot olivat keskenään samanarvoisia.

Miten paljon 1800-luvun alun runokokoelmissa julkaistiin henkilöille omistettua runoutta tai tilannerunoutta? Tätä selvittääkseni ja kattaakseni vuosikymmenet, jotka jäävät Ruotsin vallan ajan henkilörunouden kokoelman ulkopuolelle, hain Kansalliskirjaston Finna-tietokannasta signumeilla Suom. kaunokirj* ja Ruots. kaunokirj* tiedot kaunokirjallisuudeksi luokitellusta suomeksi tai ruotsiksi kirjoitetusta kirjallisuudesta, joka on ilmestynyt vuosien 1810–1830 välillä. Poimin tuloksista kaikki runoja sisältävät julkaisut keskittyen runokokoelmiin. Valinnan ulkopuolelle jäivät erillispainetut julkaisut, yhden tai kahden runon julkaisut sekä kansanrunojulkaisut. Valtaosa tarkasteluun valituista teoksista on digitoitu ja osa on luettavissa Kansalliskirjastossa mikrokorttitallenteina.

Tilannerunoudeksi lasken tässä tapauksessa vain henkilölle tai tiettyyn sosiaaliseen tilanteeseen kirjoitetut runot, joiden ajankohta voidaan määritellä. En ota huomioon yleisemmin yhteiskunnallista tilannetta tai yhteiskunnallisia ilmiötä kommentoivia runoja, joita niin Franzénilla kuin Juteinilla on runsaasti. Choraeuksen ja Juteinin kokoelmissa on myös virsiä ja kirkollisiin tilanteisiin kytkeytyviä runoja, jotka jätin laskelman ulkopuolelle. Uudenvuodenrunot olen kuitenkin laskenut mukaan, sillä ne jatkavat vakiintunutta

https://doi.org/10.21435/tl.299

uudenvuodenrunojen traditiota (ks. Lindgärde 2020, 281–290). Seuraava taulukko näyttää tilannerunojen osuuden 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä julkaistuissa runokokoelmissa.

Taulukko 1. Tilannerunoja 1800-luvun alussa julkaistuissa runokokoelmissa

Tekijä	Nimeke	Vuosi	Runoja	Tilanne-runoja
Franzén, Frans Michael	*Skaldestycken. Första bandet*	1810	97	2
Juteini, Jaakko	*Kirjoituksia*	1810	21	5
Creutz, Gustaf Philip	*Vitterhets arbeten*	1812	11	0
Choraeus, Michael (toim. Franzén, Frans Michael)	*Michaël Choraei samlade skaldestycken*	1815	94	13
Juteini, Jaakko	*Vaikutuksia Suomalaisen sydämessä*	1816	5	3
Juteini, Jaakko	*Pila-kirjoituksia*	1816	32	1
Juteini, Jaakko	*Lausumisia ja muita vakaisia runo-kirjoituksia*	1817	11	2
Juteini, Jaakko	*Ajan viete elli Moninainen runo-kokous*	1817	36	0
Juteini, Jaakko	*Jak. Juteinin vilpittömiä kirjoituksia*	1817	18	0
Juteini, Jaakko	*Uusia Lauluja Perustus-kielellä Walitut Jak. Juteinin teoista*	1819	20	2
Juteini, Jaakko	*Runon Tähteitä*	1826	44	2
Tulindberg, Otto	*Terpsichore: wittra och wettenskapliga försök*	1826	11	0
Franzén, Frans Michael	*Skaldestycken. Andra bandet*	1828	60	21
			Yht. 460	Yht. 51

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tarkastelussa on kolmetoista kokoelmaa viideltä eri runoilijalta. Runojen kokonaismäärä on 460. Muutama runo esiintyy laskelmassa kahdesti, sillä esimerkiksi Jaakko Juteini julkaisi runojaan useita kertoja eri julkaisuissa. Runokokoelmien runoista tilannerunoja on 51, eli yksitoista prosenttia koko runomäärästä.

Itsestään selvää tilannerunojen liittäminen runokokoelmaan ei ollut. Toimittamassaan Choraeuksen koottujen runojen laitoksen esipuheessa Franzén kertoo jättäneensä kokoelmasta pois suurimman osan Choraeuksen tilannerunoudesta ja puolustaa mukaan ottamiaan tilannerunoja vetoamalla niiden esteettiseen arvoon (Franzén 1815). Tilannerunous oli jo 1700-luvulla saanut osakseen kritiikkiä, ja romantiikan runouskäsityksen ja tilannerunouden välillä vallitsi ilmeinen ristiriita. Tästä huolimatta tilannerunojen määrä runokokoelmissa ei ole suinkaan vähäinen.

Runokokoelmien otsikot kertovat lajista, joka haki sisältöään ja paikkaansa uudelleen muovautuvassa kirjallisuuden kentässä. Gustaf Philip Creutzin runokokoelman otsikko *Vitterhetsarbeten* viittaa vielä varhaisen uuden ajan kirjallisuuskäsitykseen, jossa kirjallisuus nähtiin osana oppineisuutta ja sivistystä, Franzénin ja Choraeuksen käyttämä *skaldestycken* taas sisältää ajatuksen runosta taiteena tai taitavasti tuotettuna teoksena. Juteinin otsikoiden perusteella runot ovat *kirjoituksia*, *runokirjoituksia* tai puhe-esitykseen viittaavia *lausumisia* (vrt. Lehtinen 1999, 196–199).

Kiinnostavaa on, että Franzénin *Skaldestycken*-kokoelman vuonna 1828 ilmestyneessä toisessa osassa tilannerunojen osuus on huomattavasti suurempi kuin vuonna 1810 ilmestyneessä ensimmäisessä osassa. Kokoelman toinen osa järjestyy kahteen osastoon, joista ensimmäisen otsikko on *Tidsbilder* ja toisen *Familjebilder.* Kuten otsikoista käy ilmi, ensimmäiseen osastoon kuuluvat runot liittyvät ajankohtaisiin tapahtumiin ja aatesuuntiin ja käsittelevät esimerkiksi valistusta tai Ruotsin ja Tanskan välisiä suhteita. Toisen osaston runot liittyvät perheeseen ja ystäviin. Useat tähän osastoon kuuluvat runot on omistettu lapsille tai naisille, ja näissä runoissa henkilörunoudella tuotetaan romantiikan porvarillista perheidylliä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Jaakko Juteinin kokoelmien tilannerunot ovat lähinnä hautarunoja ja kuninkaallisten ylistyksiä. Kahdessa kokoelmassa julkaistu runo Turun Akatemian uuden rakennuksen valmistumisen kunniaksi käsittelee akatemiaa ja sen merkitystä. Runo poikkeaa aiemmasta akatemiaan liittyvästä runoudesta, sillä sitä ei ollut tarkoitettu ensisijaisesti yliopistoyhteisön luettavaksi, vaan laajemmalle yleisölle. Akateemisiin runotraditioihin liittyvää runoutta on myös Choraeuksella ja Franzénilla: molempien kokoelmiin kuuluu esimerkiksi promootioruno.

Juteinin runokokoelmassa *Ajan viete elli Moninainen runokokous* (1817) ei ole yhtään varsinaista tilannerunoa, mutta kylläkin useita henkilörunon tai tilannerunon piirteitä hyödyntäviä runoja. Kohdehenkilöä tai tietoja, joiden perusteella runon voisi ajoittaa tai paikantaa, ei kuitenkaan mainita, enkä tästä syystä ole laskenut näitä tilannerunoiksi. Runoilija on syystä tai toisesta halunnut etäännyttää runot tilanteesta, joissa ne on kirjoitettu, tai kyse on fiktiivisistä tilannerunoista, joiden tilanne ja kohdehenkilö on kuviteltu (Ridderstad 1980, 25; Möller 2023, 33). Tällaisia runoja ovat esimerkiksi ”Toivotus nuorelle vaimolle”, ”Naimalaulu”, sekä hevoselle omistettu ”Hauta-piirros”.

Juteinilla voidaan havaita pyrkimystä henkilörunouden tilannesidonnaisuudesta kohti yleisluontoisempaa lyriikkaa, sillä runo ”Nuoren Rouvan haudalla” kantaa vuoden 1810 *Kirjoituksia* -kokoelmassa alaotsikkoa ”Professorskan Franzén i Åbo”, mutta vuonna 1817 se on julkaistu uudelleen ilman kohdehenkilön nimeä otsikolla ”Lausuminen nuoren Rouvan haudalla”. Toisaalta kokoelmassa *Runon Tähteitä* (1826) on sekä yleisluontoisempi ”Markkinalaulu” että otsikon informatiivisuuden perusteella selvemmin vanhempaan henkilörunouden traditioon kytkeytyvä ”Muisto-merkki Appellöwille, Meri Kapteini, Kuollut rutto-tautiin Havannassa 1819”.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tilannerunouden uusi elämä

Mitä tilannerunoudelle tapahtuu siirryttäessä varhaiselta uudelta ajalta moderniin aikaan? Tilannerunous ei katoa 1800-luvulle tultaessa, mutta sen vaiheiden seuraamisesta tulee monella tavoin vaikeampaa. Pienpainatteiden lisäksi tilannerunoutta julkaistiin sanomalehdissä uutisten rinnalla ja runokokoelmissa samoissa kansissa muun runouden kanssa. Lajin levittäytyminen eri julkaisukanaviin 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä osoittaa, että tilanteisiin kirjoitetuille runoille oli edelleen kysyntää. Ja vaikka osa runoista ilmestyi anonyymisti, myös nimekkäät runoilijat halusivat kirjoittaa ja julkaista tilannerunoutta omalla nimellään.

Varhaisen uuden ajan yhteiskunnassa tilannerunoudella oli tärkeä sosiaalinen rooli. Runojen kautta jäsennettiin kirjoittajan ja kohdehenkilön välistä suhdetta ja heidän suhdettaan ympäröivään yhteisöön. 1800-luvun yhteiskunnassa ihmisen paikka maailmassa alkoi rakentua uudella tavalla, ei vain suhteessa sukuun, säätyyn tai uskontoon kuten 1600-luvulla, vaan myös suhteessa esimerkiksi kansallisuuteen ja aikakauden uusiin aatteisiin. Kirjallisuuskin sai uusia tehtäviä ja käyttötarkoituksia, ja esiin nousi näihin tarpeisiin paremmin soveltuvia lajeja. Esimerkiksi vuonna 1830 ilmestyneessä J. L. Runebergin *Dikter*-kokoelmassa ensimmäinen runo on omistettu Franzénille, minkä lisäksi yksi runo on otsikon mukaan omistettu runoilijan puolisolle (”Till Frigga”), mutta muita henkilörunoiksi tulkittavia tai tilanteisiin kirjoitettuja runoja kokoelmassa ei ole. Sen sijaan kokoelmaa hallitsee kertova runous.

Ajan mittaan lyriikan ja romaanin kaltaisia uusia lajeja painottava romanttinen suuntaus ajoi tilannerunoutta kirjallisuuden marginaaliin. Sille ei enää ollut selkeää paikkaa lajien järjestelmässä eikä sen myötä kirjastojen luetteloissa ja tietokannoissa. Myöhemmässä tilannerunoudessa voidaan hahmottaa kaksi toisistaan erillistä linjaa. Yhtäältä tilannerunous muodostuu taiderunoudesta erilliseksi juhlarunouden lajiksi. Harrastelijakirjoittajien käsissä se ei useinkaan ota käyttöönsä oman aikansa runouden runopiirteitä, vaan

https://doi.org/10.21435/tl.299

hyödyntää varhaisemman mitallisen ja loppusointuisen runouden muotoja ja idealistista sisältöä.

Toisaalta tilannerunous sulautuu muuhun lyriikan traditioon niin, ettei tilanteeseen kirjoitettua runoa muodoltaan ja ilmaisultaan erota muusta aikakauden lyriikasta. Tällaista runoutta julkaistiin 1900-luvulla pienpainatteissa, mutta yhä nykypäivänä myös runokokoelmissa. Esimerkiksi Pauliina Haasjoen *Planeetta*-runokokoelmaan vuodelta 2016 sisältyy runo, joka alkaa sanoin ”Mikä on samankaltaista kuin kyllä?”. Runo asettuu saumattomasti osaksi kokoelman ekologista tematiikkaa, ja vasta kirjan viimeiselle sivulle päästessään lukija saa tietää, että runo on kirjoitettu häihin ja omistettu hääparille. Tieto runon kytköksestä tilanteeseen tuo tekstiin uuden tulkinnallisen kehyksen, ja se liittää runon samaan runomuotoisten hääonnittelujen traditioon, jota edustaa myös Petrus Magnus Gylleniuksen kynäilemä runo yli kolmen ja puolen vuosisadan takaa. Runon tilanne on sama, mutta ilmaisukeinot muuttuvat – ja osa vanhoista runoista katoaa Gylleniuksen runon tavoin historian hämärään.[15]

Lähteet

Tutkimusaineistot

Choraeus, Michael 1815: *Michael Choraei samlade skaldestycken*. Örebro: N. M. Lindh. http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2010-00000007.

Creutz, Gustaf Philip 1812: *Vitterhets arbeten af Creutz och Gyllenborg. Andra upplagan*. Stockholm: A. Wiborg.

Franzén, Frans Michael 1810: *Skaldestycken. Första bandet*. Åbo. http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2010-00000034.

Franzén, Frans Michael 1828: *Skaldestycken. Andra bandet.* Örebro: N. M. Lindh. http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2010-00000035.

Haasjoki, Pauliina 2016: *Planeetta*. Helsinki: Otava.

15 Tutkimusta on rahoittanut Suomen Akatemia (hanke nro 347126).

https://doi.org/10.21435/tl.299

Juteini, Jaakko 1810: *Kirjoituksia Jak. Juteinilta. Ensimmäinen osa*. Turku. https://www.doria.fi/handle/10024/58979.
Juteini, Jaakko 1816: *Vaikutuksia Suomalaisen sydämessä*. Viipuri: A. Cederwaller. https://www.doria.fi/handle/10024/39531.
Juteini, Jaakko 1816: *Pila-kirjoituksia*. Viipuri: A. Cederwaller. https://www.doria.fi/handle/10024/39534.
Juteini, Jaakko 1817: *Lausumisia ja muita vakaisia runo-kirjoituksia*. Viipuri: A. Cederwaller.
Juteini, Jaakko 1817: *Ajan viete elli Moninainen runo-kokous*. Viipuri: A. Cederwaller. https://www.doria.fi/handle/10024/39539.
Juteini, Jaakko 1817: *Jak. Juteinin vilpittömiä kirjoituksia*. Viipuri: A. Cederwaller. https://www.doria.fi/handle/10024/39568.
Juteini, Jaakko 1819: *Uusia Lauluja Perustus-kielellä Walitut Jak. Juteinin teoista*. Viipuri: A. Cederwaller. https://www.doria.fi/handle/10024/39581.
Juteini, Jaakko 1826: *Runon tähteitä*. Viipuri: A. Cederwaller. https://www.doria.fi/handle/10024/39585.
Runeberg, Johan Ludvig 1830: *Dikter*. Helsingfors: G. O. Wasenius. http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2010-00000051.
Tulindberg, Otto 1826: *Terpsichore: vittra och vettenskapliga försök* 1–2. Helsingfors: Simelius.
Mikrofilmiluettelo Runomuotoiset henkilökirjaset, Kansalliskirjasto 2005. https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2015082811047.
Mikrofilmiluettelo Suorasanaiset henkilökirjaset vuoteen 1809, Kansalliskirjasto 2005. https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2015082811049.
Ruotsin vallan ajan henkilökirjallisuuden kokoelma, Kansalliskirjasto.
Tilapäärunous 1810–1944, Kansalliskirjasto.

Tutkimuskirjallisuus

Andersson, Bo 1996: German Poetry in Seventeenth Century Sweden. Teoksessa Andersson, Bo – Schade, Richard E. (toim.) *Cultura Baltica. Literary Culture around the Baltic 1600–1700*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. 61–70.
Biström, Anna 2022: Forskarnas favoriter och det stora outforskade: En grovgenomgång av skönlitterära författare på svenska 1830–1930 och deras synlighet i databasreferenser och sekundärlitteratur. – *Samlaren* 142/2021 s. 188–239. http://urn.fi/urn:nbn:se:uu:diva-469532.
Castrén, Gunnar 1907: *Stormaktstidens diktning*. Helsingfors: Förlagsaktiebolaget Helios.
Dominowska, Agata, Hyttinen, Elsi, Ivanics, Peter, Koho, Mikko, Pikkanen, Ilona & Turunen, Risto J. 2019: Hiding in Plain Sight: Poetry in

https://doi.org/10.21435/tl.299

Newspapers and How to Approach it. – *Human IT* 2/2019 s. 145–171. https://humanit.hb.se/article/view/594. Viitattu 15.5.2024.
Franzén, Frans Michael 1815: Utgifvarens företal. Teoksessa *Michael Choraei samlade skaldestycken*. Örebro: N. M. Lindh.
Gardberg, Carl-Rudolf 1948: *Boktrycket i Finland intill freden i Nystad*. Helsingfors: Frenckell.
Gyllenius, Petrus & Hausen, Reinhold (toim.) 1822: *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622–1667*. Helsingfors: J. Simelii Arfvingars tryckeri.
Hakapää, Jyrki 2013: Arkkiveisut. Lauletun ja kirjallisen kohtaaminen. Teoksessa Laitinen, Lea – Mikkola, Kati (toim.) *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: SKS. 221–252.
Hakkarainen, Jussi-Pekka 2024: Ruotsin ajan kansalliskokoelman kolme elämää. – *Bibliophilos* 1/2024 s. 8–17.
Hansson, Stina 1993: Repertoar och tradition. Till den teoretiska förståelsen av repertoardiktningen och den romantiska litteraturrevolutionen. – *Edda* 1/1993 s. 45–54.
Hansson Stina 2000: *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar*. Göteborg: Göteborgs universitet.
Hansson, Stina 2011: *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen: Renässansrepertoarernas framväxt, blomstring och tillbakagång*. Göteborg: LIR.skrifter.
Hansson, Stina 2020: Dikt i drängtjänst, eller de bästas vädjobana. Teoksessa Jönsson, Arne – Lindgärde, Valborg – Möller, Daniel – Vetushko-Kalevich, Arsenii (toim.) *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*. Göteborg: Makadam förlag. 21–32.
Hedin, Östen 2020: Tillfällesdikten på Kungliga biblioteket. Ett okänt kapitel i bibliotekets historia. Teoksessa Jönsson, Arne – Lindgärde, Valborg – Möller, Daniel – Vetushko-Kalevich, Arsenii (toim.) *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*. Göteborg: Makadam förlag. 683–725.
Huhtala, Liisi 1996: Arkkiveisu kirjallisuuden tutkimuksen näkökulmasta. Teoksessa Laine, Tuija (toim.) *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Helsinki: SKS. 237–251.
Häggman, Kai 2008: *Paras tawara maailmassa. Suomalainen kustannustoiminta 1800-luvulta 2000-luvulle*. Helsinki: Otava.
Jussila, Raimo 1997: Aapisesta asetuksiin. Suomenkielisen kirjallisuuden alkutaival 1543–1700. Teoksessa Jussila, Raimo – Kalalahti, Aulikki – Kokko, Ulla (toim.) *Tietokirja 1997*. Jyväskylä: Gummerus. 35–45.
Jönsson, Arne – Lindgärde, Valborg – Möller, Daniel – Vetushko-Kalevich, Arsenii (toim.) 2020: *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*. Göteborg: Makadam förlag.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Korhonen, Tua 2004: *Ateena Auran rannoilla. Humanistikreikkaa Kuninkaallisessa Turun akatemiassa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
Laine, Esko M. 1999: Orationer. Teoksessa Wrede, Johan (toim.) *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen: åren 1400–1900*. Helsingfors & Stockholm: Svenska Litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis. 99.
Laine, Tuija 1999: Akademiska litteraturformer. Teoksessa Wrede, Johan (toim.) *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen: åren 1400–1900*. Helsingfors & Stockholm: Svenska Litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis. 98.
Laine, Tuija 2001: Rv-kirjallisuus Fennica-tietokannassa. – *Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti* 2/2001 s. 20–22.
Lassila, Helena 1979: Runot Oulun sanomalehdistössä 1879–1905. Teoksessa *Runoutta ja nurkkaromaaneja. Sanomalehdistö kaunokirjallisuuden julkaisijana ennen vuotta 1917.* Helsinki: Suomen sanomalehdistön historia -projekti. 60–79.
Lehtinen, Marja 1999: Kirjallisuuden käsite ja kirjallisuusinstituution eriytyminen. Teoksessa Varpio, Yrjö – Huhtala, Liisi (toim.) *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin.* Helsinki: SKS. 196–203.
Lilius, Pirkko 1994: *Språkval och ordval i tillfällesdiktningen i Finland 1700–1749*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
Lindgärde, Valborg 2020: Som skugga föllier kropp. Dikter vid nyår perioden 1680–1730. Teoksessa Jönsson, Arne – Lindgärde, Valborg – Möller, Daniel – Vetushko-Kalevich, Arsenii (toim.) *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*. Göteborg: Makadam förlag. 281–336.
Mattila, Riitta 1999: Fennica – kansalliskokoelma ja kansallisbiografia. – *Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti* 5/1999 s. 6–11.
Melander, Toini 1928: *Suomalaista tilapäärunoutta Ruotsin vallan ajalta I.* Helsinki: SKS.
Melander, Toini 1951: *Personskrifter hänförande sig till Finland 1562–1713.* Helsinki: Helsingin yliopisto.
Möller, Daniel 2023: *Om de döda allt annat än gott. Ärekränkande, burleska och infamhumoristiska inslag i svensk gravdiktning under 1600- och 1700-talen*. Göteborg: Makadam förlag.
Nuorteva, Jussi 2004: Ruotsin vallan ajan kansalliskokoelma. Teoksessa Pärssinen, Leena – Rahikainen, Esko (toim.) *Muistiin painettua. Kansalliskirjaston kulttuuriaarteita*. Helsinki: Otava. 47–52.
Ojanperä, Raimo 1992: Ruotsin vallan aikaisen suomalaisen henkilökirjallisuuden kokoelma. – *Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti* 8/1992 s. 176–181.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Parente-Čapková, Viola 2021: Digitaaliset ihmistieteet kirjallisuudentutkimuksessa. – *Avain* 4/2021 s. 86–95.
Perälä, Anna 1992: Suomalaiset kirjapainot ennen isoavihaa (1642–1713). Teoksessa Willner-Rönnholm, Margareta (toim.) *Painettu Sana 1642–1992*. Turku: Turun maakuntamuseo. 8–39.
Perälä, Anna 2023: *Boktryckarnas ädla konst. Persondikter 1605–1764*. Helsingfors & Stockholm: Svenska Litteratursällskapet i Finland & Appell Förlag.
Pettegree, Andrew 2016: The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe. Teoksessa Bruni, Flavia – Pettegree, Andrew (toim.) *Lost Books. Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*. Leiden: Brill. 1–27.
Pettegree, Andrew 2017: Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print. Typology and Typography. Teoksessa Pettegree, Andrew (toim.) *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*. Leiden: Brill. 3–32.
Pynttäri, Veli-Matti, Launis, Kati, Mäkikalli, Aino & Parente-Čapková, Viola (tulossa): Empiirisyys datarikasteisessa kirjallisuushistoriassa. Teoksessa *Empiirinen lukemisen- ja kirjallisuudentutkimus: Menetelmiä käytäntöjä ja uusia avauksia*.
Pärssinen, Leena: Kansalliskirjaston kokoelmarekisteri vuodelta 2005. https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201401151130.
Ridderstad, Per S. 1980: Vad är tillfällesdiktning? – *Personhistorisk Tidskrift* 3/1980 s. 25–41.
Ridderstad, Per S. 1983: Tryckt för tillfället. Teoksessa Järv, Harry (toim.) *Den svenska boken 500 år*. Stockholm: Liber Förlag. 235–258.
Ridderstad, Per S. 2005: Diktning för tillfället. Teoksessa Christensson, Jacob (toim.) *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*. Lund: Förlaget Signum. 513–529.
Sarasti-Wilenius, Raija & Laine, Esko M. 1997: Henkilökirjallisuus. Teoksessa Laine, Tuija (toim.) *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. Helsinki: SKS. 224–256.
Suhonen, Maija 1999: Kansalliskirjaston pienpainatekokoelma. – *Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti* 5/1999 s. 12–14.
Svensson, Christina 2020: En genre i förändring. Esaias Tegnérs tillfällesdiktning. Teoksessa Jönsson, Arne – Lindgärde, Valborg – Möller, Daniel – Vetushko-Kalevich, Arsenii (toim.) *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*. Göteborg: Makadam förlag. 87–105.
Tandefelt, Henrika 1999: Dikten i krigets tjänst. Teoksessa Wrede, Johan (toim.) *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen: åren 1400–1900*. Helsingfors & Stockholm: Svenska Litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis. 189–191.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Therman, Heli 2007: Vapaakappaletoimintaa Ruotsin suurvalta-ajasta itsenäiseen Suomeen. – *Kansalliskirjasto* 1/2007 s. 4–10.
Thylin-Klaus, Jennica & Holm-Cüzdan, Helena 2019: Skriftlig produktion på svenska i Finland från medeltiden till 1860. Teoksessa Tandelfelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. 21–68.
Tidskrift för Litteraturvetenskap: Tillfällesdiktning. 2012: 2–3.
Tolonen, Mikko, Lahti, Leo, Roivainen, Hege & Marjanen, Jani 2019: A Quantitative Approach to Book-Printing in Sweden and Finland, 1640–1828. – *Historical Methods* 1/2019 s. 57–78. https://doi.org/10.1080/01615440.2018.1526657.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Professoriromaanista tuotantoromaaniin

Unohdettujen lajien historiaa, typologiaa ja keskeisiä edustajia

H. K. Riikonen
https://orcid.org/0000-0001-8869-7065

Pitkän historiansa aikana monimuotoiseksi lajiksi kehittynyt romaani on saanut lukemattomia lisämääreitä ilmaisemaan lähempää lajityyppiä (alalajia). Määreiden kriteerit ovat olleet hyvin vaihtelevia. Perusteena on voinut olla aika- tai tyylikausi (kreikkalainen romaani, barokkiromaani), päähenkilön nimi tai ammatti (paimenromaani, Amadis-romaani, pikareskiromaani, taiteilijaromaani), keskeinen sisältö tai teema (historiallinen romaani, rikosromaani), tunnelma (rakkausromaani, kauhuromaani), tapahtumapaikka (kotiseutu- ja kyläromaani), ihmisen kehitys yksilönä (kehitysromaani, *Bildungsroman*), tietyn asian ajaminen (tendenssiromaani), kohdeyleisö (nuortenromaani, tyttöromaani, *Frauenroman*), laajuus (pienoisromaani), jokin keskeinen asetelma (sosiaalinen konfliktiromaani), ajan henkilöiden ja tapahtumien kuvaaminen verhotusti (avainromaani) tai muoto ja rakenne (kirjeromaani, runoromaani, minäromaani). Jopa romaanin hinta voi olla lajinimityksen perusteena: *dime novel* eli 10 centin hopearahan hintainen romaani. Kyseessä on eräänlainen kioskiromaani. Kioskikirjallisuudella on muuten monenlaisia nimityksiä: *chap book*, *penny dreadful*, *pulp fiction* – rakkaalla lapsella on monta nimeä.

Varsinkin sisällön perusteella romaani-sana on saanut monenlaisia lisämääreitä, kuten *public school* -romaani ja yliopistoromaani tai sotaromaani. Sellaiset nimitykset kuin utopia, scifi ja bestseller liittyvät tavallisimmin juuri romaaneihin. Nimitykset vaihtelevat kielialueittain. Lisäksi eräät lajinimitykset saattavat mennä päällekkäin:

https://doi.org/10.21435/tl.299

esimerkiksi kehitysromaanissa on usein päähenkilönä taiteilijahahmo, jolloin on puhuttu myös taiteilijaromaanista.

Tässä luvussa tarkastellaan valikoidusti sellaisia romaanin lajityyppejä, jotka ovat jääneet unohduksiin niin, että lajinimet ja lajin edustajat esiintyvät enää vain laajimmissa kirjallisuushistorioissa eikä lajiin kuuluvia teoksia enää juurikaan lueta. Tällaisia lajityyppejä ovat eräiden edellä mainittujen ohella professoriromaani (W. A. Beckerin antiikin Kreikkaan ja Roomaan sekä Georg Ebersin muinaiseen Egyptiin sijoittuvat teokset), invaasioromaani (erityisesti ensimmäistä maailmansotaa edeltävänä aikana) sekä tuotanto- ja teollisuusromaani (erityisesti maailmansotien välisenä aikana), jotka seuraavassa on valittu lähemmän tarkastelun kohteiksi.

Vaikka esteettiseltä kannalta nämä kolme enemmän tai vähemmän unohduksiin jäänyttä lajityyppiä ovat vähempiarvoisia, ne ovat tutkimuksellisesti mielenkiintoisia ajanilmiöitä. Niiden yleisen esittelyn ja eräiden esimerkkien avulla selvitetään, minkä takia ne ovat vaipuneet unohduksiin, ja miten niitä ja niiden kuvaamia asioita on pilkattu erilaisten vastateosten, parodioiden ja humorististen versioiden muodossa. Kustakin lajityypistä esitellään ensin ulkomaisia ja sitten suomalaisia teoksia. Samalla nostetaan esille useita unohdettuja kirjailijoita ja heidän teoksiaan. Aluksi luodaan kuitenkin katsaus romaanilajin yhteydessä käytettyihin termeihin, jotka ovat joutuneet pois käytöstä ja enemmän tai vähemmän unohduksiin.

Unohdettuja lajinimityksiä ja muoti-ilmiöitä

Romaanilajin historiansa kuluessa saamien lisämääreiden tutkimista monimutkaistaa se, että lajinimitykset ovat saattaneet muuttua ja vanhoille teoksille on jälkikäteen luotu omat luokituksensa. Esimerkiksi antiikin aikana ei puhuttu romaaneista, vaikka myöhemmin on luotu käsite ”kreikkalainen romaani” (Kharitonin *Kallirhoe*). Myös eri kielialueilla on lajinimityksillä omat traditionsa. Etenkin saksalaisella kielialueella on monia sellaisia termejä, joita muualla

https://doi.org/10.21435/tl.299

ei juuri käytetä, kuten *Frauenroman* tai *Themenroman*. Poikkeuksen muodostaa termi *Bildungsroman*, jota käytetään myös muilla kielillä kirjoitetuissa tutkimuksissa. Suomen kielessäkin on useita sellaisia lajityyppinimityksiä, jotka ovat jääneet unohduksiin ja joista monet ovat nykyään lähinnä erikoislaatuisia kuriositeetteja. Niitä ovat esimerkiksi jakeluromaani, jakelumyyntiromaani ja kolportööriromaani, jotka kaikki tarkoittavat suurin piirtein samaa. Kyseessä on aikoinaan kiertelevien kirjojen kaupustelijoiden, kolportöörien, kaupittelema romaani, joka kääntyi tavoittelemaan laajemman lukijakunnan suosiota. Sellaisenaan termi sai halventavan merkityksen. Niinpä kun Lauri Viljanen (1935, 12) arvosteli samana vuonna ilmestynyttä Eino Railon romaania *Kuin uni ja varjo*, hän kutsui sitä jakelumyyntiromaaniksi, ”käyttääkseni kirjallisuushistoriallisen patinan saanutta haukkumasanaa”, kuten hän asian ilmaisi. Kun Viljanen vielä kutsui romaania aiheyhdistelmältään viikkolehtimäiseksi, on siinä jo ilmaistu myös Railon romaanin ja yleisemmin jakeluromaanin keskeinen olemus.[1]

Oma kiinnostavuutensa on lajilla, josta käytetään englantilaista nimitystä *silver-fork novel* (vaihtoehtoisena nimityksenä *fashionable novel*). Nimitys on rajoittunut englantilaiseen kirjallisuuteen eikä sillä ole suomenkielistä nimitystä (hopeahaarukkaa vastaisi suomessa hopealusikka, vrt. fraasi ”syntyä hopealusikka suussa”). Tällaisia romaaneja, joissa kuvattiin yläluokan muodikasta elämää, kirjoitettiin etenkin 1810–1840-luvuilla. Lajin edustajista tunnetuimpia ovat myöhemmin pääministerinä toimineen Benjamin Disraelin *Vivian Grey* ja Edward Bulwer-Lyttonin *Pelham*. Tapahtumat näissä romaaneissa on tavallisesti sijoitettu Lontooseen (ks. Moretti 1998, 80–84).

Aikoinaan puhuttiin niin sanotuista kelloromaaneista, joilla tarkoitettiin kirjan myyntitapaa: kelloja kaupiteltiin antamalla samalla lahjaksi jokin tavallisesti helppolukuinen romaani tai antamalla jokin halpa kello romaanin ostajalle. Ajanvietekirjallisuutta, rikostarinoita ja rakkauskertomuksia, joita myydään muualla kuin

1 Kuriositeettina mainittakoon, että Suomessa on 1920-luvulla esitetty saksalaisen ekspressionistin Georg Kaiserin näytelmää *Kolportage* nimellä *Tunkioromaani.*

https://doi.org/10.21435/tl.299

kirjakaupoissa, kutsutaan kioskiromaaneiksi tai kioskikirjallisuudeksi. Kuten edellä mainittiin, tämän lajin yksi nimitys on *dime novel*. Lajinimitystä, joka kääntyi suomen kielessä sattuvasti muotoon lanttiromaani, on sovellettu Yhdysvalloissa vuosina 1860–1915 kirjoitettuihin romaaneihin.

On myös sellaisia aikoinaan suosittuja romaaneja, jotka muodostavat oman selkeän ryhmänsä, mutta jolle ei ole mitään kovin vakiintunutta nimeä. Englannissa esimerkiksi on puhuttu lajista, jolle on toisinaan annettu nimi *city mysteries novel* tai *urban mystery*; nimitykselle ei ole käypää suomennosta. Tämän lajin klassinen ja edelleenkin kirjallisuushistorioissa mainittu teos on Eugène Sue'n (1803–1857) *Les Mystères de Paris* (1842–1843, suom. *Pariisin salaisuudet* 1923). Teoksessa on esillä sensaatiohakuisesti monenlaisia yhteiskunnallisia epäkohtia ja rikollisuutta, joten se on myös yhteiskunta- tai sosiaalinen romaani. Vuotta myöhemmin ilmestyi George W. M. Reynoldsin (1814–1879) teos *The Mysteries of London*, joka saavutti jopa Dickensin romaaneja suuremman suosion. Ruotsissa puolestaan ilmestyi Carl Fredrik Ridderstadin (1807–1886) kolmiosainen romaani *Samvetet eller Stockholms mysterier* (1852–1853). Kyseessä oli todellinen muoti-ilmiö, sillä vastaavia kaupunkien salaisuuksia kuvattiin Barcelonasta, Lissabonista, Pietarista, Napolista, Berliinistä, Hampurista ja Amsterdamista.

Romaania Helsingin salaisuuksista ei sentään kirjoitettu. Paras henkilö sellaisen kirjoittamiseen olisi ollut Topelius, joka hallitsi jatkokertomustyypin ja joka lehtimiehenä oli tutustunut monenlaisiin Helsingin elämänilmiöihin ja kirjoittanut niistä. Mainitut "salaisuusromaanit" on unohdettu Sue'n *Pariisin salaisuuksia* lukuun ottamatta. Sue'n romaani on pysynyt hengissä sen ansiosta, että se on tarjonnut aineksia (yhteiskuntakuvaus, viihde, populaarisuus) kiinnostaville teoreettisille analyyseille: Edgar Allan Poen, Karl Marxin (hänen laajin kirjallisuutta koskeva esityksensä) ja Umberto Econ analyysit ovat edelleen huomionarvoisia,

https://doi.org/10.21435/tl.299

sillä ne ottivat myös populaarikirjallisuuden teoreettisen tarkastelun kohteeksi.[2]

Muoti-ilmiöiksi muodostuneista lajeista on toisinaan joku – usein ensimmäinen – yksittäinen teos Sue'n romaanin tapaan jäänyt elämään. Sen sijaan lukuisat epigonit ja jäljittelijät ovat jääneet unohduksiin. Useat tässä luvussa käsitellyt romaanit ovat edustaneet juuri kirjallisia muoti-ilmiöitä.

Professoriromaani: opettava funktio

Professoriromaani-termi on esiintynyt lähinnä saksalaisessa tutkimuksessa (*Professorenroman*). Lajityypin edustajia on ollut erityisesti saksalaisessa kirjallisuudessa nimenomaan 1800-luvulla, historismin ja positivismin aikakaudella, jolloin uupumaton tieteellinen historiantutkimus ja antiikintutkimus tuottivat runsaasti tuloksia. Nimensä mukaisesti tällaisia romaaneja ovat kirjoittaneet professorit ja muut oppineet, kuten oppikoulunopettajat. Lajille on ominaista tietojen tarjoaminen erityisesti vanhoista kulttuureista väljästi romaanin muodossa. Tyypillistä tällaisten romaanien esitystavalle on alaviitteiden, lähdeviitteiden, karttojen ja luennoivien, esimerkiksi muistomerkkejä, rakennuksia ja esineitä kuvaavien jaksojen käyttö. Lajin tyypillisinä edustajina on mainittu W. A. Beckerin (1796–1846) antiikin aikaan sijoittuvat romaanit *Gallus* (1838) ja *Charikles* (1840) sekä Georg Ebersin (1837–1898) egyptiläisaiheiset romaanit. Beckerin *Galluksen* alaotsikko *Römische Szenen aus der Zeit Augusts, zur genaueren Kenntniss des römischen Privatlebens* (Roomalaisia kohtauksia Augustuksen ajalta. Roomalaisen arkielämän tarkemmaksi tuntemiseksi) ja *Charikles*-romaanin alaotsikko *Bilder*

2 Léon Mallet julkaisi Ranskassa 1950-luvulla tavallaan Sue'n romaanin modernina jatkeena kokonaisen romaanisarjan otsikolla *Les Nouveaux Mystères de Paris*. Sue'n (ja sattumalta Mallet'n) romaanin nimeä on Eero Tarasti mukaillut teoksensa *Pariisin uudet mysteerit* (2004) nimessä. Teos koostuu etenkin Pariisia käsittelevistä matkakuvauksista.

https://doi.org/10.21435/tl.299

altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens (Kuvia muinaiskreikkalaisista tavoista. Kreikkalaisen arkielämän tarkemmaksi tuntemiseksi) jo itsessään osoittavat, että pääpaino on antiikin elämän ja kulttuurin esittelemisellä, ei ihmiskohtaloiden tai muun romaanille tyypillisen aineksen kuvaamisella. Beckerin teokset oli varustettu alaviitteillä ja selityksillä, joiden osuus varsinaiseen tekstiin nähden oli huomattava.

Gallus ja *Charikles* ovat kansanomaisia, koululaisille tarkoitettuja versioita tutkimuskohteesta, josta saksan kielessä on käytetty nimitystä *Privataltertümer*-tutkimus. Tämä tutkimus kohdistuu kaikkeen sellaiseen, mitä muinaisajan ihmiset elämässään tarvitsivat. Englanninkielisessä maailmassa vastaavan tutkimuksen kohteena on antiikin ihmisten *private life*. Lähellä sitä on tutkimus, josta käytetään nimitystä *Sittengeschichte* (tapojen historia) ja jonka massiivisin esitys on Ludwig Friedländerin kolmiosainen teos *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms* vuosilta 1862–1871. Erikoista kyllä, vielä yli 60 vuotta Beckerin *Galluksen* jälkeen ilmestyneen teoksensa *The Private Life of the Romans* kirjallisuuskatsauksessa H. W. Johnston nimittää Beckerin *Gallusta* alan standardiesitykseksi romaanimuodossa. Johnstonin yleinen luonnehdinta Beckerin teoksesta osuu sinänsä oikeaan: ”tarina ei ole erityisen kiinnostava, mutta nootit ja ekskursiot ovat erittäin tärkeitä” (”of the first importance”) (Johnston 1903, 18).

Egyptologian professorina toimineen Georg Ebersin romaaneista monet sijoittuivat Egyptin historian eri ajanjaksoihin. Niitä olivat etenkin *Eine ägyptische Königstochter* (1864*), Uarda: Roman aus dem alten Ägypten* (1877), *Serapis* (1885) ja *Kleopatra* (1894). Muutamia hänen romaaneistaan myös suomennettiin. Antikvaarista leimaa hänen romaaneilleen antaa alaviitteiden käyttö. Esimerkiksi kolmiosaisessa, 800-sivuisessa *Eine Ägyptische Königstochter* -romaanissa on paitsi alaviitteitä myös yli 110 sivua huomautuksia; kolmannen osan alaviitteissä on myös viittauksia edellisten osien huomautuksiin. Myöhemmissä painoksissa esipuheitakin oli 20 sivun verran.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kyyroksen ja Kambyseen aikaan sijoittuva *Egyptin kuninkaantytär*[3] on saanut aineksia varsinkin Herodotokselta; mukana on runsaasti samoja historiallisia nimiä kuin Herodotoksella, kuten mainittujen Persian hallitsijoiden lisäksi Amasis, Gyges ja Kroisos. Teoksessa on myös runsaasti kirjallisuushistoriallista ja jopa teatterihistoriallista tietoutta, kuten seuraavassa pitokuvauksen jaksossa:

> Jonkinlaisella ylpeydellä hän [pitojen emäntä Rhodopis] katseli iloisia vieraitaan ja näytti olevan jokaisen kanssa yksinomaan puheissa, milloin tiedustellen delphiläiseltä hänen kokoomiensa tuloksia, milloin kysyen sybarislaiselta, miellyttikö tätä hänen keittäjänsä laitteet, milloin taas kuunnellen Ibykusta, joka kertoi, että athenalainen Phrynichus oli sovelluttanut jokapäiväisen elämän alalle ikarialaisen Thespiksen uskonnolliset näytelmät ja esityttänyt kokonaisia tarinoita kooreineen, lausujineen ja vastalausujineen. (Ebers 1901, 24–25.)

Kuvausta valaistaan vielä alaviitteellä: ”Kertomuksemme aikana oli draama vielä alullaan. Thespis saattoi alkuun jumalten juhlassa vuorolaulun ja käytäntöön naamiot, mutta vasta Phrynichusta voidaan sanoa ensimmäiseksi todelliseksi murhenäytelmän kirjoittajaksi.” (Ebers 1901, 25.) Ibykoksen, Thespiksen ja Frynikhoksen ohella romaanissa mainitaan runoilija Sapfo, jonka samanniminen veljentyttären tytär on yksi romaanin henkilöistä. Lisäksi mainitaan Anakreon, Alkman, Simonides, Hipponaks ja toinen Simonides (oik. Semonides), joilta kaikilta on mukana runosäkeitä. Muuten teos käyttää tapahistoriallista ainesta kuvatessaan erilaisia tilanteita, kuten pitoja ja Olympian kisoja ensimmäisessä osassa tai satamaa kolmannessa osassa. Teos on kiinnostava sikäli, että Persia, Egypti ja Kreikka eivät esiinny siinä erillisinä vaan ovat monin tavoin

3 Ebersin *Egyptin kuninkaantytär* ilmestyi suomeksi sanomalehti *Kalevan* kustantamina vihkoina, joita ilmestyi 12 kappaletta. Suomennos jäi kuitenkin kesken; kaikkiaan vihkoja oli tarkoitus ilmestyä 43. Suomentaja Kaapo Murros toimi *Kalevan* toimittajana. Myöhemmin hänestä tuli kansanedustaja ja Tampereen kaupunginvouti. Hänellä oli monipuolinen kirjallinen tuotanto ja käännöstuotanto.

https://doi.org/10.21435/tl.299

tekemisissä toistensa kanssa. Esimerkiksi kohtauksessa, jossa Egyptin hallitsija Amasis ja Sardeksen kuningas Kroisos keskustelevat, paljastuu Kroisoksen kreikkalaisen kulttuurin tuntemus ja yhteydenpito ajan merkittävimpiin kreikkalaisiin ajattelijoihin – farao puolestaan vastaa ”jokseenkin sujuvalla kreikalla” (Ebers 1879, 68–70). Mukana on myös kulttuurien vertailua; ensimmäisessä osassa Ladice-niminen henkilö puhuu naisten erilaisesta asemasta Kreikassa ja Egyptissä (Ebers 1879, 117–119).

Ebersin tuotantoa kuvaa hyvin Egon Friedellin ivallinen lausunto, jossa hän vertasi Rooman historian kirjoittanutta Mommsenia ja arkeologisia romaaneja kirjoittanutta Ebersiä: ”Mommsen tekee professorinvirastaan taiteen, Ebers tekee taiteesta professorinviran” (Friedell 1945, 291).[4] Ebers tuli kuitenkin itsekin panneeksi merkille oppineisuuden painolastin romaaneissaan. Niinpä myöhäisantiikkiin sijoittuvan teoksensa *Homo sum* (1878)[5] esipuheessa hän mainitsee olleensa aikaisemmissa romaaneissaan pakotettu tekemään oppineena myönnytyksiä runoilijalle ja runoilijana oppineelle. Tässä uudessa romaanissa hänen yksinomaisena tarkoituksenaan on taiteellisesti ilmaista ”sielussaan liikkuva aate eheässä muodossa”. (Ebers 1881, 245.) Arkeologisen aineksen tilalle on tullut muun muassa moralisoivaa elämänviisautta: ”Kehnoja luonteita liikuttaa vain pintapuolisesti se äärettömän syvä tuska, jota sielu tuntee kadotettuaan toivon itsestään; mutta mitä kovemmin sellainen tuska kohtaa jotakuta, sitä varmemmin se vaikuttaa puhdistavalla voimalla häneen, joka sitä saapi maistaa.” (Ebers 1881, 245.) Myöhemmässä *Serapis*-romaanissa alaviitteitä oli enää 40 eikä mukana ollut erillistä noottien osastoa.

4 Friedell nimittää professoriromaania arkeologiseksi romaaniksi. Hänen *Uudenajan kulttuurihistoriassaan* on lukuisia erikoisia lajinimityksiä, kuten liikuntakirjallisuus ja musikkakirjallisuus.

5 *Homo sum* -romaanin oli suomentanut Kuusikko, eli kuusi nuorta miestä Hämeenlinnan normaalilyseosta: Emil Nestor Setälä, Kaarlo Fredrik Rinne, Fredrik Joel Pätiälä, Kaarlo Juhana Sadenius (suku omaksui myöhemmin nimen Sadeniemi), Kaarlo Adolf Oskar Relander ja Heikki Ferdinand Silander (myöh. Soveri); ks. Kallio 1939, 308.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Ebersin rinnalla professoriromaanin edustajana on mainittu myös Rooman historiaan keskittynyt Felix Dahn (1834–1912). Hänen tunnetuin teoksensa *Ein Kampf um Rom* (1876) ilmestyi myös suomeksi (*Taistelu Roomasta*, lisäksi lyhennettynä nuorille tarkoitetussa Jousi-sarjassa 1954).[6] Romaani mainitaan edelleenkin silloin tällöin esimerkkinä 1800-luvulla antiikin historiaa käsitelleistä romaaneista. Historiallisen romaanin alalla Ebersiä ja Dahnia paljon maineikkaampi Alexandre Dumas vanhempi (1802–1870) ei ollut oppinut, mutta hän oli tiiviissä yhteistyössä historioitsija Auguste Maquet'n kanssa. Tuloksena olikin professoriromaaneja kiehtovampia, edelleen luettuja teoksia.

Eräänlaista saksalaisen professoriromaanin uudempaa muotoa edustaa C. W. Ceramin (oik. Kurt Wilhelm Marek 1915–1972) teos *Götter, Gräber und Gelehrte* (1949), joka ilmestyi myös suomeksi nimellä *Muinaisaarteita etsimässä*. Teoksella on alaotsikko *Roman der Archaeologie* (*Arkeologian romaani*). Siinä kerrotaan sujuvasti tarinoita muinaisista kulttuureista ja niiden tutkijoista. Teos osoittautui aikoinaan erittäin suosituksi ja käännettiin lukuisille kielille. Romaani-sanaa teoksen alaotsikossa on kylläkin käytetty kuvaannollisessa mielessä; kirja on pikemminkin asiaproosaa, jolle on ominaista kertova muoto.

Ruotsissa professoriromaanin tyyppiä on edustanut lähinnä oppikoulunopettaja C. Georg Starbäck (1828–1885), joka keskittyi 1400-lukuun romaanissaan *Engelbrekt Engelbrektsson* (1868, suom. *Engelbrekt Engelbrektinpoika*) ja sen jatkeena ilmestyneessä trilogiassa *Nils Bosson Sture* (1870–1871: *Guldhalsbandet*, suom. *Kultainen kaulaketju*, *Konungakronan*, suom. *Kuninkaan kruunu* ja *Testamentet*, suom. *Testamentti*). Starbäckin samoin kuin hänen työtään tavallaan jatkaneen uskomattoman tuotteliaan ja monilla aloilla toimineen Carl Blinkin (oik. Louise Elisabeth Stjernström,

6 Beckeristä ks. Riikonen 1978, 61–68, Ebersistä Riikonen 1978, 142–146. Dahnin *Taistelu Roomasta* -teoksesta ks. Riikonen 1978, 154–156; Dahnin romaanilla *Die Finnin* (1892) on liittymäkohta myös Suomeen; siitä on kirjoittanut Erich Kunze Kerttu Saarenheimon juhlakirjassa *Myytit ja runon arki* (Turku: Clarion, 1983).

https://doi.org/10.21435/tl.299

1812–1907) aikoinaan suositut ja suomeksikin ilmestyneet romaanit on sittemmin unohdettu; ne kattoivat ajan Sten Sture vanhemmasta Kustaa II Aadolfiin eli 1400-luvun lopulta 1600-luvun alkupuolelle. Varsinaisena professoriromaanin edustajana Carl Blinkiä ei voi pitää, sillä hänellä ei ollut opillista taustaa – hänellä oli käsityöläisen koulutus – eikä hänen teoksissaan ole oppineita ala- ja lähdeviitteitä. Kuitenkin hänen suoranaisena tavaramerkkinään ovat romaaneissa jatkuvasti mainitut päivämäärät. Lisäksi esitystapa on toisinaan kuin suoraan historiateoksesta:

> Toisten Hansakaupunkien välityksestä olivat Lyypekki ja kuningas Kristian ryhtyneet keskusteluihin, mutta Kristian ei tahtonut suostua mihinkään ennenkuin Lyypekki olisi heittänyt Tanskassa olevat liittolaisensa oman onnensa nojaan. Lyypekki suostui tähän vaatimukseen ja nyt tehtiin, helmikuun 24 p:nä v. 1536 Hampurissa sopimus, jonka mukaan Kristian tunnustettaisiin Tanskan kuninkaaksi ja lyypekkiläisten Bornholmia koskevat kauppaoikeudet pidennettiin 50 vuodeksi. (Blink 1912, 222.)

Toisaalta Carl Blink suosi runsasta dialogia, joka historiakirjojen asemesta oli lähtöisin hänen omasta mielikuvituksestaan.

Opettavaan ja kasvattavaan sisältöön ruotsalaisissa historiallisissa romaaneissa liittyi läheisesti voimakas isänmaallinen paatos, joka henkilöityi eräiden huomattavien persoonallisuuksien (Engelbrekt Engelbrektinpoika, Kaarle Knuutinpoika, Sten Sture vanhempi ja nuorempi, Kustaa Vaasa, Kustaa II Aadolf) kuvauksissa. Vastakohtana näille suurmiehille toimivat etenkin tanskalaissyntyiset unionihallitsijat ja heidän Ruotsiin asettamansa voudit. Romaanit palvelivat tällöin kasvavaa nationalismia.

Starbäckin ja Carl Blinkin suomalaisena vastineena voidaan pitää Topeliuksen moniosaista romaania *Fältskärns berättelser* (suom. *Välskärin kertomuksia*), jossa myös on opettavaa historiallista ainesta, mutta koska sen kertomatapa ja tyylillinen asteikko on Starbäckiä

https://doi.org/10.21435/tl.299

selkeästi korkeammalla tasolla, se on säilyttänyt arvonsa historiallisen romaanin klassikkona.[7]

Vaikka Suomessa monet professorit ovat kirjoittaneet romaaneja, varsinaisesta professoriromaanista on vaikea löytää esimerkkejä. Lähinnä kysymykseen tulee Palestiinassa kenttätyötä tehneen arkeologin, sittemmin Helsingin yliopistossa itämaiden kirjallisuuden professorina toimineen Aapeli Saarisalon (1896–1986) romaani *Astarten uhri* (1929), joka alaotsikkonsa mukaan on ”Historiallinen kertomus kolmen vuosituhannen takaa”.[8] Teoksen jälkisanoissa Saarisalo mainitsee saaneensa opettajaltaan, Johns Hopkins -yliopiston professorilta W. F. Albrightilta kehotuksen kirjoittaa romaanin, joka pohjautuisi Saarisalon omiin tutkimuksiin. Niistä kirjoittaja mainitseekin monografiansa *The Boundary between Issachar and Naphtali* (1927). Lisäksi Saarisalo on kertonut romaaninsa taustoista muistelmateoksessaan *Rymättylän räätälin poika*:

> Itse en kokenut [Tutankhamonin] haudan ankaraa kirousta, mutta vuonna 1930 koin harmittavan yllätyksen, kun matkani Egyptiin evättiin Italiassa, vaikka minulla oli vielä voimassa oleva viisumi ja olin jo aikaisemmin tehnyt tutkimustyötä Kairon museossa ja hauta-alueilla. Tarvitsin tietoja kuninkaallisten palsamoinnista, hautauksesta sekä Egyptin historiasta, sillä minulla oli tekeillä muinaishistoriallinen romaani ”Astarten uhri”. Muinaisista tekstilähteistä tapasin liikuttavan kertomuksen myös siitä miten Niilin ja Kaksoisvirran hovien välillä vaihdettiin morsiamia ja lähetettiin karavaaneja. Romaanin esipuheessa toivon, että kirja saisi olla osaltaan tuoreuttamassa historiaa, ainakin sen olen kirjoittanut tuoreina sadepäivinä, jolloin en voinut kuivan vuodenajan kenttätutki-

7 Starbäckin ja Topeliuksen vertailusta ks. Riikonen 2003; Riikonen 2019, 47–64.

8 Saarisalo oli aloittanut uransa Palestiinassa lähetystyöntekijänä, ks. Stewart 2022, eri osin. Toimittamassaan *Raamatun sanakirjassa* (2., uudistettu painos 1952) Saarisalo mainitsee hakusanan ”Astarte” kohdalla lähdeteoksena oman romaaninsa. Saarisalo toimi myöhemminkin kaunokirjailijana. Hänen romaaninsa *Yövartija* (1965) on kiinnostava varhaisten sionistien kuvauksena. *Astarten uhrin* kaltaisia professoriromaanin piirteitä siinä ei kuitenkaan ole lukuun ottamatta muutamissa loppupuolen luvuissa olevia historiallisia tietoja.

https://doi.org/10.21435/tl.299

> muksia suorittaa. Olen saanut kuulla, että ”Astarten uhri” oli osaltaan innostamassa Mika Waltaria hänen ryhtyessään luomaan ”Sinuhe”-romaaniaan. (Saarisalo 1975, 228.)

Waltarin *Sinuhea* koskevassa tutkimuksessa Saarisalon romaanin mahdollista vaikutusta ei kuitenkaan ole otettu huomioon. *Astarten uhrissa* olevaa arkeologista ainesta edustavat hautauksen ja palsamoinnin kuvaukset, jotka ovat hyvinkin voineet toimia virikkeenä *Sinuhen* vastaaville kuvauksille.[9]

Romaanimaisena suorituksena *Astarten uhri* on melko vaatimaton. Historialliset ja arkeologiset tiedot ovat varmasti paikallaan Saarisalon kuvatessa esimerkiksi kirjurin työvälineitä:

> Siinä on useita kiiltopintaisia, vaaksan pituisia värin jauhinkiviä sormenpään kokoisine yläkivineen, siinä on erilaisia värejä pienissä savivadeissa tai värilautasilla. Okra-savi antaa keltaista ja punaväriä, sinistä ja vihreätä saadaan kuparista ja hieno noki kelpaa mustaksi. Lyijystä taas valmistetaan valkoista. Muutamat värilautasista ovat pitkiä puulistoja, joissa joko päässä tai keskellä on pyöreitä värikakkuja koloissaan; toiset taas ovat leveämpiä kivilevyjä, joitten koko alan peitoksi riittää värisyvennystä. Joissakin kannellisissa astioissa on värien kiinnitykseen tarvittavaa liimaa. Sitä paitsi on pienissä kaukaloissa kirjoitusruokoja, ruokosiveltimiä ja muita kirjurin tarpeita. (Saarisalo 1929, 300.)

Ylimalkaankin kaikenlaisten – arkeologisissa kaivauksissa esille tulleiden – esineiden kuvaukset ovat tyypillisiä Saarisalon teokselle,

9 Waltarin *Sinuhen* vanavedessä ilmestyi joukko kaukaisiin aikoihin itämaille sijoittuneita romaaneja, joista onnistunein on Aarne Haapakosken (Outsider) *Purppurantekijä* (1951), jossa antikvaarisena aineksena, tosin kokonaisuuteen onnistuneesti sijoittuneena, on kuvaus foinikialaisten purppuran valmistuksesta. Purppura ja purppuravärjäys on mainittu myös K. A. Schenzingerin romaanissa *Metall*, luvussa ”Keinotekoinen indigo”. Oma kiinnostavuutensa on sillä, että tunnettu sumerologi Armas Salonen katsoi tämäntapaisten romaanien ilmestyessä aiheelliseksi muistuttaa kirjoittajia siitä, mitä vaatimuksia itämaita käsittelevälle romaanille on asetettava, ks. Salonen 1949.

https://doi.org/10.21435/tl.299

kuten yleisemminkin professoriromaanille. Erityisen kiinnostava on *Astarten uhrin* kohtaus, jossa on löydetty jonkinlaista käsittämätöntä kirjoitusta:

> Ahušunu huomaa karkean kirjoitustaulun ja alkaa sormiella tuon kivilaatan pintaa. Hänen, kuvakirjoitukseen tottumattomankin, mielestä siinä on jotakin outoa.
>
> ”Ei sitä kannata katsella”, sanoo upseeri, ”ei se ole mikään kuninkaallinen kirjoitus, onpahan vain jonkun oppimattoman työmiehen raapustuksia. Muutama kymmenen vuotta sitten oli meillä paljon seemiläisiä orjia, eivätkä ne pystyneet käyttämään kunnollista egyptiläistä kuvakirjoitusta, vaan koettivat raaputtaa muistiinpanojansa omilla tuhrutavoillaan. Semmoisia kirjoituksia täällä näkee muutamissa hylätyissä luolissakin, mutta kuka niitä viitsisi katsella! Eihän niitä oikea ihminen ymmärrä!” (Saarisalo 1929, 250.)

Aihetta ei kehitellä lähemmin, mutta Saarisalo on palannut siihen romaaninsa loppusanoissa. Hän toteaa, että kyseessä on ilmeisesti ”sivistyksemme muodollinen pohja”, varhainen aakkoskirjoitus. Samalla hän viittaa ilmestymässä olevaan Arthur Hjeltin teokseen *Helsingistä Siinaille*. Hjeltin kirjassa onkin laajempi esitys aiheesta.[10]

Saarisalon romaanille on tyypillistä lukuisten runositaattien käyttö. Hymnityyppiset runot ovat hyvinkin voineet olla Saarisalon omia suomennoksia alkuperäisteksteistä ja -kielistä. Edellä siteerattujen informaatiota tarjoavien jaksojen ohella professoriromaanin luonnetta teokselle antavat etenkin sen paratekstit. Mukana on jo edellä mainittu ”Loppusanoja”-jakso, jossa luonnehditaan lyhyesti Palestiinaa arkeologisen tutkimuksen kohteena. Englanninkielisen tutkimuksensa ohella Saarisalo mainitsee oman teoksensa *Galilean rauniomailta*, Arthur Hjeltin teokset *Jerusalemista Damaskoon* ja *Helsingistä Siinaille* sekä Knut Tallqvistin *Madonnan esihistorian*.

10 Ks. Hjelt 1929, 81–85, 153–162 (luvut ”Aakkosten syntymäpaikka” ja ”Kivipiirroksia etsimässä”); ks. myös mt., 82, jossa kuva ”Nabatealainen kivipiirros”, ja mt., 160, jossa kuva ”Muinaisseemiläinen kivipiirros”.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Mukana on myös kirjallisuusluettelo sekä viisitoista sivua termien ja maantieteellisten nimien selityksiä lähdeviitteineen. Lisäksi lopussa on muutamia vertailuja Egyptin kulttuurin ja Raamatun välillä sekä viisi sivua karttoja.

Invaasioromaani: uhan edessä

Maahan tunkeutumista on kirjallisuudessa kuvattu jo Herodotoksesta alkaen, mutta invaasioromaani on erityisesti 1800-luvun jälkipuoliskon ja 1900-luvun kahden ensimmäisen vuosikymmenen ilmiö. Se on myös laji, joka on sitkeästi pysytellyt hengissä – ja 2000-luvulla saanut eri tavoin uudistuneessa muodossa uutta ajankohtaisuutta – mutta lajinimitystä ei suomen kielessä juuri ole käytetty ja lajin vanhemmat edustajat ovat vaipuneet unohduksiin.

Vaikka periaatteessa invaasion voi tehdä mikä suurvalta tahansa, 1800-luvun lopulla sellainen valtio invaasioromaaneissa oli Saksa ja 1900-luvun alussa puolestaan ennen kaikkea Venäjä. Lajin edustajissa ei ole kysymys historian todellisia tapahtumia seuraavista romaaneista, vaan teoksista, joka kuvaavat kuviteltuja hyökkäyksiä. Tapahtumat sijoittuvat kirjoittamisajankohtaa myöhempiin vuosiin; usein tapahtuma-aika on vain muutaman vuoden päässä kirjoittamisaikaan verrattuna, mutta toisinaan tapahtumat voivat sijoittua huomattavasti myöhempään ajankohtaan. Sellaisenaan invaasioromaani on pidettävä erillään vaihtoehtoisista historioista, jotka kuvaavat jo tapahtuneen historian toisessa, kuvitteellisessa muodossa, kuten Paavo Haavikon *Lumeton aika* (1964, kansandemokratiaksi muuttunut Suomi) tai Beryl Bainbridgen *Young Adolf* (1978, Hitler nuorena Englannissa).

Perinteisten invaasioromaanien kirjoittajat olivat panneet merkille aseteknologian kehityksen 1800-luvun loppupuolella, mutta koska tapahtumat sijoittuivat tulevaisuuteen, oli syytä keksiä myös uusia aseita. Usein romaaneissa näkyi myös ilmasodankäynnin kasvanut merkitys. Aseteknologian kehitystä käsiteltiin myös muussa kirjallisuudessa: esimerkiksi Suomessa arkkitehti ja

https://doi.org/10.21435/tl.299

kulttuurikriitikko Sigurd Frosterus (1876–1956) käsitteli aihetta ensimmäisen maailmansodan aikana ilmestyneessä teoksessaan *Moderna vapen. Deras uppkomst och utveckling* (1915). Siinä mainittiin profeetallisesti myös atomipommin uhka: ”Den radioaktiva bomben, vilken – en gång brakt till eruption – likt en ständigt värksam, osläcklig vulkan utan afbrott genom tiderna kringsprider förstörelse, är tillsvidare en mardröm hos Soddy och Wells, men - - -.” (Frosterus 1915, 63.)[11]

Kun professoriromaanin kirjoittajat olivat tavallisesti professoreja ja opettajia, invaasioromaanien kirjoittajien joukossa oli useita sotilashenkilöitä. Varhaisen, suorastaan lajin aloittajaksi mainitun romaanin *The Battle of Dorking* (1871) kirjoittaja G. T. Chesney (1830–1895) oli everstiluutnantti. Hänen teoksensa alaotsikko ilmaisee hyvin, mistä oli kyse: *Being an Account of the German Invasion of England, as Told by a Volunteer to his Grandchildren*. Asetelmaltaan tämä varhainen invaasioromaani on myöhempiin verrattuna sikäli poikkeuksellinen, että siinä kerrotaan tapahtumista, jotka olivat sattuneet viisikymmentä vuotta aikaisemmin. Romaani herätti aikoinaan suurta huomiota, mitä osoittavat pian sen jälkeen ilmestyneet vastaavanlaiset teokset. (Clarke 1966, 30–63.)

Teoksen suosioon olivat vaikuttamassa monet tekijät. Ensinnäkin aihe oli ajankohtainen, sillä vuosina 1870–1871 käytiin Saksan ja Ranskan välinen sota, joka johti Ranskan tappioon ja Saksan yhdistymiseen keisarikunnaksi ja joka on esillä myös ajan tunnetuissa romaaneissa ja novelleissa, kuten Guy de Maupassantin tuotannossa. *The Battle of Dorking* ilmestyi suositussa lehdessä (*Blackwood's Magazin*), tarina oli elävästi kerrottu ja perustui Chesneyn aseteknologiseen tietämykseen. Kirja vetosi keskiluokkaan myös sikäli, että keskeiseksi henkilöksi, sotaan vapaaehtoisena lähteneeksi oli valittu tyypillinen

11 Frosterus 1915, 63–64 (suom. ”Radioaktiivinen pommi, joka – kun se kerran on saatu purkautumaan – kuten voimakkaasti toimiva, sammumaton tulivuori keskeytymättä halki aikojen levittää tuhoa, on toistaiseksi painajainen Soddylla ja Wellsillä, mutta…”). Frederick Soddy oli Nobelin palkinnon saanut kemisti, joka tutki radioaktiivisuutta. Hänen tutkimuksensa vaikuttivat H. G. Wellsin tieteisromaaneihin; ks. myös Lindqvist 1999, 89.

https://doi.org/10.21435/tl.299

keskiluokkainen herrasmies. (Clarke 1966, 31–40.) Teoksella oli myös aivan ilmeinen tarkoitus, kuten I. F. Clarke (1966, 39–40) ja Johan A. Höglund (1997, 102) ovat korostaneet: kirjoittaja, ammattiupseeri, halusi varoittaa Brittiläistä imperiumia uhkaavista vaaroista ja saada aikaan Britannian armeijan uudelleenorganisoinnin.

Otsikkoaan myöten Chesneyn teosta jatkoi toinen eversti, F. N. Maude (1854–1933) teoksellaan *The Second Battle of Dorking* (1900).[12] Saksalaisten invaasiosta Englantiin on kyse myös T. W. Offinin (1834–1913) romaanissa *How the Germans Took London* (1900).[13] Saksalaisten invaasion kuvitteellinen kuvaus ei rajoittunut vain Englannin kirjallisuuteen: Ranskassa ilmestyi vuonna 1905 muuten tuntemattomaksi jääneen Edouard Rousseaux'n saksalaisten hyökkäystä kuvaava romaani *La future invasion prussienne et l'espionnage à la frontier*. (Ahlund 2012, 113.) Nämä romaanit, joiden joukkoon voitaisiin lisätä vielä muitakin, olivat omiaan luomaan saksalaisvastaista mielialaa, germanofobiaa, minkä myös eräät ensimmäisen maailmansodan ja sen taustojen tutkijat ovat huomanneet (ks. Höglund 1997, 97).[14]

Invaasioromaanin myöhempi edustaja on vuonna 1931 ilmestynyt saksalaisen Hanns Gobschin (1883–1957) romaani *Wahn-Europa 1934. Eine Vision*, joka vuonna 1932 ilmestyi suomeksi nimellä *Euroopan tuho 1934*. Teoksessa käydään Euroopassa sotia alkaen Italian hyökkäyksestä Albaniaan, mutta kun sota on eskaloitunut, päädytään etenkin pommikoneiden kaasu- ja räjähdyspommien tuottaman tuhon seurauksena lohduttomaan tilanteeseen:

> Ihmisriekaleita, autojen tähteitä, asfaltin kappaleita, kivimuraa satelee bulevardeille. Katuojissa lainehtii verta. Myrkkyhuuru tunkeutuu seinien ja ihon puhki. Kuolonkorina sekaantuu hulluun hohotukseen. Raivopäät

12 Maude kirjoitti myös varsinaisia historiallisia teoksia.

13 Näistä varhaisista invaasioromaaneista ks. myös Moretti 1998, 137–140.

14 Brittiläisen invaasioromaanin on katsottu kasvattaneen myös kansallista identiteettiä. Höglund (1997, 96–97) viittaa Rebecca Brittenhamin tutkimukseen *England's Danger. Edwardian Configurations of Nation and National Identity* (1994).

https://doi.org/10.21435/tl.299

> murskaavat kallonsa lyhtyihin ja talonnurkkiin. Kirkoista ruikutetaan, kirotaan, rukoillan tulista yötaivasta kohti. (Gobsch 1932, 403.)

Historialliset kaupungit kokevat tuhon: ”Rooman ikuisuus palaa poroksi tulipatsaiden välissä. Pietarinkirkon, veljellisen ihmisrakkauden kallion ja muistomerkin, rauniot törröttävät sieluttomina etelän sinitaivasta vasten.” (Gobsch 1932, 405.) Tästä kaikesta on seurauksena se, että Neuvostoliitto pääsee hyökkäämään heikentyneiden eurooppalaisten valtioiden kimppuun eli kuten romaanin lopussa todetaan: ”Väsähtänyt puu pudotti ennenaikaisesti kypsyneitä hedelmiä maahan. Niitä keräämään marssii venäläisiä divisionia Neuvosto-Puolan halki Keski-Euroopan rajoja kohti.” (Gobsch 1932, 406.)

Kari Immonen (1987, 219) on sattuvasti nähnyt Gobschin romaanin vastineena itävaltalaisen kreivi Richard von Coudenhove-Kalergin Pan-Eurooppa-ajatukselle: ”Molemmissa perusajatus on sama: ellei Eurooppa unohda riitojaan ja kokoa voimaansa, se ei pysty estämään Neuvostoliiton kommunistien tuella tapahtuvaa ekspansiota ja maailmanvallankumousta.” Tähän voidaan lisätä, että Genevessä päämajaansa pitäneeseen Kansainliittoon (*Société des Nations*, *League of Nations*) suhtaudutaan Gobschin romaanissa skeptisesti. Sanaa Kansainliitto käytetään muutamia kertoja, mutta puhutaan myös ivallisesti ”Geneven herroista” ja ”Geneven viisauskoulusta”.

Sotien välisenä aikana pelkoa herättäneet pommit ja kaasu tulevat esille myös englantilaisissa romaaneissa. Esimerkiksi Sven Lindqvistin (1999, 7) esille nostamassa Edward Shankin romaanissa *People of the Ruins* (1920) koko Lontoo on pommitettu ja kaasutettu. Lindqvist mainitsee (1999, 141) muiden teosten ohella myös Neil Bellin romaanin *Valiant Clay* (1934), jossa ennustetaan Saksan hyökkäävän Puolaan 3.9.1940; siitä kehittyy maailmanlaajuinen kaasusota, jossa kuolleita on 1,5 miljardia. Teos oli myyntimenestys.

Invaasioromaani tuotti parodiankin: sittemmin humoristina kuuluisaksi tullut P. G. Wodehouse (1881–1975) julkaisi vuonna 1909 teoksen *The Swoop! or How Clarence Saved England*, jolla on alaotsikko *A Tale of the Great Invasion*. Tällä kertaa Englantiin ei hyökkää vain

https://doi.org/10.21435/tl.299

yksi vihollinen vaan peräti kahdeksan: saksalaiset, venäläiset, kiinalaiset, Sveitsin laivasto (!), ”hullu muhamettilainen” (the Mad Mullah), nuorturkkilaiset, monacolaiset ja valikoitu joukko marokkolaisia maantierosvoja (Ahlund 2003a, 88; Clarke 1966, 154–155). Teos ei kuitenkaan herättänyt suurempaa huomiota (Clarke 1966, 155).

Seuraavassa ei kuitenkaan puututa enempää lajin varhaisempiin ja keskieurooppalaisiin edustajiin, vaan keskitytään eräisiin pohjoismaisiin ja suomalaisiin teoksiin; laji nimittäin osoittautui aikoinaan suosituksi myös Pohjoismaissa. Sen taustana ei kuitenkaan ollut brittiläisten romaanien germanofobia vaan Venäjän pelko. Lajin varhainen edustaja Ruotsissa oli suomalaissyntyinen Gustaf Henrik Mellin (1803–1876).[15] Hän oli kokenut viisivuotiaana Revonlahden taistelun (ks. Wacklin 1966, 258–259) ja myöhemmin ruotsalaisena kirjailijana kuvasi Suomen sotaa teoksessaan *Pavo Nissinen* (1838, suom. *Paavo Nissinen*). Mellinin vuonna 1840 ilmestyneessä teoksessa *Sveriges sista strid* Venäjä on valloittanut Ruotsin ja maassa hallitsee venäläinen kenraalikuvernööri. Saavuttuaan vierailulle Tukholmaan Venäjän keisari joutuu kasvokkain ruotsalaisen patriootin Carlénin kanssa, joka puhuttelee häntä: ”Minä en vihaa sinua, sinä Venäjän valtias, mutta minä tiedän, että sinun *venäläisessä* sydämessäsi asuu ainoastaan kosto ja rangaistus, ei koskaan sovitus ja armo! Sinä et voisi koskaan antaa anteeksi kansallemme ja meille sitä mitä me olemme tehneet. Sen tähden sinun täytyy kuolla, sinun, isänmaani kuolemanvihollinen.” (Mellin 1875, 574, suom. HKR.) Tämän sanottuaan Carlén ampuu keisarin. Teko johtaa pian ruotsalaisten hyökkäykseen ja voittoon. Tämä antaa Mellinille tilaisuuden yleisempään pohdintaan:

> Voitto oli kalliisti ostettu, mutta liian kalliisti ei kansa koskaan osta vapauttaan ja itsenäisyyttään. Ponnistukset ja uhraukset antavat kunnialle

15 Mellinin sukulainen oli Sara Wacklin, joka on kertonut tämän lapsuudesta viehättävässä tarinakokoelmassaan *Sata muistelmaa Pohjanmaalta*; Wacklin 1966, 255–264. Mellinin tapaamisesta tämän vanhuuden päivinä Ruotsissa on kuvaus Topeliuksen teoksessa *Elämäkerrallisia muistiinpanoja* (1923, 265–267).

https://doi.org/10.21435/tl.299

> arvonsa, ja se henki, joka verisesti voitetun taistelun jälkeen puhaltaa kokonaisen kansan mielten läpi, kohottaa kansan pyhempään itsetietoisuuteen, kauniimpaan kehitykseen, jalompaan vapauteen. (Mellin 1875, 575, suom. HKR.)

Mellinin teos ei suuntautunut pelkästään Venäjää vastaan vaan sillä oli myös sisäpoliittinen sanoma: siinä esitettiin kritiikkiä Kaarle XIV Juhanan autoritääristä hallintoa kohtaan (Ahlund 2003a, 89). Siinä on myös samantapaista vapauden paatosta kuin edellä mainituissa ruotsalaisissa historiallisissa romaaneissa.

Seuraavaa kiinnostavaa ruotsalaista invaasioromaania saatiinkin sitten odottaa puoli vuosisataa. Vuonna 1890 ilmestyi kirjankustantajana toimineen Christian Gernandtin (1831–1906) anonyymi teos *Hvarför vi förlorade slaget vid Upsala den 18 maj 1900*. Claes Ahlund on muistuttanut siitä, että invaasioromaanien tapahtumia on sijoitettu paikkoihin, jotka liittyvät kansalliseen historiaan ja vetoavat patrioottisiin tunteisiin (Ahlund 2012, 113). Mutta myös päivämäärä voi olla tärkeä. Gernandtin teoksen päivämäärä oli tarkoituksellisesti valittu: 18. toukokuuta vuonna 1160 murhattiin legendan mukaan Uppsalassa Erik Jedvardinpoika (Eerik Pyhä) ja samana päivänä vuonna 1595 solmittiin Ruotsin ja Venäjän välillä Täyssinän rauha. Puuttumatta tässä yhteydessä lähemmin moniin vastaaviin ruotsalaisiin romaaneihin, mainittakoon niistä vain suurisuuntaisin, Erik Draken (= Nils Hydén 1870–1943) teos *Med vapen i hand. Romantiserad skildring af vårt kommande krig* (1901–1902). Teoksessa, jossa on 879 suurikokoista sivua, kuvataan Venäjän hyökkäystä Ruotsiin. Aluksi hyökkäys onnistuukin, mutta lopulta venäläiset ajetaan takaisin. Sodan lopputuloksena Ruotsi saa Kuolan niemimaan ja myös Suomi palautetaan sille. (Ahlund 2003a, 91–92.)[16]

16 Kuvitellun sodan ohella Hydén kuvasi historiallista tapahtumaa, Suomen sotaa 1808–1809, teoksessaan *Under sönderskjutna fanor. Romantiserade skildringar från Finlands sista strid* (1908) (vrt. myös Mellinin teokset *Pavo Nissinen* ja *Sveriges sista strid*). Lähes 900-sivuisessa kuvitetussa ja karttoja sisältävässä teoksessa esiintyy tunnettujen historian hahmojen ohella muun muassa Finnpojkar ja Heikkipojken. Suomeksi vuonna 1906 käännetyssä, myös varsin laajassa romaanissa *Taistelussa*

https://doi.org/10.21435/tl.299

Med vapen i hand ja muut vastaavat teokset, joissa kuvattiin venäläisten oletettua invaasiota Ruotsiin, olivat osoituksia Ruotsissa ennen ensimmäistä maailmansotaa ilmenneestä suoranaisesta russofobiasta (Ahlund 2003a, 89, 94). Venäjän keisarikuntahan oli Ruotsin rajanaapuri, sillä Suomi kuului tuolloin Venäjään. Sitä paitsi Ruotsissa oli ainakin joissakin piireissä elätelty toiveita Suomen palauttamisesta Ruotsille.[17] Invaasioromaania, jonka aiheena on venäläisten hyökkäys, ei Ruotsissa ole unohdettu myöhemminkään. Lajia herätteli henkiin Harry Winter (kirjoittajaryhmän salanimi) teoksellaan *Operation Garbo: en thriller om en möjlig verklighet* (1988, Operaatio Garbo: trilleri mahdollisesta todellisuudesta), jossa kuvataan neuvostoliittolaisten invaasiota Ruotsiin vuonna 1992. Teos laajentui trilogiaksi.

Kiinnostava pohjoismainen ilmiö ovat myös Ahlundin mainitsemat norjalaiset romaanit, Vilhelm Nagelin (1870–1938) *Et skjæbnesvangert dokument* (1905, Kohtalokas asiakirja) ja Olav Gullvågin (1885–1961, nimimerkki Johan Visionary) *Kaptein Skugge. Fantastisk forteljing um krigen millom Russland og Noreg i 1950* (1911, Kapteeni Skagge. Fantastinen kertomus sodasta Venäjän ja Norjan välillä 1950). Samoihin aikoihin julkaistiin myös vakoojaromaaneja. Taustalla on Norjan historian kannalta merkittävä tapahtuma, irtautuminen Ruotsista, jonka yhteydessä Norja oli ollut sen jälkeen, kun Ruotsi oli menettänyt Suomen. (Ahlund 2012, 114.)[18]

Suomessa, jossa vihanpidolla Venäjän kanssa ja Venäjän uhalla on vuosisataiset perinteet (ks. Tarkiainen 1986 ja 2022), on historiallisten syiden takia ollut erinomaiset edellytykset ja suoranaista

---

vapauden ja oikeuden puolesta. *Kuvauksia vallankumousliikkeestä Venäjällä* Hydén kuvasi oman aikansa tapahtumia, mukaan lukien pappi Gaponin johtamaa niin sanottua verisunnuntaita Pietarissa vuonna 1905.

17 Tunnettu esimerkki Suomen takaisin saamista koskevista ajatuksista on Esaias Tegnérin runo ”Svea” (1811), ks. Ahlund 2003a, 91.

18 Vaikka invaasioromaaneissa hyvin usein hyökkääjänä on ollut Venäjä, aikoinaan puhuttiin – myös Suomessa – Kiinasta tulevasta ”keltaisesta vaarasta”. Myös se tuotti kaunokirjallisuutta, joka on kuitenkin jätetty tämän esityksen ulkopuolelle, ks. etenkin Höglund 1997, 139–143.

https://doi.org/10.21435/tl.299

tilausta invaasioromaanien kirjoittamiselle. Niitä onkin nimenomaan Neuvostoliiton ajalta ennen toista maailmansotaa. Tähänastisessa tutkimuksessa niistä ei ole käytetty invaasioromaanin nimitystä, vaikka se monessa tapauksessa olisi varsin sopiva; sen sijaan on puhuttu esimerkiksi vakoojaromaanista, sillä invaasioromaanista on vain askel vakoojaromaaniin. (Ks. Ahlund 2012, 112–116.) Erityisesti Kari Immonen on tutkinut romaaneja, joissa esillä ovat Neuvostoliiton suunnalta koettu uhka sekä suomalaisten vihanpito venäläisiä ja Neuvostoliittoa kohtaan. Hänen runsassisältöisestä esityksestään erityisesti teoksessa *Ryssästä saa puhua…* (1987) käy ilmi, että Suomen ja Neuvostoliiton suhteita maailmansotien välisenä aikana käsitellyttä kaunokirjallisuutta ilmestyi sangen runsaasti. Taustana on syytä muistaa, että tämäntyyppisen kirjallisuuden yhteiskunnalliseen kontekstiin kuuluivat heti kansalaissodan jälkeen ajatukset sabotaašitoiminnasta Pietarissa, sinne tehtävästä interventiosta ja jopa Pietarin valtaamisesta.[19] Aiheeseen liittyvästä laajasta kaunokirjallisuudesta voidaan tässä ottaa esille vain muutama teos.

Varhaisena suomalaisena invaasioromaanin edustajana voidaan pitää Olli Karilan (oik. Niilo Pärnänen, 1897–1936) romaania *Maanalaiset. Seikkailuromaani kapinahankkeiden vakoilusta* vuodelta 1919. Se kertoo Neuvostoliiton taholta uhkaavasta maailmanvallankumouksesta. Romaanissa kaksi suomalaista, jääkäri Koskela ja toimittaja Kivinen, päätyvät erinäisten vaiheiden jälkeen soluttautumaan bolševikkien eräänlaiseen vallankumoustehtaaseen, jossa koulutetaan agitaattoreita, tuotetaan bolševistista kirjallisuutta ja propagandaelokuvia, väärennetään passeja ja tehdään väärää rahaa. Koskela ja Kivinen onnistuvat kuitenkin räjäyttämään tehtaan. (Immonen 1987, 218–219.) Teos on siis lähinnä vakoiluromaani, johon kuitenkin liittyy väkivaltaista toimintaa. Tavallisesta invaasioromaanista se poikkeaa siinä, että toimijoina on kaksi henkilöä, eikä kyse ole kokonaisen armeijan suorittamasta invaasiosta.

19 Ks. esim. Karemaa 1998, 125–135. Omituisimpia hahmoja tässä yhteydessä on everstiluutnantti Georg (Yrjö) Elfvengren, joka suunnitteli hyökkäystä Pietariin ja sen valloittamista, ks. Engman 2007, 204–206.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Sen sijaan erityisen tyypillinen invaasioromaanina on taiteilija Aarno Karimon (1886–1952) *Kohtalon kolmas hetki. Suomen ja Venäjän sota vv. 1967-68* (1926). Romaanissa, johon tekijä itse oli laatinut kuvituksen (mukana on myös yksi kartta kuvaamassa venäläisten hyökkäyssuuntia), Suomen valloittaminen on osa suurempaa suunnitelmaa, Neuvostoliiton pyrkimystä Atlantille. Otsikossa mainittu kohtalon kolmas hetki tarkoittaa juuri romaanissa kuvattua sotaa; kaksi edellistä hetkeä ovat olleet isoviha ja vapaussota. Romaanin alkupuolella olevasta tilannekatsauksesta käy ilmi, että venäläiset ovat hyökänneet 800 000 miehen maavoimin ja 200 000 miehen merivoimin Suomeen. Sodan alussa Suomen menetykset ovat suuria: 57 000 miestä ja 300 000 siviiliä. (Karimo 1926, 94–95.) Puuttumatta tässä lähemmin romaanin tapahtumiin – mukana on sekä henkilökohtaloita että politiikkaa – voidaan mennä suoraan lopputulokseen. Asetelmat ovat kääntyneet päälaelleen: Suomi on saanut yliotteen Venäjästä. Lopputilanne on esitetty *Corriere della Sera* -lehden reportaasina, jossa kerrotaan Pietarin kaupungin kohtalo:

> Iloinen, huoleton, loistava Pietari, maailmankaupunki, suurten suunnitelmien ja vielä suurempien juonien pesä, kemujen ja pitojen, porttojen ja irstailun luvattu maa, ruhtinaiden ja miljoonamiesten koti, suurimman loan ja kurjuuden tyyssija, verellä ja kärsimyksillä rakennettu, kyynelillä koristeltu, mahtava ja ylpeä Pietari paloi poroksi ja tuhkaksi. Suomalaiset ottivat rahkasuonsa takaisin sellaisena kuin se oli heiltä väkivalloin otettu, lisänään vain palaneita kiviä ja törröttäviä raunioita. Ottivat väkivalloin, tulella ja verellä, niin kuin se oli heiltäkin otettu. (Karimo 1926, 374–375.)

Lehti päättää selostuksensa Pietarin tuhoajan, amiraali Parraksen luonnehdintaan ja hänen jatkosuunnitelmiinsa:

> Se mies, joka hädän hetkellä otti ohjatakseen kansansa kohtaloita, mies, johon on koottu suunnaton tarmo ja voima, se mies on pelastanut maansa, mutta on samalla ohjannut kostavat joukkonsa Venäjälle. Hän on

https://doi.org/10.21435/tl.299

> päättänyt tuhota suuren ja mahtavan Venäjän. Ja hänen päätöksensä on laki, järkkymätön ja rautainen kuin kuoleman tulo. Suurta Venäjää ei ole enää. On vain alkutekijöihinsä pirstoutuva valtakunta ja savuavia raunioita. Savijalkainen jättiläinen on romahtanut maahan ja sen korina on kuolevan korinaa. (Karimo 1926, 375.)

Toisen esimerkin tarjoaa jääkärikapteeni ja diplomi-insinööri Jalmari Karan (1890–1936) nimimerkillä Kapteeni Teräs julkaisema romaani *Suur-isänmaa, romaani menneisyydestä, nykyisyydestä ja tulevaisuudesta* (1918). Sen tulevaisuuteen sijoittuva jakso tapahtuu vuonna 1946. Suomessa odotetaan venäläisten hyökkäystä mutta suomalaiset ennättävät ensin. Aluksi suomalaisten hyökkäys Venäjälle jääkäri Orrin johdolla menestyy, mutta sotaonni kääntyy. Lisäksi Englanti liittyy Venäjän puolelle ja tuloksena on Suomen rannikkokaupunkien pommittaminen. Mutta jälleen sotaonni kääntyy: suomalaiset saapuvat Pietariin ja Orri antaa määräyksen kaupungin hävittämisestä. Mutta tämäkään ei riitä, eli kuten Kari Immonen referoi romaanin loppua: ”Myös Englantiin lähetetään rankaisuretkikunta, joka tuhoaa 1500 taloa. Suomessa ihmiset ovat kuohunnan vallassa ja lehdet tuomitsevat Orrin menettelyn. Tämä ei kuitenkaan luovuta ja niin Venäjä antautuu, syntyy Suur-Suomen liittovaltio, johon kuuluu myös Viro. Suomen ja Saksan liitto lujittuu. Suomen sotaväki vapautetaan epäkansallisista aineksista ja uusi suurvalta on tosiasia.” (Immonen 1987, 242.)

Tämänkaltainen kirjallisuus on jäänyt unohduksiin, osittain toisen maailmansodan jälkeen suuresti muuttuneiden olosuhteiden ja poliittisten konstellaatioiden takia, ja se on helppo sivuuttaa harmittomana mielikuvituksen tuotteena. Kuitenkin kun ottaa huomioon, miten levinnyttä tällainen kirjallisuus sotien välisenä aikana oli, sen harmittomuus tuleekin kyseenalaiseksi. Se epäilemättä vahvisti negatiivista kuvaa venäläisistä ja Neuvostoliitosta ja myös ruokki uhkakuvia.[20] Voisi suorastaan puhua ”mentaalisesta milita-

20 Suurimittaisen maahantunkeutumisen kuvaus on Arvi Järventauksen (1883–1939) romaani *Maahantulo* (1931), joka alaotsikkonsa mukaan on ”Kertomus unkarilaisten

https://doi.org/10.21435/tl.299

risoinnista" Claes Ahlundin (2003b) termiä käyttääksemme. Kun englantilaisissa romaaneissa kuvattiin Saksan muodostamaa uhkaa, suomalaisissa esillä oli Venäjän ja bolševismin uhka. Englantilaisten romaanien ja edellä kuvattujen ruotsalaisten historiallisten romaanien tapaan suomalaiset romaanit oli kirjoitettu nationalismia kasvattavassa hengessä.

Neuvostoliiton uhka ei sotien välisenä aikana tietenkään ollut esillä vain romaaneissa. Asiaproosan alalla tunnettu esimerkki jo nimeään myöten oli saksalaisen Vitalis Pantenburgin teos *Russlands Griff um Nordeuropa* (1938), joka ilmestyi suomeksi nimellä *Venäjä uhkaa Pohjolaa* (1939) (Immonen 1987, 191–194). Tällainen sotienvälisen ajan suoranaisesti vihaa lietsova kirjallisuus saattoi syksyllä 1939 vahvistaa yleistä mielipidettä ja vähentää halukkuutta suostua Stalinin ehdottamiin aluevaihdoksiin.

Mutta aina ei kohteena ole tarvinnut olla Venäjä. Invaasioromaanina tyypillinen – tosin sangen myöhäinen – on myös Arto Paasilinnan (1942–2018) romaani *Operaatio Finlandia. Ruotsin kesähyökkäys Suomeen* (1972), jossa Ruotsin joukot hyökkäävät Ahvenanmaalle ja Suomen rannikolle vuonna 1977 suomalaisten puolestaan hyökätessä Pohjois-Ruotsiin. Edellä käsitellyistä invaasioromaaneista se kuitenkin poikkeaa humoristisen ja satiirisen luonteensa vuoksi. Humoristista luonnetta alleviivaa se, että romaani on omistettu Ruotsin kruununprinssi Carl Gustaville, jonka ajatellaan olevan kuningas romaanin tapahtuma-aikana. Romaanin tapahtumien etenemisestä antavat hyvän käsityksen jo eri lukujen nimet. Ensimmäisenä lukuna on "Tilanteen kiristyminen ennen sodan syttymistä", seuraavia lukuja ovat muun muassa "Liikekannallepano Suomessa", "Ruotsin maihinnousu Ahvenanmaalle", "Haaparannan valtaus", "Rauhantunnustelut" ja "Rauha ja sotakorvaukset". Romaanissa vilahtelee tunnettuja suomalaisia kuten kirjailija Väinö Linna ja ministeri Ahti Karjalainen. Sotakirjallisuuden tapaan mukana on myös muutama kartta kuvaamassa hyökkäysten suuntia.

---

maanvalloituksen ajoilta". Historiallisena romaanina se ei kuitenkaan ole invaasioromaani tässä tutkielmassa tarkoitetussa mielessä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

2010- ja 2020-luvun tapahtumat, erityisesti Venäjän Krimin-valtaus ja hyökkäys Ukrainaan, ovat uudestaan aktualisoineet Venäjän uhan, mikä on näkynyt myös suomalaisessa romaanikirjallisuudessa, esimerkkinä Helena Immosen romaani *Operaatio Tulikettu* (2024). Teosta on kiitetty suuremmasta uskottavuudesta verrattuna Taavi Soininvaaran ja Ilkka Remeksen kirjoihin. Useimpiin edellä käsiteltyihin invaasioromaaneihin verrattuna se sijoittuu todellisuudesta tuttujen presidenttien aikaan, mikä aiheuttaa jonkinlaisen ongelman: ”Ollaan ikään kuin hieman lähimenneisyydessä sijaitsevan jännärin äärellä” (Dahlbom 2024).

Invaasion ja sen uhan ei tarvitse tulla toisesta maasta; se voi tulla myös avaruudesta. Tavallisesti kyseessä ovat scifin piiriin kuuluvat teokset, joiden yhteydessä ei useinkaan ole käytetty invaasioromaanin nimitystä. Tällaisten teosten klassikko, H. G. Wellsin (1866–1946) *The War of the Worlds* (1898, suom. *Maailmojen sota*), on kuitenkin mainittu invaasioromaaneja käsiteltäessä, vaikka se nykyisten lukijoiden käsityksissä kuuluu scifiin. Siinä on kyse marsilaisten tunkeutumisesta maahan (ks. lähemmin Höglund 1997, 136–139). Uudemmista vastaavista teoksista voidaan mainita esimerkkeinä Michael Crichtonin (1942–2008) *The Andromeda Strain* (1969, suom. *Andromeda uhkaa*) ja Suomesta Osmo Ilmarin (1927–1999) nuortenkirja *Uhka avaruudesta* (1956). Avaruudesta tulevat maapallon elämää uhkaavat invaasiot ovat olleet suosittuja elokuvien aiheita. Perinteellisempi asetelma, hyökkäykset Venäjälle ja sen kaupunkeihin, on ollut aiheena videopelissä *Raid over Moscow*, joka suomettuneessa Suomessa aiheutti 1980-luvulla jopa eduskuntakyselyn.

Eräänlaisina invaasioromaanin perillisinä tai muunnelmina voidaan pitää romaaneja, joita kirjoitettiin atomipommin uhan aikana 1950-luvulla ja joissa saatettiin myös kuvata atomisodan seurauksia. Tällainen romaani oli esimerkiksi Nevil Shuten (1899–1960) *On the Beach* (1957, suom. *Viimeisellä rannalla*). Lajin yleisyyttä osoittaa se, että Paul Brians on tutkimuksessaan vuodelta 1987 luetellut yli 700 englanninkielistä tai englanniksi käännettyä atomipommia ja ydinsotaa käsittelevää romaania, novellia ja näytelmää.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Niiden yhteydessä ei kuitenkaan ole käytetty invaasioromaanin termiä. Suomessa tätä tyyppiä on edustanut lähinnä Risto Kavanteen (1916–1978) *Viimeinen uutinen. Romaani vuodelta 1985* (1970), mutta myös Arto Paasilinnan edellä mainitussa romaanissa on luku ”Ydinpommin uhka” – romaanin mukaan Ruotsilla oli nimittäin jo pitkälle kehitetty atomipommi.

Paasilinnan ajatus ei ollut mitenkään tuulesta temmattu, sillä Ruotsissa oli kylmän sodan aikana vakavasti ehdotettu ydinpommin hankkimista; asiaa kannatti muun muassa *Dagens Nyheterin* vaikutusvaltainen päätoimittaja Herbert Tingsten (Wirtén 2013, 260–263; vrt. myös Lindqvist 1999, 289–290). Paasilinnan romaanissa atomipommin uhka saa aikaan myös yksityisten pommisuojien rakentamisen. Tästä ilmiöstä Pentti Saarikoski antoi ivallisen esimerkin runokokoelmassaan *Mitä tapahtuu todella?*: ”Sveitsistä saa nyt sellaisia atomisuojia / jotka maksaa saman verran kuin hyvä auto / jos yhdistettäisiin auto ja pommisuoja / niin sitten ei tarvitsisi olla koko aikaa / yhdessä paikassa” (Saarikoski 1962, 40). Kylmän sodan aikana kaikenlaisten turvahuoneiden mainostaminen olikin ollut yleistä (Lindqvist 1999, 167–172). Ehkä tunnetuimmat esimerkit atomipommin uhasta ja atomipommin pudottamisesta ovat kuitenkin elokuvan alalla.[21]

Teollisuusromaani: teollisuuden kasvu

Maailmansotien välisenä aikana tapahtuneen teollisuuden kasvun ja teknologian kehittymisen myötä syntyi myös kuvauksia tästä kehityksestä. Tällöin ryhdyttiin puhumaan teollisuusromaanista tai (erityisesti Neuvostoliitossa) tuotantoromaanista. Tavallaan niistä oli esimerkkejä jo varhain kuvattaessa vaatimattomampia tuotantolaitoksia. Mainittakoon vain sveitsiläisen, kotiseutukirjallisuutta edustaneen Jeremias Gotthelfin (oik. Albert Bitzius 1797–1854) *Die*

21 Atomipommi-aiheesta ks. Salmi 1996, 177–186.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Käserei in der Vehfreude (Vehfreuden kylän juustomeijeri) vuodelta 1850, jonka toisessa luvussa esitellään juustomeijereiden historiaa (*Naturgeschichte der Käsereien*) ja jossa on monenlaista tietoa juustonvalmistuksesta. Taloudellinen toiminta oli esillä myös esimerkiksi Balzacin ja Zolan romaaneissa. Niistä voidaan mainita Zolan *Naisten paratiisi* (*Au Bonheur des Dames,* 1883), jossa on esillä pienkaupan syrjäytyminen tavaratalon tieltä.

Myös varsinaisen teollisuuden kuvauksia löytyy jo 1800-luvun kaunokirjallisuudesta.[22] Niitä olivat saksalaisen Ernst Willkomin (1810–1886) romaanit *Eisen, Gold und Geist* (1843, Rautaa, kultaa ja henkeä) ja *Weisse Sklaven oder die Leiden des Volkes* (1845, Valkoisia orjia eli kansan kärsimykset). Yhdysvalloissa ilmestyi puolestaan Rebecca Harding Davisin (1831–1910) romaani *Life in the Iron Mills* (1861, Elämää rautakaivoksissa). Yksi teollisuutta kuvaava amerikkalainen romaani muodostui alallaan klassikoksi, joka sai mainetta myös muualla maailmassa: Upton Sinclairin (1878–1968) *The Jungle* (1905/1906, suom. *Chikago – nykyajan romaani*). Teos kuvasi työläisiä ja heidän huonoja olojaan Chicagon lihateollisuudessa. Se herätti suurta huomiota ja johti sekä lainsäädännöllisiin toimenpiteisiin asiantilan parantamiseksi että lihankulutuksen vähenemiseen. Päinvastoin kuin tyypilliset teollisuus- ja tuotantoromaanit (ks. edempänä), nämä amerikkalaiset romaanit ovat oikeastaan antiteollisuusromaaneja kiinnittäessään päähuomion epäkohtiin.[23]

Mutta jos etsitään erityisesti suurten tehdasrakennuksien ja niissä tapahtuvan toiminnan sekä uudenaikaisemman teknologian kuvauksia romaanikirjallisuudessa, päädytään maailmansotien väliseen aikaan. Tyypillisimmät esimerkit löytyvät teollisuusromaaneiksi ja tuotantoromaaneiksi määritellyistä teoksista nimenomaan Saksasta ja Neuvostoliitosta. On ymmärrettävää, että näin tapahtui

22 Teollisuusromaanista voidaan puhua myös sosiaalisen romaanin tai yhteiskuntaromaanin yhtenä tyyppinä. Klassisista yhteiskuntaromaaneista ks. esim. Sevänen 2014, 50–55.

23 Maguire 1968, 110–113 on Upton Sinclairin romaanin ohella pitänyt antiteollisuusromaaneina Alexander Kuprinin *Molokia*, Maksim Gorkin *Äitiä* ja Pilnjakin teosta *Materialy k romanu* (1924, Materiaalia romaaniksi).

https://doi.org/10.21435/tl.299

juuri näissä maissa, sillä molemmat olivat kokeneet suuria mullistuksia ensimmäisessä maailmansodassa ja molemmat maat joutuivat kehittämään kiireesti uutta teknologiaa ja teollisuutta. Neuvostoliitossa taustana oli Josif Stalinin ja kommunistisen puolueen 18. edustajainkokouksen vuonna 1925 tekemä päätös muuttaa Neuvostoliitto maanviljelysyhteiskunnasta teollisuusyhteiskunnaksi.

”20-luku alkaa valtavan rakennustyön kajahtelulla. Teollisuuslaitokset ja maa ovat kansan, jokainen tekee ’omaa työtä’. Mikä valtava innostus, nostoranojen kitinä ja moukareitten ryske kirjallisuudessa,” luonnehti Aira Kolula (1945, 183) tuolloista tilannetta. Neuvostoliitossa puhuttiin tuotantoromaanista. Toisin sanoen romaanilaji oli valjastettu palvelemaan sosialistisen yhteiskunnan rakentamista. Samaan aikaan kehitettiin propagandistisiin tarkoituksiin positiivisen sankarin tyyppi ja samoin sankarityöläisen, niin sanotun stahanovilaisen sankarin tyyppi Aleksei Stahanov -nimisen mallityöläisen mukaan; tällainen sankari ylittää kaikki asetetut normit ja on siis erityisen tuottava. Tämä ihanne oli sitäkin tärkeämpi, kun muistaa, että venäläisessä kirjallisuudessa oli saamattomien ihmisten kuvauksen traditio – tunnetuimpana esimerkkinä Gontšarovin *Oblomov* (1859), joka on sikälikin kiinnostava, että nimihenkilöön yrittää saada puhtia hänen saksalainen ystävänsä Stolz. Oblomov antoi nimensä käsitteelle *oblomovštšina* (Gontšarovin romaanin nimihenkilön mukaan toimettomuutta ja saamattomuutta tarkoittava ilmaus), josta jo anarkisti Kropotkin totesi: ”Koko venäläinen elämä ja koko Venäjän historia kantoivat itsessään tämän taudin jälkiä” (Zelinski 1968, 161).[24] Tämän oblomovilaisuuden edustajina esiintyivät sitten tuotantoromaaneissa kaikenlaista uutta ja vallankumouksellisuutta vastustavat henkilöt (Zelinski 1968, 161).

24 Vrt. Friedell 1945, 212: ”Oblomov on enemmän kuin kuolematon ihminen; hän on kokonaisen rodun diagramma.” Friedell 1945, 212–213 viittaa myös Tolstoin kirjoitukseen ”Toimettomuus”, jossa polemisoidaan monenlaisia työn muotoja, jotka tappavat siveellisen tajun ja johtavat siihen, että kenelläkään ei ole aikaa mennä itseensä, pohtia itseään ja maailmaa; Kolulan (1945, 182) mukaan Oblomov on ”melkein kuin avain vallankumouksen syitä tutkittaessa”.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tuotantoromaanin ihanteet olivat vastakkaisia myös *pošlostille*, jota on kuvattu venäläisessä klassisessa kirjallisuudessa.[25] Termiä on vaikea suomentaa, sillä siihen sisältyy mielikuvia vulgääriydestä, banaaliudesta ja itsetyytyväisyydestä.

Neuvostoliittolaisen tuotantoromaanin on katsottu alkaneen Fjodor Gladkovin (1883–1958) romaanista *Tsement* (1925), joka on suomennettu kahdesti nimellä *Sementti* (1928 ja 1945).[26] Romaanissa on voimakas poliittinen asetelma: punaiset ja valkoiset taistelevat sementtitehtaan hallinnasta. Romaani on kiinnostava paitsi tuotantoromaanin alullepanijana myös sikäli, että tekijä korjasi teostaan muuttaen päähenkilön, jossa oli alkuperäisessä versiossa negatiivisia ominaisuuksia, positiiviseksi sankariksi. (Ekonen 2011, 492.) Yksi romaanin kiinnostavimmista hahmoista on teknillinen johtaja, insinööri German Germanovitsh Kleist. Kuinka ollakaan, *Oblomovin* Stolzin tapaan hänellä on saksalainen nimi. Hänelle on luvassa paljon työtä:

> Kas niin, ryhtykää työhön, German Germanovitsh. Ensimmäinen askel on köysiradan kunnostaminen vuoren harjanteelle, puiden kuljetusta varten. Sähkömekaanisen pajan kunnostaminen… Dieselmoottorit ovat valmiit pantavaksi käyntiin: Bryinza on siellä saanut varjelluksi koneistot. Sitten – rakennusten korjaus. Kivilouhimot alkavat toimia, hissikorit vonkuvat, kiertouunit alkavat liikkua… (Gladkov 1945, 126.)

Kovin yksinkertaisia asiat eivät kuitenkaan ole, koska on monenlaisia byrokraattisia instansseja, jotka on otettava huomioon: on kansantalousneuvosto, kunnallistalousneuvosto, tehdaskomitea ja

25 *Pošlostin* luonteesta ks. Nabokov 1969, 81–97; Obatnin (2012) luo historiallisen katsauksen *pošlostin* käsitteeseen, ottaa esille Nabokovin esityksen ja tarkastelee *pošlostia* myös suhteessa 1800-luvun lopulta alkaen kehitettyyn moderniin teknologiaan ja sen ilmentymiin taiteessa. Tätä kiinnostavaa aihepiiriä ei tässä luvussa voida käsitellä lähemmin.

26 Gladkovin teos ilmestyi ”kirjallisessa ja tieteellis-publisistisessa” aikakauslehdessä *Krasnaja nov* (engl. Red Virgin Soil) samoin kuin moni muukin 1920-luvun tärkeä teos, kuten Juri Olešan *Zavist* (suom. *Kateus*); ks. Maguire 1968, 314.

https://doi.org/10.21435/tl.299

toimeenpanokomitea aina metsähallintoa myöten. Toisaalta Gladkov oli kuitenkin pannut merkille myös kaiken sen traagisen mikä tuolloiseen tuotantotoimintaan liittyi, kuten Aira Kolula (1945, 183) artikkelissaan toteaa. Gladkovin teos saavutti suuren menestyksen, joka Korneli Zelinskin (1968, 89) mukaan ei johtunut sen taiteen syvyydestä vaan tietopuolisista arvoista.

Gladkovin teos sai useita seuraajia, myös naisten kirjoittamina. Aiheena saattoi olla maaseudun teollistaminen, kuten Anna Karajevan (1893–1979) romaanissa *Lesozavod* (Sahalaitos, 1928), vesivoimala, kuten Marietta Šaginjanin (1888–1982) romaanissa *Gidrotsentral* (1931)[27] tai vuorokauden ympäri toimiva rakennustyömaa, kuten Valentin Katajevin (1902–1939) romaanissa *Vremja vpered* (1932, suom. *Aika, eteenpäin*, 1940). Myös ajassa tapahtuneita muutoksia herkkävaistoisesti seurannut Ilja Ehrenburg (1891–1967) oli asialla romaaneillaan *Den vtoroi* (Toinen päivä 1933) ja *Ne perevodja dyhanija* (Henkeä vetämättä, 1937). (Ekonen 2011, 492.)

Tehtaiden ohella myös rautateihin kiinnitettiin huomiota: ”Varhaisessa neuvostokirjallisuudessa rautateiden hallinnasta taistellaan, ja vähän myöhemmin panostetaan niiden rakentamiseen. Voimaa uhkuva veturi ja päämäärään varmasti johtavat kiskot symboloivat neuvostomaan rakentamista voimalla, taidolla ja uusinta tekniikkaa soveltaen. Rautatie on osoitus siitä, että maalaiselämän syklisyyden tilalle oli astunut teollinen lineaarinen aika,” toteaa Kirsti Ekonen (2011, 492). Rautatie ja veturi olivat tietysti olleet edistyksen symboleina kirjallisuudessa jo aikaisemminkin.

Venäläinen tuotantoromaani on kiinnostava ilmiö myös sikäli, että sille ilmestyi eräänlaisina vastapooleina, antiteollisuusromaaneina, eräitä merkittäviä teoksia. Tässä yhteydessä jätän käsittelemättä Boris Pilnjakin teoksen *Materialy k romanu* (1924, Materiaalia romaaniksi), josta on Robert A. Maguiren (1968, 110–127) sattuva analyysi. Sen sijaan otan esille Juri Olešan (1899–1960) romaanin *Zavist* (1927, suom. *Kateus*) ja Andrei Platonovin (1899–1951)

27 Ks. myös Šaginjanin kirjoitus ”Kak ia bylo instruktorom tkatskogo dela” (1922, Kun olin instruktöörinä kutomossa), Zelinski 1968, 87.

https://doi.org/10.21435/tl.299

romaanin *Kotlovan* (1929–1930, suom. *Monttu*). Molemmat kirjailijat joutuivat epäsuosioon ja tulivat tunnetuiksi vasta myöhemmin.

Juri Olešan monisäikeinen, 1920-luvun modernismin tärkeisiin teoksiin kuuluva *Kateus* ei tosin ole varsinainen antiteollisuusromaani, mutta yksi sen teemoista liittyy teollisuuteen ja tuotantoon. Romaanissa esiintyvä Andrei Petrovitš Babitšev kuuluu kansankomissaarin mielestä ”valtiomme suurenmoisiin ihmisiin”. Hän on kertojan tietojen mukaan elintarviketeollisuusyhtymän johtaja ja suuri makkarantekijä (Oleša 1967, 21). Se, että tuotantoromaanien kuvaaman kone- ja rakennusteollisuuden tilalle on valittu makkaranvalmistus, antaa ironista leimaa romaanille, samalla kun on muistettava myös 1920-luvun huono elintarviketilanne maassa. Babitševin toimintaa puolestaan kuvataan seuraavasti:

> Jo ensimmäisinä päivinä tutustuttuani Babitševiin kuulin puhuttavan maineikkaasta makkarasta. Joissakin tehtiin kokeiluja jonkin erikoisen lajin – ravitsevan, puhtaan ja huokean – valmistamiseksi. Alituisesti Babitšev tiedusteli eri paikoista; siirtyen huolehtiviin sävyihin hän kyseli ja antoi neuvojaan; milloin raukeana milloin makoisasti kiihtyneenä hän irrottautui puhelimesta. Vihdoin lajike saatiin kehitetyksi. Salaperäisistä hautomakoneista putkahti paksu ahdettu suoli kärsämäisen raskaasti keinahdellen. (Oleša 1967, 53–54.)

Sattumoisin Olešan kuvaamat Babitševin kokeilut uuden makkaralajin kehittämiseksi tulivat ennakoineeksi Trofim Lysenkon epätieteellisiä biologisia tutkimuksia.

Andrei Platonovilla olisi sinänsä ollut mainiot edellytykset tyypillisten tuotantoromaanien kirjoittajaksi: työläistausta, insinöörin koulutus, työskentely hankkeessa, jonka tarkoituksena oli koko Neuvostoliiton sähköistäminen, sekä osallistuminen siltojen, teiden, rautateiden ja vesivoimalan suunnitteluun. Mutta hän näki myös uudistuspyrkimyksiin ja teollistamiseen liittyvät ongelmat. Esimerkiksi kertomuksessa *Usomnivšisja Makar* (1929, Epäilevä Makar) tuodaan esille byrokraattisuuden ongelmat. Teostensa kriittisen sisällön vuoksi Platonovin oli vaikea saada niitä

https://doi.org/10.21435/tl.299

julkaistuksi. Kirjailijan elinaikana julkaisematta jäivät hänen romaaninsa *Tševengur* (1926–1929, suom. *Tsevengur: romaani*) ja aiemmin mainittu *Kotlovan* eli *Monttu*. *Tševengur* on Platonovin pääteos ja neuvostoajan suuria romaaneja, mutta tässä yhteydessä kiinnostavampi on *Monttu*, sillä sitä voidaan pitää Gladkovin teoksen vastateoksena. (Ekonen 2011, 518.) *Montussa* kuvataan rakennustyömaata: on saatu aikaan valtava monttu, mutta rakennusprojekti ei näytä edistyvän kovinkaan hyvin. Gladkovin ja Platonovin teosten vertailua on suorittanut Kirsti Ekonen:

> Sekä Gladkovin *Sementissä* että Platonovin *Montussa* on pikkutyttö, joka esitetään uuden maailman rakentamisen marttyyrina. Gladkovin romaanin Njurka-tyttö on tavallinen epäinhimillisissä olosuhteissa nääntyvä lapsi, kun taas Platonovin teoksen Nastja toistaa konemaisesti leninismin iskulauseita. Gladkovin teoksessa sementtitehdas saadaan käynnistettyä, mutta Platonovin romaanissa ei synny mitään uutta. *Montussa* – kuten Platonovilla yleensäkin – kieli antaa tapahtumille satiirisen, jopa makaaberin sävyn, mutta samalla asioista mitään ymmärtämättömien henkilöhahmojen ponnistelu näyttäytyy traagisena. (Ekonen 2011, 518.)

Montun ironiset asetelmat tuotantoromaaneihin nähden ilmenevät juuri siinä, että projekti ei etene. Mutta vastakohtaisuus tulee esille jo teoksen mainiossa ensimmäisessä kappaleessa:

> Elämänsä kolmantenakymmenentenä vuosipäivänä Voštšev sai lopputilin pienestä konepajasta, jossa hän oli ansainnut elatuksensa. Erokirjassa luki, että hänet poistetaan tuotannosta yleisen työtahdin keskellä ilmenneen lisääntyneen heikkovoimaisuuden ja ajatuksiinsa vaipumisen takia. (Platonov 1989, 13.)

Ironista sävyä romaanissa kuvattu toiminta saa sellaisista byrokraattisista termeistä kuin keskitalonpoika, kulttuurivallankumoushenkilöstö ja Organisaatiopiha, samoin esimerkiksi siitä, että romaanissa kirjoitetaan ”raporttia kertakaikkisen kollektivisointitoimenpiteen tarkasta toteuttamisesta ja kulakkien hävittämisestä

https://doi.org/10.21435/tl.299

luokkana uittamalla heidät lautalla merelle" (Platonov 1989, 122). Innokas sosialisti puolestaan saattaa puhua porvareista, että nämä "tulee panna jokainen sosialismin suolaan, jotta kapitalismin nahka hänestä irtoaisi ja sydän kääntäisi huomionsa siihen elämän lämpöön, joka hehkuu luokkataistelun nuotion ympärillä" (Platonov 1989, 76). Tavallisiin tuotantoromaaneihin nähden Platonovin *Montulle* samoin kuin hänen muullekin tuotannolleen on ominaista epätavallinen kieli, joka tuottaa kääntäjille huomattavia vaikeuksia.

Saksassa teollisuusromaanin kehitys sai jossain määrin toisenlaisen luonteen. Franz Jungin (1888–1963) romaani *Gequältes Volk* (1927) tosin kuvaa työläisten asemaa hieman samaan tapaan kuin edellä mainitut venäläiset teokset, korostaen kuitenkin työläisten huonoa asemaa. Teoksella oli alaotsikko *Ein oberschlesischer Industrieroman* (Ylä-sleesialainen teollisuusromaani), joka siis yhdisti sen teollisuusromaanin lajiin. Yläsleesialaisuus yhdisti sen myös kotiseuturomaaniin (*Heimatroman*), jolla on saksalaisella kielialueella pitkät perinteet (vrt. edellä Gotthelf 1850). Ylä-Sleesia oli otollinen kuvauksen kohde yhtäältä, koska ensimmäisen maailmansodan jälkeen oli noussut esiin kysymys siitä, pitäisikö väestön jäädä Saksan vai Puolan yhteyteen ja toisaalta, koska alue oli merkittävä hiilikaivostensa ja teollisuutensa takia.[28]

Kiintoisimman saksalaisen esimerkin muodostaa kuitenkin Karl Aloys Schenzingerin (1886–1962) tuotanto. Schenzinger oli koulutukseltaan lääkäri, kuten eräät muutkin tuon ajan saksankieliset kirjailijat (Hans Carossa, Alfred Döblin ja Arthur Schnitzler). Schenzinger sai kuitenkin jälkimaailman silmissä kyseenalaisen maineen propagandistisella romaanillaan *Der Hitlerjunge Quex* (1932). Mutta hänen tyypillisintä tuotantoaan 1930-luvulla olivat *Anilin* (1936, suom. *Aniliini. Romaani Saksan väri- ja lääketeollisuudesta*, 1942) ja *Metall* (1939), joissa hän saattoi hyödyntää kemian ja lääketieteen koulutustaan. Schenzinger oli sodan jälkeen muutaman

28 On kiinnostavaa, että suomalainen matkailija, V. A. Koskenniemi, oli *Iltalehteen* 4.8.1921 kirjoittamassaan matkakirjeessä kiinnittänyt huomiota Ylä-Sleesian tilanteeseen ja merkitykseen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

vuoden julkaisukiellossa natsiyhteyksiensä takia, mutta hän saattoi jatkaa tuotantoaan vuonna 1950 romaanilla *Atom*, jota seurasivat *Bei I. G. Farben* (1951), *99 % Wasser – Roman des Unentbehrlichen* (1956) ja *Magie der lebenden Zelle* (1957), jotka kaikki osoittautuivat varsin suosituiksi.

Schenzingerin romaanien taustana on syytä muistaa kemian voimakas kehitys Saksassa. Sillä oli perinteitä jo Justus von Liebigin (1803–1873) päivistä, ja se huipentui ennen toista maailmansotaa useiden saksalaisten tiedemiesten saamiin Nobelin palkintoihin. Schenzingerin romaanit ovat eräänlaisia historiallisia ja dokumenttiromaaneja, joissa esiintyy lukuisia historiasta tunnettuja tiedemiehiä. *Metall*-romaani jakautuu viiteen osaan, jotka on nimetty metallien mukaan: Kulta, Hopea, Rauta, Alumiini ja Magnesium. Kussakin luvussa tuodaan esille kyseisen metallin kanssa tekemisissä olleita tutkijoita ja missä metallia on erityisesti tarvittu. *Aniliinin* Indigo-jaksossa kuvataan esimerkiksi Ludwigshafenin kaupunginvaltuuston istuntoa 28.5.1865, jolloin tehdään päätös tehtaan rakentamisesta. Tarkkoja tietoja annetaan myös tehtaiden kehityksestä ja toiminnasta:

> Ludwigshafenin aniliinitehtaiden työläisten lukumäärä on kasvanut kolmestakymmenestä kahteentuhanteen. Muutamissa vuosissa vuotuinen hiilentarve oli lisääntynyt neljästätuhannesta tonnista sataan tuhanteen, ja rakennusten pinta-ala oli paisunut kuusinkertaiseksi. Kehitys kävi samoin Elberfeldin ja Höchstin tehtaissa. Berliiniin oli perustettu ”Agfa”. Uusia tehtaita oli syntynyt Griesheimiin, Uerdingeniin ja kaikkialle muuanne. Ne olivat työn noidankattiloita, joista kitkerät sumupilvet ja leijailevat savut eivät hetkeksikään hävinneet. Niin syntyi tonneittain väriaineita, joita vielä äsken oli ollut ainoastaan gramman murto-osa kemistien koeputkessa, aniliinin johdannaisia, fuksiinia ja muita violettivärejä, sinisiä ja vihreitä erityislajeja, resorsiinivärejä, safranineja, auramiinia ja rodaniinia, eosiinia ja vasta keksittyä metyleenisinistä. (Schenzinger 1942, 328–329.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

Numeroita ja kemian sanastoa sisältävää tekstiä elävöittää ilmaus ”työn noidankattilat”. Mitenkään täysin huumoriton kirjoittaja Schenzinger ei ole. *Aniliinissa* on esimerkiksi jakso, jossa erään henkilön soittama Wagnerin musiikki kirvoittaa kommentin ”Siltä kuuluukin. Juuri niin sekapäiseltä. Juuri niin inhottavalta” ja kesken Isolden lemmenkuoloa alkaa kuulua laulu ”Herr von Rodenstein” – kyseessä on Victor von Scheffelin 1800-luvulla kirjoittama juomalaulu. (Schenzinger 1942, 293.)

Schenzingerin teoksissa on samantapaisia asetelmia kuin professoriromaanin yhteydessä mainitussa C. W. Ceramin teoksessa *Götter, Gräber und Gelehrte*, joskin Schenzingerin teokset ovat lähempänä romaanilajia. Schenzingerin unohduksiin jäämisen syynä on varsinkin se, että nykyään on monia muita tieteen popularisoinnin muotoja, puhumattakaan yleisen tiedonsaannin helppoudesta hakukoneiden ansiosta.

Ehkä kaikkein merkittävin taideteos, joka liittyi teollisuuteen, löytyy kuitenkin Saksasta draaman alalta. Georg Kaiserin (1878–1945) *Gas I-II* (1917–1919) on saksalaisen ekspressionismin merkkiteoksia. Teos kuvaa konfliktia konservatiivisen insinöörin, liberaalin tehtaanomistajan ja työläisten välillä. Tapahtumat on sijoitettu tehtaaseen, jossa valmistetaan kaasua. Draamassaan Kaiser julistaa ”uuden ihmisen” (*der neue Mensch*) teemaa. (Orsmaa 1976, 42–45.)[29]

Teollisuuden kehitys pantiin Suomessa merkille monin tavoin taiteissa. Tehtaita ja niiden työläisiä kuvattiin sotien välisen ajan kirjallisuudessa ilman, että varsinaisesti olisi syytä puhua teollisuusromaanista. Tällaisia teoksia ovat Toivo Pekkasen *Tehtaan varjossa* (1932) ja Tyyne-Maija Salmisen *Tehtaantyttö* (1934). Edellinen on nuoren tehdastyöläisen kasvun kuvaus, jälkimmäinen yleistä tehdastyöläisen elämän kuvausta.[30] Musiikin alalta voidaan mainita

29 Ks. Orsmaa 1976, 42–45. Kaiserin *Kaasua*-draamaa esitettiin myös Suomessa huomiota herättävästi, ks. Orsmaa 1976, 110–111. Suomessa on esitetty myös Ernst Tollerin *Koneittenmurskaajat*-näytelmää; Orsmaa 1976, 109–110.

30 Ks. Palmgren 1989, 140–142, 170–173.

https://doi.org/10.21435/tl.299

modernistisäveltäjä Ernst Pingoud'n *Tehtaat*, joka on osa hänen orkesterisarjaansa *Suurkaupungin kasvot*.

Teollisuuden kehitys heijastui myös kuvataiteessa 1920- ja 1930-luvuilla. Siinä missä Neuvostoliitossa valtion virallisen sosialistisen realismin merkeissä kuvattiin tehtaita, Suomessa oli innoittajana kapitalismi: tehtaita esittäviä maalauksia tilasivat etenkin suuret metsäyhtiöt, jotka tilasivat myös johtajiensa muotokuvia. Kuvataide oli jo pitkään ollut saman aiheen parissa: Hugo Simbergin etsaus *Kymintehdas* (osa laajemmasta grafiikkasarjasta) on vuodelta 1900 ja A. W. Finchin öljymaalaus *Öinen tehdasnäkymä* 1910-luvulta. (Ilvas 2008, 130–131.)[31] Tehtaita kuvasivat maalauksissaan etenkin Eero Järnefelt (*Läskelän tehdas*, 1921), Verner Thomé (*Kymintehdas*, 1932) ja Santeri Salokivi (*Voikkaan tehdas*, 1937). Muutamissa maalauksissa, kuten Thomén *Kymintehtaassa* ja Salokiven *Voikkaan tehtaassa*, tehdas on tosin suorastaan sivuosassa luonnonmaiseman ollessa hallitsevassa asemassa. Sen sijaan Yrjö Forsénin *Sellutehtaassa* (1927) tehdas on maalauksen keskiössä, mutta toisaalta huomio kiinnittyy myös sinivalkoiseen taivaaseen.[32]

Näiden taiteellisesti korkeatasoisten teosten ohella myös varsinainen teollisuusromaani ilmestyi Suomen kirjallisuuteen. Vuonna 1935 ilmestyi Erkki Ilmarin (1902–1945) *Kaukopää*, joka alaotsikkonsa mukaan on juuri teollisuusromaani. Se käsitteli Imatralla sijaitsevan Kaukopään tehtaan rakentamista. Teos julkaistiin tavallaan tehdasta esittelevänä juhlakirjana. Gummeruksen kustantamasta kirjasta oli nahkakantinen versio, jonka kannessa ja selkämyksessä oli kullanvärinen, tehdasta modernistiseen tyyliin kuvaava vinjetti. Mutta teoksessa oli myös Kaukopään alueen kartta ja 25 kokosivun valokuvaa. Ensimmäinen valokuva esitti valmista tehdasta

31 Simbergin etsaussarja liittyi adressiin, jonka Kymin tehtaan henkilökunta luovutti vuonna 1901 kauppaneuvos Erik Dahlströmille, ks. Kruskopf 2010, 126.

32 Tehdasaiheisista suomalaisista maalauksista ks. Valjakka 2009, 81–87, 96–98. Valjakka on teoksessaan käsitellyt myös metsäyhtiöiden johtajien muotokuvia. Kuvataide ei ole unohtanut tehtaita myöhemminkään. Simo Hannulan etsaussarja vuodelta 1957 kuvaa selluloosan ja paperinvalmistuksen vaiheita, Tuulikki Pietilän litografia *Tehdastyöläisiä* on vuodelta 1954; ks. Kruskopf 2010, 126–132.

https://doi.org/10.21435/tl.299

viimeisen kuvan ollessa ilmavalokuva tehdasalueesta. Väliin sijoittuvista valokuvista ensimmäinen esittää Enso-Gutzeitin hallintoneuvoston kokousta, jossa tehtiin päätös tehtaan rakentamisesta. Kuvassa on kahdeksan metsäherraa, pöydän päässä yhtiön toimitusjohtaja, vuorineuvos V. A. Kotilainen ja hallintoneuvoston puheenjohtaja, Metsähallituksen pääjohtaja (sittemmin Suomen pääministeri) A. K. Cajander. Muut valokuvat kuvaavat pääasiallisesti rakennustyön eri vaiheita.[33] Sellaisenaan teoksella on myös dokumenttiromaanin luonnetta.

Kaukopäässä annetaan monenlaista historiallista informaatiota rakentamisen eri vaiheista. Niinpä kun on ensin todettu, että itse tehdasrakennuksen rakentaisi ulkopuolinen rakennuttaja, selvitetään, mikä osuus yhtiöllä itsellään oli:

> Tornator [Enso-Gutzeitin omistama metsäyhtiö] pystyttäisi itse asumukset, ja Salpausselän itäpään hiekkaan alkoivat miehet kaivaa perustuksia kahdellekymmenellekahdelle työväenrakennukselle, joista jokaiseen majoittuisi kaksi perhettä, ja kahdeksalle mestariasumukselle viittätoista perhettä varten; ylimestari asuisi talossaan yksin. Tehtaasta pohjoiseen, Saimaan jyrkälle rantatievalle, määriteltiin paikat insinöörinasumuksia varten. Uusasiallisuus antoi sävyn näittenkin rakennusten piirustuksille, ja rakennustekniikan ”viimeiset sanat” tahdottiin niissä toteuttaa ensonit-eristyksineen, ”rotankestävine” perustuksineen ja keittiöineen, jotka rakentaja niihin kuuluvine monine kaappeineen ja pöytineen kalusti valmiiksi. (Ilmari 1935, 34.)[34]

Vuonna 1938 ilmestyi Erkki Ilmarin toinen teollisuusromaani *Takojat – romaani vanhasta rautaruukista*. Se on omistettu vuorineuvos Albert Lindsay von Julinille: ”Kunnioituksen ja kiitollisuuden tuntein pyytää tekijä omistaa tämän vaatimattoman teoksensa miehelle,

33 Erkki Ilmarin romaanissa ei missään kohdin sanota, kuka oli teoksen valokuvat ottanut. Palmgrenin tutkimuksen (1989) kuvaliitteessä oleva näyttävä valokuva Kaukopään alueesta on Otso Pietisen ottama.

34 Erkki Ilmarin *Kaukopäästä* ks. myös Palmgren 1989, 174–179.

https://doi.org/10.21435/tl.299

jonka koko elämäntyö on ollut uhrausta Suomen rauta- ja metalliteollisuuden hyväksi", todetaan omistuksessa.[35] *Takojat* lienee ainoa suomalainen vuorineuvokselle omistettu romaani ja sellaisenaan erikoislaatuinen romaanilajin ja suurkapitalismin liiton ilmentymä. Päinvastoin kuin kirjailijan omaa aikaa kuvaava *Kaukopää*, *Takojat* sijoittui joidenkin vuosikymmenten takaiseen menneisyyteen. Siinä myös esiintyy historiasta tunnettuja hahmoja esimerkiksi rautatiehankkeen yhteydessä:

> Agaton Meurmanin siirryttyä kannattamaan itäistä ratasuunnitelmaa oli jo paljon voitettu, sillä tuolla jöröjukalla oli suuri sananvalta säädyssään. Mutta lopullisesti voitto tuli selväksi, kun itse Snellmankin asettui puoltavalle kannalle. Tosinhan hän ei enää istunut hallituksessa valtiovarainhoitajan tärkeällä paikalla, mutta taloudellisissa asioissa hän edelleen oli maan suurin auktoriteetti. (Ilmari 1938, 95.)

Luonnollisesti huomiota on kiinnitetty tehdasrakennukseen ja koneisiin – esimerkiksi seuraavaan tapaan:

> Valmistumassa oleva Siemens-Martin-uuni törrötti uhkaavan suurena, neliömäisenä ja lujana kuin linnoitus, ikään kuin katsellen ympäristöään kolmella luukuttomalla uuniaukollaan. Valssirakennelman ylle oli pystytetty tilapäinen katos suojaamaan sateelta sen järeitä, mutta herkkäpintaisia metalliosia, ja lujat pukit nostotaljoineen harottivat kuin jättiläislinnut. (Ilmari 1938, 142.)

Kaunokirjallista luonnetta esitykselle antavat tässä tapauksessa Ilmarin käyttämät vertaukset.

Kuten invaasioromaanin myös teollisuusromaanin kohdalla voidaan havaita, miten laji voi yksittäistapauksissa kokea uudestisyntymän. Niinpä Italiassa on vuonna 1962 ilmestynyt Paolo Volponin (1924–1994) romaani *Memoriale* (1962), josta on käytetty ni-

35 Vuorineuvos Albert Lindsay von Julin (1871–1944) oli Fiskarsin toimitusjohtaja.

https://doi.org/10.21435/tl.299

mitystä *romanzo industriale* (teollisuusromaani). Teosta tuskin voi pitää teollisuusromaanina samassa mielessä kuin edellä käsiteltyjä, sillä siinä on lähinnä esillä yksilön eksistentiaalinen asema teollistuneessa yhteiskunnassa. Samantyyppisiä teoksia ilmestyi Italiassa muitakin. Englannissa puolestaan ilmestyi vuonna 1988 David Lodgen humoristinen romaani *Nice Work*. Kun Lodge oli aikaisemmin tullut tunnetuksi yliopistoromaanistaan *Small World*, mainoksissa voitiin sanoa, että hän oli siirtynyt yliopistoromaanista (*campus novel*) teollisuusromaaniin (*industrial novel*). Romaani, jonka taustana on rouva Thatcherin talouspolitiikka, on kylläkin sidoksissa myös yliopistoon, sillä romaanissa yksi yliopiston tutkijoista lähetetään erään projektin puitteissa työskentelemään tehtaassa ja naispuolinen päähenkilö tutkii juuri teollisuusromaaneja.

Suomessa ilmestyi vuonna 1958 rakennusmestari Kalle Päätalon (1919–2000) esikoisromaani *Ihmisiä telineillä*. Vaikka tuotantoromaanin nimitystä siitä ei olekaan käytetty, se on silti tämän lajin varsin tyypillinen edustaja – puhumattakaan siitä, että Päätaloa itseään voitaisiin pitää kirjallisuuden alan stahanovilaisena mallityöläisenä. Romaanin kymmenenteen painokseen kirjoittamissaan alkusanoissa Päätalo (1994, 3) totesi teoksen olevan romaani rakennustyömaasta mutta myös työnteosta. Päinvastoin kuin Platonovin yleisproletaarinen talo, Päätalon kuvaama, työläisten Mammonalinnaksi kutsuma talo etenee suunnitelmien mukaan harjannostajaisiin ja sitten valmiiseen taloon asti, vaikka välillä onkin vaikeuksia:

> Kun Mammonalinnan rakennustyömaa jäi keväällä yllättävän vaikeatöiseksi muodostuneen perustustyön aikana jälkeen aikataulustaan, ei välimatkaa enää missään vaiheessa ollut jaksettu kuroa kiinni. Tätä karkulaista – aikataulua – olivat Mammonalinnan työnjohtajat yrittäneet kaikilla keinoilla tavoittaa. He olivat tehneet sen perään joskus yllättäviä, rajuja törmäilyjä: teettäneet ylitöitä ja riehuneet itse ensimmäisinä sellaisissa työkohteissa, joiden nopea selvittäminen joudutti koko työmaan eteenpäin viemistä. (Päätalo 1994, 399.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

Ihmisiä telineillä perustuu varsin tarkkaan ja asiantuntevaan rakennustyömaan ja rakennusvaiheiden tuntemukseen, mutta myös työläisten henkilösuhteet on huomioitu eivätkä alkoholi ja seksikään loista täysin poissaolollaan.

Vuonna 1965 ilmestyi Ensi Niinivaaran (1915–1978) romaani *Teräsloimujen laakso*, jonka tapahtumat sijoittuvat Vuoksenlaaksoon ja jossa kuvataan teräksen valmistusta sekä työläisten elämää ja siihen liittyviä ongelmia. Vielä vuonna 2015 ilmestyi omakustanteena romaani *Y-sukupolven sellunkeittäjät*, joka alaotsikkonsa mukaan on ”moderni teollisuusromaani”. Kirjoittajana oli metsäteollisuuden palveluksessa toiminut diplomi-insinööri Aki Saarinen. Modernina teollisuusromaanina voidaan pitää myös Mauri Sariolan (1924–1985) teosta *Maailman pitkä sivu* (1961), jossa kerrotaan puunjalostustehtaitten rakentamisesta suomalaisin voimin ensin Englantiin ja sitten Turkkiin. Edellisen rakentamista johtaa insinööri, jonka toimintaa on rakennuttajan toivomuksesta toinen insinööri lähetetty tarkkailemaan ja arvioimaan; tämä toinen toimii sitten Turkkiin rakennettavan tehtaan rakennustyön johdossa. Myöhemmin ovat eräät keskeiset kirjailijat, kuten Paavo Haavikko ja Antti Tuuri, kirjoittaneet yrityshistoriikkeja antamatta niille romaanin muotoa. Pääasiallisesti yrityshistoriikit ovat kuitenkin olleet ammattihistoriantutkijoiden käsialaa.[36]

Unohduksen syyt

Edellä käsiteltyjen lajityyppien ja niihin kuuluvien yksittäisten teosten (pääasialliseen) unohdukseen on ollut vaikuttamassa useita tekijöitä. Yksi syy on yksinkertaisesti se, että kirjoittajat ovat olleet kaunokirjailijoina toisarvoisia kykyjä ja itse asiassa ryhtyneet kirjoittamaan romaaneja virkatyönsä ohella. Professoriromaanin kohdalla unohdukseen on ollut vaikuttamassa tietoaineksen suuri

36 Aikoinaan Olavi Paavolaiselle tarjottiin Oy Strömberg Ab:n historiikin kirjoittamista; hän ei kuitenkaan ottanut työtä vastaan.

https://doi.org/10.21435/tl.299

osuus. Toisinaan oli jopa niin, että kaunokirjallinen muoto palveli tiedollisia tarkoituksia. Tälle eräänlaiselle aikansa tiedon populaarisoinnille on sittemmin löytynyt muita keinoja, joten opettavalle professoriromaanille ei enää ole ollut tarvetta.

Eräiden alalajien tai lajityyppien ja niihin kuuluvien teosten kohdalla unohduksen syynä on ollut voimakas aikasidonnaisuus. Esimerkiksi ensimmäistä maailmansotaa edeltävinä vuosina ja sodan aikana tunnettiin voimakkaana vieraan vallan maahantunkeutumisen uhka. Historiallisen tilanteen muututtua teokset on aikasidonnaisina unohdettu. Mutta nimenomaan invaasioromaani on osoittautunut lajina elinvoimaiseksi: on tullut uusia uhkatilanteita, joihin kirjailijat ovat teoksillaan reagoineet. Teollisuus- ja tuotantoromaanin kohdalla kyse on myös ollut aikasidonnaisen ilmiön kuvaamisesta. Teoksissa kuvattiin maailmansotien välisen ajan teollistumista: Neuvostoliitossa raskasta metalliteollisuutta, Saksassa kemianteollisuutta ja Suomessa puunjalostusteollisuutta. Eri teollisuudenhaarojen kaunokirjallinen kuvaaminen ei enää ole kiinnostavaa, vaikka yksittäiset keksinnöt voivat tarjota edelleen otollista materiaalia. Ihailtujen teknisten saavutusten vaatimat ihmisuhrit ovat kuitenkin tarjonneet uusia aiheita. Invaasion uhka on puolestaan ollut jatkuvasti ilmassa ja siitä on jatkuvasti esimerkkejä, mutta se on tuottanut jo pitkään enemmänkin viihdekirjallisuutta, jonka yksittäiset edustajat ovat aikansa huomiota herätettyään vaipuneet unohduksiin.

Kyseessä olevat romaanin alalajit eivät ole päässeet romaanilajin kaanoniin, jolloin niillä on ollut suurempi vaara jäädä unohduksiin, etenkin kun monet teoksista ovat olleet toisarvoisten kirjallisten kykyjen luomuksia; tällaisten kirjailijoiden muutkin teokset on unohdettu. Toisaalta esimerkiksi Neuvostoliitossa, jossa epäilemättä oli kyvykkäitä ja ammattitaitoisia kirjailijoita Gladkovin ja Leonid Leonovin tapaan, vallitsevat poliittiset ja taiteelliset normit, sosialismi ja sen vaatima sosialistinen realismi, olivat kahlitsemassa luovuutta.

Mikäli kirjallisuushistoria ylipäätään voi osoittaa jotain säännönmukaisuutta, ainakin se osoittaa sen, että kuolleeksi julistettu

https://doi.org/10.21435/tl.299

laji voi aina syntyä uudestaan ja kokea uuden tulemisen, vaikkakin jollakin tavalla muuttuneessa muodossa. Juuri invaasioromaani on siitä esimerkki. Samaten jo unohdettu teos voidaan nostaa myöhemmin uudestaan esille. Ei myöskään ole syytä jättää huomiotta sitä toisinaan suurtakin merkitystä, mikä unohdettuihin lajityyppeihin kuuluneilla teoksilla on omana aikanaan ollut. Oma kiinnostava ilmiönsä on ollut lajityyppejä parodioivat teokset, joista edellä esimerkkinä mainittiin Platonovin *Monttu* tai niiden humoristiset versiot, kuten Paasilinnan *Ruotsin kesähyökkäys Suomeen*. Tällaiset teokset voivat uudistaa lajia ja pitää sitä elinvoimaisena.

Lähteet

Kaunokirjallisuus

Becker, W. A. 1838: *Gallus oder Römische Szenen aus der Zeit Augusts, zur genaueren Kenntniss des römischen Privatlebens*. Leipzig: Friedrich Fleischer.

Becker, W. A. 1840: *Charikles. Bilder altgriechischer Sitte, zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens*. Leipzig: Friedrich Fleischer.

Blink, Carl 1912: *Kustaa Vaasa ja hänen aikalaisensa. Historiallis-romanttinen kuvaus. II Aurinko laskee*. Suomentanut Maila Talvio. Helsinki: Otava.

Drake, Erik [Nils Hydén] 1902: *Med vapen i hand. Romantiserad skildring af vårt kommande krig*. Stockholm: Weijmers bokförlag.

Drake, Erik [Nils Hydén] 1906: *Taistelussa vapauden ja oikeuden puolesta. Kuvauksia vallankumousliikkeestä Venäjällä*. Suomentanut Toimi Juuti. Pori: Otto Andersin.

Ebers, Georg 1879: *Eine Ägyptische Königstochter. Historischer Roman 1–3*. Achte Auflage. Stuttgart und Leipzig: Druck und Verlag von Eduard Hallberger.

Ebers, Georg 1881: *Homo sum. Romaani*. Suomentanut Kuusikko. Helsinki: Waldemar Churberg'in romani-kirjasto.

Ebers, Georg 1901: *Egyptin kuninkaantytär. Historiallinen romaani*. Suomentanut Kaapo Murros. Oulu: Kalevan kirjapaino.

Ebers, Georg s.a.: *Serapis. Historischer Roman*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

Gladkov, Fjodor 1945: *Sementti*. Suomentanut Elsie Resch. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Smia.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Gobsch, Hanns 1932: *Euroopan tuho 1934: näky.* Suomentanut Werner Anttila. Hämeenlinna: Karisto.
Gotthelf, Jeremias [Albert Bitzius] 1857 [1850]: *Die Käserei in der Vehfeude*. Gesammelte Schriften 20. Bd. Berlin: Julius Springer.
Hydén, Nils 1908: *Under sönderskjutna fanor. Romantiserade skildringar från Finlands sista strid.* Stockholm: Ol. Hansens Bokförlags Aktiebolag.
Ilmari, Erkki 1935: *Kaukopää. Teollisuusromaani*. Jyväskylä – Helsinki: K. J. Gummerus Osakeyhtiö.
Ilmari, Erkki 1938: *Takojat. Romaani vanhasta rautaruukista*. Jyväskylä: K. J. Gummerus Osakeyhtiö.
Karimo, Aarno 1926: *Kohtalon kolmas hetki. Suomen ja Venäjän sota vv. 1967–68*. Helsinki: Holger Schildtin kustannusosakeyhtiö.
Mellin, G. H. 1875: *Sveriges sista strid. Fantastiskt nattstycke*. Fjerde upplagan. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
Oleša, Juri 1967: *Kateus*. Suomentanut Esa Adrian. Porvoo: WSOY.
Paasilinna, Arto 1997: *Operaatio Finlandia. Ruotsin kesähyökkäys Suomeen*. Helsinki: Gummerus.
Platonov, Andrei 1989: *Monttu. Juveniilimeri*. Suomentanut Ulla-Liisa Heino. [Helsinki:] SN-kirjat.
Päätalo, Kalle 1994: *Ihmisiä telineillä*. Kymmenes painos. Jyväskylä – Helsinki: Gummerus.
Saarikoski, Pentti 1962: *Mitä tapahtuu todella? Runoja*. Helsinki: Otava.
Saarisalo, Aapeli 1929: *Astarten uhri. Historiallinen kertomus kolmen vuosituhannen takaa*. Porvoo: WSOY.
Schenzinger, Karl Aloys 1942: *Aniliini. Romaani Saksan väri- ja lääketeollisuudesta*. Suomentaneet N. E. Puranen ja E. I. Puranen. Porvoo: WSOY.

Tutkimus- ja muistelmakirjallisuus

Ahlund, Claes 2003a: Den svenska invasionsberättelsen – en bortglömd litteratur. – *Tidskrift för litteraturvetenskap* 3/2003 s. 82–103.
Ahlund, Claes 2003b: En mental militarisering. Den svenska litteraturen före och under första världskriget. – *Samlaren* 2003 s. 134–157.
Ahlund, Claes 2012: Rats and anthills. Teoksessa Ahlund, Claes (toim.) *The First World War in the Scandinavian Spy Novel. Scandinavia in the First World War. Studies in the War Experience of the Northern Neutrals*. Lund: Nordic Academic Press. 109–127.
Brians, Paul 1987: *Nuclear Holocausts: Atomic War in Fiction, 1895–1984*. Kent: The Kent State University Press.
Clarke, I. F. 1966: *Voices Prophesying War 1763–1984*. London: Oxford University Press.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Dahlbom, Taika 2024: Venäjä hyökkää Suomeen tulikuumassa jännärissä. – *Helsingin Sanomat* 15.8.2024.
Ekonen, Kirsti 2011: Stalinin varjossa: 1930–1960. Teoksessa Ekonen, Kirsti – Turoma, Sanna (toim.) *Venäläisen kirjallisuuden historia*. Helsinki: Gaudeamus. 481–565.
Engman, Max 2007: *Raja. Karjalankannas 1918–2020*. Helsinki: WSOY.
Friedell, Egon 1945: *Uuden ajan kulttuurihistoria. Eurooppalaisen sielun kriisi mustasta surmasta maailmansotaan asti. Kolmas osa: Romantiikka ja liberalismi. Imperialismi ja impressionismi*. Toinen painos. Suomentanut Erik Ahlman. Porvoo: WSOY.
Frosterus, Sigurd 1915: *Moderna vapen. Deras uppkomst och utveckling*. Borgå: Holger Schildts förlag.
Hjelt, Arthur 1929: *Helsingistä Siinaille*. Helsinki: Otava.
Höglund, Johan A. 1997: *Mobilising the Novel. The Literature of Imperialism and the First World War*. Väitöskirja. Uppsalan yliopisto.
Ilvas, Juha 2008: *Meidän kuvamme – maa ja kansa*. Helsinki: SKS.
Immonen, Kari 1987: *Ryssästä saa puhua… Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918–39*. Helsinki: Otava.
Johnston, Harald Whetstone 1903: *The Private Life of the Romans*. Chicago: Scott, Foresman and Company.
Kallio, V. J. 1939: *Fennica-kirjallisuuden salanimiä ja nimimerkkejä vuoteen 1885*. Helsinki: SKS.
Karemaa, Outi 1998: *Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä. Venäläisviha Suomessa 1917–1923*. Bibliotheca historica 30. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Kolula, Aira 1945: Herra Oblomovista Zoja Kosmodemjanskajaan. Ihminen Neuvostoliiton tapausten vyöryssä kaunokirjallisuuden kuvaamana. – *Työläisopiskelija* 7/1945 s. 182–183.
Kruskopf, Erik 2010: *Valon rakentajat. Suomalaista kuvataidetta 1940–1950-luvuilta*. Helsinki: SKS.
Lindqvist, Sven 1999: *Nu dog du. Bombernas århundrade*. Stockholm: Albert Bonnier Förlag.
Maguire, Robert A. 1968: *Red Virgin Soil. Soviet Literature in the 1920's*. Princeton: Princeton University Press.
Moretti, Franco 1998: *Atlas of the European Novel 1800–1900*. London: Verso.
Nabokov, Vladimir 1969: *Nikolai Gogol*. Toinen painos. Suomentaneet Eila Pennanen ja Juhani Jaskari. Jyväskylä: Gummerus.
Obatnin, Gennadi 2012. Two Hundred Years of Poshlost': A Historical Sketch of the Concept. Teoksessa Alapuro, Risto – Mustajoki, Arto – Pesonen, Pekka (toim.) *Understanding Russianness*. London: Routledge. 183–209.
Orsmaa, Taisto-Bertil 1976: *Teatterimme käänne. Ekspressionismi suomalaisessa teatterissa*. Helsinki: Gaudeamus.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Palmgren, Raoul 1989: *Kaupunki ja tekniikka Suomen kirjallisuudessa. Kuvauslinjoja ennen ja jälkeen tulenkantajien*. Helsinki: SKS.
Riikonen, Hannu 1978: *Die Antike im historischen Roman des 19. Jahrhunderts. Eine kulturhistorische Untersuchung*. Commentationes Humanarum Litterarum 59. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
Riikonen, H. K. 2003: Topelius och Starbäck. Jämförande synpunkter. Teoksessa Andersen, Hadle Oftedal (toim.) *Romanen og historia. Med bidrag frå seks nordiske forfattarar*. Meddelanden från avdelningen för nordisk litteratur nr 12. Helsingfors: Helsingfors Universitet. 81–93.
Riikonen, H. K. 2019: *Fältskärns berättelser* i förhållande till 1800-talets historiska roman. Teoksessa Forssell, Pia – Herberts, Carola (toim.) *Författaren Topelius – med historien mot strömmen*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. 43–70.
Saarisalo, Aapeli 1975: *Rymättylän räätälin poika. Silakkapitäjästä suureen maailmaan*. Toinen painos. Porvoo: WSOY.
Salmi, Hannu 1996: *”Atoomipommilla kuuhun!” Tekniikan mentaalihistoriaa*. Helsinki: Edita.
Salonen, Armas 1949: Näkökohtia Mesopotamian historiaan liittyvien romaanien kirjoittajille. – *Valvoja* 1949 s. 353–356.
Sevänen, Erkki 2014: Sosiaalinen romaani, yhteiskuntaromaani ja niiden lajisukulaiset kirjallisuushistorian ja nykykirjallisuuden kerrostumana. – *Joutsen / Svanen* 2014 s. 48–73.
Stewart, Timo R. 2022: *Luvatun maan lumo. Israelin kristityt ystävät Suomessa*. Helsinki: Gaudeamus.
Tarkiainen, Kari 1986: *Se vanha vainooja. Käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen*. Historiallisia tutkimuksia 132. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Tarkiainen, Kari 2022: *Moskovalainen. Ruotsi, Suomi, Venäjä 1478–1721*. Historiallisia tutkimuksia 286. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Topelius, Zacharias 1923: *Elämäkerrallisia muistiinpanoja*. Julkaissut Paul Nyberg, suomentanut Helmi Krohn. Helsinki: Otava.
Valjakka, Timo 2009: *Modernin kahdet kasvot*. Helsinki: SKS.
Viljanen, Lauri1935: Ylevää ajanvietettä. (Arvostelu Eino Railon romaanista *Kuin uni ja varjo*). – *Helsingin Sanomat* 20.10.1935 s. 12.
Wacklin, Saga 1966: Sata muistelmaa Pohjanmaalta. Suomentanut Katri Ingman-Palola. Johdannon kirjoittanut Aimo Halila. Toinen painos. Porvoo: WSOY.
Wirtén, Per 2013: *Herbert Tingstens sista dagar. Berättelsen om ett liv*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
Zelinski, Korneli 1968: *Neuvostokirjallisuus. Ongelmia ja ihmisiä vallankumouksesta nykypäiviin*. Suomentanut Ulla-Liisa Heino. Porvoo: WSOY.

https://doi.org/10.21435/tl.299

II

Kirjailijoita kaanonin reunoilta

https://doi.org/10.21435/tl.299

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kirjan toinen osa keskittyy aktiivisen kulttuurisen muistin ulkopuolelle jääneisiin 1700- ja 1800-lukujen kirjoittajiin niin kauno- kuin tietokirjallisuuden piiristä. Se hahmottaa heidän teostensa vastaanoton ja unohtumisen vaiheiden avulla kaanonin ja historiankirjoituksen rakentumista erilaisten institutionaalisten ja asenteellisten voimien puristuksessa. Osion kirjoittajat osallistuvat sekä kansallisen että kansainvälisen marginaalin valottamiseen niin kaunokirjallisuuden kuin tieteenhistorian kentällä. Kaikki tekstit tarjoavat mahdollisia vastauksia siihen, millaisten prosessien myötä 1700- ja 1800-luvun tekstejä on jäänyt kaanonin ulkopuolelle: unohtumista saattoivat edistää paitsi aikakausiin sitoutuvan korkeakirjallisen maun ja historiallisen kiinnostuksen sovinnainen ja rajallinen kohdistuminen, myös kirjoittajien jollakin tavalla vaikea asema, joka kytkeytyi esimerkiksi maantieteelliseen sijaintiin tai sukupuoleen. Tässä osassa kirjoittajat hahmottavat tutkimuskohteidensa uusista näkökulmista avautuvaa merkitystä kirjallisuus- ja tieteenhistorian edelläkävijöinä.

Osion avaa Erika Pihlin tutkimus unohdetusta suomalaisesta kirjailijasta Volmar Lindmanista (1861–1939) ja hänen melodramaattisista historiallisista romaaneistaan, jotka käsittelivät esimerkiksi Turun linnan renessanssihovia ja myöhäiskeskiaikaisesta kansanballadista tuttua Elinan surmaa. Vastaanoton tutkimukseen kytkeytyvä luku jäljittää Lindmanin unohduksen syitä sanomalehdissä julkaistujen arvostelujen, historiallisen romaanin lajityyppiä koskeneiden kansallisten odotusten ja niin sanotusta

https://doi.org/10.21435/tl.299

”roskakirjallisuudesta” eli ajanvietekirjallisuudesta käydyn aikalaiskeskustelun valossa. Samalla se näyttää, miten historialliset sanomalehdet toimivat polkuna kadonneiden tekstien tutkimiseen. Pihl analysoi kirjallisuuskriitikoiden roolia kirjallisuushistorian, kirjallisen maun ja kaanonin ohjailijoina perehtymällä aikalaiskritiikkeihin, jotka tuomitsivat Lindmanin teokset vähäpätöiseksi viihteelliseksi lukemistoksi ja Lindmanin merkityksettömäksi kirjailijaksi.

Luvun ytimessä on Lindmanin kirjallisen merkityksen uudelleentarkastelu historiallisen romanssin edustajana. Lähestymistapaa ohjaa ajatus tutkijasta menneisyyden aktiivisena tulkitsijana, joka ei ainoastaan analysoi olemassa olevaa tietoa, vaan pyrkii tarvittaessa korjaamaan tai täydentämään sitä. Metodia voidaan kuvata eräänlaiseksi puolustamiseksi tai aktiiviseksi muistamiseksi, jonka avulla tutkija pyrkii luomaan kattavampaa ja oikeudenmukaisempaa kuvaa unohdetun kirjailijan roolista kirjallisuushistoriassa. Tämä ei tarkoita kritiikitöntä ihannointia, vaan pikemminkin tietoisesti valittua näkökulmaa, joka ohjaa huomion niihin kirjailijan tuotannon ulottuvuuksiin, jotka ovat jääneet aikalaiskontekstissa varjoon. Tästä näkökulmasta luku analysoi Lindmanin tuoreeltaan nauttimaa kansansuosiota vastakohtana kriitikoiden rakentamalle epäsuosiolle. Näin hahmottuu kuva kirjailijasta, joka ei sopinut oppineeseen kirjalliseen makuun ja kansalliseen odotushorisonttiin, mutta teki arvokasta työtä yhä suositun viihteellisen historiallisen fiktion tienraivaajana.

Kaunokirjallisuuden rinnalla on historiassa kulkenut monenlaisia asiatekstejä, joiden sitoutuminen käytännön kysymyksiin on voinut olla yksi syy niiden unohtumiseen myöhemmästä historiasta. Ella Viitaniemen kohteena olevat Johan Kraftmanin 1700-luvun jälkipuoliskolla julkaistut kirjoitukset ovat jääneet vähälle huomiolle tieteen historiassa. Luku tarkastelee Kraftmanin kirjallista elämäntyötä osana 1700-luvun tieteellistä ajattelua sekä sitä, millainen vaikutus akateemisessa instituutiossa saavutetulla tai saavuttamatta jääneellä asemalla tai vaikutusvaltaisilla verkostoilla voi olla kirjallisen tuotannon säilymiseen ja leviämiseen. Turun Akatemian professoritkaan eivät olleet ajan tiedemaailman tunnetuimpia tähtiä,

https://doi.org/10.21435/tl.299

mutta Porin triviaalikoulun rehtorina työskennellyt Kraftman teki maatalouden kehittämiseen liittyviä kokeita vielä Turkuakin kauempana eli maatilallaan Ulvilassa. Vaikka hän ei koskaan saavuttanut toivomaansa akateemista asemaa, hän sai silti julki empiirisiin tutkimuksiin perustuvia julkaisujaan ajan ruotsalaisessa lehdistössä. Menetelmällisesti luku nostaa esiin mahdollisuuksia, joilla periferian ja paikallishistorian tutkimus voivat kartoittaa kirjallisen unohtumisen prosesseja erityisesti vilkkaasti kehittyneen valistuksenajan tieteen ja tiedonvälityksen historiassa.

Tieteenteon maailmassa liikkuu myös Jani Hakkaraisen ja Jan Forsmanin luku 1700-luvulla laajasti luetun ranskalaisen ajattelijan Émilie du Châtelet'n kaanonin ulkopuolelle jääneestä filosofisesta työstä. Filosofian historiaa edustava luku keskittyy hänen noin vuonna 1737 kirjoitettuun mutta julkaisemattomaan käsikirjoitukseensa *Vapaudesta* (*De/Sur la liberté*), jonka du Châtelet'n filosofinen yhteistyökumppani ja rakastaja Voltaire lähetti omissa nimissään Preussin kruununprinssille Fredrikille. Nykyään käsikirjoituksen katsotaan olevan joko kokonaan du Châtelet'n käsialaa tai hänen ja Voltairen yhteistyön tuotos. Luvun metodisena näkökulmana tekstiin ja sen unohdukseen on geneettinen kritiikki, joka suuntaa huomion tekstin monisyiseen syntyprosessiin sekä ajattelutyön eri vaiheisiin. Jäljittämällä tekstin syntyhistoriaa kirjeenvaihdon ja käsikirjoitusmerkintöjen avulla kirjoittajat selvittävät Émilien roolia *Vapaudesta*-tekstin synnyssä ja arvioivat sen muotoutumista Ranskan ja Preussin poliittisten ja uskonnollisten kysymysten muodostamassa kontekstissa. Luku havainnollistaa, miten sekä kirjoittajan ajatusten kehittyminen että hallitsijoiden näkemykset voivat muovata yksittäisen tekstin kohtaloa. Samalla se osoittaa, että eri tieteenaloilla on omat kaanoninsa, joiden pariin naiskirjailijoiden tai ajattelijoiden on ollut vaikea päästä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kuin surmaisi päivänkorennon

Volmar Lindmanin historialliset romaanit 1800- ja 1900-luvun vaihteen kirjallisuuskritiikissä

Erika Pihl
https://orcid.org/0000-0002-8976-7042

Helmikuun 19. päivänä vuonna 1939 kuoli Helsingissä pitkän ja tuotteliaan uran tehnyt kirjailija, jota *Hufvudstadsbladet* (27.2.1939) luonnehti hautajaisraportissaan ”yhdeksi maan hiljaisista” (”en av de stilla i landen”). Tuo kirjailija oli Volmar Lindman (s. 1861), turkulaissyntyinen pastorinpoika ja lehtimies. Hän oli puolen vuosisadan aikana (1881–1937) julkaissut ruotsin kielellä kolmetoista runokokoelmaa ja yhdeksän kaunokirjalliseksi laskettavaa proosateosta. *Hufvudstadsbladetin* anonyymi toimittaja viittasi hiljaisuudella saman lehden palveluksessa elämäntyönsä tehneen Lindmanin vaatimattomaan ja ystävälliseen luonteenlaatuun, mutta kuvaus on osuva myös ajateltaessa tämän sittemmin unohdukseen vaipunutta kirjallista uraa. Aikalaiskritiikki tyrmäsi Lindmanin teokset. Hautajaisraportin jälkeen hänen nimensä vähitellen katosi lehdistöstä. Kirjallisuushistoriaan asti se ei koskaan päässyt.

Elinaikanaan Volmar Lindman oli tuttu hahmo Varsinais-Suomen ja Helsingin seudun ruotsinkielisten sanoma- ja aikakauslehtien lukijoille. Hänen runojaan ja paikallishistoriallisia muistelmiaan ilmestyi kymmenissä eri julkaisuissa, joiden joukossa olivat esimerkiksi *Åbo Underrättelser* (1824–) sekä jo lopetetut *Veckans Krönika* (1904–1923) ja *Åbo Tidning* (1882–1906).[1] *Hufvudstadsbladetin*

1 Lindman itse arvioi, että lehdissä julkaistut runot ja kirjoitukset mukaan lukien hänen kirjallinen tuotantonsa kattoi 1840 runoa ja noin 1000 proosatekstiä (*HBL* 14.3.1933). Hänen kirjamuodossa ja lentolehtisinä painettuun proosaansa kuuluu kaunokirjallisuuden lisäksi opas kirjeiden laatimiseen (*Ny brefställare för Finland*, 1891) sekä runsas valikoima eläinten hyvinvointia koskevia kirjoituksia.

https://doi.org/10.21435/tl.299

laatimassa muistokirjoituksessa (20.2.1939), jonka julkaisivat myös *Svenska Pressen* (20.2.1939) ja *Suomen Lehdistö* (1.3.1939),[2] nostettiin esiin Lindmanin mittava työura lehden toimittajana ja oikoluvun päällikkönä vuosina 1889–1931 sekä hänen ahkera toimintansa eläinsuojeluyhdistyksissä.[3] Eläinsuojelutyön ohella kirjallisuus mainittiin Lindmanin toisena suurena elämäntehtävänä. Tälle polulle hän pyrki jo varhain: ensimmäisen runokokoelmansa *Skuggor och dagrar* (1881) Lindman julkaisi omakustanteena vain kahdenkymmenen vuoden iässä. Runojen sävy on sentimentaalinen ja uskonnollinen. Monet niistä käsittelevät luontoa, erityisesti lintuja, ja niissä korostuu ihmisen kaipuu rauhaan maailman myrskyiltä.

Kun toinen runokokoelma *Dikter* (1885) ilmestyi neljä vuotta myöhemmin, oli ilmassa lupaavia merkkejä. Ennen painatusta Lindmanin suuri esikuva[4] Zacharias Topelius (1818–1898) oli antanut kirjeessään runoista lempeän kannustavan arvion, joka liitettiin painettuna kirjan alkuun. Topeliuksen mukaan Lindmanin runoissa oli sydäntä ja ajatusta, eikä teknistäkään taitoa puuttunut. Niiden siivet eivät jaksaneet kantaa aivan kotkan korkeuksiin, mutta ne liisivät kepeästi perhosen lailla, mitä Topelius piti jopa arvokkaampana runollisena saavutuksena kuin mahtailevan näytönhaluista riimittelyä. Arvionsa lopuksi suuri kirjailija toivotti nuorukaisen kirjailijan uralle menestyksekästä jatkoa. (Lindman 1885, 1–2.) Ilmeisen otettu Lindman vastasi omalla kirjeellään (7.11.1885),

2 Oman muistokirjoituksensa laati *Åbo Underrättelser* (21.2.1939). Lyhyemmällä maininnalla Lindmania muistivat ruotsiksi *Östra Nyland* (21.2.1939), *Borgåbladet* (21.2.1939) ja *Suomen Merenkulku* (1.3.1939) sekä suomeksi *Uusi Suomi* (21.2.1939) ja *Eläinten ystävä* (1.4.1939).

3 Lindman toimi Topeliuksen perustaman Helsingin eläinsuojeluyhdistyksen sihteerinä (1895–1920) ja puheenjohtajana (1926–1934). Hän julkaisi useita kirjoituksia eläinsuojelua käsittelevissä lehdissä, esimerkiksi *Suomen eläinsuojeluyhdistysten aikakauskirjassa*, jonka toimittajan, kirjailija Constance Ullnerin (1856–1926) kanssa hän myös kirjoitti yhdessä lukuisia aihetta käsitteleviä tekstejä. Itse hän toimitti julkaisua *Djurskyddskalender* (1900–1917).

4 Lindmanin kerrottiin ihailleen Topeliusta ”mestarinaan” (”sin mästare”; *Svenska Pressen* 28.3.1931).

https://doi.org/10.21435/tl.299

jossa hän kertoi korjanneensa joitakin runoja Topeliuksen palautteen perusteella sekä vaihtaneensa yhden runon toiseen.

Kirjailijan kuoltua viisikymmentäneljä vuotta myöhemmin tämä tulevaisuusmyönteinen kirjeenvaihto näyttää hieman lohduttomalta. Muistokirjoitukset kyllä kutsuvat Lindmania kirjailijaksi ja kirjallisuutta hänen intohimokseen, mutta tämä puoli hänen elämästään jää silti sivumaininnaksi muiden, menestyksekkäämpien ansioiden joukossa. *Hufvudstadsbladet* ja *Åbo Underrättelser* viittaavat lyhyesti runokokoelmiin ja mainitsevat yhden historiallisen romaanin (”historisk roman”), vuonna 1893 julkaistun *Arvid Kurck och hans samtida: Skildringar från Finlands medeltid* (Arvid Kurck ja hänen aikalaisensa. Kuvauksia Suomen keskiajalta). Teoksen mainitseminen muistokirjoituksissa luo vaikutelman, että kirjailijana Lindmania pidettiin nimenomaan historiallisten romaanien tekijänä, vaikka hänen proosatuotantoonsa kuului esimerkiksi myös satuja, ja että juuri *Arvid Kurck* nähtiin hänen kirjallisena huippuhetkenään. Tämä johtui kenties siitä, että romaanin saamat arviot olivat hieman positiivisempia kuin arviot kirjailijan kahdesta muusta historiallisesta proosateoksesta, joita muistokirjoituksissa ei mainita sanallakaan.

Vaikeneminen oli alkanut jo Lindmanin eläessä ja oli lopulta niin tehokasta, että yksikään hänen historiallisista kertomuksistaan ei ole jäänyt suomalaisten mieliin. Niiden kohtalona on ollut haipua muutamiksi hapertuviksi kappaleiksi kirjastojen varastoissa.[5] Miksi Volmar Lindman unohtui historiallisen proosan kirjoittajana? Millaisten voimien myötävaikutuksella tämä aktiivinen, Topeliuksenkin kehaisema kirjailija hävisi hyllyjen hämärään? Etsin vastauksia näihin kysymyksiin tarkastelemalla Lindmanin historiallisten romaanien aikalaiskritiikkejä.[6] Aineistoni kattaa kaikki pitkät arvostelut ajanjaksolla 1892–1901 (*Åbo Tidning* 13.12.1892,

5 Tilannetta korjaa Lindmanin esikoisteoksen tuore näköispainos *På Åbo slott / Turun linnassa* (Lindman 2023 [1892]).

6 Olen käsitellyt Lindmanin historiallisten romaanien, erityisesti *På Åbo slottin*, kritiikkejä myös jälkisanoissani teoksen näköispainoksessa (Pihl 2023).

https://doi.org/10.21435/tl.299

Hufvudstadsbladet 18.12.1892 ja 24.2.1894, *Uusi Suometar* 29.12.1892, *Åbo Underrättelser* 20.12.1893, *Päivälehti* 15.12.1901) sekä joukon lyhyempiä, kirjallisuusuutisiksi (Juntunen 1982, 118–123) määriteltäviä tiedotteita samalta ajanjaksolta (*Finsk Tidskrift*, *Helsingfors Aftonblad*, *Louhi*, *Savo-Karjala*). Olen koonnut materiaalin Kansalliskirjaston digitoitujen sanomalehtien arkistosta.

Reseptiodokumentteina kirjallisuuskritiikit ovat kuvauksia tietyn kirjan tai kirjailijan vastaanoton historiasta (Tiirakari 1995, 32). Koska kritiikit ovat aina tilannesidonnaisia, niiden avulla voidaan hahmottaa ajan odotushorisonttia (Tiirakari 1995, 32–33; Vuorikuru 2022, 224, 235): niitä kirjallisuuden lajeihin ja konventioihin kohdistuvia yhteisiä odotuksia ja kirjallisuuskäsityksiä, joiden valossa uusia teoksia kulloinkin luetaan (Jauss 1970, 11–13). Aikalaiskritiikkejä tutkimalla pyrin ymmärtämään, miten Lindmanin teokset sekä alittivat että ohittivat kriitikoiden historiallisen romaanin esitystapaa ja sisältöä koskevat odotukset. ”Näyttää siltä kuin tekijä, ruwetessaan teosta kirjoittamaan, ei olisi ollut oikein selwillä siitä, mitä hän aikoo kirjoittaa”, totesi *Uuden Suomettaren* (29.12.1892) hämmentynyt kriitikko Lindmanin esikoisteoksesta *På Åbo slott: Skildring från härtig Johans tid* (suom. 1892, *Turun linnassa. Kertomus Juhana-herttuan ajoilta*). Kirjoittiko Lindman historiallisia romaaneja väärin, kuten kriitikot antoivat ymmärtää, vai oliko sittenkin kyse siitä, että kriitikot itse lukivat väärin Lindmania?

Volmar Lindmanin jäljet päättyvät sanomalehtiarkistossa vuoteen 1949: Houtskarissa oli pidetty kuoroleiri, jonka päätösjuhlassa luettiin saaristossa kesäisin oleilleen Lindmanin runoja (*Åbo Underrättelser* 5.6.1949). Tämän jälkeen hänestä ei kanonisoitujen kirjailijoiden tapaan saada jatkuvia muistutuksia kirjallisuushistoriallisissa esityksissä tai liputuspäivinä. Muistot haalistuvat ja lopulta katoavat, jos niitä ei aktivoida säännöllisesti (Hardt ym. 2013). Kulttuuriantropologi Aleida Assmannin mukaan tämä koskee myös kulttuurista muistia. Kirjallisuuden unohtumiseen ei siis aina liity suurta dramatiikkaa, vaan se on pikemminkin luonnollinen osa ajankulkua: koska muisti on kapasiteetiltaan rajallinen, unohtaminen tekee tilaa uudelle. Tämän passiivisen, moraalisesti

https://doi.org/10.21435/tl.299

neutraalin unohtamisen vastakohdaksi Assmann nostaa aktiivisen unohtamisen. Luonnollisten laiminlyöntien sijaan jälkimmäisessä on kyse tietoisesta ja materiaalisesta tuhoamisesta, esimerkiksi vähemmistökulttuurin perinnön turmelemisesta, joka tähtää muiston perinpohjaiseen hävittämiseen. (Assmann 2008, 97–98.)

Tarkastelen Lindmanin osakseen saamaa negatiivista kritiikkiä tällaisen aktiivisen tuhoamisen lievempänä, symbolisena muotona, jonka tavoitteena on heikkotasoiseksi leimatun kirjailijan kirjallisuushistoriallinen *unohduttaminen*. Kuten Kaija Saarinen toteaa, yleisöä varten laadituilla kirjallisuuskritiikeillä on aina ”yhteisöllinen käyttötavoite” (Saarinen 1982, 41). Lindmanin tapauksessa tuo tavoite oli elitistisesti rajata hänen teostensa käyttö pienelle, mitättömän ja vanhanaikaisen kirjallisen maun omaavalle kansanosalle. Kolikon kääntöpuolena on tällöin kirjailijan poistaminen hienostuneemman maun piiristä.

1800-luvun alkupuolella alkaneesta, ruotsinkielisten oppineiden kirjallisissa seuroissa harjoittamasta kirjallisuuskritiikistä oli vuosisadan lopulle tultaessa kasvanut merkittävä julkista mielipidettä ohjaileva taho ja kirjallisuusinstituution osa (Juntunen 1982, 92; Varpio 1982, 7; Niemi 1995, 86). 1860-luvulta alkaen oli arvosteltavan kirjallisuuden määrän kasvaessa siirrytty lyhyistä, ilmoituksenomaisista arvosteluista mittavampaan kritiikkiin, joka oli jo vakiinnuttanut asemansa sanomalehtien sivuilla (Juntunen 1982, 92). Vuosisadan kirjallisuuskritiikeille oli ominaista yksittäisten teosten käytännölliseen arviointiin yhdistyvä filosofinen kauneuden ja taiteen olemuksen pohdinta (Hatavara 2007, 16). Lindmanin teosten kritiikeissä jälkimmäinen kytkeytyy kirjallisen arvon ja pysyvyyden kysymyksiin. Unohduttamiseen tähtäävät kriitikot osoittavat tietoisuutensa vallastaan maun ohjailijoina ja kirjallisuushistorian portinvartijoina. He tekevät tämän näkyväksi kuvailemalla sekä Lindmanin tulevaa kohtaloa että omaa arvosteluprosessiaan monin metaforisin keinoin. (Ks. myös Sari Kivistön luku tässä kirjassa).

Yksittäisen kirjailijan, Lindmanin, kirjallisuushistoriallisen paikan ohella kriitikot pohtivat myös historiallisen romaanin lajityypin kestävyyttä nousevan realismin varjossa. Käsittelen ensin tätä

https://doi.org/10.21435/tl.299

vastakkainasettelua ja asetan Lindmanin historialliset romaanit osaksi lajitraditiota. Luvun loppupuolella tarkastelen kriitikkojen lausuntoja Lindmanin teosten kerronnallisista ratkaisuista sekä hänelle osoitettua roolia kirjallisuushistoriaan kuulumattomana ”roskakirjallisuutena”, kuten aikalaiskeskustelussa viihteellistä kirjallisuutta nimitettiin. Pohdin lisäksi kirjauutisten avulla Lindmanin suosiota kansan keskuudessa ja haastan aikalaiskriitikkojen näkemystä Lindmanista joutavana kirjailijana lukemalla häntä osana viihteellisen historiallisen fiktion historiaa.

Tämä historia on itsessäänkin jäänyt marginaaliin suomalaisen historiallisen romaanin tutkimuksessa (ks. esim. Grönstrand 2015), vaikka viihdekirjallisuudella oli tuntuva rooli kotimaisen kaunokirjallisuuden nousussa 1800-luvulla yhteiskunnan merkittäväksi kulttuurielämän muodoksi (Varpio 1995, 14). Kotimaisen historiallisen romanssin vaillinaista historiaa voidaan täydentää arvioimalla uudelleen kriitikoiden sivuuttamia, mutta lukijoiden arvostamia kirjailijoita ja heidän teoksiaan. Näiden unohdettujen – ja ehkä tarkoituksella unohdutettujen – kirjailijoiden aktiivinen muistaminen mahdollistaa tasapuolisemman ja kattavamman ymmärryksen kirjallisuushistoriasta.[7]

Petollista rakkautta ja hurmeisia murhia: Lindmanin historialliset romaanit

Nuoren Volmar Lindmanin ensimmäisen historiallisen proosateoksen näyttämöksi valikoitui hänelle henkilökohtaisesti läheinen paikka. Hän oli asunut lapsena Turun linnassa, jossa hänen isänsä toimi vankilasaarnaajana. Historiaharrastajana tunnettu Adolf

7 Viihdekirjallisuuden kotimaista kaanonia on alustanut merkittävästi Juri Nummelin. Hänen laaja tuotantonsa esittelee kevyinä pidettyjen lajien, kuten lännen- ja kioskikirjallisuuden, edustajia (esim. Nummelin 2014) ja Suomen kirjallisuushistorian ulkopuolelle jääneitä kirjailijoita (Nummelin 2007a; Nummelin 2007b). Ks. myös Juhani Niemen (1975) pioneeritutkimus viihdekirjallisuudesta Suomessa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lindman (1821–1874) kehitti linnasaarnaajan virka-asuntoon pienen museon keräilemistään arkeologisista esineistä. (Suistoranta & Nikula 1982, 6–7, 26–27.) Ympäristö epäilemättä ruokki Volmarin mielikuvitusta, sillä Suomen herttua Juhanan renessanssihovin raunioilta nousi vuonna 1892 *På Åbo slott: Skildring från härtig Johans tid*. Tämä alkuperäispainoksessa 98 sivun mittainen kertomus kuvaa Katariina Jagellonican puolalaisen hovineidon Zaida Barinskyn ja ruotsalaisen rivisotilaan Hans Ivarssonin tuhoon tuomittua rakkautta herttuan hovin viimeisinä päivinä. Zaida ja Hans kohtaavat ohimennen linnan juhlissa, mutta eivät voi unohtaa toisiaan. Kun herttuaa kuningas Eerik XIV:n nimissä uhmannut Hans vangitaan, tunteistaan häveliäästi vaikeneva Zaida järjestää tälle pakomahdollisuuden Ruissaloon vanhan kalastajan torppaan. Torpassa Hans vannoo pyhästi Zaidalle, hänkin tunteistaan vaieten, täyttävänsä velvollisuutensa Zaidan palvelemaa herttuaparia kohtaan. Kuninkaan miesten piirittäessä Turun linnaa saapuu Hans kuitenkin lupaustensa vastaisesti paikalle Eerikin joukoissa ja saa surmansa Zaidan katsellessa. Petetyn, mieleltään järkkyvän Zaidan elämä päättyy hänen omasta tahdostaan linnan vallihautaan.

På Åbo slottin kuvaama historiallinen ajanjakso on aina puhutellut suomalaisten mielikuvitusta. Kuten *Uuden Suomettaren* anonyymi kriitikko arvostelussaan totesi, herttua Juhanan aika oli ”luonut jonkinlaisen runollisuuden hohteen waltiollisen wirtausten pyörteille, jotka silloin tuimina kuohuiwat” (29.12.1892). Lindman oli ensimmäinen kirjailija, joka Suomessa julkaisi aiheesta proosamuotoisen fiktiivisen kirjan. Aikaisemmin asiaa oli käsitelty näytelmämuodossa, joka vielä 1800-luvun puolivälissä nautti suurempaa arvostusta kuin vasta 1880-luvulla lajihierarkian kärkeen noussut romaani (Ihonen 1999, 98; Hatavara 2007, 40). Herttuan hovia tutki esimerkiksi kulttuurivaikuttaja, estetiikan professori Fredrik Cygnaeus (1807–1881) draamassaan *Hertig Johans ungdomsdrömmar* (1854). Cygnaeusta pidetään suomalaisen kirjallisuuskritiikin pioneerina (Niemi 1995, 86), ja samalle uralle suuntautui myös hänen veljenpoikansa Gustaf Cygnaeus (1851–1907), joka oli *På Åbo slottin* ensimmäinen arvostelija. Cygnaeuksen mukaan Lindman

https://doi.org/10.21435/tl.299

ei kirjailijana ollut tarpeeksi kypsä tarttumaan näin vaativaan aiheeseen. Hän teilasi teoksen yksiselitteisesti: ”Vi inlägga en gensaga mot att sådant befordras till tryck” (”Esitämme vastalauseen tällaisten asioiden päästämiselle painoon”; *Åbo Tidning* 13.12.1892).

Osittain Cygnaeuksen kovaan tuomioon vaikutti *På Åbo slottin* historialliseen kehykseen sotkeutuva romanssijuoni. *Finsk Tidskriftin* (1.6.1893) ”vanhanaikaisen romanttiseksi” (”gammaldags romantisk”) kutsuma teos noudatteli, vaikkakaan ei aivan puhdasoppisesti, 1800-luvun puolivälissä suosioon nousseen viihteellisen rakkausromanssin perinteistä kaavaa, jossa rakkaus on päämotiivi ja rakastavaisten onnen tielle nousee erilaisia esteitä, jotka on voitettava (esim. Stacey & Pearce 1995, 15–16; Soikkeli 2016, 43, 51).[8] Vaikka viihteelliset piirteet kuuluivat alusta alkaen historiallisen romaanin klassiseen traditioon myös Suomessa (Ihonen 2002, 154), niihin suhtauduttiin aikalaiskeskustelussa vähätellen (Grönstrand 2015, 154).

Vähättelevästä ilmapiiristä huolimatta Lindman palasi vuosisadan vaihteen jälkeen uudelleen romanttisella otteella Turun linnan hoviin kertomuksessaan *Hämnd: Historisk berättelse* (1918). Kertomus julkaistiin alun perin *Björneborgs Tidningin* jatkokertomuksena (29.6.–17.12.1918), ja samana vuonna lehti painatti sen myös kirjana. Kertomuksen ydintunteita ovat rakastavaisten välinen mustasukkaisuus ja kostonhalu: kun herttua Juhanan palveluksessa työskentelevälle Erik Klassonille selviää, että hänen kihlattunsa Märtha Olofsdotter on herttuan rakastajatar, hän kantelee vihapäissään asiasta herttuatar Katariina Jagellonicalle. Märtha menettää työnsä linnassa mutta paljastaa ennen lähtöään herttualle, että Klasson on tosiasiassa kuningas Eerik XIV:n miehiä. Turun linnan piirityksen päätteeksi yhteisiin poliittisiin ihanteisiin ja onnen illuusioon uskonut Klasson päättää miekallaan omansa ja Märthan elämän. Teoksesta ei kirjoitettu lehdistössä yhtäkään arviota.

Romanssiaineksia Lindman hyödynsi hieman maltillisemmin vuosi *På Åbo slottin* jälkeen ilmestyneessä, edeltäjäänsä puolet

8 Tuoreen kotimaisen katsauksen romanssitutkimukseen tarjoaa Samola ym. 2024.

https://doi.org/10.21435/tl.299

pidemmässä *Arvid Kurckissa*, jossa kirjailija tarttui jälleen isoon, suomalaisille tuttuun aiheeseen. Teoksen keskushenkilö on Suomen keskiajan viimeinen katolinen piispa Arvid Kurki, jonka elämää varjostaa Klaus-isän uuden vaimon, Elinan, dramaattinen kuolema Arvidin lapsuuden Laukon kartanossa. Kirjan ensimmäinen puolisko on proosamuotoinen versiointi Elinan surmaa käsittelevästä, *Kantelettaresta* tutusta kansanballadista. Jälleen Lindman ehti ensimmäisenä Suomessa julkaisemaan aiheesta kirjamuotoisen proosateoksen. Suorasanaisen kertomuksen oli häntä aiemmin kirjoittanut Alba Ödegård eli Rosalba Maria Cederman (1830–1884), jonka kuvaelma *Klaus Kurki ja pieni Elina* oli suomennettuna ilmestynyt *Turun Lehdessä* jatkokertomuksena 28.2.–13.3.1884. Alkuperäisessä balladissa Laukon kartanon piika Kirsti vakuuttaa Klaus Kurjen tämän uuden vaimon uskottomuudesta, minkä seurauksena Klaus surmaa Elinan ja pienen poikansa polttamalla kotikartanon. Lopuksi sekä Klaus että Kirsti surmaavat syyllisyydentunnossa itsensä. Lindman keskittyy versioinnissaan erityisesti kartanon uudeksi emännäksi pyrkivän mustasukkaisen Kirstin tuntemusten syventämiseen Suomessa 1890-luvulla nousseen psykologisen romaanin hengessä (Lappalainen 1999, 11):

> Kirsti istui piikatuvassa ja tuijotti synkkänä tyhjyyteen. Hänen mielessään riehui villinä ajatusten leikki. Hän ei voinut unohtaa välinpitämättömyyttä, jolla herra Klaus oli häntä eilisten juhlallisuuksien aikana kohdellut. Hän ei voinut karkottaa muististaan, miten rakastavasti tämä oli käyttäytynyt Elina Stenbockia kohtaan – – Hän tunsi sisällään levottomuuden, joka piinasi häntä enemmän kuin olisi piinannut tieto siitä, että hän olisi syyllistynyt johonkin alhaiseen tekoon. (Lindman 1893, 61–63.)[9]

Romaanissa kulkee mukana myös köyhän, kartanon mailta häädetyn Niilosen kalastajaperheen tarina, jonka kautta Lindman luo kuvaa tavallisesta Suomen kansasta aateliston keskinäisten

9 *Arvid Kurckin* suomennokset ovat omiani.

https://doi.org/10.21435/tl.299

välienselvittelyjen sijaiskärsijänä. Niilosten Penttu-pojan kertomus kietoutuu tuhopolton omin silmin todistaneen Arvid Kurjen myöhempiin elämänvaiheisiin, joita teoksen toinen osa seuraa. Arvidin polut Pariisin yliopiston opiskelijana ja Turun piispana piirtyvät lukijan eteen nopeatempoisina, historiallisten olojen tarkkaan ruodintaan painottuvina katkelmina. Romaanikerronnan sijaan ne muistuttavat usein enemmänkin tietokirjamaista selontekoa, mistä kriitikot eivät pitäneet.

Lindman liitti *På Åbo slottin*, *Arvid Kurckin* ja myöhäisemmän jatkokertomuksen *Borgbackens sagan* otsikoihin sittemmin käytöstä poistuneen lajitermin ”skildring”, joka suomeksi kääntyy kuvaukseksi tai kuvaelmaksi.[10] Romaani ei 1800-luvun lopulla ollut tyypillinen titteli, sillä sanomalehtiin pituudeltaan sopivat novellit ja kertomukset olivat tuolloin romaaneja yleisempi julkaisumuoto (Lappalainen 1999, 36).[11] Muodollisesti kaikki Lindmanin kuvaelmat kuitenkin edustavat perinteistä, skotlantilaisen Walter Scottin (1771–1832) tuotannon luoman mallin mukaista historiallista romaania. Scott vaikutti voimakkaasti suomalaisiin historiallisten romaanien kirjoittajiin, erityisesti Topeliukseen (Karhu 1979a, 363). Todennäköisesti Lindman itsekin luki Scottia vähintään ruotsinkielisinä käännöksinä.[12]

Scottin traditiossa kirjailijan ja lukijoiden lähihistorian ulkopuolelle asettuvat todelliset historialliset tapahtumat luovat taustan jännittävälle juonelle, joka kuvataan yleensä fiktiivisten hahmojen näkökulmasta. Ulkopuolinen kertoja kommentoi tapahtumia ja

10 *Borgbackens sagan* alaotsikkona oli *Veckobladetissa* ”Romantisk skildring från flydda dagar” (14.11.1900). Tämän, kuten myös *På Åbo slottin*, suomennoksessa ”skildring” on kääntynyt yksinkertaisesti ”kertomukseksi”.

11 Toisaalta lajitermit sekoittuivat keskenään: Lindmanin teoksia kutsuttiin aikalaissanomalehdissä sekä kuvaelmiksi, romaaneiksi että novelleiksi.

12 Lindmanin henkilökohtaisen muistiinpanojen perusteella hänen kielitaitonsa kattoi saksan, latinan ja ranskan. Hän kirjoitti latinaksi filosofisia muistiinpanoja, käänsi ruotsiksi saksalaisen Theodor Körnerin (1791–1813) näytelmän *Der Nachtwächter* (1812) sekä hahmotteli ranskankielisiä jaksoja sisältävää ritariaiheista kertomusta. Kalevalamittaa tapaileva ”Finsk runo!” osoittaa, että Lindman osasi vähintään auttavasti myös suomea. (Volmar Lindmans arkiv.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

puhuttelee lukijaa. Historian tuntua lisäävät esimerkiksi vuosilukujen ja historiallisten faktojen maininnat. (Kettunen 1986, 109–117; Saariluoma 1986, 12.) Lindman kytkee kertomuksensa tähän perinteeseen johdattelemalla lukijansa kädestä pitäen kuvaamiinsa aikakausiin – ”Kertomuksemme vie meidät Älgsjön saareen, Inkoon saaristossa syyskuun iltana v. 1789.” (*Kaksi yötä*, luku I) – ja punomalla yksilöiden kohtalot näitä mahtavampien historiankulkujen ketjuun. Esimerkiksi *På Åbo slott* -romaanin huipennuksessa Turun linnan tuhoisan piirityksen väkivaltaiset äänet ja näyt kietoutuvat kuvauksessa yhteen Zaidan henkilökohtaisen, linnan tummaan vallihautaan päättyvän tuskan kanssa:

> Eräästä sisämäisen linnanpihaan päin olevasta ikkunasta läntisessä tornissa oli hän katsellut sitä kauhistavaa näyttelyä, jota tulisoittojen valossa näyteltiin hänen allansa. Hän näki raivoisan sodan linnanpihalle vievässä käytävässä, hurjan ottelun herttuan ystävien ja vihollisten välillä, näki Ivarssonin kuninkaan joukon etupäässä raivokkaasti raivaavan itselleen tien linnan sisään, kuuli voittavien joukkojen riemun, näki voimattomien hurjat ponnistukset jännittäessään viimeiset voimansa yhä kasvavaa ylivoimaa vastaan – – Vapisten kauhusta ja hurjapäisenä juoksi hän hillittömästi alas kieruportaita, jotka johtivat läntisen tornin kaikkiin kerroksiin ja päättyivät vankipihaan – – Pian hän oli niiden vallien harjalla, jotka ympäröivät linnaa sen alla. Hänen allansa ammotti pimeä vallihauta. (Lindman 2023 [1892], 175–179.)

Murhat ja itsemurhat kovaonnisen tai kielletyn rakkauden tähden ovat Lindmanin peruskuvastoa. Onnettomien loppujen keskeltä kajastaa kuitenkin toivon pilkahdus uuden sukupolven katsoessa eteenpäin edeltäjiensä virheistä oppineena. Kertomustensa päätteeksi Lindman tapaa asettaa henkilöhahmonsa menneisyyden ja tulevaisuuden rajakohtaan, josta avautuu uskonnollinen ymmärrys historiasta ja ajankulusta:

> Sen päivän iltana, jona hämäläisten uhittelevien laumojen viimeisten jäännöksien on täytynyt ainiaaksi peräytyä, tapaamme Edvinin, joka

https://doi.org/10.21435/tl.299

> nyttemmin on voimakas keski-ikäinen mies, seisomassa isänsä linnan kuistilla – –. – Kiitän sinua, Herra, siitä, että annoit kaiken päättyä täten ja käänsit pahan hyväksi. Kiitän sinua, että opetit minun vaeltamaan toisia teitä kuin esi-isäni ovat tehneet. Linnan muurit ovat kai aikoinaan luhistuva kokoon soraläjäksi. Mutta tältä seuduin on valo leviävä, valo, joka tulevaisuudessa myöskin vastoinkäymisten hetkinä voi jalostaa ja antaa voimia myrskyn voittamiseen. (*Linnamäen taru*, luku VIII.)

Menneisyyden ja nykyisyyden rinnastamisen kautta syntyvä vaikutelma historiasta prosessina on klassisen scottilaisen tradition piirre (Kettunen 1986, 109–117). Markku Ihonen on esittänyt, historiallisia seikkailuelokuvia tutkineen Brian Tavesin ajatuksia soveltaen, että historiallisessa romanssikirjallisuudessa tätä prosessia värittää optimistinen ja ideologinen näkemys ihmiskunnan positiivisesta kehityksestä (Ihonen 2002, 154). Piirre on nähtävissä Lindmanin kuvaelmissa, jotka nykyperspektiivistä näyttäytyvätkin ennen muuta historiallisen *romanssin* edustajina. Historialliset romanssit hyödyntävät myös Lindmanin runsaasti viljelemiä seikkailullisia juonikuvioita (esimerkiksi kiinni joutumiset ja pakenemiset, salaperäiset hyväntekijät) (mt., 154) ja melodraamaa, joka esitystapana oli erittäin suosittu myös Suomen 1800-luvun kertomakirjallisuudessa (Lappalainen 1999, 38). Melodraama vetoaa voimakkaasti tunteisiin sensaatiomaisuudella. Sen tunnuspiirteitä ovat esimerkiksi erittäin hyveelliset päähenkilöt ja näiden erittäin paheelliset vastustajat, väkivaltaiset tapahtumat ja yliluonnolliset elementit (Cuddon 2013, 428–429).

Melodramaattisen asetelman Lindman luo erityisesti *Borgbackens sagassa*, joka ilmestyi alun perin jatkokertomuksena *Veckobladetissa* (17.10.–21.11.1900) ja julkaistiin kirjana suomeksi yhteisniteenä toisen, varhaisemman historiallisen kertomuksen *Två nätter* kanssa (*Linnamäen taru / Kaksi yötä*, 1901).[13] Edellisessä Birger-jaarlin joh-

13 *Två nätterin* tarkka kirjoitusajankohta ei ole tiedossa, mutta kertomus mainitaan jo 23.2.1898 lehdessä *Vid Hemmets Härd*. *Borgbackens sagan* kirjailija julkaisi omakustanteena ruotsiksi vasta 1936.

https://doi.org/10.21435/tl.299

tama ristiretki Hämeeseen kehystää Porvoon Linnamäen päällikön Sverkerin, tämän Saksasta ryöstämän morsiamen Klotilden ja morsiamen rakastaman nuorukaisen, Hans Fuchsin, välistä veristä kolmiodraamaa. Lukija pääsee seuraamaan mustasukkaisuuden ja kaltoinkohtelun ruokkimaa kostosuunnitelmaa: isäntänsä Sverkerin ylenkatsoma vouti Halfdan liittoutuu surma-aikeissa Hansin kanssa. Tappoase hankitaan hämäläisten joukkojen johtajalta, nuolen valmistuksen taitavalta Poutulta, mutta lopulta suunnitelma kaatuu omaan mahdottomuuteensa, ja surmansa saavatkin Sverkerin kädestä Klotilde ja Hans.

Samankaltaisissa tunnelmissa liikutaan Suomen sodan aikaisessa *Två nätter* -kuvaelmassa, jossa aviorikos repii rikki köyhän kalastajaperheen äidin ja pojan suhteen. Kreeta Stolt, kalastaja Michelssonin vaimo, hankkiutuu salasuhteeseen nuoruuden rakastettunsa Oskar Brandtin kanssa Michelssonin lähtiessä mantereelle sotimaan. Kreeta synnyttää Oskarille Edvard-pojan, joka vuosia merillä vietettyään löytää maanpetturin maineen saaneen isänsä rappeutuneesta rantatöllistä. Isältä poika kuulee, että maanpetturuus on katkeran Michelssonin sepittämä valhe ja että isä ei poikaansa koskaan hylännytkään, vaan paheellinen äiti Kreeta lähetti miehen pois saatuaan tältä hetken huvitusta. Kiihtynyt Edvard palaa kotimökilleen karmaisevin seurauksin: ”Kreeta näki kirveenterän välkähtelevän kuutamossa, huudahti kauhusta ja vaipui tajuttomana lattialle. Edvard ei vielä voinut täyttää aikeitaan, hän tahtoi ensin kuulla äitinsä tunnustuksen.” (*Kaksi yötä*, luku VI.)

Päivälehden arviossa *Linnamäen taru / Kaksi yötä* -yhteisteoksesta 15.12.1901 nimimerkki -st- puhui kyllästyneeseen sävyyn kertomusten melodramaattisesta otteesta: ”Niissä luonnollisesti puhutaan kauneita sanoja isänmaasta, kuvataan muutamat henkilöt varsin hyviksi, toiset kovin pahoiksi, keksitään jokin jännittävä tapaus, ja sitten luhistuu kaikki kokoon.” Kumpikin kertomus oli kriitikon mielestä laadittu ”siihen vanhaan, väsyttävään tyyliin, joka vähitellen alkaa jo unohduksiin joutua, ja onneksi kylläkin.” Tätä vanhanaikaisuuden taakkaa kantoivat jo Lindmanin aikaisemmat romaanit. Vuoden 1892 lopulla, Lindmanin astuessa *På Åbo slottin*

https://doi.org/10.21435/tl.299

kanssa esikoiskirjailijana kotimaisen kirjallisuuden kentälle, alkoi historiallisella romaanilla olla jo hieman vanhahtavan lajin kaiku, ainakin kirjallisia uutuuksia seuraavien keskuudessa.

Suuria odotuksia: historiallisen romaanin kansallinen tehtävä

På Åbo slottin arvostelu *Hufvudstadsbladetissa* 18.12.1892 alkaa historiallisen romaanin puolustuspuheella. Nimimerkki A. B. vakuuttaa, että historiaan sijoittuvat kertomukset ovat tärkeitä, ja niiden kirjoittaminen on aina perusteltua. Vaikka ne joutuivatkin nykyään kovasti kilpailemaan ”nykyaikaisen todellisuudenkuvauksen” (”den moderna värklighetsskildringen”) kanssa, niiden suosio ei ottanut hiipuakseen maailmalla eikä meillä. Tästä oli arvostelijan mukaan todisteena kaupallinen menestys: Ruotsissa esimerkiksi suomalaissyntyisen Gustaf Henrik Mellinin (1806–1875) historiallisista kertomuksista otettiin jatkuvasti uusia painoksia, ja Suomessakin Topeliuksen *Välskärin kertomuksista* (*Fältskarns berättelser*, 1853–1867) oli jälleen ilmestynyt uusi, Carl Larssonin (1853–1919) upeasti kuvittama laitos.

Hufvudstadsbladetin kriitikko asetti näin Lindmanin esikoisen osaksi laajempaa keskustelua, jota lehdistössä oli käyty historiallisen ja realistisen romaanin asemasta 1800-luvun lopun kirjallisella kentällä. Romaani kertomakirjallisuuden muotona oli jo vakiinnuttanut paikkansa Suomessa. J. V. Snellmanin (1806–1881) kuuluisien kannanottojen lisäksi 1840-luvun jälkipuoliskolla oli julkaistu monia suomalaisen romaanin tarpeellisuutta korostavia puheenvuoroja, joissa realistinen romaani asetettiin edistyksen kaunokirjalliseksi välineeksi (Ihonen 1995, 73–74). Moniäänisen, ilmaisutavaltaan joustavan romaanin katsottiin soveltuvan erityisen hyvin modernisoituvan yhteiskunnan ajankohtaisten asioiden käsittelyyn. Klassiset johtavat lajit, eepos ja tragedia, saivat nyt Suomessakin viimein väistyä romaanin tieltä. (Ihonen 1999, 98–99.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

Romaanimuodon käyttövoima edistyksen työkaluna ei kuitenkaan ollut yksiselitteinen, sillä laji oli alkanut kansainvälisesti suuntautua historian kuvaamiseen jo 1800-luvun alkupuolella: päivänpolttavien aiheiden sijaan se saattoi kääntää lukijoiden katseen myös menneisyyteen romanttisten ja melodramaattisten piirteiden höystämänä (Ihonen 1999, 103). Suomessa julkaistiinkin 1880-luvun aikana monia historiallisia romaaneja (Lappalainen 1999, 39), vaikka ranskalaisesta naturalismista mallia ottanut, luokkaristiriitojen kärjistymisestä ja perinteisten elämänmuotojen horjumisesta aiheensa löytänyt yhteiskuntakriittinen realismi oli jo nousemassa kirjallisuuden johtavaksi tyylisuunnaksi (Karhu 1979b, 157–158, 174–175).

Lehtikirjoituksissa realismia ja edistystä romaanin tehtävinä painottavat tahot hyökkäsivät romanttista kerrontaa vastaan. 1.3.1884 *Finsk Tidskriftin* kirjallisuusarvostelija R. F. von Willebrand (1858–1935) katsoi, että historiallisia kertomuksia kirjoittaneen Topeliuksen idealistisen koulukunnan saavutukset kuuluivat menneisyyteen: totuutta ei tullut uhrata vanhentuneen kirjallisen perinteen säilyttämiseksi. Keskusteluun osallistui myös suomalaisen realismin merkkinimi Juhani Aho (1861–1921), joka *Valvojassa* (1.7.1885) arvosteli vuonna 1884 ilmestyneen Evald Ferdinand Jahnssonin (1844–1895) historiallisen romaanin *Muuan suomalainen soturi Kristiina kuningattaren aikakaudelta*. Aho ryöpytti Jahnssonin melodramaattisen kerronnan taiteellista jälkijättöisyyttä, koska se ei täyttänyt nykyaikaista vaatimusta kirjallisuuden ”luonnollisuudesta.” (Karhu 1979b, 180–181.)

Hufvudstadsbladetin kriitikon puolusteleva ote tuo viitteellisesti esiin julkisessa keskustelussa jo hyvän aikaa sitten muodostuneen käsityksen, jonka mukaan historialliset kertomukset olivat kaunokirjallista edistystä jarruttavia jäänteitä. Lindman oli kirjoittanut taantuneena pidetyn lajityypin edustajan, mitä arvostelija piti joka tapauksessa tärkeänä tekona. Hän perusteli näkökulmaansa sillä, että laji kannusti suomalaisia kirjailijoita kirjoittamaan oman maansa menneisyydestä, jota ruotsalaiset kirjailijat olivat jo ehtineet käsitellä: ”Månne icke en konkurrens från vår sida vore möjlig?” (”Eikö kilpailu meidän puoleltamme olisi mahdollista?”; *HBL* 18.12.1892).

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lausahduksessa kuultaa kansallisromanttinen kilpailuhenki, joka innosti myös *På Åbo slottin* suomennoksen arvostellutta anonyymiä kriitikkoa: ”Hra Lindman on kuwaelmansa aiheen walinnut kotimaisesta historiasta, astunut siis wainiolle, jossa on paljon tilaa uudiswiljelyksille. Ja aikakausi, jolla kertomus liikkuu, on erittäin suotuisa kuwattawaksi.” (*Uusi Suometar* 29.12.1892). Viljelyn perinteisen metaforan myötä kriitikko johdattaa ajatukset kasvatukselliselle polulle: kylväjän siemenestä on odotettavissa runsas, suomalaisten sivistystä palveleva henkinen sato, ja kylväjiä tarvittiin yhä lisää. Kansallishenkeä nostattavan tehtävän lisäksi historiallisen romaanin hyveeksi laskettiin siis myös sen didaktinen voima. Tästä näkökulmasta katsottuna lajityyppi oli aina ajankohtainen, mitä korosti vuotta myöhemmin myös *Arvid Kurckin* arvostelija, *Hufvudstadsbladetin* nimimerkki R.H-g. Hän arvioi, että teos tarjoaisi monelle lukijalle kiinnostavaa oppia Suomen keskiajasta, jota oli tähän mennessä kuvattu kotimaisessa kirjallisuudessa viihdyttävällä tavalla huomattavan vähän (*HBL* 24.2.1894).

Kriitikkojen peräänkuuluttamaa didaktista ja kansanvalistuksellista otetta ei odotettu pelkästään historialliselta romaanilta, vaan kirjallisuudelta ylipäätään. 1800-luvun lopun kirjallista odotushorisonttia Suomessa tutkineen Leeni Tiirakarin mukaan vallalla oli kansallisromanttinen lukustrategia, jossa vastaanottoa määritti keskeisesti ajatus kotimaisen kaunokirjallisuuden kansalliskirjallisuutta luovasta tehtävästä. Tähän kytkeytyi myös opettavaisuutta korostava lukutapa, joka oli tyypillinen 1860-luvulta realismin aikaan asti. (Tiirakari 1995, 34.) Esteettisyys jäi usein toissijaiseksi seikaksi snellmanilaisen kulttuuri- ja yhteiskuntapolitiikan ohjaamassa nationalistisessa ja sivistyksellisessä herätystyössä (Niemi 1999, 270), mikä näkyy myös Lindmanin kriitikoiden painotuksissa. He ottivat kyllä kantaa kirjailijan kerrontateknisiin ratkaisuihin, mutta pääsääntöisesti heidän arvionsa kohdistuivat Lindmanin edellytyksiin vahvistaa Suomen kansallista itsetuntoa ja palvella kasvavan lukijakunnan tarpeita.

Kirjallisuusinstituutio oli 1800-luvun lopulle tultaessa kehittynyt voimakkaasti: moderni kustannustoiminta toi kirjoja entistä

https://doi.org/10.21435/tl.299

laajemmin saataville, ja lukutaito oli kasvanut niin, että vuosisadan lopulla jo noin 80 % väestöstä oli lukutaitoisia (Niemi 1999, 270–273). Selvää on, että Lindmanin historialliset kertomukset suunnattiin alusta alkaen suurelle lukijakunnalle. Menestyneeksi ”markkinakirjailijaksi” saattoi päästä vain tavoittamalla suomenkielisen kansanosan (Niemi 1999, 275–276), ja *På Åbo slott* julkaistiinkin samanaikaisesti myös suomenkielisenä käännöksenä. *Savo-Karjalan* kirjauutisessa 14.12.1892 tieto herätti innostusta: ”Teos käsittelee isänmaamme silloisia oloja ja elämää tarkkaan ja wiehättäwästi; jokainen isänmaan ystäwä on warmaankin sydämessänsä iloitsewa siitä, että tällainen arwokas teos on nyt kansamme omalle kielelle, sen sywimpien riwienkin käytäntöön altiina.” Kuten tuonnempana käy ilmi, suomennosta lukenut kriitikko ei yhtynyt mainoksen laatijan riemuun.

Lindmanin helsinkiläinen kustantaja Konrad Emil Holm (1834–1928) kustansi sekä kotimaista että maailmankirjallisuutta suomeksi ja ruotsiksi. Kustantamo oli varsin iso toimija: vuonna 1915 sillä oli kirjakaupoissa myynnissä 600 nimikettä (Häggman 2008, 138). K. E. Holm ajoitti Lindmanin teokset joulumarkkinoille ja toi ne tuoreeltaan näkyvästi esiin sanomalehtien joulu-uutuuksia esittelevässä mainonnassa erityisesti pääkaupunkiseudulla, mutta myös muualla Suomessa (esim. *Kotka* 10.11.1892, *Borgåbladet* 21.12.1892). *Hufvudstadsbladetissa* 22.2.1892 Lindman esiteltiin lukijoille ensimmäistä kertaa romaanikirjailijana arvokkaassa seurassa: ”Hos alla bokhandlare i landet” -mainoksessa *På Åbo slott* komeili ensimmäisenä nimikkeenä listalla, jolla oli mukana myös Danten (1265–1321) *Jumalaisen näytelmän* ruotsinkielinen käännös ja Topeliuksen *En resa i Finland* (1872–1874).

Kirjamarkkinoihin liittyi myös uusi käsitys kirjailijoista luovina subjekteina, ”kansakunnan henkisinä tienviitoittajina”, joille lehdistö tuotti kansallista julkisuutta (Niemi 1999, 275). Lehdistö oli 1860-luvulta alkaen saanut voimakkaan roolin yleisen mielipiteen ohjailijana (Niemi 1995, 86), ja mainonta pitikin pitkäjänteisesti yllä kuvaa Lindmanista tuotteliaana menestyskirjailijana. Hänen teoksensa olivat toistuvasti mukana sanomalehtien

https://doi.org/10.21435/tl.299

”Kirjallisuutta”- ja ”Till salu”-palstoilla, joilla kirjakauppiaat tiedottivat pian ilmestyvistä kirjoista ja niiden hinnoista (Juntunen 1982, 118, 121). 1800-luvun loppupuolella oli tyypillistä liittää mainoksiin kirjallisuuskriitikkojen mielipiteitä (Niemi, 1995, 86; Juntunen 1982, 123). Esimerkiksi *Veckobladet* (14.3.1894) hyödynsi pelkästään *Arvid Kurckille* omistetussa mainoksessaan edellä mainittua *Hufvudstadsbladetin* R.H-g:n lausuntoa romaanin tarpeellisuudesta keskiaikakuvausten vajavaisella kentällä ja siteerasi myös *Helsingfors Aftonbladetin* 22.12.1893 arviota, jossa niin ikään todettiin teoksen paikkaavan kaunokirjallista historiallista aukkoa.

Mainoksissa kriitikoiden lausunnot irrotettiin kontekstistaan. Lindmanin kahden ensimmäisen historiallisen romaanin kritiikeissä korostui vanhanaikaisuuden tunnustaminen, mutta niissä, kuten myös mainonnassa, tuotiin esiin teosten kirjoittamisen periaatteellinen arvo talkoohenkisenä kansallisena tekona sekä lajin yhä tärkeänä pidettävä tehtävä kansanvalistuksen tukena. Tähän ylevään vaatimukseen Lindman ei kriitikkojen mukaan kuitenkaan pystynyt vastaamaan kuin osin, jos lainkaan.

Väärin kirjoitettu: Lindmanin tuotanto kriitikkojen näkökulmasta

Kriitikot pitivät Lindmanin historiallisten teosten toistuvana ongelmana aikakausien pinnallista kuvausta ja kerronnan epäyhtenäisyyttä. Jo ensimmäisiltä sivuilta näki, totesi R.H-g. mahtailevan painokkaasti *Arvid Kurckia* arvostellessaan, että kyseessä ei ollut sen paremmin romaani kuin otsikon lupaama kuvaelmakaan. Samalla hän antoi molempien lajimääritelmän: jotta jotakin teosta voitaisiin kutsua kyseisillä lajitermeillä, sen olisi ”aikakauden pyrintöjä” edustavien henkilöhahmojen kokemusten kautta välitettävä lukijoilleen jotakin oleellista ajan hengestä. (*HBL* 24.2.1894.) Vaatimuksessa näkyvät Scottin mallin mukaiset lajiodotukset. Tutkijat ovat laittaneet merkille, että Scottin kerronta kulkee historia edellä: hänen henkilöhahmonsa ilmentävät aikakautensa muovaamaa ajattelutapaa

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja toimivat uskonnollisten, poliittisten ja taloudellisten virtausten välikappaleina (Lukács 1963, 36; Dekker 1987, 24). Tällaisessa historian taiteellisessa elävöittämisessä henkilöhahmojen kautta ei *Arvid Kurck* R.H-g:n mukaan onnistunut. Vesilahdella, Turussa ja Pariisissa liikkuva kertomus palasi oletettuun keskushenkilöön, piispa Kurkeen, vain satunnaisesti, kirjailijan unohtuessa kirjoittamaan ”pääosin heikkoja kuvauksia ajan olosuhteista”. Näistä ei syntynyt syvällistä, henkilökuvauksen yhteen sitomaa tarinaa, jota kriitikko piti ehtona sille, että menneisyys näyttäytyisi elävänä lukijan mielessä. (*HBL* 24.2.1894.)

Ajan kuvauksen onttoudesta syytettiin myös *På Åbo slottia*, jossa Lindman ei *Finsk Tidskriftin* mukaan saanut loihdittua esiin ”menneisyyden elävää todellisuutta” (1.6.1893). Lindman oli *Arvid Kurckissa* luopunut *På Åbo slottissa* hyödyntämästään rakkausjuonesta, joka esikoisteoksessa kytkeytyi Turun hovin tuhoon johtaneeseen historialliseen tapahtumasarjaan. Kriitikoiden mukaan *På Åbo slott* ei *Arvid Kurckin* tapaan kärsinyt yhtenäisen tarinan puutteesta, mutta sen sijaan he katsoivat, että tarina ei onnistunut tuomaan esiin mitään arvokasta aikakauden kokemusmaailmasta. Renessanssin runollista potentiaalia ylistäneen *Uuden Suomettaren* kriitikon mukaan ”ajan henki oli samalla ritarillista ja raakaa”, mutta luterilaisen reformaation vaikuttavasta lähteestä ammentamisen sijaan Lindman perehtyikin rakkaustarinaan, joka oli ”epäselwä ja tekemällä tehty” (29.12.1892). Rakkausjuoni hiersi myös Cygnaeusta, joka piti sitä kömpelönä ja epäkiinnostavana (*Åbo Tidning* 13.12.1892). *Hufvudstadsbladetin* A. B:n mielestä taas Lindmanin ”hyperromanttinen” (”hyperromantisk”) kuvaus oli epäuskottava, vaikka rakkaus kaiketi olikin ylihistoriallinen tunne: tuskin silti renessanssin aikanakaan, arveli A. B., kukaan rakastui ensi silmäyksellä, kuten Zaida Barinsky Hans Ivarssoniin (18.12.1892).

Romanttisen aineksen hyödyntäminen oli tavanomainen ilmiö 1800-luvun suomalaisissa historiallisissa romaaneissa, mutta aikalaiskritiikki piti historiallisen romaanin pääasiallisena tehtävänä kansakunnan identiteetin rakentamista (Grönstrand 2015, 154). Heidi Grönstrand on osoittanut, että lajityypin varhaisten,

https://doi.org/10.21435/tl.299

uraauurtavien edustajien arvosteluissa viihteellisistä elementeistä vaiettiin ja ne tyrmättiin. Fredrika Runebergin (1807–1878) *Fru Catharina Boije och hennes döttrar* (1858) sai kehuja ajankuvauksesta esimerkiksi Snellmanilta, mutta oleellinen sisältö, rakkaus, sivuutettiin. Ensimmäisen suomenkielisen historiallisen romaanin *Hatanpään Heikki ja hänen morsiamensa. Kertomus Tuomas piispan ajoilta* (1884) kirjoittaneen E. F. Jahnssonin sentimentaaliset ja seikkailulliset rakkaustarinat puolestaan tuomittiin realismin vastaisina jäänteinä, esimerkiksi edellä mainitussa Juhani Ahon murska-arvostelussa Jahnssonin toisesta romaanista. (Grönstrand 2015, 142–143.)

Lindmanin romanttisten elementtien osakseen saama kritiikki tukee päätelmää, että romanttinen lukutapa ei kuulunut kansallistuntoa, opettavaisuutta ja kaunokirjallista uutuutta painottavaan, julkikeskustelussa muotoutuneeseen odotushorisonttiin. Tässä mielessä Lindmania voidaan pitää enemmänkin olosuhteiden kuin henkilökohtaisen hyökkäyksen uhrina, sillä *På Åbo slottin* rakkausjuoneen ankarasti suhtautuneet kriitikot olivat tavallaan ehdollistuneet asennoitumaan vihamielisesti romanttiseen ainekseen. Samalla heidän arvioitaan voidaan pitää myös historiallista romaania koskevan aikaisemman kirjallisuuskritiikin tarjoaman lajimallin jäljittelynä.

Julkinen kirjallisuuskritiikki oli Lindmanin kirjoittaessa vielä suhteellisen uusi lajityyppi Suomessa. Kritiikit koostuivat jo tuolloin lajin peruspiirteistä, kuten teoksen, tekijän ja kustantamon nimen sekä sivumäärän ja vuosiluvun ilmoittamisesta,[14] mutta ne sisälsivät myös yhteisiä retorisia ja rakenteellisia ratkaisuja. Kirjallisuudentutkija Alastair Fowlerin mukaan juuri toistuvat muodolliset tunnusmerkit auttavat lukijoita tunnistamaan teoksen tietyn lajin edustajaksi (Fowler 1971, 202). Lausuessaan mielipiteitä tiettyä lajityyppiä edustavasta tekstistä kriitikot siis luovat odotuksia, jotka koskevat sekä kyseistä lajia että kritiikkiä itseään tekstityyppinä. Erityisen arvovaltaisilla kriitikoilla on merkittävää painoarvoa

14 Ks. Lappalainen 1982 kritiikin määrittelyistä suomalaisessa tutkimuksessa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

paitsi yleisen mielipiteen muokkaajina myös kritiikin kirjoittamisen mallintajina.

Tästä näkökulmasta esimerkiksi Ahon ja Snellmanin, kahden tunnetun kansallisen vaikuttajan, laatimat historiallisten romaanien kritiikit näyttäytyvät mallitekstein, jotka laativat lajityyppiä koskevien arvostelujen askelmerkit ja muodostivat samalla institutionaalista arvoa henkivän mittapuun, jonka avulla sekä kriitikko että maallikkolukija saattoivat määrittää historiallisen romaanin hyväksi tai huonoksi.[15] Esimerkiksi *Uuden Suomettaren På Åbo slott* -kritiikistä on löydettävissä paljon yhtäläisyyksiä Ahon *Valvojassa* 1.7.1885 julkaistun Jahnsson-arvostelun kanssa: molemmissa pohditaan kriitikon asemaa samankaltaisin vertauskuvin ja moititaan suomennoksen svetisismejä sekä sisällön kiinnittymättömyyttä kuvattuun aikakauteen. R.H-g:n, A. B:n ja Gustaf Cygnaeuksen näkemyksissä puolestaan kaikuvat käänteisesti Snellmanin *Litteraturbladissa* 1.1.1859 lausumat sanat Fredrika Runebergin *Fru Catharina Boijesta*. Snellmanin mukaan Runebergin kirjoittamat kohtaukset tavoittivat onnistuneesti myrskyisän aikakauden olemuksen, ja kiinnostavien henkilöhahmojen luonteessa oli miellyttävää ideaalista nostetta (”en viss idealisk lyftning i karakteren”). Laadun takasi myös loogisesti kehkeytyvä ja taitavasti järjestetty tapahtumasarja. Näitä ehtoja Lindman ei kriitikoiden mielestä täyttänyt. A. B. huomautti *På Åbo slottin* ”äärimmäisen tylsistä” (”ytterst matta”) henkilöhahmoista, Cygnaeus ja R.H-g. puolestaan siitä, että Lindman ei kyennyt *På Åbo slottissa* eikä *Arvid Kurckissa* sitomaan tarinan elementtejä yhtenäiseksi kokonaisuudeksi.

Jälkimmäisen kritiikin aiheen voi olettaa koskevan ennen muuta historiallisen ja fiktiivisen aineksen yhdistämistä, jossa Lindmanin katsottiin *Finsk Tidskriftissäkin* epäonnistuneen ”alkeellisella” tavalla (1.6.1893). Erityisesti *Åbo Underrättelser* -lehden (20.12.1893) nimetön kriitikko hermostui *Arvid Kurckin* juonen katkaisevista, ”väsyttävän yksityiskohtaisina” (”tröttande utförlighet”) ja ”kuivina” (”torra

15 Kriitikoiden ja julkaisuympäristön vallasta 1800-luvun Suomessa ks. myös Vuorikuru 2022, 228.

https://doi.org/10.21435/tl.299

skildringar") pitämistään historiallisista selostuksista, esimerkiksi vuoden 1492 tuomiokapitulin istunnosta (luku XV) ja luostarikoulun hallintorakenteesta (luku XI), joihin päähenkilö kytkeytyi vain pinnallisten mainintojen kautta ("Tunnistamme – – vanhan tuttavamme, Arvid Kurjen, joka nykyään on grammatiikan opiskelija"; Lindman 1893, 105). A. B. (*HBL* 18.12.1892) puolestaan katsoi, että *På Åbo slottin* lukumääräkohtainen luettelointi linnan sisustuksesta ja ruokataloudesta istuintyynyineen ja kalalajeineen (luku IV) muistutti enemmän museokierrosta kuin historiallista romaania.

Lindmanin tapa vuorotella kaunokirjallista kertojaääntä ja historioitsijamaisen objektiivista otetta häiritsi kriitikkojen mielestä eheän ajankuvan muodostumista. Mutta entä jos kyseessä ei ollutkaan Lindmanin kaunokirjallinen taidottomuus, kuten kriitikot tulkitsivat, vaan omaperäinen tapa tuoda julki historiallisen fiktion rakennettua luonnetta? Klassisen ja postmodernin historiallisen romaanin eroa on etsitty juuri rajojen piilottamisesta ja näyttämisestä: siinä missä edellinen pyrkii sulauttamaan historiallisen ja fiktiivisen aineksen saumattomaksi menneisyyden illuusioksi, tekee jälkimmäinen selväksi, että kirjallinen historia on kirjailijan manipuloima konstruktio (esim. McHale 1987, 90). Itsetietoisia elementtejä tavataan kuitenkin jo klassisessakin traditiossa, ja myös Suomen 1800-luvun historiallisissa romaaneissa, esimerkiksi erilaisten upotusrakenteiden ja lukijaa osallistavan kerronnan muodossa (Hatavara 2007, 316).

Lindmanin "museomainen" kerronta poikkeaa perinteisestä historiallisen romaanin kerronnasta siten, että se ei pyri säilyttämään todellisuuden illuusiota sitomalla historiallisten puitteiden kuvausta huomaamattomasti toimintaan ja henkilöhahmojen tajunnankuvaukseen (Hughes 1993, 19–21). Tekniikan tulkitsemista itsetietoisena ratkaisuna taitamattomuuden sijaan tukee hänen teoksissaan – ja myös runoudessaan – toistuva pohdinta niin pienten kuin suurten ihmiskohtaloiden vähäpätöisyydestä kerrostuvien aikakausien rapauttavan mahdin edessä. Historiankirjoittajan neutraalilla otteella luotu ajankuva, jossa henkilöhahmot toisinaan vain vilahtelevat faktojen luetteloinnin välissä, rakentaa osaltaan tätä vaikutelmaa,

https://doi.org/10.21435/tl.299

kasvattaen samalla etäisyyden tuntua lukijan ja menneisyyden välillä. Vähintään se tekee Lindmanin teoksista odottamattoman läheisen tuntuisia postmoderniin kirjallisuuteen tottuneille lukijoille. (Vrt. Pihl 2023, 192.)

Kolmas piirre, jota kritiikeissä horjuvan ajankuvauksen ja romanttisten ainesten ohella paheksuttiin, oli Lindmanin kieli. Cygnaeus piti *På Åbo slottin* ruotsia ylijuhlavana, jäykkänä ja oratorisena, ja taiteellisena virheenä sitä, että kertojan ja henkilöhahmojen kielet eivät lainkaan eronneet toisistaan. *Arvid Kurckissakaan* Lindman ei kyennyt yksilöimään hahmojensa puhetta eikä sovittamaan sitä näiden yhteiskunnalliseen asemaan: 1400-alun vaatimaton kippari, totesi *Åbo Underrättelser* (20.12.1893), ei piispalle puhuessaan käyttäisi sellaisia lauseita kuin ”olen kiinnostuksella seurannut kaikkea toimintaanne” (”jag har med intresse följt alla edra förehafvanden”; Lindman 1893, 192). Ajankuvan illuusio mureni siis myös kriitikoiden korvissa luonnottomalta kuulostavaan dialogiin.

Suomennosten kriitikot ottivat kantaa suomentajan työhön. 1890-luvulla kansallisuuskysymys ei kielen osalta ollut enää polttava, sillä suomen kieli oli jo saanut jalansijaa lehdistössä, kirjallisuudessa ja teatterissa (Karhu 1979b, 160). Kriitikkojen ankaruudessa näkyy kuitenkin aikakauden kielipoliittinen ja kielenhuollollinen odotushorisontti (Tiirakari 1995, 34). *Uuden Suomettaren* kriitikko piti *På Åbo slottin* suomennosta suoranaisena loukkauksena. Se ei hänen mielestään ollut ”lainkaan suomea”, ja hän katsoi kustantajan vahingoittavan omaa toimintaansa päästämällä kirjan kaltaista ”törkyä” kauppaan: ”Eihän nykyaikaan ole waikea saada kunnollisia suomentajia; miksi siis turwaudutaan sellaisiin, joilla ei ole aawistusta edes suomenkielen alkeista?” (29.12.1892).

Näkemys on sikäli ironinen, että suomentaja, *Hufvudstadsbladetin* taloudenhoitajana ja kääntäjänä toiminut Berndt Grönlund (1855–1925), oli päätynyt sanomalehden palvelukseen nimenomaan erinomaiseksi mainitun suomen kielen taitonsa ansiosta (*HBL* 24.10.1925). Grönlund oli kääntänyt Robert Castrénin (1851–1883) asiapitoisen kuvauksen *Porvoon valtiopäivät vuonna 1809* (1892), mutta kaunokirjallisuudesta hänellä ei ollut aiempaa kokemusta,

https://doi.org/10.21435/tl.299

mikä näkyy muun muassa toistuvissa kongruenssivirheissä ja svetisismeissä. Esimerkiksi ruotsinkielinen ilmaisu ”ugglor i mossen”, jolla kuvaillaan pahoja aavistuksia, kääntyy Grönlundin käsissä puolikirjaimellisesti muotoon ”pöllöjä sammalistossa” (Lindman 2023, 59). *Linnavuoren taru / Kaksi yötä* -teoksen suomentaja Uno Brummer (1871–1913) sai *Päivälehden* (15.12.1901) -st-:ltä maltillista kiitosta, mutta kriitikko kuitenkin arveli, että käännös oli suomentajan arvokkaan ajan tuhlausta.

Yhteenvetona voidaan todeta, että Lindmanin historialliset kertomukset vaikuttivat kriitikkojen silmissä hätiköidyiltä ja omalaatuisilta tuotoksilta, jotka kielivät suoranaisesta kaunokirjallisesta lahjattomuudesta. Lindmanin teokset eivät istuneet yhteenkään valtavirran odotushorisonttiin, eivätkä vastanneet arvovaltaisten kriitikkojen luomaa käsitystä muodollisesti ja sisällöllisesti pätevästä historiallisesta romaanista. Näihin odotuksiin kiinnittyessään kriitikot tulivat tarkastelleeksi Lindmania hyvin rajallisesta kulmasta, josta jäi huomaamatta historiallisen romanssin puitteissa onnistuneita piirteitä ja scottilaiseenkin traditioon kuuluneita historian itsetietoisen kirjoittamisen keinoja.

Kriitikot portinvartijoina: kaanon, kirjallisuushistoria ja ”roskakirjallisuus”

> Aina kun joku uusi kirjailija — ja uutena woimme suorasanaisen kaunokirjallisuuden alalla pitää hra Lindmania — astuu julkisuuteen, olemme uteliaat näkemään, mitä hän teoksessaan meille tarjoaa, onko se sitä laatua, että sitä woi pitää wastaisen runsashedelmäisen henkisen työn alkuna, wai onko se waan noita lyhyt-ikäisiä päiwänkorentoja, joilla kirjallisuudessa ei ole muuta kuin hetken merkitys. (*Uusi Suometar* 29.12.1892.)

På Åbo slottin suomennoksen *Uudessa Suomettaressa* arvostellut anonyymi kriitikko piti keskeisenä tehtävänään esikoiskirjailijoiden tulevaisuuden arviointia. Verratessaan merkityksettömiltä vaikuttavia kirjailijoita painottomiin päivänkorentoihin, jotka syntyvät

https://doi.org/10.21435/tl.299

aamulla ja kuolevat illalla, hän antoi ymmärtää, että tällaisilla joutavilla tekijöillä ei olisi paikkaa korkeita ja arvoltaan pysyviä henkisiä saavutuksia muistavassa Suomen kirjallisuushistoriassa.

Kuolemattomuudesta kirjallisuushistorian kriteerinä oli kirjoittanut jo vuonna 1858 Rietrik Polén (1823–1884) ensimmäisessä suomenkielisessä kirjallisuushistoriassa, väitöskirjassaan *Johdanto Suomen kirjallishistoriaan*. Snellmanin hengessä Polén kirjoitti, että ”lakastumatonta” historiallista arvoa oli taitavasti kirjoitetuilla kirjoilla, jotka pelkän viihdyttämisen sijaan kykenivät henkisesti tukemaan kansankunnan sivistystä ja edistystä pitkälle tulevaisuuteen. Tällaisten teosten kirjoittajille kuului Polénin mukaan ikuinen maine ja paikka kirjallisuushistorian sivuilla: ”He ovat Jumalan lähetysmiehet kansain seassa, ja niinkuin he itsetki, niin ovat heidän tekonsaki kuolemattomat.” (Polén 1858, 36.)

Polénin lausunnossa on aluillaan Suomen kirjallisuutta arvottava kaanon. Kanonisoinnissa tietyt kulttuurituotteet läpäisevät valikointiprosessin ja pääsevät pysyvästi osaksi kansakunnan aktiivista kulttuurista muistia (Assmann 2008, 100). Kirjallisuushistoriat osallistuvat tähän valikointiprosessiin. Esittelemällä joitakin kirjailijoita ja karsimalla toisia ne luovat kaanonia sivutuotteenaan tahattomastikin (Varpio 1995, 10).

Toisin kuin Polén, joka näytti pitävän kirjallisuushistoriaan kelpaavien suurten teosten ikuista arvoa niiden sisäisenä ominaisuutena, *Uuden Suomettaren* kriitikko pani merkille instituutioiden roolin kuolemattomuuden jakajina: ajallisuuden ylittäisivät sellaiset kirjat, jotka täyttivät tietyt kriitikkojen määrittämät ehdot. Hän nimittäin korosti, että Lindmanin ei pitäisi pelästyä arvostelusta, sillä kaikki oli vielä mahdollista: ”[M]oni kirjailija, jonka esikoisen arwostelu armotta on surmannut, on sittemmin — käyttääksemme samaa wertausta — saanut hywinkin elinwoimaisia jälkeläisiä”.[16] Tie

16 Kriitikoista kirjailijan surmaajina kirjoitti myös Juhani Aho Jahnsson-arvostelussaan *Valvojassa* 1.7.1885. Jahnsson itse viittasi *Muuan suomalainen soturi Kristiina kuningattaren aikakaudelta* -kirjansa alkusanoissa isotteleviin rynnäköihin, joilla kriitikot ottivat hengiltä nuoria kirjallisia sotureita urhoollisuutensa osoittaakseen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

kirjallisuushistoriaan saattoi vielä aueta, arvostelija totesi, mikäli Lindman seuraavalla kerralla olisi kirjoitustyössään huolellisempi tavalla, joka hänen kritisoimistaan piirteistä on mahdollista päätellä. (*Uusi Suometar* 29.12.1892.) Moittimalla *På Åbo slottin* ajankuvan onttoutta ja rakkaustarinan tarpeettomuutta kriitikko osoitti käänteisesti, millaisella historiallisella romaanilla heltiäisi kriitikoiden suosio ja sitä myöten päivänkorennon elinkaaren päihittävä kirjallinen elämä.

Konkreettisemmin koulivaan portinvartijan tehtävään asettui *Hufvudstadsbladetin* A. B., joka esitti Lindmanille yksityiskohtaisia korjausehdotuksia henkilöhahmojen kuvauksen, kielenkäytön ja loogisen kerronnallisen kokonaisuuden laatimisen suhteen. A. B. ei omien sanojensa mukaan halunnut haastaa riitaa, vaan päinvastoin varustaa tämän selvästi ”hyvien aikomusten ja jalon tunnon” (”goda afsikter och ädla känsla”) inspiroiman kirjailijan oikein välinein seuraavaan koitokseen historiallisen romaanin kentällä (*HBL* 18.12.1892). *Uuden Suomettaren* arvostelun tapaan myös A. B:n sanoista välittyy ymmärrys kriitikoiden vallasta kirjallisen ilmaisun ja arvon ohjailijoina kohti unohdusta tai muistamista. Kirjallisen teoksen säilymisen kannalta merkitystä on vain institutionaalisessa kontekstissa lausutuilla arvioilla. Kanoninen asema muodostuu, jos sukupolvi toisensa jälkeen vahvistaa arvion, mikä voi toisaalta tarkoittaa myös edeltäjien mielipiteen passiivista omaksumista. (Guillory 1990, 236–237.) Päivänkritiikit, niin Lindmanin kuin muidenkin, tarjoavat mahdollisuuden seurata tätä kaanonia rakentavaa prosessia tuoreeltaan. Lindmanille kriitikot tarjosivat tilaisuutta muuttaa suuntaa seuraavissa teoksissaan, minkä jälkeen hänen tiensä kohti kirjallisuushistoriaa otettaisiin uudelleen tarkasteluun.

Lindmanille esitetyt parannusehdotukset viittaavat käsitykseen, että kriitikkojen mielipiteet muodostavat korkean kirjallisen tason, jonka tavoittelua kirjailijoiden tuli pitää itsestään selvänä. Ankaruus, joka 1880- ja 1890-luvuilla kuului suomalaiseen kirjallisuuskritiikkiin suorastaan lajityypillisenä piirteenä (Karhu 1979b, 181), selittyy Lindmanin arvosteluissa didaktisella rakkaudella: A. B:n sanoin Lindmanin oli ”kaikin voimin” (”med alla kraft”) pyrittävä

https://doi.org/10.21435/tl.299

muuttamaan kirjoitustaan pyydettyyn suuntaan, jotta askel mitättömyyden kuilusta kohti kuolemattomuutta onnistuisi (*HBL* 18.12.1892), sillä korkeammalla tasolla odottaisi kriitikoiden mukaan myös korkealaatuisempi lukijakunta.

Lukijoiden näkökulmasta Lindmanin teoksia lähestyi esimerkiksi *Päivälehti* (15.12.1901), jonka arvostelussa *Linnavuoren taru / Kaksi yötä* -yhteisniteestä nimimerkki –st– totesi seuraavaa: ”Tällaisista kertomuksista ei kostu kukaan. Sanomalehtien kivijaloissa ne vielä mukiin menevät, mutta joulukirjamarkkinoille ne ovat liiaksi kevyttä tavaraa. Eipä kumma siis jos ne sinne pölyytymään jäävätkin.” Samasta teoksesta todettiin *Louhessa* lyhyesti (24.12.1901): ”Suositamme kirjat ’helposti sulatettawana’ lukemisena”. Pölyn ja ruoansulatuksen metaforilla kriitikot loivat Lindmanin kertomuksista vähättelevää kuvaa: hänen kertomuksensa olivat ravitsevaa henkistä ruokaa erityisesti joulunpyhinä kaipaavan lukijakunnan karttamaa kirjallisuutta, jonka ylle hyljeksinnän tomu kerrostuu. Toisaalta kriitikot käyttivät myös vertauskuvia, jotka viittasivat eräänlaisen köyhän miehen ikuisuuden saavuttamiseen loputtoman jäljittelyn ja laadun korvaavan määrän kautta. *Päivälehden* –st–:n mukaan *Linnamäen taru* ja *Kaksi yötä* olivat ”sellaisia, että jokainen, jolla hiukankaan on kieli ja kynä hallussaan sekä jonkunverran mielikuvitusta, pystyy moisia novelleja vaikka tusinoittain kyhäämään” (15.12.1901). Myös *På Åbo slottia* kuvattiin ”tusinanowelliksi” (*Uusi Suometar* 29.12.1892).

Lindmanin aikaan lehdistössä esitettiin tuohtuneita kannanottoja niin kutsuttua roskakirjallisuutta vastaan. Roskakirjallisuudella tarkoitettiin erityisesti ovelta ovelle halpoina vihkosina kaupusteltavia rekiviisuja,[17] mutta myös muuta ”kewyttä ja romantillista” sisältöä ajankohtaisten aatteiden sijaan suosivaa viihteellistä materiaalia (*Tapio* 19.9.1888). Roskakirjallisuuteen viitattiin toistuvasti tulvana (esim. *Keski-Suomi* 18.5.1887, *Turun Lehti* 1.11.1888), joka kaikkialle vyöryvänä sameana virtana saastutti lukijoiden hengen kuvatessaan

17 Rekilauluista kirjallisuuden kaanonista poissuljettuna lajina ks. Karhu 2022.

https://doi.org/10.21435/tl.299

siveettömyyksiä, murhia, tulipaloja ja muita hirvittäviä tapauksia. Lindmanin kriitikot eivät suoraan nimittäneet hänen proosaansa roskakirjallisuudeksi, mutta heidän käyttämänsä vertauskuvat sekä teosten viihteellisten elementtien karsastus työntävät Lindmania vääjäämättä kohti kyseistä kategoriaa.

Siinä missä *Päivälehti* katsoi, että Lindmanin kertomuksilla ei ollut arvoa kenellekään, hahmotettiin niille joissakin toisissa kritiikeissä oma erityinen lukijaryhmänsä. *Finsk Tidskriftin* nimimerkki g. totesi *Arvid Kurckista* (1.2.1894), että sen ”kiitollisin lukijakunta” (”tacksammaste läsarekrets”) tulisi olemaan isänmaan historiasta kirjan kautta oppiva nuoriso, kun taas Cygnaeus (*Åbo Tidning* 13.12.1892) ja A. B. (*HBL* 18.12.1892) puhuivat yleisemmin ”historiasta tietämättömistä” lukijoista (”dem som saknar historiska kunskaper”) sekä ”vähemmän vaativasta lukijakunnasta” (”den mindre nogräknade läsarkretsen”) kypsempien lukijoiden (”den mognare läsaren”) vastakohtana. Vähään tyytyvällä lukijakunnalla A. B. saattoi viitata nuorisoon, mutta myös iästä riippumatta kirjallisiin aloittelijoihin, jotka eivät välittäneet siitä, että Lindmanin edustama tyyli oli jo vanhanaikainen. Toisin kuin nykyään, viihteellinen materiaali suunnattiin 1800-luvulla suuren yleisön sijaan nuorisolle (Lappalainen 1999, 40). Nuorisolukemistoksi Lindmania ei kuitenkaan alun perin profiloitu. Joulu-uutuuksiaan *Nya Pressenissä* (23.12.1892) esittelevä K. E. Holm ei tarjonnut *På Åbo slottia* ”Böcker för barn och ungdom” -otsikon alla, vaan asetti sen saman sivun tiedotteeseen ”Hos alla bokhandlare i landet”.

Kriitikot määrittelivät Lindmanin historiallisille romaaneille rajallisen käyttöympäristön ja lukijakunnan. He sysivät häntä erilaisin vakiintunein metaforin ja myös toisiaan jäljittelevine lausuntoineen kohti unohduksen pyörrettä, josta kirjailija ei kykenisi nousemaan ilmaisutapaansa muokkaamatta. Mutta pyrkikö Lindman saavuttamaan kriitikoiden suosion? Tähän saattaisi viitata se, että *Åbo Underrättelser* (20.12.1893) totesi *Arvid Kurckin* arvostelussa kirjailijan selvästi hieman parantaneen *På Åbo slottissa* kritiikin kohteeksi joutunutta, epäluonnollisena pidettyä dialogiaan. Toisessa romaanissaan Lindman ei myöskään enää rakentanut juonta kokonaan

https://doi.org/10.21435/tl.299

rakkausjutun varaan. Hän siis kenties etsi proosalleen hyväksyttävämpää suuntaa kriitikoiden lausuntojen perusteella, aivan kuten oli nuorena korjannut runojaan Topeliuksen palautteen jälkeen. Toisaalta vuosisadan vaihteessa, vasta seitsemän vuotta kahden tyrmätyn romaanin jälkeen, hän palasi *Linnavuoren tarussa* ja *Kaksi yötä* -kertomuksessa entistä selväpiirteisemmin melodraaman pariin – kirjoittamaan niille, joiden kirjallinen maku ei kriitikoiden mukaan ollut erityisen kehittynyt.

Elossa: Lindmanin lukijakunta

Kulttuurintutkijat Martin Lüthe ja Sascha Pöhlmann (2016, 18–19) esittävät, että kulttuurituotteiden suosiota voidaan hahmottaa monesta eri näkökulmasta, kuten esimerkiksi myyntilukujen, kriitikkojen mielipiteiden ja kansansuosion perusteella. Yksi ja sama tuote voi samanaikaisesti nauttia sekä suosiota että epäsuosiota eri tahojen keskuudessa. Esimerkiksi kirja, jonka kriitikot ja muut asiantuntijat määrittelevät arvokkaaksi kulttuurituotteeksi, saatetaan kansan parissa leimata mitättömäksi, ja toisinpäin. Lindmanin tapauksessa kriitikkokunta pyrki tuottamaan kirjailijalle epäsuosiota korkeatasoisiksi katsomiensa lukijoiden keskuudessa, missä he onnistuivat: Suomen kirjallisuushistoria, kaanonista puhumattakaan, on unohtanut Lindmanin. Mutta miten häneen suhtautuivat niin kutsutut maallikkolukijat, joiden kriitikot varauksellisesti myönsivät voivan hyötyä Lindmanin historiallisiin teoksiin tutustumisesta?

Sanomalehtien kirjauutiset ja -mainokset tarjoavat johtolangan Lindmanin kansansuosion jäljittämiselle. *Helsingfors Aftonblad* 22.12.1893 totesi ”Literatur”-palstallaan *Arvid Kurckia* mainostaessaan, että koska kirjailija oli edellisenä jouluna *På Åbo slottillaan* osoittanut olevansa ”viihdyttävä kertoja” (”en underhållande berättare”), myös uuden kirjan saattoi hyvällä syyllä olettaa ”voittavan yleisön tunnustuksen” (”vinna publikens erkännande”). Ennustus näyttäisi vihjaavan, että kriitikkojen kärkevistä lausunnoista

https://doi.org/10.21435/tl.299

huolimatta *På Åbo slott* oli tuoreeltaan ollut jonkinlainen yleisömenestys, jonka saavuttamiseen myös *Arvid Kurckin* odotettiin kykenevän.

Lindmanin edeltävällä tuotannolla ratsasti myös *Björneborgs Tidning* (29.6.1918), joka tilasi vuonna 1918 kirjailijalta historiallisen jatkokertomuksen. Isokokoinen, koristeellisin kehyksin varustettu mainoksen ja uutisen yhdistelmä kuvaili Turun linnan tapahtumiin palannutta *Hämnd*-kertomusta ”jännittäväksi ja romanttiseksi historialliseksi tarinaksi” (”en spännande och romantisk historisk berättelse”), jonka kirjoittajan viimeisin teos oli ollut niin suuri menestys, että se myytiin loppuun muutamassa päivässä. Kyseessä oli humoristisia kansankuvauksia sisältävä omakustanne *Bland herrskapsfolk och bönder* (1918), joka oli vain muutamaa viikkoa aikaisemmin saanut suopean arvostelun *Hufvudstadsbladetissa* (11.6.1918). Suosittelupuheena ei mainoksessa kuitenkaan vedottu kriitikon sanoihin, vaan suureen lukijakuntaan viittaaviin myyntimääriin: virallisen asiantuntijatahon sijaan kirjallisen suosion auktoriteetiksi nostettiin lukijoiden mielipide, joista ei myynnin lisäksi ollut suorempaa tietoa saatavilla.[18] Kenties luotettiin myös siihen, että kiittävä arvostelu, vaikka se kohdistui eri lajityypin tekstiin, oli vielä tuoreena yleisön muistissa ja siivittäisi myös *Hämndin* lentoa. Siksi ei ollut tarpeellista ottaa mainonnassa esiin Lindmanin aikaisempia historiallisia romaaneja, joista viimeisimmänkin ilmestymisestä oli ehtinyt kulua jo lähes kaksi vuosikymmentä.

Lukijoiden suosiosta kertoo myös *Karjala*-lehden (9.1.1907) Viipurin kaupungin laina- ja kansankirjaston statistiikkaa koskeva uutinen. Uutisesta selviää, että *Linnamäen taru / Kaksi yötä* oli kyseisen kirjaston suomenkielisen osaston neljänneksi lainatuin kirja vuonna 1906, viisi vuotta ilmestymisensä jälkeen. Kuudellakymmenellä lainakerrallaan kirja jätti taakseen esimerkiksi Topeliuksen *Välskärin kertomuksia* (45 lainauskertaa), mutta hävisi Arthur Conan Doylen (1859–1930) *Aarnihaudalle* (76 lainauskertaa), Santeri

18 Lindmanin omin käsin kirjoittama ennakkotilauslista *Bland herrskapsfolk och bönder* -teokselle sisältää yli sata nimeä (Volmar Lindmans arkiv).

https://doi.org/10.21435/tl.299

Ingmanin (1866–1937) *Anna Flemmingille* (61 lainauskertaa) ja Jonas Lien (1833–1908) *Niobelle* (61 kertaa). Kärkiseitsikkoon mahtuivat lisäksi Carl Georg Starbäckin (1828–1885) *Niilo Bonpoika Sture* ja Johan Jacob Ahrenbergin (1847–1914) *Haapakoskelaiset*.

Lindman, Topelius, Doyle, Ingman ja Starbäck osoittavat, että romanttinen ja seikkailullinen kirjallisuus vetosi lukijoihin. Tilasto on todistusaineistoa pitkästä maailmanlaajuisesta taistelusta ”epäkirjallisuutta” vastaan, josta kirjallisuudentutkija Eino Railo (1884–1948) kirjoitti *Valvoja-Ajassa* 1.4.1925. Railo valitteli, että luetuimpia kirjoja eivät missään päin Eurooppaa olleet ”hengen syvintä ja kirkkainta ilmitulomuotoa” edustavien kirjailijoiden tuotokset, vaan romantiikkaa ja jännitystä sisältävät viihteelliset julkaisut, kuten ”intiaaniromaanit”, salapoliisikertomukset ja kauhuromantiikka – kaikki sellainen ”helpommin sulava aines”, jollaisena *Louhen* (24.12.1901) kriitikko Lindmaniakin maisteli. Roskakirjallisuuden kitkemiseksi oli lehdistössä ehdoteltu erilaisia keinoja jo Lindmanin aikana. Peli oli kuitenkin Railon mukaan menetetty, sillä ihmisessä oli synnynnäinen kaipuu epäkirjallisuuteen, sen tuomaan jännitykseen ja vaaran tuntuun arkielämän vastapainona. Asian saattoi hyväksyä sillä perusteella, että vaatimaton kirjallisuus voisi toimia lukijoilleen väylänä paremman kirjallisuuden pariin. (*Valvoja-Aika* 1.4.1925.)

Railon jyrkän rajanvedon arvokkaan ja vähemmän arvokkaan kirjallisuuden välillä jakoivat myös Lindmanin kriitikot. He nojautuivat aikansa odotushorisontille tyypillisiin nationalistisiin ja didaktisiin lukutapoihin, eivätkä kyenneet tai halunneet nähdä viihteellisen historiallisen romanssin omia, lajityypillisiä lainalaisuuksia. Historiallisen romanssin realismi muodostuu arkipäivän uskottavuudet ylittävästä todenkaltaisuuden ja fantastisen yhdistelmästä (Hughes 1993, 1). Sen lajikehyksessä ovat täysin ymmärrettäviä *På Åbo slottissa* nähdyt kriitikkojen kummeksumat epäuskottavuudet, kuten rakastuminen ensisilmäyksellä tai piiloutuminen Ruissaloon herttuan armeijalta, mitä Cygnaeus piti mahdottomana suorituksena (*Åbo Tidning* 13.12.1892). Nämä ja monet muut Lindmanin hyödyntämät romanssimotiivit, kuten pulaan joutunutta sankaria hoivaava sankaritar, naamioitumiset ja onnekkaat

https://doi.org/10.21435/tl.299

pelastumiset, ovat säilyneet muodoltaan hieman muuttuneina nykypäivään asti (Hughes 1993, 17, 134). Myös Lindmanin aihevalinnat ovat pitkäikäisiä. Hänen kuvauksensa herttua Juhanan hovista ja Elinan surmasta luovat varhaisen pohjan niiden vielä 2000-luvullakin jatkuvalle käsittelylle historiallisessa viihdekirjallisuudessa.[19]

Kukaan tuskin enää ajattelee, että viihdekirjallisuus perustelisi paikkansa vain laatukirjallisuutta edeltävänä välivaiheena. Historiallisen romanssin merkityksestä kertoo lajityypin pysyvä suosio, jota saattaa selittää sen tarjoama tuntu historiassa elämisestä sekä vaikutelma jatkuvuudesta menneen ja nykyisen välillä (Hughes 1993, 140–141). Mikäli viihteellistä kirjallisuutta nykyään pidetään lukijan mielestä unohtuvana kevyenä kirjallisuutena, on keveydestä tullut hyve, jonka arvo on sen tarjoamassa lohdussa ja hetken rentoutumisessa arjen keskellä.

Johtopäätökset

Arkistolähteistä on pääteltävissä, että Volmar Lindman pyrki kirjailijan uralle tosissaan. Hän jätti vuonna 1924 apurahahakemuksen teostensa julkaisemista varten Svenska Litteratursällskapet i Finlandille, mutta ei pyytämäänsä kahdeksaa tuhatta markkaa saanut (SLS 1925). Kun Lindman 14.3.1933 muisteli *Hufvudstadsbladetissa* elämäntyötään toimittajana, hän viittasi lopuksi myös työhönsä kirjailijana ja siteerasi, yhä hyvillään, Topeliuksen lempeitä sanoja hänen varhaisista runoistaan. Hänen henkilökohtaisen arkistonsa päiväämättömiä kertomusraakileita ja julkaisemattomia runoja katsellessaan tutkija saattaa nähdä sekä varjoa että valoa. Jäivätkö kertomukset kesken pisteliään kritiikin vuoksi? Vai ovatko ne sittenkin vain lannistumattoman kirjailijan innoittuneen mielen purkauksia, joita tämä itse ei katsonut viimeistelyn arvoisiksi?

19 Turun linnan tapahtumia käsittelevät esimerkiksi Pirjo Tuomisen *Kaarina Hannuntytär* (1999, uusintapainos 2024) ja Carita Forsgrenin *Kolmen kuun kuningatar* (2011). Kristiina Vuoren *Elinan surma* (2018) on viimeisin tulkinta keskiaikaisesta balladista.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Päivänkritiikkien ajankohtainen tiedottava luonne muuttuu ajan kuluessa (Lappalainen 1982, 128). Jälkikäteen tarkasteltuina Lindmanin historiallisten romaanien kritiikit näyttäytyvät unohduttamisen dokumentteina. Ne leimaavat Lindmanin joutavaksi kirjailijaksi, joka ei jätä jälkeä kirjallisuushistoriaan, ja samalla paljastavat oman roolinsa muistamisen ja unohtamisen sekä suosion ja epäsuosion rakennetuissa järjestelmissä. Kritiikkien avulla voi siis tarkastella sitä, miten kanonisointi tai sen tuhoaminen voi alkaa jo kirjailijan omana aikana. Unohtaminen ei aina vaadi pitkää aikaväliä. Lindmanin osalta prosessi oli ohi noin kuudessakymmenessä vuodessa, mikäli kriteerinä käytetään mainintoja sanomalehdistössä hänen eläessään ja kuoleman jälkeen.

Kenties Volmar Lindmania ajoi eteenpäin voimakas, jääräpäinenkin usko hänen oikeuteensa kirjoittaa historiallisia romaaneja – tai romansseja – siinä missä muutkin. Periksi hän ei antanut: vielä kolme vuotta ennen kuolemaansa hän painatti omin varoin *Borgbackens sagan* ruotsiksi, kenties suomenkielisen version kansansuosion innoittamana. Kritisoituna kirjailijana Lindman ei ollut huonossa seurassa, olihan hänen esikuvansa Topeliuskin aikanaan saanut moitteita vanhanaikaisuudesta ja salaperäisen seikkailullisen otteen suosimisesta. Kun Lindman 76-vuotiaana julkaisi viimeisen runokokoelmansa *Efterskörd* (1937), kutsui *Hufvudstadsbladet* (31.8.1937) häntä kirjan arvostelussa ”vanhan polven runoilijaksi” (”poet av gamla stammen”), joka oli pysynyt ”uskollisena nuoruuden ihanteilleen” antautumatta muodikkaiden virtausten vietäväksi. Kuvaus voidaan tulkita ihailevaksi myönnytykseksi Lindmanin järkkymättömälle vanhanaikaisuudelle ja Topeliuksen tapaiselle omien kirjallisten ihanteiden seuraamiselle. Kirjailijan 70-vuotisjuhlan kunniaksi laaditussa kirjoituksessa *Svenska Pressen* (28.3.1931) totesikin, että Lindman ja ”suuri runoilija” (”den store skalden”) Topelius olivat hengenheimolaisia sekä tuotannossaan että elämänkatsomuksessaan. Tämä oli varmaankin korkein mahdollinen kiitos ja tunnustus, jonka Lindman saattoi omasta mielestään saada.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lähteet

Arkistoaineisto

Kansalliskirjasto
- Käsikirjoituskokoelmat
  - Volmar Lindmans Arkiv

Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot (https://digi.kansalliskirjasto.fi)
- Aikakauslehdet
  - *Eläinten ystävä*
  - *Finsk Tidskrift*
  - *Litteraturblad*
  - *Suomen Lehdistö*
  - *Suomen Merenkulku*
  - *Valvoja*
  - *Valvoja-Aika*
- Sanomalehdet
  - *Björneborgs Tidning*
  - *Borgåbladet*
  - *Helsingfors Aftonblad*
  - *Hufvudstadsbladet*
  - *Karjala*
  - *Keski-Suomi*
  - *Kotka*
  - *Louhi*
  - *Nya Pressen*
  - *Päivälehti*
  - *Savo-Karjala*
  - *Svenska Pressen*
  - *Tapio*
  - *Turun Lehti*
  - *Uusi Suometar*
  - *Veckobladet*
  - *Åbo Tidning*
  - *Åbo Underrättelser*
  - *Östra Nyland*

Svenska litteratursällskapet i Finland
- SLSA 801 Familjen Zachris Topelius arkiv (1805–1914)
  - SLSA 801:1.33 Brev från Volmar Lindman till Zacharias Topelius

https://doi.org/10.21435/tl.299

Volmar Lindmanin teokset

Lindman, Volmar 1885: *Dikter. Med förord af Z. Topelius*. Åbo: Adolf Allardt.

Lindman, Volmar 2023 [1892]: *Turun linnassa / På Åbo slott*. Helsinki: ntamo.

Lindman, Volmar 1893: *Arvid Kurck och hans samtida: Skildringar från Finlands medeltid*. Helsinki: K. E. Holm.

Lindman, Volmar 1901: *Linnamäen taru / Kaksi yötä. Kaksi historiallista kertomusta*. Suomentanut Uno Brummer. Helsinki: K. E. Holm. https://www.gutenberg.org/cache/epub/45726/pg45726-images.html. Viitattu 24.10.2024.

Lindman, Volmar 1918: *Hämnd. Historisk Berättelse för Björneborgs Tidning*. Björneborg: Björneborgs Tidning.

Lindman, Volmar 1936: *Borgbackens saga*. Helsingfors.

Tutkimuskirjallisuus

Anttila, Jaana (toim.) 1986: *Teksti ja konteksti*. Helsinki: SKS.

Assmann, Aleida 2008: Canon and Archive. Teoksessa Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (toim.) *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter. 97–107.

Cuddon, J. A. 2013: Melodrama. Teoksessa Cuddon, J. A. (toim.) *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 5th edition. Chichester: Wiley-Blackwell. 428–429.

Dekker, George 1987: *The American Historical Romance*. Cambridge: Cambridge University Press.

Erll, Astrid & Nünning, Ansgar (toim.) 2008: *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter.

Fowler, Alastair 1971: The Life and Death of Literary Forms. – *New Literary History* 2/1971 s. 199–216.

Grönstrand, Heidi 2015: Historical Fiction and the Dynamics of Romance: The Cases of Evald Ferdinand Jahnsson and Fredrika Runeberg. Teoksessa Kaljundi, Linda – Laanes, Eneken – Pikkanen, Ilona (toim.) *Novels, Histories, Novel Nations: Historical Fiction and Cultural Memory in Finland and Estonia*. Helsinki: SKS. 140–156.

Guillory, John 1990: Canon. Teoksessa Lentricchia, Frank – McLaughlin, Thomas (toim.) *Critical Terms for Literary Study*. Chicago: University of Chicago Press. 233–249.

Hardt, Oliver, Nader, Karim & Nadel, Lynn 2013: Decay Happens: The Role of Active Forgetting in Memory. – *Trends in Cognitive Sciences* 3/2013 s. 111–120.

Hatavara, Mari 2007: *Historia ja poetiikka Fredrika Runebergin ja Zacharias Topeliuksen historiallisissa romaaneissa*. Helsinki: SKS.

Hughes, Helen 1993: *The Historical Romance*. London: Routledge.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Häggman, Kai 2008: *Paras tawara maailmassa. Suomalainen kustannustoiminta 1800-luvulta 2000-luvulle*. Helsinki: Otava.
Hämäläinen, Niina & Tarkka, Lotte (toim.) 2022: *Kaanon ja marginaali. Kulttuuriperinnön vaiennetut äänet*. Helsinki: SKS.
Ihonen, Markku 1995: Mitä lajilla tehdään – mitä laji tekee? Teoksessa Ihonen, Markku – Varpio, Yrjö (toim.) *Helmi, simpukka, joki. Kirjallisuushistoria tänään*. Helsinki: SKS. 63–80.
Ihonen, Markku 1999: Romaani julkisuutena. Suomalaisen kirjallisen julkisuuden synty ja keskustelu romaanista. – *Media & viestintä* 3/1999 s. 92–107.
Ihonen, Markku 2002: Tavallista sitkeähenkisempi? Pohdintaa historiallisen romaanin lajin jatkuvuudesta. Teoksessa Lehtimäki, Markku (toim.) *Merkkejä ja symboleja. Esseitä kirjallisuudesta ja sen tutkimuksesta*. Tampere: Tampereen yliopisto. 137–158.
Ihonen, Markku & Saariluoma, Liisa (toim.) 1986: *Historiallisen romaanin teoriaa ja käytäntöä Georg Lukácsista Umberto Ecoon*. Joensuu: Joensuun yliopisto.
Ihonen, Markku & Varpio, Yrjö (toim.) 1995: *Helmi, simpukka, joki. Kirjallisuushistoria tänään*. Helsinki: SKS.
Jauss, Hans Robert 1970: Literary History as a Challenge to Literary Theory. Kääntänyt Elizabeth Benzinger. – *New Literary History* 1/1970 s. 7–37. Saksankielinen alkuteksti 1967.
Juntunen, Leena 1982: Suomen lehdistön kirjallisuusaineiston kehitys vuosina 1800–1980. Teoksessa Varpio, Yrjö (toim.) *Kirjallisuuskritiikki Suomessa II. Kirjallisuuskritiikin väyliä ja rakenteita*. Helsinki: Kirjastopalvelu. 50–161.
Kaljundi, Linda, Laanes, Eneken & Pikkanen, Ilona (toim.) 2015: *Novels, Histories, Novel Nations: Historical Fiction and Cultural Memory in Finland and Estonia*. Helsinki: SKS.
Karhu, Eino 1979a: *Suomen Kirjallisuus runonlaulajista 1800-luvun loppuun: I osa.* Suomentanut Ulla-Liisa Heino. Helsinki: Kansankulttuuri.
Karhu, Eino 1979b: *Suomen Kirjallisuus runonlaulajista 1800-luvun loppuun: II osa*. Suomentanut Ulla-Liisa Heino. Helsinki: Kansankulttuuri.
Karhu, Hanna 2022: Kirjallisuudenhistorian marginaaleista osaksi aktiivista kulttuurista muistia. Arkistot ja rekilauluihin viittaava kaunokirjallisuus. Teoksessa Hämäläinen, Niina – Tarkka, Lotte (toim.) *Kaanon ja marginaali. Kulttuuriperinnön vaiennetut ääne*t. Helsinki: SKS. 92–109.
Kettunen, Keijo 1986: Tehty menneisyys: Historiallisen romaanin genrestä. Teoksessa Anttila, Jaana (toim.) *Teksti ja konteksti*. Helsinki: SKS. 107–121.
Lappalainen, Päivi 1982: Kritiikki – essee – kirjallisuudentutkimus: terminologista rajankäyntiä. – *Sananjalka* 1/1982 s. 121–132.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lappalainen, Päivi 1999: Epäkohdat esiin! – Realistit maailmaa parantamassa. Teoksessa Rojola, Lea (toim.) *Suomen kirjallisuushistoria 2. Järkiuskosta vaistojen kapinaan*. Helsinki: SKS. 8–42.
Lehtimäki, Markku (toim.) 2002: *Merkkejä ja symboleja. Esseitä kirjallisuudesta ja sen tutkimuksesta*. Tampere: Tampereen yliopisto.
Lentricchia, Frank & McLaughlin, Thomas (toim.) 1990: *Critical Terms for Literary Study*. Chicago: University of Chicago Press.
Lukács, Georg 1963: *The Historical Novel*. Kääntänyt Hannah Mitchell & Stanley Mitchell. Boston: Beacon Press. Saksankielinen alkuteos 1955.
Lüthe, Martin & Pöhlmann, Sascha (toim.) 2016: *Unpopular Culture*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
McHale, Brian 1987: *Postmodernist Fiction*. New York: Methuen.
Niemi, Juhani. 1975: *Populaarikirjallisuus Suomessa. Huokean viihdekirjallisuuden osakulttuurin erittelyä*. Helsinki: WSOY.
Niemi, Juhani 1995: Miten kirjallisuusinstituutio Suomessa on syntynyt? Teoksessa Ihonen, Markku – Varpio, Yrjö (toim.) *Helmi, simpukka, joki. Kirjallisuushistoria tänään*. Helsinki: SKS. 81–90.
Niemi, Juhani 1999: Kirjallisen instituution luominen ja vakiinnuttaminen. Teoksessa Varpio, Yrjö – Huhtala, Liisi (toim.) *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki: SKS. 270–277.
Nummelin, Juri 2007a: *Unohdetut kirjailijat*. Helsinki: BTJ.
Nummelin, Juri 2007b: *Unohdetut kirjailijat 2*. Helsinki: BTJ.
Nummelin, Juri 2014: *Sotaa, sutinaa, seikkailuja. Suomalaisesta kioskikirjallisuudesta*. Helsinki: Avain.
Pearce, Lynne & Stacey, Jackie (toim.) 1995: *Romance Revisited*. New York: New York University Press.
Pihl, Erika 2023: Jälkisanat. Teoksessa Lindman, Volmar *Turun linnassa / På Åbo slott*. Helsinki: ntamo. 187–195.
Polén, Rietrik 1858: *Johdanto Suomen kirjallishistoriaan*. Helsinki: Frenckell.
Rojola, Lea (toim.) 1999: *Suomen kirjallisuushistoria 2. Järkiuskosta vaistojen kapinaan*. Helsinki: SKS.
Saariluoma, Liisa 1986: Fiktiivisyys ja historiallisuus historiallisessa romaanissa. Teoksessa Ihonen Markku – Saariluoma, Liisa (toim.) *Historiallisen romaanin teoriaa ja käytäntöä Georg Lukácsista Umberto Ecoon*. Joensuu: Joensuun yliopisto. 7–26.
Saarinen, Kaija 1982: Reseptiotutkimuksen perusteita. Teoksessa Varpio, Yrjö (toim.) *Kirjallisuuskritiikki Suomessa II. Kirjallisuuskritiikin väyliä ja rakenteita*. Helsinki: Kirjastopalvelu. 9–49.
Samola, Hanna, Isomaa, Saija & Nurminen, Matias 2024: *Romanssikertomukset 2000-luvulla. Parinmuodostuksen juonia ja murtumia kirjallisuudessa ja populaarikulttuurissa*. Tampere: Tampere University Press.

https://doi.org/10.21435/tl.299

SLS 1925 = *Svenska Litteratursällskapets I Finland Förhandlingar. Ny Följd 1, Mars 1924- Februari 1925*.

Soikkeli, Markku 2016: *Tuttua lemmentouhua. Johdatus rakkauskertomusten poetiikkaan, historiaan ja filosofiaan*. Helsinki: SKS.

Stacey, Jackie & Pearce, Lynne 1995: The Heart of the Matter. Feminists Revisit Romance. Teoksessa Pearce, Lynne – Stacey, Jackie (toim.) *Romance Revisited*. New York: New York University Press. 11–45.

Suistoranta, Kari & Nikula, Magnus 1982: *Muinaistutkija Adolf Lindman. Turkulaispatriootti 1800-luvulta: Fornforskaren Adolf Lindman. En åbopatriot från 1800-talet*. Turku: Turun maakuntamuseo.

Tiirakari, Leeni 1995: Kirjallisuuden reseptiohistorian mahdollisuudet ja rajat. Teoksessa Ihonen, Markku – Varpio, Yrjö (toim.) *Helmi, simpukka, joki. Kirjallisuushistoria tänään*. Helsinki: SKS. 31–39.

Varpio, Yrjö 1982: Kaunokirjallisuus ja kritiikki. Teoksessa Varpio, Yrjö (toim.) *Kirjallisuuskritiikki Suomessa II. Kirjallisuuskritiikin väyliä ja rakenteita*. Helsinki: Kirjastopalvelu. 5–8.

Varpio, Yrjö (toim.) 1982: *Kirjallisuuskritiikki Suomessa II. Kirjallisuuskritiikin väyliä ja rakenteita*. Helsinki: Kirjastopalvelu.

Varpio, Yrjö (toim.) 1995: 1990-luvun kirjallisuushistoria. Teoksessa Ihonen, Markku – Varpio, Yrjö (toim.) *Helmi, simpukka, joki. Kirjallisuushistoria tänään*. Helsinki: SKS. 7–18.

Varpio, Yrjö & Huhtala, Liisi (toim.) 1999: *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki: SKS.

Vuorikuru, Silja 2022: Rikkiviisasta, taiteellista? Aikalaisarviot Aino Kallaksen teoksen *Seitsemän. Titanic-novelleja* varhaisina tulkintoina. Teoksessa Hämäläinen, Niina – Tarkka, Lotte (toim.) *Kaanon ja marginaali. Kulttuuriperinnön vaiennetut äänet*. Helsinki: SKS. 222–239.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Pikkukaupungin professori Johan Kraftman

Tiedon tuottamisen paikat ja unohtumisen kysymys 1700-luvulla

Ella Viitaniemi
https://orcid.org/0000-0003-0211-6878

Valistuksen keskeisiä elementtejä oli rationaalis-tieteellinen ajattelu, joka yhtäältä tarvitsi ja toisaalta myös tuotti vapaata julkista keskustelua (Ikonen 2010, 297–298). Valistusaatteen keskeisin tavoite oli purkaa kaikkia sellaisia ajatusmalleja ja rakenteita, jotka estivät yksilöitä ja yhteiskuntaa kehittymästä. Immanuel Kant määritteli valistuksen olevan ”pääsemistä ulos itseaiheutetusta alaikäisyyden tilasta”. Tämä edistys tapahtuisi erityisesti oikeaa, empiiristä, tieteellistä tietoa lisäämällä, ja sen katsottiin olevan lineaarista ja päättymätöntä liikettä. (Kant 2017 [1784], 87; Ikonen 2010, 37–39; Viitaniemi 2020; Laiho & Koistinen 2024; Wolff 2024.) Näin ollen oli luontevaa, että aikakaudelle tyypillistä oli lähes loputon edistysusko. Myös porvoolaiseen kauppiasperheeseen syntyneen Johan Kraftmanin (1713–1791) ajattelussa ja toiminnassa oli vahvasti läsnä edistys. Niin Euroopassa kuin Ruotsin valtakunnassa ryhdyttiin esittämään avoimia taloudellisia, poliittisia, tieteellisiä ja teknisiä kysymyksiä siitä, miten taloudelliset ja yhteiskunnalliset pulmat voitiin ratkaista parhailla mahdollisilla tavoilla. Näissä keskusteluissa, joita käytiin myös kirjallisesti erilaisten uusien julkaisukanavien kautta, Johan Kraftman oli sekä opettajana että taloustieteilijänä monin eri tavoin mukana.

Kraftmanin kirjoituksia tarkastellaan tässä luvussa osana 1700-luvun hyödyn aikakautta, empiiristen tieteiden läpimurtoa ja valistusajan ajatusvirtauksia. Luvussa ei analysoida tekstien sisältöä sinänsä, vaan tarkastellaan niiden aihepiirejä ja julkaisua osana aikakauden

https://doi.org/10.21435/tl.299

ajattelua ja virtauksia.[1] Samalla Kraftmanin kirjoitukset heijastavat Ruotsin valtakunnassa, mutta myös eurooppalaisittain, uudenlaisen poliittisen julkisuuden syntyä.[2] Julkisen keskustelun sfääri edellyttää jonkinlaisia demokraattisia instituutioita ja suhteellisen vakaita yhteiskunnallisia olosuhteita (Huttunen 2014; Huttunen 2019).[3] Ruotsin valtakunnassa 1720-luvulta lähtien kuninkaallisen majesteetin valta oli supistettu ja säätyjen edustajat kokoontuivat valtiopäiville säännöllisesti. Säädyt (aatelisto, papisto, porvaristo ja talonpojat) toimivat aktiivisesti, ja niiden yli muodostui epävirallisia puolueita. Samalla uudenlainen, entistä vapaampi ja keskustelevampi poliittinen kulttuuri sai alkunsa.

Kraftman osallistui hyödyn aikakauden politiikkaan tutkimalla, opettamalla ja kirjoittamalla. Hänen tavoitteenaan oli tiedemiehen ura. Kraftman opiskeli teologiaa, mutta suuntautui empiirisiin luonnon- ja taloustieteisiin, eikä koskaan suorittanut pappistutkintoa. Kraftman opiskeli Turun yliopistossa sekä Uppsalan yliopistossa, joissa hän sai voimakkaasti vaikutteita luonnontieteiden innostuksesta. Turussa Kraftmanin opettajana toimi erityisesti fysiikan professori Johan Browallius (1707–1755). Browallius oli Carl von Linnén henkilökohtainen ystävä, ja hän toi Turkuun modernin luonnontutkimuksen ja hyötyajattelun (Stén 2021, 106, 117). Kraftman nimitettiin Turun akatemian ensimmäiseksi taloustieteen dosentiksi, ja hän tavoitteli sekä fysiikan että taloustieteen professuuria, jääden hauissa kolmannelle ja toiselle sijalle. Erityisesti taloustieteen professuurin lipuminen Kraftmanin nenän edestä Pehr Kalmille oli ilmeinen takaisku. (Suolahti 1910, 25–26; Klinge 1990, 75; Klinge 2006, 99–100.) Browallius nimitettiin puolestaan Turun piispaksi, ja siinä tehtävässä hän johti tuomiokapitulin kanssa hiippakunnan

1 Tutkimusartikkeli on osa SLS:n rahoittamaa projektiani: ”Usko, edistys ja politiikka. Professori Johan Kraftmanin ja rovasti Mikael Lebellin yhteiskunnallinen yhteistyö 1700-luvulla.”

2 Ks. myös Viitaniemi 2024.

3 Ks. myös Havu & Huhtinen 2022.

https://doi.org/10.21435/tl.299

koululaitoksia. Hän myös vaikutti siihen, miten Kraftmanista tuli Porin triviaalikoulun rehtori.

Tässä luvussa keskitytään Johan Kraftmanin uran alussa syntyneisiin julkaisuihin ja erityisesti *Tal om läsnings-werket* -tekstiin, joka julkaistiin vuonna 1751 Tukholmassa. Kyseessä on kolmen puheen kokoelma, jotka Kraftman piti ollessaan Porin triviaalikoulun rehtori. Puheissa hän ottaa kantaa koulutuksen tilaan, esittää hyödyn aikakauden ja valistuksen hengessä pedagogisia uudistuksia ja kertoo triviaalikoulussa tekemistään havainnoista ja käyttämistään edistyksellisistä opetusmetodeista.[4] Lisäksi tässä luvussa pohditaan Kraftmanin asemaa taloustieteen syrjään jääneenä pioneerina. Tarkastelu kohdistuu erityisesti Kraftmanin maatalouspolitiikan uudistamista käsittelevän *Utdrag af Academiska Föreläsningar Uti Landthushållningen* (1747) julkaisuolosuhteisiin. Teksti perustui luentosarjaan, jonka Johan Kraftman piti Ruotsin valtakunnan ensimmäisenä taloustieteen dosenttina. Molemmat julkaisut ovat ainutlaatuisia, sillä ne ovat lajissaan ensimmäisiä Suomessa ja hyvin varhaisia myös eurooppalaisessa viitekehyksessä.

Pyrin asettamaan Kraftmanin varhaiset mutta uraauurtavat kirjoitukset yhteiskuntahistorialliseen kontekstiin, ja tarkastelen sitä kautta hänen tuotantonsa mahdollisen säilymisen tai unohtumisen syitä. Pohdin, mitkä mahdolliset tekijät vaikuttivat Kraftmanin kirjoitusten syntyyn, missä yhteiskunnallisessa tilanteessa ne julkaistiin, ja mikä niiden käyttöfunktio oli. Lisäksi selvitän, millaista lukijakuntaa niillä tavoiteltiin. Samalla pohdin, missä määrin Kraftmanin kirjoitukset jäivät elämään, ja miten niitä edelleen muistetaan, ja mistä mahdollisesti johtuu hänen tuotantonsa sekä osin myös elämäntyönsä unohtuminen. Kraftmanilta itseltään emme löydä vastausta, sillä hänen yksityisarkistoansa ei ole säilynyt. Lisäksi arvellaan, että vain osa Kraftmanin kirjoituksista ja elämäntyöstä on lopulta julkaistu (Hultin 1910, 136). Näin ollen suuri

4 *Tal on läsnings-werket, hållne wid examina anniversia, i Björneborgs trivial-schola af Johan Kraftman rect. scholae*. Tukholma: Lars Salvius, 1751.

https://doi.org/10.21435/tl.299

osa Kraftmanin kirjallisesta tuotannosta on unohduksissa tai jopa kokonaan kadonnut.

Kraftman paneutui vuoden 1758 jälkeen Ulvilassa Koiviston ratsutilan viljelyyn ja erilaisten edistyksellisten kokeilujen ja hankkeiden toteuttamiseen sekä tilalla että lähiseudulla (*Dagligt Allehanda* 11.12.1787). Hän kuitenkin myös julkaisi maatalouskokeiluistaan ja kokemuksistaan erilaisia tekstejä ja pyrki vaikuttamaan yleiseen keskusteluun ja tietoisuuteen Porin seudulta käsin. Kraftman ajoi kiihkeästi ja voimiaan säästelemättä uudistuksia ja parannuksia maataloudessa ja laajemmin yhteiskunnassa. Ensimmäistä kertaa tavallisten ihmisten elinolosuhteita ja mahdollisuuksia harjoittaa elinkeinojaan pyrittiin kohentamaan. Toki tausta-ajatuksena oli se, miten isänmaa tulisi hyötymään tehokkaammista viljelykeinoista ja lukuisista terveemmistä lapsista, mutta jotakin perustavanlaatuista muutosta ja uskoa parempaan tulevaisuuteen oli ilmassa. Oman mallimaatilan lisäksi kirjoittaminen ja julkaiseminen, argumenttien esittäminen ja tutkitun tiedon jakaminen olivat Kraftmanin näkökulmasta parhaita mahdollisia keinoja edistyksen levittämiseen.

Tiedon ja unohtumisen paikat – voiko pienestä provinssikaupungista tulla mitään uutta?

Valistusaikana yliopisto- ja hallintokaupunkeihin muodostuneiden tiedon keskuksien rinnalle tuli muita paikkoja, kuten laboratorioita, kirjastoja, painotaloja ja kirjakauppoja sekä kahviloita, joissa uutta tietoa tuotettiin ja levitettiin eri tavoin (Burke 2023, 76). Yksi tieteen läpimurron oivalluksista ja lähtökohdista oli, että empiirisiä kokeita voitiin tehdä missä tahansa, ja ne voitiin myös toistaa muualla. Havaintoja ja tietoja kerättiin ennennäkemättömällä vauhdilla eri alueilla ja eri puolilla maapalloa. Kun oppineet tallettivat havaintonsa ja kokeensa seikkaperäiseen kirjalliseen muotoon, voitiin ne lukea missä tahansa, ja kokeita voitiin tarkastella, jäljitellä tai toistaa ja kehittää edelleen. Näin tutkimuksen paikkasidonnaisuus

https://doi.org/10.21435/tl.299

katkesi, kun kirjastoista ja luentosaleista astuttiin ulos havainnoimaan ja kokeilemaan asioita.

Toinen merkittävä valistuksen läpimurto oli se, että suhtautuminen tietoon muuttui ja uusien lukijoiden ryhmiä syntyi erityisesti sivistyneen ”keskiluokan” piirissä. Oppineiden yhteinen eurooppalainen kieli oli ollut vuosisatoja latina, mutta sen rinnalle nousi kansallisia kieliä, joilla julkaistiin erilaisia pienpainatteita, pamfletteja sekä sanomalehtiä. Lisäksi teoksia käännettiin eri kielille (Tarkka 2022). Latina oli auttanut suppean eurooppalaisen oppineiden verkoston tiedon omaksumisessa ja säilyttämisessä aikana, jolloin ajateltiin, ettei tietoa (erityisesti teologiaa) sopinut levittää laajempien kansanjoukkojen pariin, koska oppimattomat saattoivat käyttää sitä väärin. Myös esimerkiksi lääketieteen salaisuuksia pyrittiin varjelemaan (Kananoja 2022, 223). Valistusaikana ajateltiin juuri päinvastoin. Mitä nopeammin ja laajemmin tietoa voitiin levittää ja mitä enemmän siitä voitiin keskustella, sitä tehokkaammin voitiin saavuttaa uusia tuloksia (Wolff 2024). Tietoa siis tuotettiin, sitä punnittiin ja oltiin myös valmiina arvioimaan uudestaan.

Yksi ratkaisu viimeisimpien tieteellisten avausten ja uusien oivallusten välittämiseen oli kirjoittaa niistä sanomalehtiin tai julkaista pienpainatteina. Näin ollen henkilöt, jotka olivat satojen kilometrien päässä, saattoivat suhteellisen nopeasti saada käsityksen esimerkiksi siitä, millaisia esitelmiä, luentoja ja juhlapuheita oli viime aikoina pidetty. Lisääntyneiden ja kokonaan uusien paino- ja julkaisumahdollisuuksien (sanomalehdet ja pienpainatteet) kautta tietoa voitiin myös levittää aikaisempaa nopeammin ja laajemmalle lukevalle yleisölle (Knif 1999, 177–178). Tiedon siirtämisen volyymit kasvoivat ja tehostuivat, vaikka painotuotteet ja kirjeet itsessään liikkuivat edelleen hevoskärryjen ja purjelaivojen nopeudella kaupungista ja valtiosta toiseen.

Oppineet yrittivät pysyä tieteen kehityksessä kärryillä lukemalla aikakauslehtiä, jotka oli suunnattu erityisesti tiederintaman tapahtumia laajemmin seuraavalle yleisölle, kuten englantilainen *History of the Works of Learned* (Burke 2023, 79). Vastaavasti Ruotsissa julkaistiin *Lärda tidningar* -lehteä, jossa referoitiin ja kuvailtiin

https://doi.org/10.21435/tl.299

uusimpia kirjoja ja julkaistiin lyhennelmiä esitelmistä. Julkaisut, joihin oli koottu esimerkiksi lyhennelmiä uusista kirjoista ja ajankohtaisista luennoista ja esitelmistä, olivat oivallisia uuden tiedon välityskanavia, sillä ne auttoivat seuraamaan uusia tieteiden ja aatteiden virtauksia suhteellisen nopeasti ja tehokkaasti maantieteellisestä sijainnista huolimatta.

Kaupunkina Pori oli Turun ja Porin läänin pohjoisempi ja Turkua selvästi pienempi provinssikaupunki. Se oli tavallaan uuden tiedon tuottamisen paikkana ”väärä” (Burke 2023, 85–89). Pori ei ollut tiedon keskus sinänsä, eikä se ollut erityinen uuden tiedon tuottamisen paikka esimerkiksi valtakunnan poliittiseen keskukseen Tukholmaan tai yliopistokaupunkeihin Uppsalaan ja Turkuun verrattuna. Toisaalta merenrantakaupunkina sieltä oli yhteydet Tukholmaan ja esimerkiksi sen kirjallisiin kauppatuotteisiin. Suora ja itsenäinen kaupankäynti muiden kuin Tukholman tai Turun kanssa oli kuitenkin Pohjanlahden pikkukaupungeilta kielletty merkantilismin hengessä vuoteen 1765 saakka (ns. Pohjanlahden kauppapakko).[5] Joka tapauksessa pientenkin Porin kaltaisten satamakaupunkien etuna oli mahdollisuudet nopeampaan ja laajempaan informaation saantiin, koska kauppalaivojen mukana oli mahdollista kuljettaa pääkaupunkiin ja takaisin niin matkustajia kuin yksityisiä kirjatilauksia, sanomalehtiä ja muuta postia (Burke 2023, 82–84).

Toisaalta mitään estettä empiiristen kokeiden toteuttamiseen ei Porissa tai muualla periferiassa ollut. Kraftmanin elämäntyö keskittyi Porin lähelle, jossa hän uudisti triviaalikoulun opetusta. Triviaalikoulu oli kahdeksanvuotinen koulu, joka tarjosi perustasoista opetusta alueen säätyläistön, porvariston ja vauraimman talonpoikaisväestön pojille, joiden tavoitteena olivat yliopisto-opinnot tai alemmat virkamiestehtävät. Koulu oli toiminut Porissa pitkään, jo vuodesta 1641 lähtien, ja sillä oli merkittävä rooli Satakunnan ja nykyisen Pirkanmaan alueen poikien kasvatuksessa ja koulutuksessa sekä virkamiesten tuottamisessa. Samalla seudulla, Kokemäenjoen

5 Tieteen termipankki 27.8.2024: Historia: Pohjanlahden kauppapakko. https://tieteentermipankki.fi/wiki/Historia:Pohjanlahden_kauppapakko.

https://doi.org/10.21435/tl.299

vesistön vanhalla ja vauraalla maatalousalueella Ulvilassa, sijaitsi myös Kraftmanin maatila, kahden manttaalin kokoinen Koiviston ratsutila.

Porin triviaalikoulusta ja Koiviston ratsutilasta tuli ikään kuin hänen laboratorionsa, jossa hän kehitti ideoitaan ja kokeili niitä käytännössä. Hieman syrjäinen sijainti toi Kraftmanille myös etuja: provinssialueen koulun rehtorina hän pystyi muokkaamaan opetusta melko omavaltaisesti ja nopeasti. Suuremmassa kaupungissa hän olisi todennäköisesti joutunut perustelemaan toimiansa laajemmalle opettajakunnalle ja ehkä kaupungissa vaikuttaneille muille oppineille, joilla oli jokin sidos tai intressi triviaalikoulua kohtaan, esimerkiksi oma lapsi oppilaana. Pienemmässä kaupungissa hän sai toimia rauhassa, mutta toki piispan valtuuttamana ja valvonnassa. Kraftman käytti myös asemaansa ja verkostojansa oppineena säätyläisenä ja suurmaanomistajana maatalouskokeiluissaan. Ulvilan seudun talonpojat joutuivat esimerkiksi lopulta taipumaan Kraftmanin hankkeisiin itsensä maaherran velvoittamana.

Porin triviaalikoulun rehtorin valistuneet puheet julkaisuina ja poliittisina kannanottoina

Kraftmanin työ keskittyi Poriin sen jälkeen, kun hän oli hakenut sekä fysiikan että taloustieteen professuuria ja jäänyt viranhauissa kolmannelle ja toiselle sijalle. On mahdollista, että Kraftman päätyi Porin triviaalikoulun rehtoriksi osittain siksi, että hän omisti Koiviston ratsutilan Ulvilassa Porin kaupungin lähistöllä, mutta myös entisellä fysiikan professorilla ja sittemmin piispa Johan Browalliuksella oli todennäköisesti vaikutusta asiaan.

Turun piispana ollessaan Browalliuksen tavoitteena oli uudistaa koululaitosta siten, että klassisten kielten ja dogmatiikan opetuksen rinnalle lisättäisiin yleishyödyllisiä aineita ja erityisesti luonnontieteitä. Opetusmetodien uudistaminen oli ollut hänen tavoitteenaan jo pitkään, sillä hän oli julkaissut vuonna 1737 Uppsalassa väitöskirjan luonnontieteen asemasta ja metodista. Browallius

https://doi.org/10.21435/tl.299

pyrki myös nopeasti yleistajuistamaan latinankielisen väitöksensä keskeisen sisällön julkaisemalla kasvatuspoliittisen kirjoituksen *Tankar öfwer historiae naturalis nytta wid ungdomens upfostring och underwisning*. Tämän jälkeen hän laati akateemisten opintojen uudistamista koskevan kannanoton *Tankar öfwer naturkunnigheten, och huru then bör drifwas wid en academia*. Nämä julkaisut, erityisesti viimeinen, vaikuttivat siihen, että hänet nimitettiin Turun akatemiaan fysiikan professoriksi kolmannelta sijalta vuonna 1738. (Pitkäranta 2000.)

Talous- ja luonnontieteisiin suuntautunut Kraftman oli siis Browalliuksen näkökulmasta oivallinen valinta Porin triviaalikoulun rehtoriksi sekä toteuttamaan koulu-uudistusta, sillä miesten ajatukset opetuksen uudistamisesta olivat yhteneväiset (Kraftman 1751, 5). Kraftman oli käytännössä osoittanut halukkuutensa opetusmetodien uudistamiseen luennoidessaan ensimmäisenä ruotsin kielellä Turun akatemiassa. Porin triviaalikoulusta tuli ikään kuin koelaboratorio, jossa Kraftmanin oli mahdollista suorittaa hyödyn aikakauden ihanteiden mukainen koulu-uudistus sekä kokeilla ja havainnoida opetusmetodien uudistamista.

Kraftmanin pedagoginen ajattelu edusti uutta eurooppalaista linjaa, ja hän tarttui Porin triviaalikoulussa mielestään pahimpiin opetuksen epäkohtiin.[6] Hän laajensi suppeaa ainevalikoimaa luonnontieteillä ja painotti luonnollisempaa opetustapaa. Kraftmanin mielestä esimerkiksi pelkkä perässä toistaminen ja ulkoluku tekivät oppilaista papukaijoja. Sen sijaan hän halusi varmistaa, että oppilaat ymmärsivät oppimansa, ja vasta sitten opetuksessa voitiin siirtyä eteenpäin. Opetuskielenä hän käytti klassisten kielten lisäksi ruotsia, jolla hän selitti vaikeimmat asiat. Latinan kielen opetusta ei kuitenkaan syrjäytetty, sillä sitä tarvittiin erityisesti yliopisto-opinnoissa. Uusiksi aineiksi hän otti luonnonhistorian ja käytti oppikirjana muun muassa Carl von Linnén teosta *Systema Naturae* (1735).

6 Kraftmanin pedagogisesta ajattelusta laajemmin ks. Viitaniemi 2024.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Käytännönläheinen Kraftman korosti kasvatusajattelussaan sitä, että koulutus oli perusta, jolle yhteiskunnan menestys ja tulevaisuus voitiin rakentaa. Hänen mukaansa valtakunta tarvitsi kehittyäkseen taitavia, rehellisiä ja luotettavia nuoria miehiä, jotka palvelisivat monipuolisesti yhteiskunnan eri osa-alueilla. Kun aikaisempi, klassinen opetus oli painottunut papiston koulutukseen, Kraftmanin tavoitteena oli, että oppilaat saisivat valmiuksia työskennellä esimerkiksi siviilivirkamiehinä, upseereina, merikapteeneina ja elinkeinojen harjoittajina.

Kraftmanin opetusfilosofiaa ja hänen käyttämiänsä metodeja tunnetaan, koska hän selvitti työnsä tuloksia, ajatuksiaan ja suunnitelmiaan lukuvuoden päätteeksi pidetyssä tilaisuudessa, *examina anniversariassa*. Kraftmanin ensimmäisestä puheesta Porin triviaalikoulun rehtorina tehtiin referaatti, joka julkaistiin *Lärda Tidningarissa*.[7] *Lärda Tidningarissa* julkaistiin erilaisia esitelmiä, luentoja ja kirja-arvioita tai lyhennelmiä. Sen tarkoituksena oli levittää tietoa siitä, mistä aiheista akateemisilla areenoilla oli viime aikoina julkaistu, luennoitu ja keskusteltu. Tiedon nopea levittäminen oli tieteessä uusi ilmiö, jota vauhditti painotuotteiden määrän kasvu. Painotuotteita oli saatavilla enemmän kuin koskaan aiemmin. Painotaloilla ja kirjakaupoilla sekä kirjastoilla ja kahviloilla olikin valistuksen aikana tiedonvälityksessä uudenlainen merkittävä rooli. Ne loivat myös konkreettisia tiedonhankinnan paikkoja sekä tiloja lukevan yleisön kohtaamisille ja tiedon jakamiselle (Burke 2023, 76).

Kraftman julkaisi itse kolme ensimmäistä puhettaan (vuosilta 1749–1751) Tukholmassa omakustanteena nimellä *Tal om läsningswerket, hållne wid Examina Anniversaria, i Björneborgs trivialschola*. Puheet on julkaistu sellaisenaan, eikä niihin ole liitetty esipuhetta, johdantoa tai loppulukua. Pelkkä otsikko kertoi lukevalle aikalaisyleisölle, millaisessa perinteisessä triviaalikoulun kevätjuhlan kontekstissa puheet on pidetty. Sisällössä oli kuitenkin jotakin hyvin uutta.

7 Lämmin kiitos FT Kaisa Kyläkoskelle tästä lähdelöydöstä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kraftmanin halu julkaista puheet nopeasti liittyy todennäköisesti samaan aikaan käytyyn poliittiseen keskusteluun opetuksen uudistamisesta. Kraftmanin, kuten aikakauden muiden oppineiden ja vaikuttajien, tavoitteena oli julkaista juuri valtakunnan keskuksessa ja väkirikkaimmassa kaupungissa Tukholmassa.[8] Tukholmassa oli painotuotteille laajin ostajakunta sekä mahdollisuus levittäytyä mahdollisimman laajalle lukijakunnalle. Näin ollen puheiden julkaiseminen Tukholmassa valtiopäivien aikana (1751–1752) antoi mahdollisuuden koulutuspoliittisen näkökulman mahdollisimman tehokkaaseen ja laajaan levitykseen. Säätyvaltiopäivät oli käsitellyt koulujärjestyksen uudistamista pian itsevaltiuden päätyttyä 1724. Tuolloin annettu koulujärjestys myötäili kuitenkin vanhoja käytäntöjä, eli painotti klassisten kielten ja jumaluusopin opetusta ja valmensi poikia lähinnä teologian yliopisto-opintoihin. Se nähtiin pian aikansa eläneeksi, ja hattupuolue pyrki uudistamaan sitä 1730-luvun lopulta lähtien. Erityisesti aatelisto ja porvaristo olivat sitä mieltä, että koulutuksen tulisi vastata paremmin kasvavaan tarpeeseen kouluttaa aikaisempaa monitaitoisempia siviilivirkamiehiä. Vuonna 1745 perustettiin koululaitoksen uudistamista valmisteleva kasvatuskomissio, jonka työ jatkui 15 vuotta (Ahokas 2011, 84–85; Joutsivuo 2010, 141). On siis luonnollista ajatella, että Kraftman pyrki julkaisullaan tuomaan valtiopäiväedustajien sekä muiden poliittisten vaikuttajien tietoisuuteen omassa koulussaan ja opetuslaboratoriossaan havaitsemiaan seikkoja, kun koulujärjestyksen uudistaminen ja kasvatuskomission työ nousivat valtiopäivien aikana puheenaiheeksi ja käsittelyyn.

Myös piispa Browallius pyrki edelleen vaikuttamaan valtiopäivien aikaiseen keskusteluun sekä kasvatuskomission työhön, sillä hänkin julkaisi samaan aikaan (1751) kannanoton *Oförgripeliga tankar om underwisningsvärket wid gymnasier och scholarne i riket.* Browalliuksen teksti painettiin kuitenkin Turun akatemian kirjapainossa, mutta sitä voitiin levittää ja myydä myös Tukholmassa.

8 Ks. esimerkiksi Sennefelt 2011; Kyläkoski 2023.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Julkaisu ilmestyi ilman kirjoittajan nimeä, kuten aikakauden tapana oli. Piispan virassa Browalliuksella oli myös suora pääsy valtiopäiville pappissäädyn edustajana. Johan Kraftmania ei valtiopäiväedustajaksi valittu, mutta sen sijaan hänen veljensä Anders (1711–1791) edusti pappissäätyä myöhemmin, vuosien 1765–1766 valtiopäivillä. (Kotivuori 2005.)

Kraftmanin kouluopetuksen kokeilulaboratorio päättyi kuitenkin jo muutaman vuoden kuluttua, kun Johan Browallius kuoli 47-vuotiaana vuonna 1755. Tämän jälkeen Kraftman nimitettiin Turun akatemian ylimääräiseksi matematiikan professoriksi, ilmeisesti häneltä itseltään siitä kysymättä. Kraftman ei ollut innokas ottamaan tehtävää vastaan, ja hän pyysi saada jäädä hoitamaan Porin triviaalikoulun rehtorin tehtävää (Hultin 1910, 134–135). Seuraava Turun piispa C. F. Mennander oli edeltäjäänsä maltillisempi ja vanhoillisempi koulutuskysymyksissä. Hän oli osaltaan vaikuttamassa siihen, että pitkään valmisteltu uudistettu koulujärjestys äänestettiin kumoon vuoden 1760 valtiopäivillä. Uusi koulujärjestys saatiin vasta vuonna 1807, mutta Suomen koululaitokseen se ei ehtinyt juurtua, joten vuoden 1724 koulujärjestyksen perinne eli vielä pitkälti autonomian aikana (Heikkinen 1972, 34–37).

Uudet tuulet puhaltavat entiset mennessään

Aikaisempaa nopeampi tiedonlevitys auttoi parantamaan yhteiskunnan olosuhteita, mikä oli hyödyn aikakauden tavoitteena. Tuolloin vallinnut valtava innostus asioiden korjaamiseen ja parantamiseen oli lähes käsinkosketeltavaa. Nopeutuneessa julkaisutahdissa ja argumentoinnissa on kuitenkin vastapuolena se, että (poliittisen) lukevan yleisön mielenkiinto kiinnittyy nopeasti seuraavaan kysymykseen ja siitä syntyy jälleen uusia keskusteluja sekä uusia painotuotteita ja julkaisuja. Näin ollen ajankohtaisten julkaisujen sykli kiihtyi, niiden käyttöikä lyheni ja poliittisia teemoja käsittelevät julkaisut vanhenivat aikaisempaa nopeammin. Painotuotteista

https://doi.org/10.21435/tl.299

tuli uuden sivistyneen keskiluokan kulutustavaraa, jota nautittiin esimerkiksi kahvin tai kaakaon ohessa.[9]

Vaikka Kraftmania ei ole täysin unohdettu, häntä ei kuitenkaan pidetä suomalaisen pedagogiikan isänä, vaikka sellaisenkin arvonimen hän olisi voinut saada.[10] Merkittävää nimittäin on, että Kraftmanin pedagogiikkaa käsittelevä kokonaisuus (1751) on julkaistu huomattavasti aiemmin kuin eurooppalaiset klassikoiksi nousseet Jean-Jacques Rousseaun *Émile eli kasvatuksesta* (1762) tai Immanuel Kantin luentoihin perustuva ja niistä toimitettu *Über Pädagogik* (1803).[11] Kraftmanin puheista on luettavissa se, että hän oli opiskellut John Locken kasvatuksellista ajattelua. Kraftman myös sovelsi Locken ajatuksia edistyksellisesti opetustyössään Porin triviaalikoulussa. Hän havainnoi uudistusten etenemistä ja arvioi niiden vaikutuksia oppimistuloksissa. Näin ollen Kraftmanin pedagoginen ajattelu ja toiminta voidaan nostaa osaksi eurooppalaista kasvatushistoriaa.

Ehkä myöhempien aikojen ajatuksena on ollut, ettei Suomessa voinut olla olemassa kasvatusajattelua ennen 1800-luvun loppua. Kraftman ei kuitenkaan ollut ajatuksineen pelkästään Suomessa edellä aikaansa, vaan jopa eurooppalaisen valistuksen aallonharjalla jo 1740-luvulla. Kun koulutusuudistus vihdoin tapahtui, vasta vuonna 1866 kansakouluasetuksen myötä, olivat aikaisempien ideoiden esittäjät jo painuneet unholaan.

Ylipäätään valistusajan ja 1700-luvulla syntyneiden ideoiden ja ilmiöiden tutkimuksen ongelmana on usein se, että ne syrjäytetään myöhemmän historiankirjoituksen valossa. Ikään kuin ne olisivat olleet vain heikkoja ilmaan heitettyjä ajatuksia, jotka puhkesivat todelliseen kukkaan vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla nationalismin

9 Kuluttamisen kulttuurihistoriasta pitkällä 1700-luvulla ks. esim. Hellsing & Ilmakunnas 2023.

10 Joutsivuo (2010, 143–144) tosin mainitsee Kraftmanin professori Browalliuksen ja professori Mennanderin rinnalla.

11 Todennäköisesti Kantin pedagogiset luennot, joista teos toimitettiin, pidettiin 1770- ja 1780-luvuilla. Ks. Kant, Immanuel 2022 [1803]: *Pedagogiikasta*. Erityisesti Juha Hämäläisen kirjoittama Johdanto, s. 7.

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja muun poliittisen ja yhteiskunnallisen kehityksen ohella.[12] Samalla tapaa hyödyn aikakauden hankkeiden ja poliittisten tavoitteiden voi katsoa jäävän yleensä teollistumisen ja siihen liittyvän globaalin kaupan ja vaurastumisen varjoon. Myös koulutuksen ja kasvatuksen historiassa painopiste on kansakoulun perustamisessa ja sen jälkeisessä ajassa.

Johan Kraftmanin aikalainen Anders Chydenius (1729–1803) oli koko maailman mittakaavassa aikaansa edellä painovapauden, asiakirjajulkisuuden ja taloudellisten sekä poliittisten ajatustensa kanssa (Virrankoski 1997). Chydenius on jäänyt ansaitusti historiaan pappina ja valtiopäivämiehenä, mutta hänet on silti paikoin unohdettu tai sivuutettu suomalaisessa ja ruotsalaisessa historiankirjoituksessa (Nokkala 2022, 229–230). On kuitenkin tärkeää nähdä myös yksilöiden määrätietoinen toiminta ja ponnistelu erilaisten yhteiskunnallisten uudistusten ja tavoitteiden saavuttamiseksi. Vaikka valtiopäivillä toimittiin säätyjen muodostamissa ryhmissä sekä 1730-luvulta lähtien muotoutuneissa poliittisissa puolueissa (ns. hatut ja myssyt), oli ryhmissä myös aina yksittäisiä toimijoita, jotka visioivat sekä ajoivat hankkeita ja uudistuksia sitkeästi eteenpäin. Lisäksi, kuten Kraftmanin tapaus osoittaa, politiikkaan ja julkiseen keskusteluun yritettiin vaikuttaa myös ulkoapäin tarjoamalla rationaalisia näkökulmia ajankohtaisiin pulmiin.

Johan Kraftmanin toiminnan tai kirjallisen tuotannon unohtumista edesauttaa todennäköisesti se, että hän ei ollut valtiopäiväedustajana. Sen sijaan hänen veljensä Anders Kraftman oli. Kraftmanilla ei myöskään ollut pysyvää virkaa kirkon tai yliopiston palveluksessa Porin triviaalikoulun rehtorina vietettyjen vuosien jälkeen. On mahdollista, että Kraftman olisi voinut lopulta saavuttaa viran Turun akatemiassa, mutta hän jätti yliopiston ylimääräisen ja palkattoman matematiikan professorin tehtävän muutaman vuoden jälkeen. Pysyvän professorin viran myötä hänen näkyvyytensä myöhemmässä tutkimuksessa olisi todennäköisesti ollut parempi,

12 Valistusajan ideoiden sivuuttamisesta esimerkiksi Wolff 2024 ja Tarkka 2022.

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja hänet muistettaisiin useamman opinnäytteen ohjauksesta sekä muista tieteellisistä julkaisuista ja keksinnöistä. Ehkä hänen kirjeenvaihtoansa ja muistiinpanojansa olisi säilynyt jälkipolville.

Sen sijaan Johan Kraftman muistetaan historiankirjoituksessa lähinnä maataloushistorian saralla edistyksellisistä, mutta paikallisista, ojitus- ja suonkuivatushankkeistaan sekä kivinavettojen kehittämisestä. Hänen työnsä maatalouden ja erityisesti suonkuivatushankkeiden edistäjänä ei jäänyt aikalaisilta huomaamatta. Hänestä nimittäin tehtiin vuonna 1775 Vaasan ritarikunnan ritari. Vuonna 1778 hänet kutsuttiin Ruotsin tiedeakatemian jäseneksi, mikä oli hänen sitkeän työnsä huipentuma, mutta ei suinkaan päätepiste. (Virrankoski 2000.) Hän jatkoi elämäntyötään suonkuivatushankkeiden ja kivirakentamisen edistämisen parissa edelleen (Viitaniemi 2016).

Myöhemmässä tutkimuksessa Kraftman on saanut huomiota erityisesti palkolliskysymykseen liittyvistä näkökulmistaan. Kraftmanin näkemys 1700-luvun työvoimapolitiikasta mukaili maanomistajan ja isännän näkökulmaa eli oli kontrolloiva ja alistava. Lisäksi hyödyn aikakauden ja patriotismin hengessä hän korosti kaikkien velvollisuutta tehdä parhaansa isänmaan taloudellisten olojen kohentamisen eteen. Palkollisten kohdalla hän kannatti työvoiman arpomista, mikä oli täysin vastakkainen näkemys kuin erityisesti vapautta ja ihmisten oikeuksia korostavalla Chydeniuksella oli (Wilmi 2018, 51). Miehet olivat tietoisia toistensa vastakkaisista näkemyksistä, ja Chydenius myös viittaa Kraftmanin ehdotukseen työvoiman arpomisesta kirjoituksessaan (Chydenius 1761/1762).[13] Näin ollen vanhoilliseksi ja jäykäksi leimautuneeseen Kraftmaniin ei ehkä ole osattu yhdistää edistyksellistä opetusajattelua ja koulutuspoliittisen ohjelmajulistuksen laadintaa.

13 Chydeniuksen elinaikana julkaisematon kirjoitus; 1770-luvun loppupuolella käydystä keskustelusta Virrankoski 1986, erityisesti Kraftmanin osuudesta 320–323.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Poliittiset kysymykset ja pragmaattiset vastaukset käyttökirjallisuuden muodossa

Poliittisen julkisuuden rinnalle nousi kirjallinen julkisuus 1700-luvun kuluessa. Vapauden ajan Ruotsissa nämä ilmiöt kulkivat käsi kädessä, kun päivänpolttavista poliittisista kysymyksistä kirjoitettiin ja argumentoitiin lehdissä ja muissa painotuotteissa. Rationalistisia, parhaimpia argumentteja ja ratkaisuja etsittiin myös erityisillä kirjoituskilpailuilla, joita julisti Kuninkaallinen tiedeakatemia. Kysymykset koskivat yleensä isänmaan taloudellisten olojen parantamista, ja samalla ne sivusivat myös yhteiskunnallisia ja sosiaalisia kysymyksiä. Esimerkiksi vuonna 1763 julkaistuun kysymykseen ”Mistä johtuu, että paljon ruotsalaisia muuttaa vuosittain maasta, ja millaisin säädöksin tätä voidaan parhaiten ehkäistä?” tuli kolmisenkymmentä vastausta ja osassa esitettiin varsin kitkerää kritiikkiä maassa vallitsevista olosuhteista. Vastauksien kirjoittajien joukossa olivat Suomesta muiden muassa Turun akatemian kemian professori Pehr Adrian Gadd (1727–1797) sekä Alavetelin nuori kappalainen Anders Chydenius. Chydenius esitti vastauksessaan laajaa sosiaalipoliittista kritiikkiä ja parannusehdotuksia eri ammatti- ja säätyryhmien asemaan. Tiedeakatemia ei Chydeniuksen vastausta palkinnut, ehkäpä juuri sen seikkaperäisen kritiikin ja argumentaation vuoksi, mutta Chydenius julkaisi kirjoituksen itse vuonna 1765 Tukholmassa. (Virrankoski 1986, 117–121.)[14]

Alun perin tiedeakatemian julkaisemaan talouspoliittiseen kysymykseen annettu seikkaperäinen sosiaalipoliittinen vastaus levisi valtiopäivien aikana kirjasena. Siinä esitetyt ajatukset levisivät myös kasvokkain käydyissä keskusteluissa Tukholman kahvihuoneissa ja seurueissa koko maasta kerääntyneiden valtiopäiväedustajien piirissä. Niiden myötä uudet poliittiset ajatukset saattoivat matkata Ruotsin valtakunnan provinsseihin, joissa Chydeniuksen

14 Chydenius, Anders 1765: *Hvad kan vara orsaken, at sådan myckenhet svenskt folk flytter utur landet?* Stockholm. Myös Pehr Adrian Gaddin vastaus julkaistiin samassa paikassa ja samana vuonna.

https://doi.org/10.21435/tl.299

kuvaamat ilmiöt ja epäkohdat olivat varsin tuttuja. Keskusteluja ja ajatuksenvaihtoa voitiin jatkaa paikallistasolla.

Chydeniuksen vastaus Kuninkaalliselle tiedeakatemialle kuvaa varsin oivallisesti sitä, miten poliittisen ja kirjallisen julkisuuden muodostuminen ei rajoittunut pelkästään kaupunkeihin, vaan julkiseen keskusteluun oli mahdollista osallistua myös provinsseista ja maaseudulta käsin. Käsiteltävänä olevat yhteiskuntapoliittiset kysymykset olivat valtaisia, eikä niitä voitu olettaa ratkaistavan välittömästi, vaikka asioiden toivottiinkin etenevän valtiopäivillä. Edistyksen ja elämisen tahti oli muutoinkin varhaismodernissa yhteiskunnassa maltillinen, joten postihevosin ja purjevenein välitettävien uutisten ja tiedon tahti riitti julkisen keskustelun ylläpitämiseen ja provinsseista lähetettyjen vastineiden kirjoittamiseen ja julkaisemiseen. Julkisen keskustelun hajaantumisen kannalta keskeistä myös oli, että moniin ajankohtaisiin yhteiskunnallisiin kysymyksiin löytyi vastaus nimenomaan paikallistasolta, rahvaan elinpiiristä. Tällaisiin suurta osaa väestöstä koskeviin pulmiin myös Kraftman suuntasi loppuelämänsä kehitystyön.

Ruotsin valtakunnassa ryhdyttiin laatimaan ja julkaisemaan maatalouden kehittämiseen keskittyvää käyttökirjallisuutta eurooppalaisten mallien mukaan. 1700-luvulla virinneet ajatukset maatalouden kehittämisestä eivät olleet pelkästään tuontitavaraa, vaan myös omista tarpeista kumpuavaa hyödyllistä ajattelua. Ruotsin valtakunnassa julkaistiin 1700-luvulla maatalousaiheisia kirjoituksia useina erilaisina tekstilajeina sekä erilaisissa julkaisuissa. Näistä arvostetuin oli Ruotsin tiedeakatemian julkaisusarja *Handlingar*, jossa ilmestyi vuosien 1739–1775 välisenä aikana 90 pelkästään maataloutta käsittelevää tutkielmaa ja artikkelia. Yliopistoissa laadittiin useita maataloutta käsitteleviä akateemisia opinnäytteitä sekä opaskirjoja, joihin otettiin mallia Englannissa, Ranskassa ja Saksassa tehdyistä julkaisuista. Lisäksi jo ennen 1770-luvun puoliväliä ilmestyi useita satoja pienpainatteita ja sanomalehtiartikkeleita sekä lyhyitä tekstejä, jotka käsittelivät maatalouspolitiikan kysymyksiä ja esittelivät maatalouteen liittyviä uutuuksia kuten työvälineitä ja menetelmiä. (Niemelä 1998, 169.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

Maatalousaiheiseen julkaisemiseen liittyi myös suunnitelmallisuutta. Vuonna 1739 perustetussa Ruotsin tiedeakatemiassa huomio kiinnittyi alusta alkaen maatalouden kehittämiseen muiden keskeisten taloudellisten kysymysten ohella. Olihan maatalous koko väestön yhteinen elättäjä ja tuontiviljan osuutta haluttiin supistaa huomattavasti. Jo perustamisvuonna tiedeakatemian jäsen ja sittemmin isojaon ideoijana ja toteuttajana tunnettu Jacob Faggot esitti, minkälaisia maatalouden kehittämiseen suuntaavia tutkielmia pitäisi laatia. Hän teki myös itse taloustieteellisiä tutkimuksia, kuten *Svenska landtbrukets hinder och hjelp* (1746), jossa hän toi esille vallalla olevan maatalouden kehityksen esteitä ja esitti niihin ratkaisuja. (Niemelä 1998, 171–172.)

Samana vuonna Johan Kraftman piti Turun akatemiassa talousopista ensimmäisen luentosarjan. Luentosarja oli edistyksellinen aihepiirinsä ohella myös esitystapansa ja kielensä puolesta. Kraftmanin luennot olivat nimittäin julkisia, ja hän puhui ruotsiksi perinteisen latinan sijaan, mikä alleviivasi hyödyn aikakauden ja valistuksen tyypillisiä ajatuksia opetuksen käytännönläheisemmästä järjestämisestä. Kraftman myös julkaisi nopeasti ensimmäiset luentonsa nimikkeellä *Utdrag af Academiska Föreläsningar Uti Landthushålningen* (1747). (Hultin 1906 ja 1910, eri osin.)

Arvid Hultin luokittelee teoksessaan *Finlands litteratur under frihetstiden* (1906) Kraftmanin julkaisun enemmänkin ohjelmanjulistukseksi kuin varsinaiseksi maatalousoppaaksi tai oppikirjaksi. Kraftmanin luennot jatkuivat nimittäin myös kevätlukukaudelle 1747, mutta nuorella dosentilla oli kiire julkaista heti syyskauden luennot. Mahdollisesti hän halusi osoittaa pätevyytensä kilpailussa talousopin professorin virasta. Näin ollen luentosarjassa ja julkaisussa keskitytään enemmänkin luentojen alkupuolella esitettyihin talousopin periaatteisiin ja niiden merkittävyyden perustelemiseen. Loppupuolella hän myös esittää joitakin käytännön esimerkkejä siitä, miten vanhakantaista maataloutta ja siihen liittyviä toimintatapoja tulee uudistaa ja kehittää (Hultin 1906, 238). Kraftman oli kuitenkin luentoja pitäessään säätyläisviljelijänä vielä melko nuori ja

https://doi.org/10.21435/tl.299

kokematon. Hän työsti kokonaisvaltaisemman maataloutta koskevan julkaisun *Tankar, Om den Wanmagt Uti hwilken Finska Landtman sig befinner* vuonna 1761 pian sen jälkeen, kun oli jättänyt ylimääräisen matematiikan professorin tehtävän Turun akatemiassa. Ulvilan mallitilallaan hän jatkoi maanviljelykokeilujen tekemistä ja hänen uutteran työnsä tulokset ilmestyivät useina erilaisina teksteinä ja hankkeiden pikkutarkkoina kuvauksina seuraavien vuosikymmenten aikana.

Kraftman on saattanut myös jäädä hieman Turun akatemian kahden maineikkaamman luonnontieteen professorin, Pehr Kalmin ja Pehr Adrian Gaddin, varjoon. Kemian professorina ollessaan Gadd julkaisi vuosina 1773–1777 kolmessa osassa teoksen *Försök til en Systematisk inledning i Svenska Landt-skötselen*, jossa hän toi esille aikakauden uusimmat näkemykset maatalouden kehittämiseksi (Niemelä 1998, 182–188; Burman 1999, 150). Turun akatemiassa julkaistiin koulutusta käsittelevä maisterinväitös talousopinprofessori Pehr Kalmin johdolla 10 vuotta Kraftmanin *Tal om läsnings-werket* -julkaisun jälkeen. Opinnäytteen tekijänä oli Johan Snellman, mutta ajan tavan mukaan maisterinväitös *Tankar om informations-werket i Österbotten, i synnerhet det privata* (1762) oli tehty tiukasti professorin ohjauksessa ja yhdessä kirjoittaen (Ahokas 2011, 87–89). Teoksessa toistetaan ainakin osittain samoja teesejä kuin Kraftmanin aikaisemmassa julkaisussa.

Kraftmanin työn muistamiseen ja arvostukseen saattaa vaikuttaa myös se, että maataloushistoria on harvoin yleisen kiinnostuksen kohde. Kraftmanin osuus on jäänyt tälläkin saralla jokseenkin sivuun. Kraftman muistetaan paikallisesti Porin seudun maaseudun kehittäjänä, mutta valtakunnallisesti, saati sitten eurooppalaisessa viitekehyksessä, hänen työtään ei välttämättä nähdä tärkeänä. Kuitenkin Kraftman osallistui julkiseen keskusteluun julkaisemalla hankkeidensa kuvauksia sekä Suomessa juuri toimintansa aloittaneessa *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* että Tukholmassa. Esimerkiksi *Berättelse om Lattomeri kärrs utdikning* (1784) julkaistiin tukholmalaisessa kirjapainossa ja sitä mainostettiin

https://doi.org/10.21435/tl.299

valtakunnallisesti leviävissä julkaisuissa, kuten *Inrikes Tidningarissa*. Tieteen ja tiedonvälityksen sekä julkisen keskustelun kehitystä tutkittaessa ei ole syytä ylenkatsoa periferiaa, vaan itse asiassa onkin lukuisia syitä katsoa myös provinssikaupunkeihin ja maaseudulle, joiden kautta todellista tiedonvälityksen nopeutta ja tiedon leviämisen laajuutta voidaan tarkastella.

Johtopäätökset

Tässä luvussa olen pyrkinyt yhtäältä tuomaan esiin tiedon tuottamisen ja julkaisemisen lisääntyviä ja monipuolistuvia mahdollisuuksia 1700-luvun puolivälissä. Toisaalta olen myös tuonut esille niistä aiheutuvia sudenkuoppia ja mahdollisia syitä, joiden vuoksi osa tuon tuotteliaan aikakauden teksteistä jää nykylukijalle tuntemattomaksi.

Kohdistin tarkastelun Johan Kraftmaniin, joka oli erittäin monipuolinen ja toimelias opettaja, tiedemies ja insinöörimäinen keksijä. Olen tuonut esille erilaisia näkökulmia siihen, miten Kraftmanin kaltainen henkilö, joka teki monilla eri tavoilla yliopisto- ja kouluhistoriaa, on kuitenkin joutunut osin sivuutetuksi ja jopa unohdetuksi. Merkittävää on, että Kraftman oli sekä pedagogiikan että maatalouden kehittämiseen liittyvällä ajattelullaan ja julkaisuillaan eurooppalaisittainkin tieteen kehityksen kärjessä, osittain jopa aikaansa edellä. Kuitenkin hänen toimintansa ja tuotantonsa monipuolisuus on osittain unohtunut ja häntä tarkastellaan usein vain yhdestä näkökulmasta kerrallaan. Kraftmanilta ei ole säilynyt arkistoa, eikä hänestä ole vielä laadittu elämäkertaa.

Kraftmanin julkaisemien tekstien unohtuminen johtuu monesta syystä: hän ei saanut nuorempana tavoittelemaansa yliopistovirkaa, eikä hän myöhemmin halunnut toimia – sairauteensa vedoten – ylimääräisenä matematiikan professorina. Ylipäätään häntä ei juuri muisteta Porin triviaalikoulun rehtorina ja opetuksen uudistajana, vaan hänet muistetaan maatalouskysymysten ratkaisemiseen pyrkivistä yrityksistä. Unohtamisen problematiikassa keskeistä lienee myös Kraftmanin tiedon tuottamisen paikka, joka oli pääosin

https://doi.org/10.21435/tl.299

provinssikaupunki Pori. Mikäli vastaava pedagoginen kehittäminen olisi tapahtunut esimerkiksi Turun katedraalikoulussa tai Porvoon lukioissa, olisi sen merkittävyys muistettu todennäköisesti paremmin. Lisäksi triviaalikoulujen asema lukioon ja yliopistoon valmistavina kouluina oli vähäisempi. Näin ollen Kraftmanin lyhytaikainen, vaikkakin aikaansa edellä oleva ja pitkälle tulevaisuuteen katsova, uurastus jäi muiden varjoon. Maataloushistoriassa hänet mielletään pikemminkin paikallistason toimijaksi, jonka saavutuksilla ei myöhemmin ollut juurikaan merkitystä. Kraftman on siis ikään kuin lähtökohtaisesti ajautunut pois akateemisesta valokeilasta, joka olisi tarjonnut varmemman muistamisen paikan kuin syrjäisen provinssikaupungin alempi kouluaste tai usein epäkiinnostavaksi alaksi mielletty maatalous.

Kraftman tuotti ajankohtaisiin poliittisiin kysymyksiin keskittyvää käyttökirjallisuutta, joka oli muistamisen kannalta epäedullinen kirjallisuuden laji. 1700-luvulla tapahtunut julkisuuden rakennemurros ja tiedon levittämisen uudet kanavat nopeuttivat tieteellistä toimintaa ja kehitystä. Se tarkoitti käytännössä myös sitä, että tieteen tekemisen sykli nopeutui ja uusia tieteellisiä keksintöjä ja avauksia tehtiin aikaisempaa nopeammin. Samalla tieto ”vanheni” nopeasti. Myös vapaudenajan poliittisissa keskusteluissa erilaiset ideat vanhenivat, kun poliittinen keskustelu ja kiinnostuksen kohteet siirtyivät aikaisempaa nopeammin uuteen asiaan tai näkökulmaan. Näin ollen tiettyä poliittista keskustelua ja kysymystä varten luotujen julkaisujen käyttöikä oli myös aikaisempaa lyhyempi. Antiikin ja keskiajan keskeisistä teoksista muodostui klassikoita, joita luettiin ja käytettiin vuosisatoja, kun taas 1700-luvun julkaisuista tuli julkisuuden rakennemuutoksessa ja poliittisen kulttuurin muutoksessa markkinatavaraa, jota voitiin ostaa luettavaksi suhteellisen halvalla. Julkaisujen sisällöistä voitiin keskustella ja kiistellä kahvilassa tai ehkä jopa kirjoittaa itse vastine seuraavaan julkaisuun. Uudelle julkiselle keskustelulle oli kuitenkin tyypillistä, että se siirtyi jonkin ajan kuluttua seuraavaan mielenkiintoiseen aiheeseen ja probleemaan.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kraftman pyrki tietoisesti muuttamaan vallitsevia olosuhteita, löytämään ja keksimään ratkaisuja, joilla yhteiskunnassa vaikuttaneita olosuhteita hänen mielestään voitiin parantaa. Yksi keskeisistä osa-alueista oli koulutus, jonka ymmärrettiin tarjoavan merkittävän väylän koko yhteiskunnan muuttamiseksi ja kehittämiseksi, mikäli opetusresurssit käytettäisiin oikein ja hyödyllisten asioiden opettamiseen. Kraftman osallistui taisteluun siitä, että opetustapoja ja opetettavia aineita monipuolistettaisiin ja muutettaisiin yleishyödyllisemmiksi. Koska koulutuksen uudistamisesta tehtiin poliittinen päätös valtiopäivillä, oli ensinnäkin tarve lisätä yleistä ymmärrystä siitä, miten ja miksi koulutusta piti muuttaa ja kehittää. Toiseksi piti vaikuttaa suoraan päättäjiin (kasvatuskomissio ja säätyjen valitsemat valtiopäiväedustajat) ja parhaiten se kävi julkaisemalla oma kanta tai näkemys valtiopäivien ollessa koolla Tukholmassa, jolloin tieto oli koko valtakunnasta kerääntyneiden poliitikkojen saatavilla.

Koska Kraftmanin *Tal om läsnings-werket* oli suunnattu rajatulle yleisölle vastaamaan pääosin tiettyyn poliittiseen kysymykseen, oli julkaisun käyttötilanne ja -aika melko rajattu. Kun koulutuspoliittinen kysymys lakaistiin pois agendalta puolueiden valtasuhteiden muuttuessa, menetti julkaisu myös kiinnostavuutensa. Kun kirjoittajalla ei ollut pysyvää asemaa akatemiassa ja kirjoitus käsitteli ”vain” peruskoulutasoista opetusta provinssikaupungissa, ei julkaisulla ollut laajempaa lukijakuntaa, eikä siitä muodostunut osa pedagogista kaanonia tai ohjelmajulistusta. Koulutuspoliittisten kysymysten tullessa uudelleen esille vasta autonomian aikana, ei Kraftmanin puhekokoelmaa tai pedagogista ajattelua enää muistettu. Myös Turun akatemian painotukset muuttuivat – kovista taloustieteistä siirryttiin vähitellen kohti romantiikkaa ja uushumanistista aaltoa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lähteet

Tutkimusaineistot

Dagligt Allehanda 11.12.1787. https://tidningar.kb.se/dxq2npjq4lgxh1z/part/1/page/1. Viitattu 10.9.2024.

Kalm, Pehr & Snellman, Johan 1762: *Tankar om informations-werket i Österbotn, i synnerhet det privata.* Turku: Johan Christopher Frenckell.

Kraftman, Johan 1747: *Utdrag af Academiska Föreläsningar Uti Landthushållningen*. Tukholma: Lars Salvius.

Kraftman, Johan 1751: *Tal on läsnings-werket, hållne wid examina anniversia, i Björneborgs trivial-schola af Johan Kraftman rect. scholae*. Tukholma: Lars Salvius.

Kraftman, Johan 1761: *Tankar, om den wanmagt: Uti hwilken finska landtman sig befinner.* Tukholma: Lars Salvius.

Kraftman, Johan 1784: *Berättelse om Lattomeri kärrs utdikning.* Tukholma: P. A. Brodin.

Tutkimuskirjallisuus

Ahokas, Minna 2011: *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*. Helsinki: Suomen tiedeseura.

Browallius, Johannes Magni (Johan) 1751: *Oförgripeliga tankar om underwisningsvärket wid gymnasier och scholarne i riket.* Finland: Jacob Merckell.

Burke, Peter 2023: *Tiedon sosiaalihistoria. Gutenbergista Diderot'hon*. Suomentanut Tatu Henttonen. Tampere: Vastapaino.

Burman, Carina 1999: Upplysningens tidevarv. Teoksessa Wrede, Johan (toim.) *Finlands svenska litteraturhistoria 1*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. 142–170.

Chydenius, Anders 1761/1762: *Kolme talouspoliittista kysymystä.* Anders Chydeniuksen kootut teokset. Suomentanut Heikki Eskelinen. https://kootutteokset.chydenius.fi/kirjoituksia/tre-politiskt-ekonomiska-fragor/. Viitattu 10.9.2024.

Chydenius, Anders 1765: *Hvad kan vara orsaken, at sådan myckenhet svenskt folk flytter utur landet?* https://kootutteokset.chydenius.fi/sv/kirjoituksia/utflyttning/. Viitattu 10.9.2024.

Havu, Kaarlo & Huhtinen, Johannes 2022: Johdanto: Uuden ajan julkisuus. Teoksessa Havu, Kaarlo & Huhtinen, Johannes (toim.) *Ajatusten näyttämö. Julkisen keskustelun synty varhaismodernissa Euroopassa.* Helsinki: Gaudeamus. 27–50.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Heikkinen, Antero 1972: *Hyöty, valistus ja koulu. Suomen aate- ja oppihistoria 1700-luvulla.* Helsinki: Ylioppilastuki ry.
Hellsing, My & Ilmakunnas, Johanna 2023: *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850*. Stockholm: Stockholmia förlag. https://doi.org/10.33819/kriterium.46.
Hultin, Arvid 1906: *Finlands litteratur under frihetstiden.* Förra delen. Helsingfors: Förlagsaktiebolaget Helios.
Hultin, Arvid 1910: *Det ekonomiska tidevarvet i Finlands litteraturhistoria: ur odlingens hävder under frihetstidens senare del.* Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
Huttunen, Rauno 2014: ”Habermas, Jürgen”. *Logos*-ensyklopedia. Eurooppalaisen filosofian seura ry. https://filosofia.fi/fi/ensyklopedia/habermas-jurgen#Julkisuusparadigma. Viitattu 17.9.2024.
Huttunen, Rauno 2019: Jürgen Habermasin yhteiskuntateoriat. Teoksessa Kauppinen, Ilkka – Pyykkönen, Miikka – Moisio, Olli-Pekka (toim.) *1900-luvun saksalainen yhteiskuntateoria*. Helsinki: Gaudeamus. 148–170.
Ikonen, Teemu 2010: *Eurooppalaisen kirjallisuuden ensyklopedia eli Don Quijoten perilliset*. Helsinki: Gaudeamus.
Joutsivuo, Timo 2010: Papeiksi ja virkamiehiksi. Teoksessa Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Helsinki: SKS. 112–183.
Kananoja, Kalle 2022: Lääketieteen julkisuus ja ”väärä” tieto 1700-luvun atlanttisessa maailmassa. Teoksessa Havu, Kaarlo & Huhtinen, Johannes (toim.) *Ajatusten näyttämö. Julkisen keskustelun synty varhaismodernissa Euroopassa*. Helsinki: Gaudeamus. 201–227.
Kant, Immanuel 2017 [1784]: Vastaus kysymykseen: Mitä on valistus? Teoksessa Koivisto, Juha – Mäki, Markku – Uusitupa, Timo (toim.) *Mitä on valistus?* Tampere: Vastapaino.
Kant, Immanuel 2022 [1803]: *Pedagogiikasta*. Suomentanut Markus Nikkarla. Johdannon kirjoittanut Juha Hämäläinen. Helsinki: Gaudeamus.
Klinge, Matti 1990: *Professoreita*. Helsinki: Otava.
Klinge, Matti 2006: *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiana.* Helsinki: SKS.
Knif, Henrik 1999: Tidningarna i Åbo. Teoksessa Wrede, Johan (toim.) *Finlands svenska litteraturhistoria 1.* Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. 177–178.
Kotivuori, Yrjö 2005: *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Anders Kraftman*. Verkkojulkaisu. https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=5591. Viitattu 17.9.2024.
Kyläkoski, Kaisa 2023: *Kanssakirjoittaminen Posttidningarissa ja Inrikes Tidningarissa 1729–1791*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Laiho, Hemmo & Koistinen, Olli 2024: Johdanto. Teoksessa Laiho, Hemmo & Koistinen, Olli (toim.) *Valistuksen haaste. Kirjoituksia järjen ja tiedon merkityksestä*. Helsinki: Gaudeamus. 9–28.

Niemelä, Jari 1998: *Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan suhde Pehr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna.* Helsinki: Suomen historiallinen seura.

Nokkala, Ere 2020: Kansojen sosiaalisuudesta ja täydellistymisestä – Christian Wolffin kansainvälinen poliittinen ajattelu. – *Historiallinen Aikakauskirja* 3/2020 s. 294–307.

Nokkala, Ere 2022: Painovapaus, julkisuus ja poliittinen keskustelu 1700-luvun Ruotsissa. Teoksessa Havu, Kaarlo & Huhtinen, Johannes (toim.) *Ajatusten näyttämö. Julkisen keskustelun synty varhaismodernissa Euroopassa.* Helsinki: Gaudeamus. 227–249.

Pitkäranta, Reijo 2000: Browallius, Johan. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: SKS. http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002257.

Sennefelt, Karin 2011: *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholm: Stockholmia.

Stén, Johan 2021: *Kulta-aika. Valistus ja luonnontieteet Turun Akatemiassa.* Helsinki: Art House.

Suolahti, Gunnar 1910: Miten Pietari Kalm tuli professoriksi. – *Historiallinen Aikakauskirja* 1/1910 s. 15–28.

Tarkka, Laura 2022: Kansallinen ylpeys ja kansalliskirjallisuuksiin liittyvät kiistat 1700-luvun aikakauslehdissä: J. G. Zimmermanin tapaus. Teoksessa Havu, Kaarlo & Huhtinen, Johannes (toim.) *Ajatusten näyttämö. Julkisen keskustelun synty varhaismodernissa Euroopassa.* Helsinki: Gaudeamus. 201–227.

Tieteen termipankki: Historia: Pohjanlahden kauppapakko. https://tieteentermipankki.fi/wiki/Historia:Pohjanlahden_kauppapakko. Viitattu 27.8.2024.

Viitaniemi Ella 2016: Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen. Paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kivikirkon rakennusprosessi 1730–1786. Tampere: Tampereen yliopisto.

Viitaniemi, Ella 2020: Johan Kraftman ja varhaisen kansalaisyhteiskunnan rakentaminen esiteollisena aikana. – *Auraica* 11/2020 s. 17–36.

Viitaniemi, Ella 2024: Johan Kraftman ja valistusajan varhainen pedagoginen ajattelu. – *Kasvatus & Aika* 18/2024 s. 28–45.

Virrankoski, Pentti 1986: *Anders Chydenius. Demokraattinen poliitikko valistuksen vuosisadalta*. Porvoo: WSOY.

Virrankoski, Pentti 1997: Chydenius, Anders. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: SKS. http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002432.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Virrankoski, Pentti 2000: Kraftman, Johan. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: SKS. http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-000402.

Wilmi, Jorma 2018: Maaseudun palkolliset ja heidän mahdollisuutensa sosiaalisen aseman nousuun 1700-luvun jälkipuoliskolla. Teoksessa Miettinen, Riikka & Viitaniemi, Ella (toim.) *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Helsinki: SKS. 51–97.

Wolff, Charlotta 2024: Valistus ja modernin eurooppalaisuuden alku. Teoksessa Laiho, Hemmo & Koistinen, Olli (toim.) *Valistuksen haaste. Kirjoituksia järjen ja tiedon merkityksestä*. Helsinki: Gaudeamus. 29–53.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Émilie du Châtelet'n *Vapaudesta* 1700-luvun unohtuneena tekstinä

Filosofis-historiallinen luenta

Jan Forsman
https://orcid.org/0000-0003-3282-2466
Jani Hakkarainen
https://orcid.org/0000-0002-7337-8034

Vapaudesta (*Sur/De la liberté*) on julkaisematon käsikirjoitus, jonka Voltaire (1684–1778) lähetti Preussin kruununprinssi Fredrikille (1712–1786) lokakuun loppupuolella vuonna 1737. Fredrikistä tuli myöhemmin kuningas Fredrik II Suuri. Vaikka Voltaire lähetti käsikirjoituksen omissa nimissään, myöhempi tutkimus on paljastanut Voltairen filosofisella yhteistyökumppanilla ja rakastajattarella, merkittävällä filosofifyysikolla Émilie du Châtelet'lla (1706–1749) olleen mittava, kenties jopa ainoa, rooli sen kirjoittamisessa.

Tässä luvussa käsittelemme *Vapaudesta*-käsikirjoituksen historiallista taustaa, sen vaikutus- ja kirjoitushistoriaa sekä laajempaa Euroopan poliittista tilannetta, johon *Vapaudesta* kietoutuu kiinnostavasti. Tämän taustan avulla pyrimme käsittelemään käsikirjoituksen julkaisemattomuuteen sekä unohtumiseen liittyviä syitä ja siihen aivan viime aikoina kohdistettua uutta tutkimuksellista kiinnostusta.

Ensimmäisessä osassa esittelemme *Vapaudesta*-tekstin ja analysoimme sen syntyhistoriaa geneettisen kritiikin avulla. Toisessa ja kolmannessa osassa avaamme käsikirjoituksen poliittisia ja historiallisia kontekseja, jotka auttavat meitä sen filosofisessa kontekstualisoinnissa osassa neljä. Viimeisessä viidennessä osassa käsittelemme vielä kokoavasti *Vapaudesta*-käsikirjoitusta unohtuneena tekstinä ja pohdimme syitä sen unohtumiseen ja sen uudelleen löytymisen merkitystä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Vapaudesta

Vapaudesta julkaistiin vuonna 1789 Voltairen kootuissa teoksissa, joita kutsutaan nykyään painopaikkansa mukaan ”Kehl”-editioksi, niteessä 64. Tekstiä ei koskaan julkaistu virallisesti Voltairen elinaikana, ja se on tutkimuskirjallisuudessakin jäänyt lähinnä Fredrikin ja Voltairen väliseen kirjeenvaihtoon kuuluvaksi kuriositeetiksi (ennen aivan viime vuosien tutkimuksellisia läpimurtoja). Lisäksi Voltairen Fredrikille lähettämää alkuperäistekstiä pidetään nykyään kadonneena, ja suurin osa nykyisistä versioista perustuu tähän Kehl-editioon, jonka alkuperästä ei ole täyttä varmuutta. Tässä tekstissä käytämme Kehl-editioon pohjautuvaa versiota, joka on julkaistu teoksessa *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 14, 484–502 (Barber 1989). Kehlin lisäksi tekstistä on olemassa Venäjän kansalliskirjastossa Pietarissa säilytettävä lisäyksin ja korjauksin varustettu kirjoitusjäljennös, johon viittaamme Pietarin käsikirjoituksena (jäljempänä St. P. ms). Jäljennöksen sähköisen laitoksen on toimittanut Paderbornin yliopiston naisfilosofien ja -tieteilijöiden historian keskus yhteistyössä Ferney-Voltairen kansainvälisen XVIIIe siècle -tiedekeskuksen kanssa. Käytämme myös Julia Joratin englanninkielistä käännöstä (2021), joka on tehty Kehl-edition pohjalta. Suorat käännökset ranskasta ovat Forsmanin käsialaa.

Vapaudesta on kirjoitettu tahdon ja tekojen vapauden puolustuksena ”opponentteja” (*adversaires*) vastaan, joihin viitataan myös ”fatalisteina” (*fatalistes*).[1] Käsikirjoitus on varsin lyhyt: Barberin editoimassa Voltairen koottujen teoksien niteessä se on noin kuusitoista sivua pitkä, kun taas Joratin englanninnoksena se on vain vajaat

1 Fatalismi on filosofinen näkökanta, jossa kaikki ihmisten toiminta johtaa vääjäämättä ennalta säädettyä loppua kohti, eikä ihmisellä ole täten mahdollisuutta toimia muuten kuin kohtalonsa mukaisesti. Nykyään se erotetaan kausaalisesti deterministisistä kannoista, joiden mukaan jokainen tapahtuma on jonkin edellisen tapahtuman täydellisesti determinoima, ottamatta kantaa tapahtumaketjujen lopulliseen tilaan.

https://doi.org/10.21435/tl.299

yhdeksän.[2] Teksti on rakennettu viiden tahdonvapauden kiistävän argumentin varaan:

> 1. Luulemme olevamme vapaita, koska emme ole tarpeeksi tietoisia tekojemme lainalaisuuksista.
>
> 2. Sisäinen kokemuksemme vapaudesta voi pettää meitä.
>
> 3. Tahto noudattaa väistämättä sitä, minkä ymmärrys katsoo parhaaksi, eikä siten ole vapaa.
>
> 4. Samalla tavalla myös Jumala äärettömässä viisaudessaan tekee välttämättä sen, minkä katsoo parhaaksi, eikä siis ole myöskään vapaa.
>
> 5. Jumala tietää ennalta kaiken, joten ihminen toimii välttämättä Jumalan ennakkotiedon mukaan eikä siten siis ole vapaa.

Näistä jokainen pyritään kumoamaan yksitellen. Argumentti 1 kumotaan vetoamalla kokemukseen sisäisestä vapaudestamme. Argumenttiin 2 vastataan kartesiolaisella vasta-argumentilla: jos Jumala olisi antanut meille kokemuksen vapaudesta ilman, että tuo kokemus olisi tosi, Jumala olisi pettäjä.[3] Argumenttia 3 vastaan kumotaan näkemys vapaudesta valinnanvapautena (niin kutsuttuna indifferenttinä vapautena) ja puolustetaan vapautta kykynä toimia valintojensa mukaisesti. Argumentti 4 kaadetaan osoittamalla, että kyseinen välttämättömyys ei ole vastaan Jumalan luontoa ja tekee itse asiassa Jumalasta entistä vapaamman. Lopuksi argumenttia 5 vastaan esitetään moniosainen vasta-argumentti, jonka mukaan jumalainen ennalta tietäminen on yhteensopivaa vapautemme

2 Valitettavasti meillä ei ollut tätä kirjoittaessamme pääsyä Pietarin käsikirjoituksen fyysiseen versioon.

3 Tämä vasta-argumentti muistuttaa René Descartesin (1596–1650) todistusta ulkomaailman ja ulkoisen kehon olemassaolosta *Mietiskelyissä ensimmäisestä filosofiasta* (1641–1642, ks. *Teokset II*, s. 77–78). Pietarin käsikirjoituksessa onkin toisen vasta-argumentin kohdalle lisätty reunaan huomautus du Châtelet'n käsialalla, että se on lähes sama kuin vastaus kolmanteen argumenttiin "kehojen olemassaoloa" (*l'existence des corps*) vastaan (St. P. ms). On epäselvää, mihin argumenttiin du Châtelet tässä viittaa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

kanssa, mutta tavalla, jota emme voi ymmärtää (niin kutsuttu teologinen mystisismi).[4]

Tekstin osat noudattavat läheisesti Voltairen kolme vuotta aiemmin kirjoitetun *Traité de metaphysique* -teoksen lukua 7.[5] Erityisesti vapauden vastaiset argumentit 1 ja 2, sekä vastaukset niihin, ovat paikoitellen lähes sanasta sanaan samat molemmissa teksteissä. Myös argumentti 4 esiintyy sekä *Traitéssa* että Kehl-editioon perustuvassa versiossa *Vapaudesta* (mutta ei Pietarin käsikirjoituksessa). Tämä, yhdessä sen kanssa, että Voltaire otti *Vapaudesta*-kirjoituksen omiin nimiinsä lähettäessään sen Fredrikille, on johtanut oletukseen, jonka mukaan *Vapaudesta* olisi ollut yksinomaan Voltairen kirjoitus (eräänlainen lyhennelmä *Traitésta*, ks. Barber 1989, 483).

Voltaire on kuitenkin kirjoittanut Pietarin käsikirjoituksen viimeiselle sivulle nootin: ”sur la liberté par me du chastelet” (madame du Chastelet’n *Vapaudesta*). Käsikirjoituksen lisäykset ja korjaukset on lisäksi kirjoitettu vain du Châtelet’n käsialalla. Tämä antaa perusteet kysyä, onko *Vapaudesta* heidän yhteistyötään tai yksin du Châtelet’n kynästä. Arvelemme, että *Vapaudesta*, samoin kuin mahdollisesti aiempi *Traité*, on saattanut olla heidän yhteinen tekstinsä. Nojaamme kuitenkin oletukseen, jonka mukaan käsikirjoitus on yksinomaan du Châtelet’n käsialaa.

Vapaudesta on kirjoitettu ennen du Châtelet’n teoksen *Institutions de Physique*[6] (1740) julkaisua, luultavasti vuonna 1737. Kirjoituksen unohtumisessa on yksi kiinnostava lisäelementti: vaikuttaa siltä, että alun perin *Vapaudesta* oli tarkoitus tulla yksi *Institutionsin* luvuista. Pietarin käsikirjoituksen otsikko on ”Chapitre 5” (”luku 5”) ja sen kappaleet on numeroitu §84–§87 (Kehl-editiosta kyseinen luvun numero puuttuu, ks. myös Janik 1982, 88). Jos tämä pitää paikkansa, du Châtelet on selvästi jostain syystä muuttanut

4 Myös tämä vasta-argumentti muistuttaa Descartesin argumentointia (ks. esim. *Teokset III*, 51).

5 Käytössämme oleva versio *Traitésta* on koottuna teoksessa *Oeuvres complétes de Voltaire*, vol. 14, 417–502 (Barber 1989). Ks. myös Patterson 1938.

6 Teoksen nimi voitaisiin kääntää suomeksi ”Fysiikan perustoiksi”.

https://doi.org/10.21435/tl.299

mielensä, sillä teksti ei kuulu *Institutionsin* julkaistuun versioon (jossa luku 5. "De l'Espace" käsittelee avaruutta ja on numeroitu §72–§93). Palaamme lopussa käsikirjoituksen unohtumiseen ja kysymykseen siitä, miksi *Vapaudesta* on mahdollisesti jätetty *Institutionsin* ulkopuolelle.

Tekstin eri versiot eivät muutenkaan ole aivan täsmälleen samat vaan todennäköisesti edustavat saman kirjoituksen eri luonnosversioita. Argumentti 4 vapautta vastaan sekä vastaus siihen puuttuvat kokonaan Pietarin käsikirjoituksesta, joka listaa vain neljä "fatalistien argumenttia vapautta vastaan" (St. P. ms). Kolmas iso ero Pietarin käsikirjoituksen ja Kehl-edition tekstien välillä on, että Pietarin käsikirjoituksen alussa du Châtelet asettaa sivuun kysymyksen siitä, ovatko liikkeen säilymislait vastakkaisia vapauden kanssa, mutta on myöhemmin yliviivannut nämä kohdat. Vastaavaa kohtaa ei löydy *Traitésta*, eikä sitä ole myöskään otettu Kehl-edition tekstiin mukaan (ks. Barber 1989, 484, n. 1).

Du Châtelet'n roolin takia *Vapaudesta*-käsikirjoitus on myös aivan viime vuosina herättänyt filosofianhistoriallisessa tutkimuksessa kiinnostusta osana feminististä suuntausta, jossa tutkitaan kaanonin ulkopuolisia filosofinaisia, mikä on osaltaan johtanut myös tekstin uudelleenlöytymiseen. Kiinnostus on kohdistunut erityisesti tulkintakiistaan siitä, millaista käsitystä tahdonvapaudesta käsikirjoitus kannattaa. Jorati (2019) on puolustanut tulkintaa, jonka mukaan du Châtelet oli tahdonvapauden suhteen niin kutsuttu *kompatibilisti* Gottfried Wilhelm Leibnizin (1646–1716) tapaan katsoen, että (a) vapaus on kykyä toimia valintojensa mukaisesti, (b) vapaus edellyttää kykyä pidättäytyä halujen vaikutuksesta ja hallita passioita, (c) vapaus edellyttää toimijalta voimaa liikuttaa itseään ja (d) vapaus on yhteensopivaa moraalisen välttämättömyyden muttei fysikaalisen välttämättömyyden kanssa.

Marcy Lascano (tulossa) on puolestaan puolustanut tulkintaa, jonka mukaan *Vapaudesta* noudattaisi läheisemmin John Locken (1632–1704) näkemystä: vapaus on kykyä tehdä tai pidättäytyä tekemisestä, se on halujen pidättämistä, siis harkintaa. Aaron Wellsin

https://doi.org/10.21435/tl.299

(2022) luenta on, että du Châtelet seurasi Samuel Clarken (1675–1729) *inkompatibilismia* (näkemystä, jonka mukaan tahdonvapaus ei ole yhteensopivaa minkäänlaisen välttämättömyyden kanssa) ja oli siis itseasiassa niin kutsuttu *libertarianisti.* Tämän tulkinnan mukaan ihminen on vapaa ja vapaus on valinnanvapautta: mahdollisuus tai kyky tehdä toisin. *Vapaudesta*-kirjoituksessa korostettu itsensä liikuttamisen voima olisi tätä, kun taas motiivit ja toiminnan perusteet ovat kausaalisesti vaikuttamattomia abstrakteja asioita. Vapaus olisi sikäli yhteensopimatonta determinaation kanssa.

Meidän nähdäksemme nämä tulkinnat eivät riittävästi ota huomioon *Vapaudesta*-tekstin historiallista kontekstia ja sen rakennetta. Omassa tutkimuksessamme olemmekin keskittyneet *Vapaudesta*-tekstin filosofiseen kontekstualisointiin ja erityisesti saksalaisen valistusfilosofin Christian Wolffin (1679–1754) tahdonvapausteorian mahdolliseen mutta yksityiskohdissaan tutkimattomaan vaikutukseen tekstissä. Tekstin kirjoittamisella on monimuotoinen poliittinen tausta, ja se liittyy erityisesti Ranskan ja sen aikaisen Preussin suurvaltapolitiikkaan sekä Preussin sisäisiin uskonnollis-poliittisiin kiistoihin. Näiden tekijöiden merkitystä ei voi jättää huomiotta myöskään kirjoituksen unohtumisen tarkastelussa.

Seuraavissa alaluvuissa avaamme tätä historiallista, poliittista ja filosofista kontekstia, minkä jälkeen palaamme takaisin kysymykseen, miten *Vapaudesta*-tekstiä tulisi tulkita tahdonvapauden kannalta. Lopuksi palaamme vielä kysymyksiin *Vapaudesta*-tekstin julkaisemattomuudesta ja unohtumisesta.

Kansainvälispoliittinen konteksti

Vapaudesta-kirjoituksen kansainvälispoliittinen konteksti liittyy eurooppalaisten monarkioiden valtakamppailuun 1730-luvulla. Kruunuprinssi Fredrikin isä, kuningas Preussissa, Fredrik Vilhelm I (1688–1740) tunnettiin omana aikanaan yleisesti soturikuninkaana,

https://doi.org/10.21435/tl.299

joka vahvisti merkittävästi Preussin armeijaa militarisoiden maan.[7] Silti Preussi oli hänen aikanaan vielä kaukana eurooppalaisesta suurvallasta, sillä hän kävi vain yhden lyhyen sodan pienenä suuren Pohjan sodan sivunäytöksenä. Fredrik Vilhelm oli militaristisen väkivaltainen isä, joka ei pitänyt oppineisuutta sinänsä arvossa vaan arvosti erittäin ankaraa preussilaisten sotilaskasvatusta hyvin nuoresta alkaen. Hänellä oli erityinen inho ranskalaista kulttuuria kohtaan, vaikka Preussin hovissa puhuttiin ajalle tyypilliseen tapaan ranskaa.

Kruununprinssi Fredrik oli kuitenkin toista maata. Hän oli Ranskan ja ranskalaisen kirjallisuuden sekä oppineisuuden ihailija. Tähän vaikuttivat ilmeisesti hänen Hannover-sukuinen äitinsä Sophia Dorothea (1687–1757), lastenhoitajansa Marthe de Roucoullen (1659–1741) ja kotiopettajansa Jacques Égide Duhan de Jandunin (1685–1746), joista kaksi jälkimmäistä olivat hugenotteja eli ranskalaisia kalvinisteja. Fredrik esimerkiksi keräsi Duhanin avulla noin 4000 niteen salaisen yksityiskirjaston, joka koostui pääasiassa ranskalaisesta kirjallisuudesta ja osin isän Fredrikiltä kieltämistä kirjoista.

Oli siis ennakoitavissa, että toisin kuin vuodesta 1734 sairastanut isänsä, kruununprinssi solmisi läheiset suhteet Ranskan kanssa päästyään valtaan. Tämä oli vaarallista Itävallan monarkian ja Saksin vaaliruhtinaskunnan näkökulmasta. Wienissä ja Dresdenissä haluttiin mieluummin nähdä rauha ja liitto Preussin kanssa Ranskaa vastaan (Bronisch 2010, 75–76). Itävallan monarkian, erityisesti marsalkka prinssi Eugenin (1663–1736), ja Saksin eräs salainen agentti Preussissa oli kreivi Ernst Christoph von Manteuffel (1676–1749) (mt., 84). Manteuffel oli Itävalta- ja Venäjä-suuntausta kannattava Saksin korkea virkamies, diplomaatti ja suurlähettiläs

7 Fredrik Vilhelm I ja hänen poikansa olivat aluksi virallisesti "kuninkaita Preussissa" eivätkä "Preussin kuninkaita", koska he eivät hallinneet koko historiallista Preussia, joka kuului osin Puola-Liettuaan (virallisesti Puolan kuningaskunta ja Liettuan suuriruhtinaskunta). Kuvaukset kruununprinssi Fredrikin elämästä ja hänen isästään perustuvat Tim Blanningin elämäkertaan (2016), jollei toisin mainita.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Berliinissä, missä hänen hankkeenaan oli kääntää kruununprinssi Fredrikin kiinnostus pois Ranskasta sekä ranskalaisesta kirjallisuudesta ja oppineisuudesta (mt., 80–81, 86–88).

Opillisesti erityisen vaarallisena Manteuffel ja hänen liittolaisensa pitivät juuri Voltairen kirjoituksia, erityisesti *Kirjeitä englantilaisista* (eng. *Letters on the English*, ransk. *Lettres philosophiques*, 1733–1734), jonka eräät osat olivat heidän mielestään materialistisia ja kyseenalaistivat sielun kuolemattomuuden. Nämä kyseenalaiset osat olivat kiertäneet Berliinissä käsikirjoitusmuodossa ja tehneet vaikutuksen nuoreen Fredrikiin (Bronisch 2010, 95). Kruununprinssin kiinnostuksen pitäisi pikemmin suuntautua saksalaisen Wolffin valistusfilosofiaan, joka todistaa Jumalan olemassaolon, sielun kuolemattomuuden ja tahdonvapauden. Näiden kolmen merkitys oli olennainen ”viimeiselle tuomiolle”, jossa Jumala tuomitsee ihmiset joko ikuiseen kadotukseen tai ikuiseen rauhaan sen mukaan, kuinka he ovat maan päällä (vapaan tahtonsa mukaisesti) eläneet. Täten Manteuffel katsoi oikeaoppisen filosofian pitävän sekä kansan että prinssin kaidalla polulla (mt., 94–95). Kysymys tahdonvapaudesta 1700-luvun kontekstissa ei ollut siis vain teoreettinen vaan liittyi ohittamattomasti moraalisiin kysymyksiin sekä niiden poliittisiin ulottuvuuksiin. Tämä on hyvä pitää mielessä myös *Vapaudesta*-tekstiä analysoitaessa.

Wolff oli kotoisin Breslausta, Habsburgien hallussa olleesta Sleesiasta (nykyisin Wrocław Puolassa), mutta hän oli suosittu professori Preussissa Hallen yliopistossa vuosina 1703–1723. Wolffin keskeiset vastustajat olivat Hallen yliopiston vaikutusvaltaiset pietistiset[8] teologit August Hermann Francke (1663–1727) ja Joachim Lange (1670–1744), jotka kiistelivät hänen kanssaan tahdonvapaudesta 1720-luvun alussa ja 1730-luvun puolivälissä niin kutsutussa

8 Pietismi on 1600-luvun jälkimmäisellä puoliskolla syntynyt merkittävä protestanttinen reformistinen herätysliike, jossa alkuperäinen reformaatio pyrittiin viemään loppuun. Siinä painotettiin hartautta (lat. *pietas*), elävää uskoa, joka on transformatiivinen kokemus: uudestisyntymä kristinuskoon. Tärkeää oli Raamatun opiskelu sekä itse että raamattupiireissä. Aidon kristinuskon uskottiin näkyvän ulkoisesti kristillisissä rakkauden teoissa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

pietistikiistassa. Kiista tuli alun perin julkisuuteen sen jälkeen, kun Wolff oli Hallen yliopistossa vuonna 1721 pitänyt vararehtorin jäähyväispuheensa yli 1000 hengen yleisölle puhuen muun muassa konfutselaisuudesta myönteisesti. Francke ja varsinkin Lange olivat raivostuneet Wolffin ehdotuksesta, jonka mukaan jumalallinen (kristillinen) ilmoitus ei ole välttämätön moraalisten totuuksien löytämiseksi.

Pietistit onnistuivat vakuuttamaan Fredrik Vilhelm I:n Wolffin tuomittavasta jumalattomuudesta väittämällä, että hänen oppinsa ennalta säädetystä harmoniasta sielun ja ruumin välillä merkitsee muun muassa sitä, että sotilaskarkurit eivät voi toimia toisin kuin toimivat. Täten he eivät voi olla vastuussa sotilaskarkuruudestaan, eikä heitä saa siitä rangaista. Tätä soturikuningas ei voinut tietenkään mitenkään hyväksyä ja karkotti Wolffin Preussista kuolemanrangaistuksen uhalla vuonna 1723 (Bronisch 2010, 19). Wolff päätyi suosituksi professoriksi Marburgiin, joka sijaitsi Ruotsin kanssa personaaliunionissa olevassa Hessen-Kasselin kalvinistisessa maakreivikunnassa.

Manteuffelin ja hänen liittolaistensa ajatus oli, että Wolffin filosofia tekisi kruununprinssistä valistuneen filosofikuninkaan eikä isänsä kaltaista soturikuningasta, mikä takaisi Preussin ulkopolitiikan ennustettavuuden. Manteuffelin tavoitteena oli myös kutsua Wolff takaisin Hallen professoriksi Fredrikin valtaistuimelle nousemisen yhteydessä. Tämä symboloisi valistuneen filosofikuninkaan valta-ajan alkua (Bronisch 2010, 81–82, 103).[9] Wolffin filosofian propagoimiseksi oli siis tärkeää puolustaa sitä ranskalaisten lisäksi pietistejä vastaan erityisesti Preussin hovissa, jossa pietistien vaikutusvaltaa tuli heikentää. Tätä tarkoitusta varten Manteuffel käännätti Wolffin saksankielisiä teoksia ranskaksi, jolla kruununprinssi Fredrik mieluiten luki kirjallisuutta (ilmeisesti Fredrikin saksan kielen

9 Kruununprinssi Fredrik nousi valtaan vuonna 1740 ja hyökkäsi Habsburgien Sleesiaan, jonka alue erotti Saksin Puola-Liettuasta. Seurasi ensimmäinen Sleesian sota ja Itävallan perimyssota, jossa Preussi liittoutui Ranskan, Espanjan ja Baijerin kanssa. Manteuffelin salainen diplomaattinen operaatio siis epäonnistui.

https://doi.org/10.21435/tl.299

taito rajoittui lähinnä arkiseen ja sotilaalliseen kielenkäyttöön), ja toimi myös vähän aikaa kruununprinssin filosofisena mentorina vuonna 1735 (mt., 84, 89).

Lange vietti kaksi viikkoa keväällä 1736 Preussin hovissa, jossa hän pyrki pitämään Wolffin pannan voimassa ja estämään Wolffin filosofian etenemisen Preussin yliopistoissa. Tämä operaatio kuitenkin epäonnistui: kuningas ei antanut lisää määräyksiä asiassa (Bronisch 2010, 81). Lopulta luterilaisten ja kalvinististen teologien komitea julisti Berliinissä Wolffin filosofian kristillisten dogmien mukaiseksi ja Langen syytökset sitä vastaan perusteettomiksi (mt., 83).

Juuri kun Fredrik Vilhelm I poisti Wolffin filosofiaa koskevan kiellon preussilaisissa yliopistoissa vuonna 1736 (Neumann 2022, 148), julkinen pietistikiista syttyi uudelleen. Sytykkeenä toimi valistuneen teologin Johann Lorenz Schmidtin (1702–1749) tekemä merkittävä käännös Mooseksen viidestä kirjasta (niin kutsuttu ”Wertheimin Raamattu”) (Goldenbaum 2021, 7–8). Kiistan toinen aalto ilmeni yli sadassa Wolffia puoltavassa ja vastustavassa tekstissä (mt.).

Lange oli yksi tärkeimmistä Wolffin vastustajista myös toisessa aallossa. 10. toukokuuta 1736 hän lähetti kuninkaalle Wolffia jyrkästi kritisoivan asiakirjan (Lach 1953, 571). Asiakirjan otsikko on *Kurzer Bericht derjenigen Lehrsätze, welche in der Wolffischen Philosophie der natürlichen und geoffenbarten Religion nachtheilig sind* – – (”Lyhyt selvitys niistä Wolffin filosofian opeista, jotka ovat vahingollisia luonnolliselle ja ilmoitususkolle”). Wolff vastasi nopeasti: *Ausführliche Beantwortung der ungegründeten Anschuldigungen Herrn D. Langes* – – (”Yksityiskohtainen vastaus herra D. Langen perusteettomiin väitteisiin”).

Manteuffel käännätti tämän toukokuussa 1736 käydyn kirjoitusten vaihdon välittömästi ranskaksi ja kirjoitti siihen Wolffia puoltavan nimettömän esipuheen. Se julkaistiin nimellä *Recueil de nouvelles pieces philosophiques, concernant le different renouvellè entre messieurs Joachim Lange – – et Chretien Wolf – – avec des avis au lecteur, contenant l'histoire de ce different* (”Kokoelma uusista

https://doi.org/10.21435/tl.299

filosofisista teoksista, jotka koskevat herrojen Joachim Lange – – ja Christian Wolff – – uudistettua erimielisyyttä – – mukaan lukien lukemistoja, jotka sisältävät mainitun erimielisyyden historiaa").[10]

Prinssi, satiirikko ja fyysikko

Kun Fredrikin suuntautumisesta filosofiaan ja ranskalaiseen oppineisuuteen käytiin kamppailua ja siihen liittyvän pietistikiistan jälkimmäinen aalto yhä pyyhki Preussin yli elokuussa 1736, kruununprinssi alkoi käydä kirjeenvaihtoa Voltairen kanssa, alkuun ilmeisesti Manteuffelin tietämättä. Fredrik aloitti kirjeenvaihdon varsin jännitteisessä tilanteessa, eikä vain hänen suuntautumisestaan käydyn kiistan vuoksi. Voltairen *Kirjeitä englantilaisista* -teoksen julkaisu ranskaksi kaksi vuotta aikaisemmin oli aiheuttanut valtavan julkisen kohun, jota hän edelleen piileskeli du Châtelet'n kartanossa, koillis-Ranskan maaseudulla Cireyssä (ks. Vaillot 1988, kappale 1; Prunea-Bretonnet 2019; Neumann 2022, 168–172).[11] Voltaire ja du Châtelet tekivät läheistä tieteellistä ja filosofista yhteistyötä asuessaan yhdessä Cireyssa. He muun muassa osallistuivat tulen luonnetta analysoivilla kilpailevilla esseillä Pariisin akatemian järjestämään kirjoituskilpailuun vuonna 1738. Kumpikaan essee ei voittanut, mutta molemmat saivat erikoismaininnan ja julkaistiin. Du Châtelet'sta tuli näin ensimmäinen nainen, jonka tutkielman Pariisin akatemia julkaisi (ks. esim. Arianrhod 2012, 95–96.)

Sekä Fredrikillä että Voltairella oli filosofisen ajatustenvaihdon lisäksi poliittisia motiiveja kirjeenvaihtoon ryhtymiseksi. Voltaire, kuten Manteuffel, oli halukas saamaan Preussiin valistusfilosofikuninkaan sotilaallisen Fredrik Vilhelmin tilalle, joskin hänen

10 Käytössämme on kyseisen kokoelman toinen painos vuodelta 1737.

11 *Kirjeitä englantilaisista* julkaistiin alun perin englanniksi 1733 ja vuotta myöhemmin ranskaksi. Ranskassa sen kuitenkin katsottiin kritisoivan ranskalaista valtiomuotoa englantilaisen suosioksi, minkä lisäksi joidenkin kirjeiden sisältö koettiin liian materialistiseksi ja antikristilliseksi. Syntyneen kohun vuoksi Voltaire piiloutui vuosien ajaksi vapaaehtoisesti.

https://doi.org/10.21435/tl.299

pyrkimyksissään Fredrikistä olisi oletettavasti tullut huomattavasti ”ranskalaisempi” kuin Manteuffelin kaavailuissa. Fredrik puolestaan oli ilmeisen halukas saamaan neutraalin osapuolen näkemyksen Wolffia koskevaan kiistaan ja tekemään tässä vaiheessa ihailemansa Wolffin filosofiaa tunnetuksi Ranskassa (Besterman 1969, D1126, D1188;[12] ks. Reichenberger 2014, 69, 77). Vaikka Voltaire osoittikin aluksi myötämielisyyttä Wolffia kohtaan (Besterman 1969, D1139, D1243), hän ei innostunut Wolffin filosofiasta ja kritisoi varsinkin tämän vapauskäsitystä voimakkaasti (Besterman 1969, D1432). Du Châtelet osoittautui paljon uskollisemmaksi Wolffin tukijaksi ja kommentoi myöhemmin Fredrikille heidän kahden välisessä kirjeenvaihdossaan, että Leibnizin ja Wolffin filosofia voi saada kannatusta Ranskassa, mutta se vaati näiden ajatusten esittämistä ranskalaisessa muodossa (*Institutionsin* tarkoitus; du Châtelet 2018, I:572).

Ensimmäisen, 8. elokuuta päivätyn kirjeen mukana Fredrik lähetti Voltairelle ranskankielisen käännöksen Langen ja Wolffin toukokuussa 1736 käymästä kirjallisesta väittelystä, johon Manteuffel oli kirjoittanut esipuheen. Samoin hän lupasi lähettää ranskankielisen käännöksen Wolffin *Saksalaisesta metafysiikasta* (Halle, 1719; lyhennys GEM[13]), kunhan se valmistuu. (Besterman 1969, D1126.) Käännöksen tekijä oli hänen ystävänsä, Ulrich Friedrich von Suhm (1691–1740).[14]

12 Viittaukset Fredrikin ja Voltairen kirjeenvaihtoon ovat teokseen *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 88 (Besterman 1969). Olemme noudattaneet yleistä tapaa viitata kuhunkin kirjeeseen tunnuksella D ’järjestysnumero’.

13 Teos on saksankielinen yliopiston oppikirja, jonka alkuperäinen nimi on *Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet*. Se voitaisiin kääntää suomeksi ”Järjellisiä ajatuksia Jumalasta, maailmasta ja ihmissielusta sekä kaikista olioista ylipäänsä totuuden rakastajille välitettynä”.

14 Fredrik lähetti Voltairelle myös Jean Deschampsin (1707–1767) ranskankielisen käännöksen Wolffin *Saksalaisesta logiikasta* (1712), jonka julkaisun Manteuffel oli järjestänyt aiemmin samana vuonna Berliinissä (Bronisch 2010, 89). Deschamp oli hugenottiteologi ja Wolffin oppilas, joka toimi hovikappalaisena kruununprinssille vuosina 1737–1740 (mt.). Myös *Saksalaisen metafysiikan* ranskannos oli mahdollisesti osa Manteuffelin aloittamaa Saksin ja Itävallan operaatiota. Von Suhm oli Saksin diplomaatti ja virkamies, kuten Manteuffelkin. Ks. kuitenkin Reichenberger 2014, 72.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tästä alkaneen pitkän kirjeenvaihdon aikana Voltaire lähetti lokakuussa 1737 Fredrikille *Vapaudesta*-tekstin (St. P. ms; Besterman 1969, D1376). Myös du Châtelet on suurelta osin mukana kirjeenvaihdossa, eikä ole epäilystäkään siitä, etteikö hänellä olisi ollut pääsy kaikkeen materiaaliin, jota näiden kahden miehen välillä vaihdettiin, ja että hän luultavasti luki materiaalin tarkasti (ks. esim. Besterman 1969, D1251, D1307; vrt. D1265; du Châtelet 2018, I:281–282). Tämä herättää ilmeisen kysymyksen Wolffin *Saksalaisen metafysiikan* ja pietistikiistan vaikutuksesta *Vapaudesta*-tekstin kirjoittamiseen.

Koska von Suhm ei ollut saanut käännöstä valmiiksi syksyyn mennessä, Fredrik kirjoitti Voltairelle 4. marraskuuta 1736 tekevänsä kopion ”siitä, mitä on jo tehty” (*ce qui est achevé*), ja lähettävänsä sen Voltairelle otteena, luvaten lähettää loput myöhemmin (Besterman 1969, D1188). Lopulta hän täytti lupauksensa lähettämällä otteen *Saksalaisesta metafysiikasta* joulukuun 1736 tai tammikuun 1737 tienoilla, kun Voltaire vieraili Amsterdamissa (Besterman 1969, D1247). Von Suhmin ja Fredrikin välisestä kirjeenvaihdosta tiedämme, että von Suhm oli onnistunut 16. kesäkuuta 1736 mennessä kääntämään loppuun *Saksalaisen metafysiikan* kolmannen osan, joka sisältää Wolffin tarkastelun vapaasta tahdosta (Preuss 1846–1856, vol. 16, 270; vrt. Neumann 2014, 52–54, n. 39).[15] Mikäli

15 Tahollaan Fredrik kertoi von Suhmille 22. tammikuuta 1737 leikitellen anekdootin *Saksalaisen metafysiikan* lukemisestaan: ”Rakas Mimi [Fredrikin lemmikkiapina], vetäytymiseni [*retraite*] uskollinen seuralainen, kun hän näki minut toissa päivänä lukemassa suurella kiintymyksellä Wolffin Metafysiikkaa, jonka ystävällinen kääntäjä sinä olet, oli kärsimätön nähdessään, että pidin mieluummin arvossa kirjaa, joka oli täysin totta ja järkevää, kuin sen kevytmielistä pilailua ja sen nautintojen illuusiota. Iltapalan hetki sai minut luopumaan tästä opettavaisesta lukemisesta huolehtiakseni ruumiistani, jota kukaan ajatteleva ja järkevä ihminen ei saisi laiminlyödä. Sillä välin apinani, kaikista apinoista apinaisin, villiintyi, otti Metafysiikan, sytytti sen kynttilänvalossa ja iloitsi nähdessään sen palavan. Mitä ajattelin, kun palasin huoneeseen ja näin Wolff-paran liekeissä ja kohdeltuna tavalla, joka sopi vain Langelle? En voinut tehdä muuta kuin juosta hakemaan vettä ja sammuttamaan liekit. Onneksi kuitenkin vain kopio paloi, ja alkuperäinen on yhä kokonaan tallella. Hienot mielemme sanovat, että apina oli halunnut opiskella metafysiikkaa, ja koska hän ei kyennyt ymmärtämään sitä, hän poltti sen. Toiset väittävät,

https://doi.org/10.21435/tl.299

luotamme Fredrikin sanaan, meillä on hyvät syyt olettaa, että Wolffin käsitys vapaasta tahdosta sisältyi jo ensimmäiseen Voltairelle lähetettyyn otteeseen.

Samalla vierailulla Amsterdamissa alkuvuodesta 1737 Voltaire lupasi lähettää Fredrikille *Traité de Metaphysiquen*, josta tämä oli kovin kiinnostunut (Besterman 1969, D1243). Du Châtelet sai kuitenkin tietää tästä suunnitelmasta Voltairen lähetettyä hänelle kopion kirjeestään Fredrikille. Émilie kirjoitti hädissään Voltairen ystävälle kreivi d'Argentalille peläten, että jos *Traité* lähetetään Fredrikille, päätyy se myös hänen isänsä käsiin:

> Käsikirjoitus kulkee Preussin kuninkaan ja tämän ministerien käsien kautta ennen kuin se saavuttaa prinssin, ja voit uskoa, että hänen isänsä avaa kaikki paketit. Voit myös uskoa, että M. de la Chetardie [Joachim Jacques Trotti (1705–1759), Ranskan suurlähettiläs Berliinissä], joka on itseasiassa varsin joutilas, on ohjeistettu selvittämään, mitä prinssin ja [Voltairen] välillä tapahtuu. (Besterman 1969, D1265; du Châtelet 2018, I:281–282.)

Du Châtelet'n pelko on ymmärrettävä, sillä *Traité* sisälsi samoja aineksia kuin *Kirjeitä englantilaisista*, joiden johdosta Voltairea syytettiin ateismista. Sen käsitykset Jumalasta ja sielun kuolemattomuudesta (erityisesti *Traitén* kappaleissa 2 ja 4) olivat helposti luettavissa juuri sellaiseksi skeptisyydeksi, jolta Manteuffel ja hänen liittolaisensa halusivat suojella Fredrikiä (ks. Barber 1989, 409). Kirjeestä on myös luettavissa, että du Châtelet ei oikein luottanut Fredrikin pitävän käsikirjoituksen omana tietonaan. Émilie kirjoitti Voltairelle tulikivenkatkuisen (*fulminante*) kirjeen Hollantiin mutta pelkäsi, että *Traité* on jo matkalla Fredrikille ennen kuin kirje

että Lange oli turmellut sen ja että Mimi oli tätä autuaaksi tekevää miestä kohtaan tuntemastaan kiihkosta tehnyt tämän tempun minulle. Lopuksi toiset sanovat, että Mimi, joka oli suuttunut siitä, että Wolff oli antanut ihmiselle liian monta etuoikeutta eläimiin nähden, oli omistanut Vulkanukselle kirjan, joka mustamaalasi hänen lajinsa." (Preuss 1846–1856, vol. 16, 342–343.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

ehtii perille, joten hän vetosi d'Argentaliin että myös tämä kirjoittaisi Voltairelle. (D1265; du Châtelet 2018, I:281–282.) Ilmeisesti joko du Châtelet'n tai d'Argentalin vetoaminen Voltaireen toimi, sillä *Traitéta* ei koskaan lähetetty Fredrikille. Helmikuun loppupuolella Voltaire kertoi joutuvansa palaamaan vastoin tahtoaan takaisin Cireyhin (oletettavasti Émilie kutsui tuhlaajapojan takaisin "kotiin") ja pahoittelee, että ei ole jo lähettänyt *Traitéta*, toistaen du Châtelet'n varoitukset, että heitä tarkkaillaan (Besterman 1969, D1289).

Maaliskuun lopussa Voltaire ilmoitti Fredrikille, että hän ja du Châtelet olivat lukeneet *Saksalaisen metafysiikan* käännöksen ensimmäisen osan "suurella tarkkaavaisuudella" helmi- ja maaliskuun 1737 välisenä aikana työskennellessään tiiviisti yhdessä Cireyssä (Besterman 1969, D1307). *Tráite* puolestaan pysyi tänä aikana tiukasti du Châtelet'n hallussa. (Patterson 1938, 263; ks. myös Barber 1989, 384). Fredrik lähetti käännöksen toisen osan, "kappaleeseen 770 asti", 8. toukokuuta ja lähetti todennäköisen rakastajansa paroni Dietrich von Keyserlingin (1698–1745) Cireyhyn yksityisvierailulle kyseisenä kesänä (Besterman 1969, D1323; ks. D1330). Voltaire sai toisen osan kesäkuun alun tienoilla (Besterman 1969, D1334), ja hän ja du Châtelet saivat Keyserlingin vieraakseen Cireyyn heinäkuussa 1737 (Besterman 1969, D1359).[16] Huomattakoon, että Wolff käsittelee ennalta säädettyä harmoniaa sielun ja ruumiin välillä teoksensa viidennen osan pykälissä 753–767, ja siksi tämän tarkastelun on täytynyt sisältyä käännöksen toiseen osaan.

16 Viimeisen osan *Saksalaista metafysiikkaa* piti Fredrikin sanojen mukaan saapua Keyserlingin mukana Cireyhin (Besterman 1969, D1323; ks. myös D1330), mutta ilmeisesti näin ei jostain syystä käynyt, sillä Voltaire raportoi lokakuussa saaneensa "monen mutkan kautta" kolmannen "vihkosen" (*cahier*) wolffilaista metafysiikkaa (Besterman 1969, D1375). Von Suhmin käännöstä *Saksalaisesta metafysiikasta* pidettiin aiemmin myös kadonneena (ks. Droysen 1909). Hanns-Peter Neumann onnistui kuitenkin vastikään löytämään sen kahdessa osassa, joista ensimmäinen (kappaleet 1–770) sijaitsee Jagellon yliopiston kirjastossa Krakovassa ja toinen (kappaleet 771–1089) Fredrikin entisessä yksityiskirjastossa Charlottenburgin linnassa Berliinissä. Ks. Neumann 2022, 152. Kirjoittajien pyrkimyksenä on päästä käsiksi näihin käännöksen osiin lisätutkimuksia varten.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Fredrik ei myöskään luovuttanut *Traitén* suhteen vaan kyseli sen perään useasti sekä suoraan (Besterman 1969, D1294) että epäsuorasti (Besterman 1969, D1311; D1330). Suunnitelmana ilmeisimmin oli, että Keyserling toisi *Traitén* mukanaan Cireystä lähtiessään. Voltaire myös suostui tähän kirjoittaen heinäkuun lopulla 1737, että Keyserling on lähtemässä pian Cireysta ja toisi mukanaan Fredrikille ”kunnianosoituksen” (*tribut*), jonka oli kaikesta päätellen tarkoitus sisältää myös *Traité* (Besterman 1969, D1359). Mutta jotain tapahtui, eikä *Traité* päätynyt Fredrikille vieläkään. Kirjeessään Voltairelle 21. syyskuuta 1737 Fredrik syyttää tästä suoraan du Châtelet’ta uskoen tämän napanneen käsikirjoituksen viime hetkellä Keyserlingin sormista. Émilien mielenrauhan varmistamiseksi ja oman uteliaisuutensa tyydyttämiseksi Fredrik ehdotti, että Voltaire lähettäisi käsikirjoituksesta ”joitain osia” (*quelques traits*) kirjeidensä ohessa. (Besterman 1969, D1373. Ks. Patterson 1938, 263–264; Barber 1989, 384–385.) Tämäkin vaikuttaa olleen du Châtelet’lle liikaa, ja sen sijaan että Voltaire olisi lähettänyt luvun *Traitésta*, hän lähettikin *Vapaudesta* loppusyksystä 1737, oletettavasti parivaljakon yhteisellä päätöksellä (Besterman 1969, D1376). Luultavasti siis sekin, että *Vapaudesta* ylipäänsä lähetettiin Fredrikille, oli seurausta monimutkaisista tapahtumista ja henkilösuhteista.

Loppujen lopuksi sekä Fredrikin että Voltairen kirjeenvaihtoon liittyneet poliittiset pyrkimykset epäonnistuivat. Vaikka Fredrik olikin isäänsä valistuneempi, hänestä tuli sotaisa kuningas, mikä tulehdutti välejä Voltaireen. Kuten sanottua, Voltaire puolestaan ei pitänyt erityisemmin Wolffin filosofiasta. Myöhemmässä kirjeessään vuodelta 1740 Voltaire kirjoittaa Fredrikille sävyyn, joka selvästi ei ole tarkoitettu kehuvaksi, että Émiliestä on tullut ”täysin leibnizilainen”. Du Châtelet’kin innostui lopulta enemmän newtonilaisen fysiikan ongelmien ratkaisemisesta, mitä tuohon aikaan pidettiin vastakkaisena leibnizilais-wolffilaiselle filosofialle (Reichenberger 2014, 68). Meidän kannaltamme kiinnostavaa on kuitenkin juuri *Vapaudesta*-tekstin syntyhistoria sekä erityisesti Wolffin filosofian vaikutus siihen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Vapaudesta-tekstin tulkinnasta

Kuten mainittua, *Vapaudesta* on herättänyt aivan viime aikoina tutkimuksessa uutta kiinnostusta, joka on keskittynyt erityisesti kysymykseen siitä, millaista käsitystä tahdonvapaudesta kirjoitus puolustaa. Noudattaako se enemmän leibnizilaista kompatibilismia, lockelaista näkemystä vapaudesta halujen pidättämisenä vai clarkelaista libertarianismia?

Omassa tutkimuksessamme olemme kiinnittäneet huomiota *Vapaudesta*-tekstin saksalais-wolffilaiseen kontekstiin, jota aikaisemmat tulkinnat eivät ole ottaneet riittävästi huomioon. Tekstissä voidaan nähdä pietistikiistan ja varsinkin Wolffin näkemyksen vaikutus monessa kohtaa, erityisesti tahdonvapauden määrittelyssä sekä tahdon ja fysikaalisen toiminnan suhteen käsittelyssä.

Wolffin näkemyksen mukaan tahto on välttämätöntä, koska ihmisellä on ymmärrys ja järki, jotka tarjoavat tahdolle riittävän perustan esittämällä tarkasti sen, mikä todella on hyvää (GEM §513, 521). Tahdon determinaatio on kuitenkin yhteensopivaa tahdonvapauden kanssa. Tahdonvapaus on olennaisesti juuri sitä, että tahtoo sitä, minkä ymmärtää olevan perusteltua ja hyvää. Wolff nimenomaisesti kieltää indifferenssin vapauden, joka vaatii, että tahdon pitäisi olla välinpitämätön ymmärryksestä (GEM §511). Wolffin mukaan tahdolla ei myöskään voi olla mitään kausaalista vaikutusta, sillä hän hylkää sielun ja ruumiin välisen fyysisen vuorovaikutuksen (GEM §529, 536, 550–551 ja 762) selittäen näiden välisen yhteistoiminnan niin kutsutun *ennalta säädetyn harmonian* avulla (Jumala on aikojen alusta säätänyt niiden toiminnan olevan täydellisen synkronista ilman, että kumpikaan kausaalisesti vaikuttaa toiseen).

Pietistien pääkritiikki Wolffin tahdonvapausoppia kohtaan olikin, että se ei heidän mukaansa täytä vapaiden tekojen välttämätöntä ehtoa, jonka mukaan tahdon on annettava järjen tai aistien vaikutuksesta riippumaton kausaalinen panos ruumiillisiin tekoihin (tätä voisi kutsua nykytermein *voluntarismiksi*, vastakohtana Wolffin kannattamalle *intellektualismille*). Lange varsinkin katsoi,

https://doi.org/10.21435/tl.299

että Wolff rinnastaa inhimillisen toimijuuden kellon mekaaniseen toimintaan, mikä johtaa ”ateismiin” ja ”absoluuttiseen fatalismiin” (Lange 2019, 152–154). Lange enemmän tai vähemmän toistaa tämän kritiikin toukokuussa 1736 julkaistussa asiakirjassa, jonka Voltaire ja du Châtelet saivat haltuunsa Fredrikiltä, ja lisää siihen Wertheimin Raamattua koskevan paheksunnan (Lange 1737).

Tämä liittyy olennaisesti erääseen *Vapaudesta*-kirjoituksen kohtaan, joka on aiheuttanut nykytutkimuksessa hämmennystä. Vaikka du Châtelet kiistää Wolffin lailla kausaalisen vaikutuksen sielun (jolle tahto kuuluu) ja ruumiillisten tekojen välillä, hän ei kuitenkaan tunnu kannattavan ennalta säädettyä harmoniaa ja katsoo, että tahto voi olla fysikaalisten toimintojen *okkasio* (eräänlainen ei-vaikuttava syy; *Vapaudesta*, 493). Tämä maininta okkasiosta on myös tekstiin liittyvän tulkintakiistan ytimessä, sillä se vaikuttaa lähentävän du Châtelet’n kantaa enemmän Clarken kuin Locken tai Leibnizin suuntaan (ks. esim. Jorati 2019; Wells 2022; ks. myös Sangiacomo 2018).

Katsomme, että pietistikiista voi auttaa meitä ymmärtämään, miksi du Châtelet pyrki välttämään ennalta säädettyä harmoniaa selityksenä tahdon ja fysikaalisen toiminnan yhteydelle. Pietistit yhdistivät ennalta säädetyn harmonian fatalismiin ja ateismiin, joita du Châtelet pyrki luonnollisesti välttämään. On myös huomattava, että du Châtelet mainitsee termin okkasio vain kerran tekstissä, ja myös Wolff puhuu okkasiosta *Saksalaisessa metafysiikassa* (esim. GEM §220) ilman, että näkee sen vastakkaiseksi ennalta säädetylle harmonialle. Puhe okkasiosta saattaa tarkoittaa vain, että tahtomme ja ruumiilliset tekomme ovat harmoniassa, ilman että du Châtelet antaa yksityiskohtaista kuvaa, miksi näin on. Kuten olemme aiemmin maininneet, Pietarin käsikirjoitus alkaakin sillä, että du Châtelet asettaa sivuun kysymyksen siitä, ovatko liikkeen säilymislait vastakkaisia vapauden kanssa (St. P. ms; Barber 1989, 484, n. 1). Vaikka tämä kohta on myöhemmin pyyhitty yli eikä sitä esiinny Kehl-editiossa, sen esiintymisen varhaisessa käsikirjoituksessa voi viitata siihen, että du Châtelet ei ole halukas antamaan yksityiskohtaista näkemystä myöskään viimeistellymmässä versiossa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

On myös syytä muistaa, että *Vapaudesta* on rakennettu nimenomaan niin, että se on tahdon ja tekojen vapauden puolustus vapauden ”opponentteja” vastaan. Sikäli *Vapaudesta* voidaan lukea pikemmin tahdonvapauden puolustuksena kuin oman näkemyksen esittämisenä ja argumentoimisena. Keitä nämä tahdonvapauden vastustajat ovat? Pierre Bayle (1647–1706) ja Thomas Hobbes (1588–1679) ovat mahdollisia vaihtoehtoja, samoin kuin eräät kalvinistit, jotka pitivät ihmisen paikkaa joko taivaassa tai helvetissä ennalta säädettynä jo ennen Jumalan luomistyötä. Kirjoitus loppuukin argumenttiin sen puolesta, että tahdonvapaus on yhteensopiva kristillisen Jumalan olemassaolon kanssa, eikä se estä jumalallista asioiden tietämistä ennalta (ilman että tietäisimme tarkasti, miten tämä on mahdollista). Tältä perustalta katsomme, että myös kompatibilismin ja libertarianismin välisessä filosofisessa erimielisyydessä *Vapaudesta* pysyy neutraalina. Kuten tahdon ja fysikaalisen liikkeen yhteyden kohdalla, du Châtelet vaikuttaa haluavan säilyttää fysikaalisen itsensä liikuttamisen voiman myös tilanteessa, jossa tahtoa determinoivat perusteet ovat täydellisessä tasapainossa (*Vapaudesta*, 493), mutta ei halua sitoutua liian vahvasti siihen, tapahtuuko tämä kompatibilistisin vai libertarianistisin keinoin.

Vapaudesta unohtuneena tekstinä

Yksi kiinnostava kysymys *Vapaudesta*-tekstiin liittyen on, miksi juuri se lähetettiin Fredrikille *Traitén* seitsemännen luvun sijaan, jota se monessa kohtaa seuraa. Edellä spekuloimme, että du Châtelet piti yhdenkin *Traitén* luvun lähettämistä liian isona riskinä. *Traitén* seitsemäs luku ei kuitenkaan sisällä mitään kyseenalaista, mitä *Vapaudesta*-tekstissä ei olisi. On mahdollista, että *Vapaudesta* päätettiin lähettää Fredrikille juuri siksi, että se sisältää *Traitén* argumenttien lisäksi hyvin wolffilaisia kohtia. Fredrik arvosti Wolffia vielä tähän aikaan suuresti. Jos oletamme, että *Traité* oli suurelta osin Voltairen käsialaa, nämä wolffilaiset kohdat *Vapaudesta*-tekstissä on mahdollista tulkita juuri du Châtelet'n kontribuutioksi.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Oletettavasti myös Pietarin käsikirjoituksen alussa oleva ylivedetty kohta liikkeen säilymislakien siirtämisestä syrjään on tullut du Châtelet'n kynästä, Voltaire kun ei ollut kovin kaksinen fyysikko.

Vapaudesta-tekstiä voikin pitää unohtuneena useammasta syystä. Ensinnäkin sen enempää sitä kuin Voltairen aikaisempaa *Traitéa-kaan* ei koskaan julkaistu. *Traitén* kohdalla julkaisemattomuuteen liittyy vahvasti sen vaaralliseksi koettu sisältö, ja se pysyikin du Châtelet'n hallussa tämän kuolemaan saakka (Patterson 1938, 264; Barber 1989, 359).[17] *Vapaudesta*-tekstin kohdalla syy julkaisemattomuuteen on kuitenkin epäselvempi, varsinkin kun se oli ilmeisesti tarkoitettu osaksi du Châtelet'n *Institutionsia*. On mahdollista, että *Vapaudesta* ei lopulta päätynytkään osaksi *Institutionsia*, koska Émilien oma ajattelu kehittyi libertarianistisempaan suuntaan *Vapaudesta*-tekstissä esitetyn neutraalimman asenteen sijaan.[18] Saattaa myös olla, että hänen epävarmuutensa liikkeen säilyvyyslakien ja inhimillisen vapauden yhdenmukaisuudesta vaikutti tekstin julkaisemattomuuteen. Oli miten oli, *Vapaudesta* jäi sivuun sekä Voltairen että du Châtelet'n julkaisuiden kaanonista eikä ole saanut tutkimuksellista huomiota kuin aivan viime vuosina.

Vapaudesta on unohtunut teksti myös toisella tavalla. Kun Voltaire lähetti tekstin Fredrikille, hän laittoi sen omiin nimiinsä eikä maininnut sanallakaan du Châtelet'n osallisuudesta sen kirjoittamiseen. Kenties Voltairea kohtaan ei kuitenkaan ole syytä olla liian ankara, sillä tämä on voinut olla myös parivaljakon yhteinen sopimus, jota he ovat saattaneet toteuttaa myös muiden tekstien yhteydessä. Tämä kuitenkin johti lopputulokseen, jossa tekstiä pidettiin yksinomaan Voltairen kirjoittamana (mitä yhtäläisyydet *Traitén* luvun 7 kanssa ruokkivat), eikä du Châtelet'n osuutta tunnustettu.

17 Tarina kertoo, että nykyisin käytössämme oleva versio olisi pelastettu viime hetkellä takasta, kun du Châtelet'n yksityisiä papereita poltettiin tämän kuoleman jälkeen (Barber 1989, 359).

18 Kirjeenvaihdossaan Maupertuis'lle 9. toukokuuta 1738 du Châtelet kallistuu enemmän libertarianistisen vapauden puolelle ollen kuitenkin edelleen epävarma sen yhdenmukaisuudesta liikkeen säilyvyyslakien kanssa (du Châtelet 2018, I:347).

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tässäkin vasta viime aikojen tutkimuksellinen intressi on paljastanut Émilien roolin tekstin synnyssä.

Vapaudesta ei varmastikaan ole vielä paljastanut meille kaikkia salojaan, ja tutkimukset sen suhteen jatkuvat.

Lähteet

Émilie du Châtelet'n teokset

Du Châtelet, Émilie 1740: *Institutions de Physique.* Paris: Prault.

Du Châtelet, Émilie 1989 [1737]: Sur la liberté. Teoksessa Barber, William H. (toim.) *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 14. Oxford: Voltaire Foundation. 484–502.

Du Châtelet, Émilie 2018: *La Correspondance d'Émilie Du Châtelet,* vols. I & II. Toimittaneet Kölving, Ulla – Brown, Andrew – Bessire, François – Magnan, André. Ferney-Voltaire: Centre International d'Etude du XVIII Siècle.

Du Châtelet, Émilie 2021: *On Freedom*. [verkkoaineisto] Project Vox. Kääntänyt Julia Jorati. Durham: Duke University Libraries. Ranskankielinen alkuteos 1737. https://projectvox.org/wp-content/uploads/2021/04/Jorati_Translation_DuChatelet_OnFreedom_2021.pdf. Viitattu 11.4.2025.

St. P. ms = Du Châtelet, Émilie 2020–2023 [1737]: *Chap. 5. De la liberté*. Teoksessa Hagengruber Ruth E. – Brown, Andrew – Ertz, Stefani – Kölving, Ulla (toim.) *The Saint Petersburg Manuscripts.* A Historical and Critical Online Edition. https://historyofwomenphilosophers.org/stp/documents/view/chap.5.de_la_liberte. Viitattu 10.4.2025.

Tutkimuskirjallisuus

Aho, Tuomo & Yrjönsuuri, Mikko (toim.) 2002: *René Descartes: Teokset II.* Helsinki: Gaudeamus.

Aho, Tuomo – Jansson, Sami – Kaukua, Jari – Yrjönsuuri, Mikko (toim.) 2003: *René Descartes: Teokset III.* Helsinki: Gaudeamus.

Arianrhod, Robyn 2012: *Seduced by Logic: Émilie Du Châtelet, Mary Somerville, and the Newtonian Revolution*. Oxford: Oxford University Press.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Barber, William H. (toim.) 1989: Traité de métaphysique: Critical edition. Teoksessa Barber, William H. (toim.) *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 14. Oxford: Voltaire Foundation. 357–503.

Besterman, Theodore (toim.) 1969: *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 88. Toronto: University of Toronto Press.

Blanning, Tim 2016: *Fredrick the Great: King of Prussia*. New York: Random House.

Bronisch, Johannes 2010: *Der Mäzen der Aufklärung: Ernst Christoph von Manteuffel Und Das Netzwerk des Wolffianismus*. Berlin: De Gruyter.

Droysen, H. 1909: Die Marquise du Châtelet, Voltaire und der Philosoph Christian Wolff. – *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* 35/1909 s. 226–248.

GEM = Wolff, Christian 1736: *Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet, Die sechste Auflage hin und wieder vermehret* (1. painos 1719). Frankfurt & Leipzig.

GEM = Wolff, Christian 2019: *Rational Thoughts concerning God, the World, and the Human Soul, and also All Things in General*. Teoksessa Dyck, Corey W. (toim.) *Early Modern German Philosophy (1690–1750)*. Kääntänyt Corey W. Dyck. Oxford: Oxford University Press. 99–134. Saksankielinen alkuteos 1719.

Goldenbaum, Ursula 2021: Who was Afraid of Wolff's Psychology? The Historical Context. Teoksessa de Freitas Araujo, Saulo – Ribeiro Pereira, Thiago Constâncio – Sturm, Thomas (toim.) *The Force of an Idea: New Essays on Christian Wolff's Psychology*. Cham: Springer. 7–28.

Janik, Linda Gardiner 1982: Searching for the Metaphysics of Science: The Structure and Composition of Madame Du Châtelet's Institutions de physique, 1737–1740. – *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 201/1982 s. 85–113.

Jorati, Julia 2019: Du Châtelet on Freedom, Self-Motion, and Moral Necessity. – *Journal of the History of Philosophy* 2/2019 s. 255–280.

Lach, Donald F. 1953: The Sinophilism of Christian Wolff (1679–1754). – *Journal of the History of Ideas* 4/1953 s. 561–574.

Lange, Joachim 1737: Court Expose des Maximes de la Philosophie de Mr. Wolf, qui sont prejudiciables a la religion naturelle, et a la revelation ou qui les detruit sent meme entierement l'unet lautre, en menant a l'atheisme par plusieurs detours, et sous de trompeuses apparences. Teoksessa *Recueil de nouvelles pieces philosophiques, concernant le different renouvellè entre messieurs Joachim Lange, Dr. et Professour en theologie a Halle, et Chretien Wolf, Professeur en philosophie a Marnpurg.* 2. painos. 17–50. Kääntänyt A. de C. Saksankielinen alkuteos 1736.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lange, Joachim 2019: *A Modest and Detailed Disclosure of the False and Harmful Philosophy in the Wolffian Metaphysical System*. Teoksessa Dyck, Corey W. (toim.) *Early Modern German Philosophy (1690–1750)*. Kääntänyt Corey W. Dyck. Oxford: Oxford University Press. 138–155. Saksankielinen alkuteos 1724.

Lascano, Marcy P. (tulossa): Du Châtelet on the Powers of Minds and Bodies. New Voices Talk Series, 22. Syyskuuta 2022. *History of Women Philosophers and Scientists*.

Neumann, Hanns-Peter 2014: Der preussische Kronprinz Friedrich und die französische Übersetzung der ›Deutschen Metaphysik‹ Christian Wolffs im Jahr 1736. – *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* 1/2014 s. 35–68.

Neumann, Hanns-Peter 2022: Émilie Du Châtelet Within the Correspondence Between Christian Wolff and Ernst Christoph of Manteuffel. Teoksessa Hagengruber, Ruth E. (toim.) *Époque Émilienne*. Cham: Springer. 147–174.

Patterson, H. Temple 1938: Voltaire's "Traité de Metaphysique". – *The Modern Language Review* 2/1938 s. 261–266.

Preuss, J. D. E. (toim.) 1846–1856: *Oeuvres de Frédéric le Grande*, vols. 16 & 17. Imprimeur de Roi.

Prunea-Bretonnet, Tinka 2019: Émilie, Friedrich der Große und die "Leibniz-Wolff'sche" Metaphysik. Teoksessa Hagengruber, Ruth E. & Hecht, Hartmut (toim.) *Emilie du Châtelet Und Die Deutsche Aufklärung*. Wiesbaden: Springer Fachmedien. 295–321.

Reichenberger, Andrea 2014: *Émilie du Châtelets Institutions physiques: Über die Grundlagen der Physik*. Väitöskirja. Paderbornin yliopisto.

Sangiacomo, Andrea 2018: Samuel Clarke on Agent Causation, Voluntarism, and Occasionalism. – *Science in Context* 4/2018 s. 421–456.

Vaillot, René 1988: *Voltaire en son temps, vol. 2: Avec Madame Du Châtelet*. Oxford: Voltaire Foundation.

Wells, Aaron 2022: Du Châtelet's Libertarianism. – *History of Philosophy Quarterly* 3/2022 s. 219–241.

Wolff, Christian 1737: Response de Mr. Chretien Wolf aux accusations mal fondeès que mons. Lange. Teoksessa *Recueil de nouvelles pieces philosophiques, concernant le different renouvellè entre messieurs Joachim Lange, Dr. et Professour en theologie a Halle, et Chretien Wolf, Professeur en philosophie a Marnpurg.* 2. painos. 85–196. Kääntänyt Jean Deschamps. Saksankielinen alkuteos 1736.

https://doi.org/10.21435/tl.299

https://doi.org/10.21435/tl.299

III

Keskiajan kadottamat

https://doi.org/10.21435/tl.299

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kirjan kolmas osio siirtyy modernin ajan kaunokirjallisista ja akateemisista ihanteista keskiaikaan ja uskonnolliseen kirjallisuusaineistoon. Yhtenä yhteisistä avainsanoistamme toimiva *kaanon* assosioituu jo itsessään voimakkaasti eksegetiikan ja juutalaiskristillisen kirjallisuuden traditioon – onhan koko kaanonin kysymys alkujaan lähtöisin uskonnon kontekstista. Uskonnolliset tekstit ovat usein vahvasti kanonisoituja ja pitkäikäisiä, mutta toisaalta vääräoppisina pidettyihin teksteihin voi suuntautua voimakkaita aktiivisen unohtamisen ja ulossulkemisen pyrkimyksiä. Juuri uskonnolliset tekstit ovat saaneet poikkeuksellisen voimakkaasti tuntea aktiivisen valikoinnin, sensuurin, tuhoamisen ja poissulkemisen toimien seuraukset esimerkiksi erilaisissa uskonkiistoissa tai maallistuneessa yhteiskunnassa. Toisaalta modernia edeltävän aikakauden tekstien ymmärtäminen ja niistä nauttiminen ovat sidoksissa kulttuuriseen kompetenssiin, jonka murentuessa ajan myötä tekstit väistämättä altistuvat unohdukselle suuren yleisön keskuudessa. Osion kirjoittajat havainnollistavat näitä teemoja sydänkeskiajalla kirjoitettujen ja luettujen, jo omana aikanaan vaarallisina tukahdutettujen tai jälkimaailmassa hiipuneiden tekstien ja tekstilajien avulla. Kaikki luvut valottavat katoamisen historiaa lukijuuden ja yleisön näkökulmista.

Saku Pihkon tutkimus kerettiläisinä pidettyjen tekstien aktiivisesta unohtamisesta keskittyy sensuurin ja kirjallisen vallankäytön kysymyksiin sydänkeskiajan Languedocissa, jossa inkvisitio kohdisti huomionsa vaarallisiksi harhaoppisiksi leimattuihin, ”hyvinä miehinä” (*boni homines*) tai kataareina tunnettuihin, askeetteihin.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kirjahistorian, lukemisen historian ja eletyn uskon viitekehyksessä luku kysyy, mitä languedocilaiset inkvisitiolähteet kertovat kirjoista ja lukemisesta osana kerettiläisyydestä syytettyjen uskonelämää 1200- ja 1300-luvuilla. Kuulustelupöytäkirjojen ja tuomiolauselmien avulla Pihko rakentaa kuvaa lukemisen käytännöistä yöllisissä kokoontumisissa ja salaisissa saarnatilaisuuksissa, joissa hengellistä sanomaa levittivät niin hyvät miehet kuin maallikotkin. Luvussa kirjallinen katoaminen saa ironisen sävyn: inkvisition pyrkimykset tukahduttaa hyvien miesten perinne johtivatkin sen jälkien säilymiseen heidän omissa dokumenteissaan. Niiden sisältämät kuvaukset ovat kuitenkin usein niukkoja ja kaavamaisia, ja tilannetta hankaloittaa myös se, että systemaattisen tuhoamisen kohteeksi joutuneita hyvien miesten kirjoja on säilynyt vain vähän. Luku näyttääkin, miten aineisto asettaa rajat menneisyyden tuntemiselle ja siitä saatavalle tiedolle. Pihko korostaa historioitsijan kriittistä varovaisuutta menneisyyttä koskevassa merkityksenannossa. Herkällä ja aukkoisuuden tiedostavalla tutkimusotteella aineistoaan lähestyen hän esittää, että yhteisöllinen lukeminen oli tärkeä osa vainotun uskonryhmän yhteisöllisyyttä ja elettyä uskoa.

Lukijuuden merkitys on suuri myös historiallisten lajien elinvoimalle, sillä lajit kuolevat, jos niitä lakataan lukemasta tai niiden konventiot käyvät yleisölle käsittämättömiksi ilman tutkijoiden apua. Ville Vuolanto paneutuu luvussaan tunnettujen tekstien lainauksia hyödyntävään, myöhäisantiikissa ja keskiajalla suosittuun centon lajityyppiin tai kirjoitustekniikkaan. Hän perehtyy erityisesti 1400-luvulla kirjoitettuun *Himokkaan munkin passioon*, jonka lähdetekstin, Raamatun, tuntemisen rapautumisen vuoksi tekstin parodisesta leikistä on vaikea täysin nauttia. Vuolanto luonnehtiikin centoa ”yliviritetyksi intertekstuaalisuudeksi”, jonka vaikuttavuus kumpuaa tunnistamisen riemusta – ilosta, jolle nykylukijat ovat sokeutuneet.

Lukijoiden kompetenssin rapistuminen havainnollistuu Vuolannon cento-käännöksissä, jotka kartoittavat tarkkaan virkkeiden lähteet ja korostavat näin tutkijan roolia unohdettujen tekstien välittäjänä ja tulkitsijana. Luku jäljittää omaan aikaansa vahvasti

https://doi.org/10.21435/tl.299

sidotun lajin elinmahdollisuuksia muuttuvissa ympäristöissä. Menetelmällisesti se näyttää, miten lajikohtaista historiallista unohtumista voidaan pyrkiä selittämään hahmottamalla lajin vastaanottoa historian eri vaiheissa. Vuolanto kytkee lukijoiden kompetenssin ja lajin arvostuksen hiipumisen kristillisen yhtenäiskulttuurin rapautumiseen sekä romantiikan myötä muuttuneeseen kirjailijakäsitykseen. Centon maine oli omaperäistä luomistyötä arvostaneella 1800-luvulla pohjalukemissa, minkä myötä koko tekstityyppi katosi elävästä kirjallisuudesta. Väheksyvä näkökulma hallitsi keskustelua ja jopa tieteellistä tutkimusta 1990-luvun lopulle saakka, jolloin cento herätti uutta kiinnostusta postmodernismin ja kokeellisen kirjallisuuden myötä. Silti vasta 2010-luvulla centoja on ryhdytty tarkastelemaan itsenäisinä taideteoksina.

Lajikohtaisen suosion historiallisen vaihteluun keskittyy myös osion päättävä Nelli-Jasmin Järvelän luku 1400-luvulta alkaen hiipuneista bestiaareista. Järvelä analysoi tämän 1100–1200-luvuilla suositun, luontoa ja eläimiä käsittelevän didaktisen kirjallisuuden suosion laskun syitä ja historiallista kehitystä. Bestiaarien eläintarinoiden taustalta avautuu keskiajan kristillinen maailmankuva, mikä tekee niistä arvokkaita lähteitä aikakauden kulttuurihistorialliselle tutkimukselle. Järvelä osoittaa, miten eläinhahmojen kautta välittyi esimerkiksi sukupuolirooleihin, perheeseen ja valtaan liittyviä odotuksia. Keskittyen erityisesti 1180-luvulla laadittuun, monien myöhempien bestiaarien mallina toimineeseen *British Library Additional 11283* -tekstiin, hän jäljittää lajin hidasta unohtumista, johon vaikuttivat esimerkiksi kreikkalaisten ja arabialaisten tekstien käännösten myötä muuttuneet luonnontieteelliset käsitykset sekä toisen lajin, tieteellisemmän ensyklopedian, nousu. Luvun loppupuolella Järvelä käsittelee bestiaarien moderneja jälkeläisiä fantasiakirjallisuudessa etsien poikkeamia ja erottavia tekijöitä. Metodin esiin tuomat muutokset herättävät kysymyksen: voiko lajin näennäinen säilyminen uudelleentulkintojen myötä jopa edistää lajin unohtumista? Muistitutkimukseen viitaten luku osoittaa, että lajin säilyminen uusiokäytössä voi olla omanlaisensa unohduksen muoto.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kerettiläisten kirjat

Lukemisen käytännöt ja eletty usko keskiajan Languedocissa

Saku Pihko
https://orcid.org/0000-0002-7176-0715

Pyhän kolminaisuuden päivänä 1309 Saint-Etiennen katedraalissa Toulousessa järjestettiin vakavahenkinen saarnatilaisuus, jonka aikana julistettiin tuomioita kerettiläisyyteen eli harhaoppisuuteen sekaantuneille. Tuomittujen joukossa oli Verdun-Lauragais'n kylässä asunut Aycelina Bernerii, joka oli tavannut kerettiläisiä ja kuullut heidän lukevan opetuksiaan eräästä kirjasta. Tuomiota edeltäneessä inkvisitiokuulustelussa nainen oli kieltänyt uskoneensa näihin erheellisiin opetuksiin, mutta hänet tuomittiin siitä huolimatta kantamaan katumusrangaistuksena päällysvaatteissaan kahta keltaista ristiä. (Pales-Gobilliard 2002a, 212.)[1]

Aycelinalle langetettu tuomio on osuva muistutus siitä, että kirjojen ja lukemisen historia on usein kytkeytynyt vallankäytön historiaan. Lukeminen on harvoin neutraalia toimintaa, koska lukijalla on vapaus tulkita lukemaansa omasta näkökulmastaan, ja tulkintojen oikeutuksista onkin kiistelty kautta historian. Useissa historiallisissa konteksteissa esimerkiksi poliittista tai uskonnollista hegemoniaansa vaalineet tahot ovat pyrkineet rajoittamaan kirjojen levikkiä ja lukemista, kontrolloimaan lukijoiden tulkintoja ja sensuroimaan vääränlaisina pitämiään tekstejä. (Eliot & Rose 2007, 1, 4.)

Merkittävä vaihe kirjojen ja lukemisen historiassa sijoittuu sydänkeskiajalle, jolloin maallikkouskonnollisuuden kenttä monimuotoistui samanaikaisesti kirjallisen kulttuurin mullistusten kanssa. Kehityskulku alkoi 1100-luvulla ja kiihtyi voimakkaasti myöhäiskeskiajan

1 ”vidit pluries hereticos – – et audivit eos legentes in quodam libro aliqua verba de doctrina ipsorum.”

https://doi.org/10.21435/tl.299

vuosisatoina, kun lukutaito ja kirjojen tuotanto lisääntyivät ja kirjallista materiaalia käytettiin enenevissä määrin niin uskonharjoituksessa, hallinnollisissa toimissa, kaupankäynnissä kuin viihteenäkin. (Amtower 2000, 32–34; Arnold 2010, 58–59; Bertrand 2015, 11–14, 21, 309, 353; Clanchy 2007, 194–195, 203; Corbellini 2013b, 3–5; Friedrich 2018, 17–28; McGrady 2006, 3–4, 19; Uselmann 2016, 1–2, 12; Van Zanden & Buringh 2009.) Erityisesti maallikoiden itsenäisesti harjoittama uskonnollinen lukeminen ja kansankielisten uskonnollisten tekstien yleistyminen herättivät kirkonmiehissä huolta vääränlaisista uskontulkinnoista (Arnold 2010, 58–62; Aston 1984, 105; Corbellini 2013b, 3–4; Corbellini, Hoogvliet & Ramakers 2015, 5). Monet kirkon harhaoppisiksi leimaamat uskonliikkeet perustuivat uskonnollisten tekstien omatoimiselle tulkinnalle, ja kansankielelle käännetyt pyhät kirjoitukset olivat monille harhaoppisuudesta syytetyille ryhmille tärkeä identiteetin osa. Harhaoppisuuden vastaisen taistelun nimissä kirkko pyrki rajoittamaan näiden liikkeiden piirissä harjoitettua uskonnollista lukemista ja tuhoamaan vaarallisena pidettyjä kirjoja. (Arnold 2010, 58–62; Ehrenschwendtner 2012, 720–721; Nieto-Isabel 2022, 9–13; Stock 1983; Van Liere 2014, 190–194.)

Kerettiläisyyden inkvisiittorit (lat. *inquisitores heretice pravitatis*) toimivat 1230-luvulta eteenpäin harhaoppisuuden vastaisen taistelun eturintamassa.[2] Paavin nimittämät inkvisiittorit olivat useimmiten mendikanttiveljiä tai piispoja, joiden tehtävänä oli tukahduttaa harhaoppisiksi tuomittuja uskonliikkeitä juridisin keinoin. Inkvisiittorit järjestivät oikeudenkäyntejä, joissa kuulusteltiin epäiltyjä ja tuomittiin syyllisiksi todettuja. Kuten yllä mainittu Aycelina, useimmat tuomituista selvisivät katumusrangaistuksilla, mutta myös ankarammat tuomiot pitkistä vankeusrangaistuksista kuolemantuomioihin olivat mahdollisia. (Pihko 2023, 12–17.)

Languedocin[3] alue Etelä-Ranskassa oli kirkon näkökulmasta erityisen turmeltunut, ja se oli siksi eräs inkvisitiotoiminnan keskeisistä painopistealueista. Languedocilaisten inkvisiittoreiden

2 Keskiajan harhaoppi-inkvisitioista, ks. esim. Deane 2011; Given 1997; Kras 2020.
3 Keskiajan Languedocista, ks. esim. Paterson 1993.

https://doi.org/10.21435/tl.299

pääkohteena 1200- ja 1300-luvuilla olivat niin sanotut hyvät miehet (lat. *boni homines*) ja heidän maallikkoseuraajansa.[4] Hyvät miehet olivat apostolista elämäntapaa jäljitelleitä askeetteja, jotka suorittivat rituaaleja, kritisoivat katolista kirkkoa ja lupailivat omalaatuisia uskontulkintoja sisältäneissä saarnoissaan varmaa sielun pelastusta seuraajilleen. Inkvisitiolähteissä heihin useimmiten viitataan yksinkertaisesti kerettiläisinä (lat. *heretici*), kun taas historiankirjoitus on perinteisesti tuntenut heidät kataareina. Kataari-nimitys on kuitenkin nykytutkimuksessa kiistanalainen, koska hyvät miehet eivät tiettävästi viitanneet itseensä tällä nimellä. Vaikka kirkko leimasikin hyvät miehet vaarallisiksi harhaoppisiksi, heidän pyhyyttä huokunut esimerkkinsä ja pelastussanomansa vetosivat languedocilaisiin maallikoihin, jotka riskeistä huolimatta tukivat hyviä miehiä ja osoittivat heille ihailua ja kunnioitusta. Inkvisitiotoiminta ajoi hyvät miehet maan alle 1200-luvun kuluessa, ja he katosivat lopullisesti 1300-luvun alkupuoliskolla. (Pihko 2023, 17–19.)

Sydän- ja myöhäiskeskiajan kirjallisen kulttuurin mullistuksiin liittyi myös tekstiperustaisen byrokratian lisääntyminen, joka oli tärkeä konteksti harhaoppi-inkvisitioiden kehitykselle. Inkvisitioprosessin vaiheet dokumentoitiin huolellisesti, ja keskiajalta onkin säilynyt mittava määrä inkvisitiotoimintaan liittyviä asiakirjoja. (Given 1997, 1, 25–42, 50–51, 91; Kras 2020, 293–332; Pihko 2023, 3–11.) Tämän luvun lähdemateriaalina käytetään languedocilaisten inkvisiittoreiden tuottamia kuulustelupöytäkirjoja ja tuomiolauselmia. Inkvisitiokuulusteluun joutuneiden osallistumista harhaoppiseen uskonelämään luodattiin laajasti, ja luonnollisesti myös epäilyttävät kirjat ja luvaton lukeminen kiinnostivat inkvisiittoreita.

Sisältönsä puolesta languedocilainen inkvisitioaineisto tarjoaakin mahdollisuuden osallistua kirjahistorian ja lukemisen historian kentillä käytävään keskusteluun. Vaikka keskiajan kirjallista kulttuuria ja uskonnollisen lukemisen muutoksia on tutkittu pitkään, maallikoiden harjoittama uskonnollinen lukeminen on jäänyt aiemmassa

4 Languedocin hyvistä miehistä yleisesti, ks. esim. Barber 2013; Lambert 1998. Ks. myös Sennis (toim.) 2016.

https://doi.org/10.21435/tl.299

tutkimuksessa osin sokeaksi pisteeksi lähdemateriaalin rajoitteiden takia. Vanhemmasta tutkimuksesta on myös jäänyt sitkeästi viipyilemään virheellinen myytti, jonka mukaan vasta kirjapainotaidon ja reformaation yhdistelmä uuden ajan alulla olisi synnyttänyt uskonnollisista teksteistä kiinnostuneen maallikkolukijan. (Corbellini 2013b, 4; Corbellini, Hoogvliet & Ramakers 2015, 4.) Languedocilainen inkvisitioaineisto mahdollistaa näiden aukkokohtien osittaisen täydentämisen tarjoamalla kosketuspintaa siihen, millainen osa harhaoppisuudesta epäiltyjen maallikoiden uskonelämää lukemisen käytännöt olivat 1200- ja 1300-luvuilla, eli aikana ennen myöhäiskeskiajalla ja reformaatioaikana kiihtyneitä kirjallisen kulttuurin mullistuksia. Luku vastaa myös tutkimuskentällä esitettyihin vaatimuksiin ottaa keskiaikaisten lukijayhteisöjen toiminta yksityiskohtaisemman tarkastelun kohteeksi (Corbellini 2015, 82; Scase 2010, 570).

Samoin kuin keskiajan kirjallista kulttuuria yleisemmin, myös harhaoppisiksi miellettyjen uskonliikkeiden suhdetta lukutaitoon ja kirjalliseen materiaaliin on tutkittu paljon (Biller 1994a, 12–18; Biller & Hudson 1994). Peter Biller (1994b) on koonnut yhteen ja jäsentänyt languedocilaisten hyvien miesten kirjoihin liittyvää inkvisitioaineistoa, mutta aihepiiriä ei ole sittemmin käsitelty systemaattisesti. Käsillä olevassa luvussa jatketaan Billerin viitoittamalla tiellä eteenpäin, ja tarjotaan yleiskatsaus kerettiläisten kirjoja ja lukemisen käytäntöjä kuvaavaan todistusaineistoon, pureudutaan tarkemmin muutamiin valikoituihin esimerkkitapauksiin, ja liitetään tapaukset kirjojen ja lukemisen historian keskusteluihin. Teoreettisena viitekehyksenä toimii eletyn uskon tutkimus (eng. *lived religion*). Ominaista tälle lähestymistavalle on tarkastella uskonnollisten instituutioiden ja teologisten dogmien sijaan uskoa elettynä ja koettuna, arkielämän kanssa yhteen kietoutuneena, yhteisön kesken jaettuna ja historialliseen kontekstiin sijoittuneena prosessina. Eletyn uskon tutkimuksessa on painotettu uskonnollisia käytäntöjä, eli konkreettisesti sitä, mitä ihmiset tekevät eläessään uskoaan. (Katajala-Peltomaa, Kuuliala & Räsänen 2022, 20–22; Pihko 2023, 20–22; Toivo 2021, 133–137.) Tässä luvussa tarkastelun kohteena ovatkin uskonnollisen lukemisen käytännöt. Millainen

https://doi.org/10.21435/tl.299

osa harhaoppisuudesta syytettyjen elettyä uskoa kirjat ja lukemisen käytännöt olivat, ja mitä languedocilainen inkvisitioaineisto paljastaa tästä arjesta?

Hyvät miehet lukevat maallikoille

Kirjoilla on historiallisesti vähänlaisesti merkitystä ilman niiden käyttäjiä, eli lukijoita. Lukijakokemuksen katoavaisuus on kuitenkin yksi kirjallisen katoamisen monista muodoista. Lukemisen historian tutkimusta rajoittaa alinomaa se, että lukemisen kokemus jää usein auttamatta pimentoon historiallisissa lähteissä. (Eliot & Rose 2007, 5; Uselmann 2016, 2, 25.) Saatavilla olevan todistusaineiston perusteella harhaoppisuudesta syytetyt hyvät miehet käyttivät kirjallista materiaalia levittäessään vaihtoehtoista hengellistä sanomaansa seuraajilleen (Lambert 1998, 145–146; Sackville 2011, 125–126; Taylor 2011, 191–92).

Vaikka viittauksia epäilyttäviin kirjoihin ja niiden lukemiseen esiintyykin varsin tiuhaan languedocilaisessa inkvisitioaineistossa, kyse on kuitenkin pitkälti kadonneesta kirjallisesta todellisuudesta. Hyvien miesten kirjoja on säilynyt hyvin vähän verrattuna monien muiden keskiajalla harhaoppisuudesta syytettyjen ryhmien tuottamiin ja käyttämiin kirjoihin. Harhaoppisten ja muiden marginaaliin joutuneiden kirjat päätyivät usein systemaattisen tuhoamisen kohteiksi, minkä lisäksi myös ajan hammas on sattumanvaraisesti syönyt näitä kirjallisia aineistoja. Languedocin hyviltä miehiltä säilyneet tekstit voidaan laskea yhden käden sormin, ja Peter Biller onkin huomauttanut, että jäljellä olevat tekstit ovat vain jäävuoren huippu aikanaan aktiivisessa käytössä olleesta materiaalista. (Arnold 2010, 61–62; Biller 1994b, 61, 66–70; Hill 2019, 199–203; Sackville 2011, 196; Zbíral 2017, 261.) Hyvien miesten kirjoja on säilynyt vain vähän, mikä tekee inkvisitiodokumenttien sisältämän kirjoihin ja lukemiseen liittyvän välillisen todistusaineiston erityisen arvokkaaksi. Se tarjoaa mahdollisuuden analysoida lukemisen moninaisia käytäntöjä tässä spesifissä historiallisessa kontekstissa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lukemisella on historiansa – lukemisen käytännöt muuttuvat ajan myötä (Colclough 2007). Keskiajalla meille nykyihmisille tavanomainen hiljaa yksin lukeminen oli harvinaista. Sen sijaan tekstejä luettiin useimmiten ääneen yhdessä muiden kanssa ja suurin osa ihmisistä altistui kirjallisille sisällöille kuuntelemalla lukemista ja tulkiten kuulemaansa. Yhteisöllinen lukeminen oli tehokas keino välittää informaatiota, koska kaikki eivät olleet lukutaitoisia ja käsin pergamentille kirjoitetut kirjat olivat kalliita ja suhteellisen harvinaisia. (Arnold 2010, 61, 63; Corbellini 2015, 70; Scase 2010, 557, 561.) Yhteisöllinen ääneen lukeminen oli yleinen käytäntö myös languedocilaisten hyvien miesten ja heidän maallikkoseuraajiensa kokoontumisissa. Moni inkvisitiokuulusteluun joutunut myönsi kuunnelleensa hyvien miesten lukemista. (Biller 1994b, 75; Taylor 2011, 191–192.)

Kirjoja ja niiden kollektiivista lukemista kuvaavaan todistusaineistoon syventyvä tutkija törmää kuitenkin välittömästi inkvisitioaineiston lähdekriittiseen perushaasteeseen: maininnat ovat usein lyhyitä, ylimalkaisia ja hyvin kaavamaisia, minkä vuoksi monet tutkijaa kiinnostavat asiat jäävät piiloon.[5] Luettujen tekstien sisältöön ei usein oteta ollenkaan kantaa, koska juridisesta näkökulmasta inkvisiittorille riitti, että epäilyttävään lukemiseen osallistuminen saatiin dokumentoitua (Sackville 2011, 126). Edustava esimerkki tällaisesta valikoivuudesta löytyy vuonna 1308 Carcassonnessa kuulustellun Geraldus de Rodesion kuulustelupöytäkirjasta, jonka mukaan hän oli vieraillut eräässä talossa ja tavannut siellä kerettiläisiä. Hän oli keskustellut heidän kanssaan ja kuullut, kuinka toinen kerettiläisistä luki eräästä kirjastaan. (Pales-Gobilliard 1984, 84.)[6]

Lähes yhtä niukkoja ja epämääräisiä ovat maininnat, joissa todetaan hyvien miesten lukeneen kirjoista uskonajatuksiinsa liittyviä

5 Keskiaikaisen inkvisitioaineiston lähdekriittisistä haasteista ja mahdollisuuksista, ks. Pihko 2024.

6 ”audivit dictum Guillelmum Auterii, hereticum, legentem in quodam libro suo”. Vastaavia tapauksia, ks. esim. BnF, Paris, Doat 21, 210v; BnF, Paris, Doat 23, 138r; Duvernoy (toim.) 1965b, 201; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 210, 222, 268, 422, 424, 436, 440, 442, 452, 474, 574, 588, 594, 602, 604, 606, 608, 614, 686, 696, 698, 704, 782, 884, 904, 918; Pales-Gobilliard (toim.) 2002b, 1100; Rehr (toim.) 2023, 0970, 1047, 1048.

https://doi.org/10.21435/tl.299

asioita täsmentämättä niiden sisältöä. Esimerkiksi vuonna 1310 tuomittu Vallencia Mancipii oli osallistunut kerettiläisten saarnatilaisuuteen ja kuullut, kuinka yksi heistä luki yleisölle opeistaan eräästä kirjasta (Pales-Gobilliard 2002a, 432).[7] Vuonna 1320 Pamiersissa kuulusteltu Ramundus Valsiera taasen myönsi keskustelleensa hyvistä miehistä erään miehen kanssa. Pöytäkirjan mukaan mies kertoi Valsieralle nähneensä hyvien miesten lukevan eräästä kirjastaan ja tulkinneensa, että kyseessä oli heidän uskoaan käsittelevä kirja. (Duvernoy 1965a, 280.)[8] Nähtävästi Valsieran keskustelukumppani oli pannut lukemisen merkille ja katsoi syystä tai toisesta tarpeelliseksi kertoa siitä Valsieralle. Mies oli myös muodostanut oman tulkintansa kirjan oletetusta sisällöstä, mitä ilmeisimmin liittämällä kuulemansa ja näkemänsä hyvien miesten uskonajatuksiin, joiden täytyi olla hänelle ainakin jollain tasolla tuttuja. Tästä huolimatta kirjan sisältö ja hänen tulkintansa tarkemmat perusteet jäävät säilyneessä pöytäkirjassa epäselviksi.

Toisinaan inkvisitioaineisto viittaa hyvien miesten lukemiin kirjallisiin sisältöihin tuomitsevin sanankäänteín. Esimerkiksi vuonna 1310 tuomittu notaari Guillelmus Mercaderii oli tavannut kerettiläisiä eräässä talossa kahtena yönä. Molemmilla kerroilla hän oli kuunnellut heidän saarnojaan, nähnyt erään heistä lukevan kirjasta ja kuullut heidän ”katolisen uskon ja sakramenttien vastaisia erheitään”. (Pales-Gobilliard 2002a, 420.)[9] Kirjallisten sisältöjen erheellisyyden korostaminen inkvisitiotuomiossa ei ole yllättävää, koska tuomioiden julistaminen julkisissa saarnatilaisuuksissa oli

7 ”audivit verba et predicationem ipsorum cum aliis personis quas nominat et dictus Jacobus hereticus legebat in quodam libro de doctrina sua ipsa et aliis audientibus.” Vastaavia tapauksia, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965a, 280; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 416, 586, 620, 636, 644, 710, 734.

8 ”ipse Bernardus viderat dictos Petrum, Guillelmum et Arnaldum legentes – – quemdam librum de quo sibi videbatur quod esset liber de fide illarum gencium, et ipse, ut dixit ipsi qui loquitur, viderat eos legentes in dicto libro.”

9 ”Et qualibet vice audivit predicationem et doctrinam eorum et specialiter dicti Jacobi quem vidit legentem in libro et audivit errores eorum contra fidem catholicam et sacramenta expresse”. Vastaavia tapauksia, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965c, 405; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 464.

https://doi.org/10.21435/tl.299

osa harhaoppi-inkvisitioiden propagandistista toimintaa, jonka tarkoituksena oli tehdä raja oikean ja väärän uskon välillä selväksi kaikille.[10] Keskeistä oli osoittaa tuomitun toimineen väärin kuunnellessaan lukemista, eikä tuomioissa eritellä väitettyjen erheiden teologisia ulottuvuuksia.

Niukemman todistusaineiston lisäksi languedocilaisista inkvisitiopöytäkirjoista ja tuomiolauselmista on kuitenkin myös löydettävissä tapauksia, joissa hyvien miesten lukemien kirjojen sisältöön otetaan vähintään jollain tasolla kantaa. Eräs vuonna 1312 tuomiolle joutunut mies oli aiemmassa kuulustelussaan myöntänyt osallistuneensa yölliseen kokoontumiseen kellarissa, jossa kerettiläinen luki kuulijoilleen valonlähteen äärellä kirjasta joitain sanoja Jumalasta (Pales-Gobilliard 2002a, 594).[11] Vuonna 1308 kuulusteltu Athonis de Castro oli osallistunut hieman vastaavanlaiseen kokoontumiseen. Hänet oli viety vierailulle taloon, jonka kellarissa istuen hän kuunteli kerettiläisen lukevan Jesajan ilmestyksestä eräästä kirjasta. (Pales-Gobilliard 1984, 324.)[12] Vaikka molemmat tapaukset ainoastaan vihjailevat luetuista sisällöistä, maininnat kokoontumisista kellareihin kirjojen äärelle muistuttavat siitä, että hyvien miesten ja heidän seuraajiensa uskonelämä oli valvonnan ja tarkkailun kohteena, minkä vuoksi myös lukemista piti salailla. Joissain tapauksissa havainnot kirjojen lukemisesta tai kirjojen hallussapidosta itsessään riittivät perusteeksi epäillä jotakuta harhaoppisuudesta (Biller 1994b, 79),

10 Inkvisitiotuomioista ja tuomioiden julistamistilaisuuksista, ks. esim. Given 1997, 66–90.

11 ”vidit in – – quodam cellario duos homines de nocte cum lumine et audivit ibidem alterum illorum qui legebat in quodam libro aliqua verba de Deo sibi et aliis qui presentes erant”. Vastaavia tapauksia, ks. esim. Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 622, 674.

12 ”Et cum fuerunt in quodam cellario, invenerunt ibi P. et Guillelmum Auterii fratres hereticos et quendam juvenem cum eis – – quem non novit et sederunt ibi et tunc alter dictorum hereticorum incepit legere in quodam libro visionem Ysaye et cum stetissent ibi et legisset per aliquid spacium, dimisit legere”. Mt. 112 mainitsee myös kerettiläisten lukeneen kirjasta ”eräästä ilmestyksestä”.

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja jotkut kuulustelluista painottivat poistuneensa paikalta välittömästi huomattuaan, että kirja otettiin esille.[13]

Yksityiskohtaisemmin lukemisen käytäntöjä ja luettuja sisältöjä kuvaavat tapaukset alleviivaavat sitä tosiasiaa, että harhaoppisuus oli aina katsojan silmässä (Arnold 2010, 193; Pihko 2023, 11). Vaikka hyvien miesten retoriikassa saatettiinkin rakentaa vastakkainasettelua heidän käytössään olleiden tekstien ja katolisten kirkonmiesten käyttämien tekstien välille, heidän hengelliset opetuksensa perustuivat useimmiten täysin oikeaoppisiin teksteihin, kuten Raamatun evankeliumeihin (Arnold 1998, 186; Biller 1994b, 78–79; Wenzel 2012, 688–689).

Esimerkiksi Austorga de Rosenguas tunnusti kuulustelussaan vuonna 1244, että nelisen vuotta aiemmin eräs mies oli vienyt hänet tapaamaan kerettiläisiä ja kuulemaan pitkäperjantain pääsiäisevankeliumia. Kun he saapuivat paikalle, kerettiläiset lukivat Kristuksen kärsimyksestä. Lukemisen päätyttyä kuulusteltu ja hänet paikalle tuonut mies suorittivat hyviä miehiä kunnioittavan *adoratio*-rituaalin polvistumalla heidän edessään ja pyytämällä heiltä siunausta.[14] Myös 1300-luvun alun tuomiolauselmat mainitsevat toisinaan tuomittujen kuulleen kerettiläisten lukevan evankeliumeja tai Raamatun kirjeitä.[15] Tällaiset tapaukset osoittavat, että sama teksti voidaan tulkita monin eri tavoin. Vaikka languedocilaiset hyvät miehet käyttivät ainakin osin samoja tekstejä kuin valtavirran kristityt, heidän tulkintansa ja teksteistä ammentamansa merkitykset olivat luultavasti melko omalaatuisia (Arnold 2010, 63–65; Nieto-Isabel

13 Tapauksia, joissa kirjat tai lukeminen mainitaan perusteeksi epäillä henkilöä harhaoppisuudesta, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965b, 201; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 594, 600–602. Tapauksia, joissa kuulusteltu väitti poistuneensa paikalta huomattuaan kirjan, ks. esim. BnF, Paris, Doat 23, 138r; Rehr (toim.) 2023, 2267.

14 BnF, Paris, Doat 24, 6v–7r: ”Item dixit quod Petrus de Navidal – – duxit ipsam testem – – ad videndum – – haereticos ad audiendum Evangelium vel passionem sancti veneris Paschae, et cum ipsa testis et Petrus de Navidal fuissent ibi, praedicti haeretici ibi legerunt passionem et cum passio esset lecta ipsa testis et Petrus de Navidals praedictus adoraverunt dictos haereticos”.

15 Ks. esim. Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 210, 214, 616; Pales-Gobilliard (toim.) 2002b, 1476.

https://doi.org/10.21435/tl.299

2022, 9–13). Inkvisiittoreiden näkökulmasta hyvien miesten kollektiivisiin lukuhetkiin osallistuminen itsessään oli tuomittavaa toimintaa, vaikka varsinaisena lukemistona ei olisi ollutkaan mitään sisältönsä puolesta epäilyttävää tai kiellettyä. Kyse oli pikemmin siitä, kuka tekstejä luki ja tulkitsi, kuin siitä, mitä tekstejä luettiin.

Kuulusteltujen muisti ja kuulustelutilanteessa tehdyt valinnat määrittävät inkvisitiodokumenttien sisältöä (Bueno 2010; Pihko 2024, 172–173, 179–181). Mainintoja kuulusteltujen kyvyttömyydestä (tai mahdollisesta haluttomuudesta) muistaa luettujen sisältöjen tarkempia yksityiskohtia esiintyy inkvisitioaineistossa usein. Esimerkiksi Carcassonnessa vuonna 1308 kuulustellulta Philippus de Larnatolta kysyttiin, oliko hän kuullut kerettiläisten saarnoja tai opetuksia. Pöytäkirjan mukaan hän vastasi kuulleensa kerettiläisten lukevan eräästä kirjasta ja puhuvan Pietarista ja Paavalista sanoen ja lukien paljon sellaista, mitä hän ei enää muistanut. (Pales-Gobilliard 1984, 114.)[16] Reilu vuosikymmen myöhemmin inkvisitio-oikeuden eteen Pamiersissa joutunut Guillelmus Escaunerii kertoi kuulustelussaan, kuinka oli pitkällisten etsintöjen jälkeen onnistunut löytämään eräässä talossa piileskelleen hyvän miehen. Penkillä istuen Guillelmus oli kuunnellut hyvän miehen lukevan käsissään pitämästään kirjasta ja selittävän, mitä apostoli Johannes sanoi evankeliumissaan ja mitä apostoli Paavali sanoi kirjeissään. Tarkempia yksityiskohtia hän ei muistanut. (Duvernoy 1965b, 10.)[17] Molemmissa pöytäkirjoissa mainituista muistin rajoista huolimatta nämäkin tapaukset tarjoavat fragmentaarista lisätodistusaineistoa hyvien miesten käyttämien kirjojen sisällöstä. Lisäksi ne osoittavat,

16 ”Interrogatus si audivit monitiones et predicationem eorum, dixit quod audivit quod legebant in quodam libro et loquebantur de sancto Petro et sancto Paulo et multa dicebant et legebant in dicto libro de quibus non recordatur.”

17 ”sederunt cum eo – – et tunc dictus Guillelmus [kyseinen hyvä mies oli myös nimeltään Guillelmus] tenens quemdam librum in manibus incepit dicere : « Hoc dicit sanctus Iohannes in Evangelio, et hoc dicit sanctus Paulus in Epistolis… », et de aliis que dictus hereticus dixit non recordatur, ut dixit.” Vastaavia tapauksia, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965a, 315; Pales-Gobilliard (toim.) 1984, 112, 164, 166, 252; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 678; Pales-Gobilliard (toim.) 2002b, 1458.

https://doi.org/10.21435/tl.299

että inkvisiittorit saattoivat toisinaan olla hyvinkin kiinnostuneita kaivelemaan kuulusteltujen kirjoihin ja lukemiseen liittyviä muistikuvia, vaikka suurin osa inkvisitioaineistosta tyytyykin kuvaamaan tapahtuneita asioita hyvin yleisellä tasolla.

Toisinaan inkvisitioaineistossa todetaan kerettiläisen saarnamiehen puhuneen selvästi tekstiperustaisista aiheista, esimerkiksi evankeliumeista, mutta tapauksista ei käy selkeästi ilmi, käytettiinkö tilanteessa kirjallista materiaalia vai välitettiinkö uskonnollista sanomaa muistinvaraisesti.[18] Kirjoitetun ja puhutun sanan häilyvä suhde korostuu Sibilia Petrin kodissa järjestetyn salaisen saarnatilaisuuden kuvauksessa, joka löytyy hänen vuonna 1322 suoritetun kuulustelunsa pöytäkirjasta. Sen mukaan joukko ihmisiä oli kokoontunut taloon kuuntelemaan hyvien miesten saarnaa. Paikalla oli kaksi hyvää miestä, joista toinen luki latinankielistä kirjaa toisen selittäessä kirjan sisältöä kansankielellä, eli oksitaaniksi. Lukemiseen liittyvän lyhyen maininnan jälkeen seuraa poikkeuksellisen yksityiskohtainen kuvaus saarnan sisällöstä, joka käsitteli muun muassa sielujen luomista, paholaisen houkutuksiin lankeamista, sielunvaellusta ja sielun pelastuksen mahdollisuutta.[19] Kuulustellun raportoiman saarnan suhde tilanteessa luetun kirjan sisältöön jää kuitenkin todistusaineiston valossa tyystin epäselväksi.

Hyvät miehet käyttivät kirjoja myös rituaaleissaan. Erityisesti kuolinvuoteen äärellä sielun pelastuksen varmistamiseksi suoritettuun *consolamentum*-rituaaliin[20] liittyi lukemista ja kirjoilla suoritettuja rituaalisia eleitä. Useimmiten tässä tarkoituksessa käytettiin Johanneksen evankeliumia. (Biller 1994b, 71, 74.) Tässä luvussa ei syvennytä tarkemmin kirjamainintoja sisältäviin rituaalikuvauksiin,[21] koska ne eivät tarjoa laadullista lisätodistus-

18 Ks. esim. BnF, Paris, Doat 21, 200v, 245r–245v; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 258, 510. Vrt. Biller 1994b, 69.

19 Duvernoy (toim.) 1965b, 406–408. Tapauksesta tarkemmin, ks. Pihko 2023, 152–169.

20 *Consolamentum*-rituaalista, ks. esim. Barber 2013, 90–94.

21 Tapauksia, joissa mainitaan kirjoja rituaalitilanteissa, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965a, 278, 399, 401, 430, 437, 498, 500; Duvernoy (toim.) 1965b, 15; Duvernoy (toim.) 1965c, 265, 363–364; Pales-Gobilliard (toim.) 1984, 170, 192, 246, 300, 316; Pales-

https://doi.org/10.21435/tl.299

aineistoa lukemisen käytännöistä. Mainintojen suuri määrä on kuitenkin muistutus siitä, kuinka yleistä ja monipuolista kirjallisen materiaalin käyttö oli kerettiläisyydestä syytettyjen uskonelämässä.

Hyvien miesten kirjojen tarkemman sisällön lisäksi myös heidän käyttämiensä kirjojen kieli ja materiaalinen ulkoasu jäävät inkvisitioaineistossa muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta epäselviksi.[22] Claire Taylor (2011, 192) on esittänyt, että monet inkvisitiolähteissä mainituista kirjoista olivat luultavasti kansankielisiä. Saatavilla oleva todistusaineisto ei kuitenkaan tarjoa mahdollisuuksia ottaa laajemmin kantaa Taylorin spekulatiiviseen oletukseen. Kirjojen materiaalisuutta pohtiessaan Peter Biller (1994b, 72–73) on taasen pitänyt perusteltuna olettaa, että hyvien miesten käytössä olleet kirjat olivat yleensä pienikokoisia ja muutenkin vaatimattomia, vaikka toisinaan mainitaan myös näyttävämpiä opuksia. Billerin mukaan inkvisitiotoiminnan kiihtyessä ja sen synnyttämän salailun tarpeen lisääntyessä käytössä olleet kirjat saattoivat helpon piilotettavuuden nimissä jopa pienentyä entisestään. Inkvisitioaineisto ei kuitenkaan mahdollista tällaisen kehityskulun todenperäisyyden systemaattista arviointia.

Kaavamaisesta ja valikoivasta luonteestaan huolimatta languedocilaisen inkvisitioaineiston perusteella on nähtävissä, että harhaoppisiksi leimatut hyvät miehet hyödynsivät kirjallista materiaalia aktiivisesti levittäessään hengellistä sanomaansa siitä kiinnostuneille maallikoille. Monet inkvisitiokuulusteluun joutuneet myönsivät osallistuneensa hyvien miesten salaisiin lukuhetkiin ja kuunnelleensa heidän lukevan esimerkiksi evankeliumeja ja muita Raamatun tekstejä. Vaikka luettujen kirjojen tarkemmat sisällöt, niistä muodostetut tulkinnat ja käytössä olleiden kirjojen kieli ja ulkoasu jäävät usein epäselviksi, voidaan ajatella, että yhteisöllinen lukeminen

Gobilliard (toim.) 2002a, 344, 580, 586, 588–590, 644, 876; Pales-Gobilliard (toim.) 2002b, 1112; Rehr (toim.) 2023, 3844.

22 Tapauksia, joissa mainitaan kirjojen kieli tai ulkomuoto, ks. esim. Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 512–514; Duvernoy (toim.) 1965a, 341; Duvernoy (toim.) 1965b, 484; Duvernoy (toim.) 1965c, 370; Pales-Gobilliard (toim.) 1984, 86, 380; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 738. Ks. myös Sneddon 2012.

https://doi.org/10.21435/tl.299

loi yhteisöllisyyttä vainonalaisen uskonryhmän keskuudessa ja oli siten olennainen osa harhaoppisuudesta syytettyjen elettyä uskoa.

Maallikot lukevat hyvien miesten kirjoja

Keskiajalta säilyneet lähteet eivät mahdollista kattavia tilastollisia analyyseja lukutaitoisuudesta, mutta tutkimuksessa on esitetty, että sydänkeskiajan Languedocissa lukutaitoisuuden aste oli keskivertoa korkeampi eloisan kirjallisen kulttuurin ja saatavilla olleiden kouluttautumismahdollisuuksien takia (Arnold 2010, 58; Biller 1994b, 61–62). Harhaoppiseksi miellettyyn uskonelämään osallistuneet maallikot eivät ainoastaan kuunnelleet hyvien miesten lukemista: toisinaan maallikot itsekin lukivat hyvien miesten kirjoja.

Kaikki hyvät miehetkään eivät osanneet lukea, minkä vuoksi he turvautuivat toisinaan seuraajiensa apuun. Toulousessa vuonna 1274 kuulusteltu Bernardus de Monte Esquivo kertoi inkvisiittoreille tavanneensa hyviä miehiä usein eräässä talossa. Pöytäkirjan mukaan hän oli kerran pannut merkille, että näillä oli hallussaan monia kirjoja. Kuulusteltu väitti kysyneensä näiltä, mitä he tekivät kirjoilla, kun he eivät osanneet lukea. Hyvät miehet vastasivat, että heillä oli hyvinkin eräs, joka luki heille heidän halutessaan. He kertoivat kyseisen lukijan olevan pappismies, mutta eivät maininneet hänen nimeään. (Biller, Bruschi & Sneddon 2011, 508.)[23] Varhaisemmissa inkvisitiolähteissä 1200-luvun alkupuolelta on myös muutamia mainintoja siitä, että hyvät miehet toisinaan suostuttelivat lupaavia nuorukaisia kouluttautumaan, jotta nämä voisivat lukutaitoisiksi tultuaan toimia hyvien miesten avustajina tai ryhtyisivät itse

23 ”Item dicit quod vidit quod multos libros habebant ibi, de quibus interrogavit eos– quid facerent de libris cum ipsi nescirent legere? Cui responderunt quod bene habebant qui eis eos legeret quando volebant, etiam capellanum–non tamen nominaverunt quis esset ille, nec ipse interrogavit.” Ks. myös Duvernoy (toim.) 1965b, 416; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 814.

https://doi.org/10.21435/tl.299

hyviksi miehiksi.[24] Näin selkeästi tarkoitushakuiseen kouluttautumiseen liittyvää todistusaineistoa on kuitenkin niin vähän, että on mahdotonta sanoa, kuinka yleinen ilmiö oli kyseessä.

Ammattinsa puolesta lukutaitoiset maallikot, esimerkiksi kirjurit ja notaarit, avustivat toisinaan hyviä miehiä lukemalla heidän puolestaan saarnatilaisuuksissa (Arnold 1998, 186–187; Biller 1994b, 75). Neljän kuulustelupöytäkirjan ryhmä 1240-luvulta tarjoaa mahdollisuuden tarkastella näitä kollektiivisen lukemisen käytäntöjä usean eri henkilön perspektiivistä. Petrus de Sancto Michaele joutui inkvisitio-oikeuden eteen kaksi kertaa. Ensimmäisessä kuulustelussaan vuonna 1243 hän kertoi osallistuneensa seitsemän tai kahdeksan vuotta sitten järjestettyyn saarnatilaisuuteen Labecèden kylässä. Suuri joukko ihmisiä oli kerääntynyt taloon, jossa kirjuri Guillelmus Raimundi luki Kristuksen passiosta ja hyvä mies Guillelmus Vitalis selitti aihetta yleisölle saarnaten.[25] Toisessa kuulustelussaan reilua vuotta myöhemmin samainen Petrus kertoi eri inkvisiittoreille olleensa samassa labecèdelaisessa talossa noin yksitoista vuotta aiemmin, jolloin hyvä mies selitti Kristuksen passiota ja paikallinen notaari Willelmus Arnaldi luki passiosta (Rehr 2023, 1214).[26]

Myös Petruksen mainitseman talon isäntä, Arnaldus Caldeira, joutui inkvisitiokuulusteluun. Hän tunnusti, että nelisentoista vuotta aiemmin hyvät miehet olivat saarnanneet hänen talossaan. Saarnatilaisuuden aikana kleriikiksi tituleerattu Willelmus Ramundi piteli käsissään kirjaa ja luki siitä, ja hyvät miehet selittivät saarnaamalla hänen lukemaansa (Rehr 2023, 2520).[27] Myös kolmas kuulusteltu, Willelmus Bernardus, myönsi osallistuneensa saarna-

24 Kouluttautumiseen liittyviä tapauksia, ks. BnF, Paris, Doat 22, 61v; Rehr (toim.) 2023, 0613. Vrt. Biller 1994b, 74.

25 BnF, Paris, Doat 23, 89r: "Idem guillelmus vitalis haereticus praedicabat, et guillelmus Raimundi scriptor publicus legebat passionem Domini; et haereticus exponebat".

26 "Et dictus hereticus exponebat ibi passionem Christi. Et dictus Willelmus Arnaldi, notarius de la Besceda, legebat passionem."

27 "Et dictus Willelmus Ramundi, clericus, tenebat in manu quendam librum ubi legebat et dicti heretici exponebant quod ipse legebat predicando."

https://doi.org/10.21435/tl.299

tilaisuuteen samaisessa talossa kolmetoista vuotta aiemmin. Hän kertoi, että paikalla oli kaksi kirjuria, Petrus Cortes ja Willelmus Raimundi, jotka lukivat eräästä kirjasta hyvien miesten selittäessä yleisölle heidän lukemaansa (Rehr 2023, 4998).[28]

Tapahtumien ajoitukset ja yksityiskohdat eroavat toisistaan kaikissa neljässä pöytäkirjassa. Todistusaineiston perusteella on vaikea sanoa, viittasivatko kaikki kuulustellut samaan yksittäiseen tapahtumaan vai oliko labècedelaisilla kenties useamminkin tapana kokoontua Arnaldus Caldeiran taloon kuuntelemaan hyvien miesten saarnoja ja luotettujen lukutaitoisten avustajien uskonnollista lukemista. Niin tai näin, pöytäkirjaryhmä tarjoaa mielenkiintoisen kurkistusaukon kollektiivisiin lukemisen käytäntöihin, joissa myös maallikkolukijoilla oli toisinaan aktiivinen rooli hyvien miesten hengellisen sanoman levittämisessä.

Vuonna 1244 kuulustellun Finas-nimisen naisen kuulustelupöytäkirja taasen kertoo siitä, että maallikot halusivat toisinaan arvioida hyvien miesten sanomaa lukemalla näiden kirjoja. Oikeudessa nainen kertoi, että oli ottanut lukutaitoiseksi tietämänsä Hugo Boersin mukaansa mennessään tapaamaan hyviä miehiä. Tarkoituksena oli, että Hugo lukisi hyvien miesten kirjoja ja kuuntelisi heidän puheitaan arvioidakseen, oliko heidän sanomansa hyvä vai paha. Finas oli myöhemmin pyytänyt Hugoa palaamaan hyvien miesten luo, mutta tämä oli kieltäytynyt vedoten siihen, että he olivat pahoja ja puhuivat pahasti.[29]

Inkvisitioaineistolle tyypillinen valikoivuus rajoittaa tässäkin tapauksessa kirjoihin ja lukemiseen liittyvää todistusaineistoa.

28 ”Et dicti Petrus Cortes et Willelmus Ramundi, scriptores, legebant in quodam libro et dicti heretici exponebant illud quod ipsi dicebant.” Vastaavia tapauksia, ks. esim. Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 718, 834; BnF, Paris, Doat 21, 187r, 201v–202r, 301v; Rehr (toim.) 2023, 1511.

29 BnF, Paris, Doat 22, 67r–67v: ”Item – – vidit – – haereticos et erat ibi – – hugo Boers litteratus quem duxit secum illa quae loquitur ut legeret libros haereticorum, et audiret quid dicerent, et probaret utrum bonum vel malum dicerent, – – et post dixit illa quae loquitur praedicto hugoni ut reverteretur ad haereticos, et ipse dixit quod non rediret quia mali erant et male dicebant.”

https://doi.org/10.21435/tl.299

Pöytäkirjaan ei ole kirjattu minkäänlaista viitettä siitä, mitä hyvien miesten kirjat ja puheet mahdollisesti sisälsivät, eikä tapauksesta edes käy yksiselitteisesti ilmi, lukiko Hugo heidän kirjojaan. Lyhyt pöytäkirjamerkintä kuitenkin osoittaa, että Finas katsoi tarpeelliseksi arvioida harhaoppisuudesta syytettyjen hyvien miesten uskonnollisia ajatuksia ja näki, että arviointi oli mahdotonta, jos heidän käytössään olevien kirjojen sisältöä ei tulkittu. Kirjoihin liittyvästä mielenkiinnostaan huolimatta hän ei ilmeisesti itse ollut lukutaitoinen mutta päätti kysyä apua lukutaitoiselta Hugolta ja pääsi tämän avustuksella itsekin tulkitsemaan tekstejä.[30] Myös Hugon epäilevä suhtautuminen hyviin miehiin ja heidän opetuksiinsa käy ilmi pöytäkirjasta, vaikka hänen arvostelmansa tarkemmat perusteet jäävätkin epäselviksi.

Inkvisitiotoiminnan takia luvatonta kirjallista materiaalia täytyi säilyttää piilossa kirkon viranomaisilta ja paikallisyhteisön epäileviltä katseilta. Harhaoppisuudesta epäiltyjen kirjoja etsittiin aktiivisesti ja niitä takavarikoitiin esimerkiksi pidätysten yhteydessä.[31] Monet hyviä miehiä tukeneista maallikoista kunnostautuivat kirjojen säilyttäjinä ja välittäjinä. Kirjojen hallussapito oli tuomittavaa toimintaa, minkä vuoksi siitä kysyttiin kuulustelussa ja siihen viitataan varsin usein kuulustelupöytäkirjoissa ja tuomiolauselmissa. (Biller 1994b, 71, 75–78; Deane 2011, 96.)

Maallikoiden säilyttämien kirjojen sisältö jää kuitenkin useimmiten hämäräksi. Edustava esimerkki ylimalkaisesta maininnasta löytyy 1240-luvun tuomiolauselmasta, jonka mukaan tuomion saanut nainen oli pitänyt tietoisesti hallussaan kerettiläisten kirjaa kahdenkymmenen päivän ajan.[32] Toinen samoihin aikoihin tuomittu

30 Biller 1994b, 81–82 huomauttaa, että languedocilaisessa inkvisitioaineistossa ei mainita lukevia naisia. Ks. kuitenkin Duvernoy (toim.) 1965a, 514.

31 Ks. esim. Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 808; Rehr (toim.) 2023, 0829.

32 BnF, Paris, Doat 21, 196r: ”tenuit librum haereticorum scienter per vinginti [*sic*] dies”. Vastaavia tapauksia, ks. esim. Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 512–514, 700; BnF, Paris, Doat 21, 220r, 221v; BnF, Paris, Doat 23, 129v, 341v–342r; BnF, Paris, Doat 24, 115v, 140r–140v; Pales-Gobilliard (toim.) 1984, 88; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 220, 298, 392, 456, 462, 578, 750, 760, 814–816; Rehr (toim.) 2023, 2526, 5166, 5191.

https://doi.org/10.21435/tl.299

mies oli ottanut kerettiläisiltä vastaan kaksi vihkosta, jotka sisälsivät heidän ”erheitään”. Hän piti niitä hallussaan reilun viikon ajan, ja ne miellyttivät häntä.[33] Maininta vihkoihin kirjattujen erheiden miellyttävyydestä vihjailee siitä, että mies olisi mahdollisesti lukenut hyviltä miehiltä saamiaan tekstejä ja tulkinnut niitä positiivisesti, mutta lukemisen aktiin, väitettyjen erheiden sisältöön tai lukijareseptioon ei niukkasanaisessa tuomiolauselmassa oteta tarkemmin kantaa.

Koska languedocilaiset maallikot pitivät hallussaan hyvien miesten kirjoja, ei ole yllättävää, että inkvisitioaineistosta on löydettävissä myös eksplisiittisiä mainintoja siitä, että ihmiset lukivat niitä itsenäisesti (Biller 1994b, 77–78). Sekä 1240-luvun että 1300-luvun alun tuomiolauselmissa mainitaan usein ihmisiä, jotka olivat pitäneet hallussaan kerettiläisten kirjoja ja lukeneet niitä.[34] Lyhyitä ja kaavamaisia tuomiolauselmia vivahteikkaampi on viittaus jo mainitussa Sibilia Petrin vuoden 1322 kuulustelupöytäkirjassa, jonka mukaan yksi hyvistä miehistä oli kertonut kuulustellulle miehestä, joka oli heidän ystävänsä ja joka luki heidän kirjojaan ja tunsi hyvin heidän uskonsa (Duvernoy 1965b, 419).[35]

Toisinaan ihmiset myös kannustivat toisiaan lukemaan hyvien miesten kirjoja. Poikkeuksellisen yksityiskohtaisen tuomiolauselman mukaan vuonna 1312 tuomittu Bernardus de Gomervilla oli ollut tekemisissä pappismiehen kanssa, joka kehui hänelle salassa hyviä miehiä ja suostutteli häntä tapaamaan heitä. Hän oli myös antanut Bernardukselle luettavaksi kirjan, joka sisälsi ”kerettiläisten erheitä”. Bernardus luki kirjasta, että Rooman kirkon kaste oli

33 BnF, Paris, Doat 21, 229r: ”recepit de manibus haereticorum duos quaternos de erroribus eorum quos tenuit per octo dies et amplius et placuerunt ei”. Vastaavia tapauksia, ks. esim. BnF, Paris, Doat 21, 257v; Duvernoy (toim.) 1965a, 315, 375; Duvernoy (toim.) 1965b, 484, 504; Pales-Gobilliard (toim.) 1984, 390; Rehr (toim.) 2023, 1715.

34 BnF, Paris, Doat 21, 203r, 210r, 211v, 310v; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 380, 390, 394, 780. Ks. myös Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 348.

35 ”Dicebat etiam dictus Petrus Auterii quod Guillelmus Bayardi – – legerat libros eorum et bene sciebat eorum fidem et sectam, et erat magnus amicus eorum”.

https://doi.org/10.21435/tl.299

arvoton, ja kuuli kirjan antaneelta mieheltä myös muita ”kerettiläisten kirkonvastaisia erheitä”. (Pales-Gobilliard 2002a, 752–754.)[36] Suullinen ja kirjallinen informaationvälitys sekoittuivat, mutta itsenäinen lukeminen näyttäytyy tapauksessa silti tärkeänä kanavana, jonka välityksellä hyvien miesten omalaatuiset uskontulkinnat levisivät languedocilaisten keskuudessa.

Yhteisöstä kummunnut paine lukea hyvien miesten kirjoja näkyy myös Petrus de Luzenachon kuulustelupöytäkirjasta, joka perustuu osin hänen itsensä laatimaan kirjalliseen tunnustukseen, jollaisella varustautuneena hän saapui Carcassonnen inkvisition kuultavaksi vuonna 1308. Pöytäkirjan mukaan hyviä miehiä aktiivisesti avustanut ja myöhemmin hyväksi mieheksi itsekin ryhtynyt Petrus Sancii oli luvannut lähettää kuulustellulle pian erään ”monia hyviä sanoja sisältävän” kirjan, jonka avulla kuulusteltu oppisi ymmärtämään oikean uskon. Selustaansa varmistellen kuulusteltu kuitenkin painotti, ettei ollut koskaan nähnyt kyseistä kirjaa miehen lupailuista huolimatta. (Pales-Gobilliard 1984, 372.)[37]

Maallikoiden lukemiskäytäntöjä ohimennen kommentoivan todistusaineiston lisäksi languedocilaisesta inkvisitioaineistosta on löydettävissä muutamia yksityiskohtaisempia tapauksia, joissa maallikot lukevat hyvien miesten kirjoja. Nämä tapaukset löytyvät Pamiersin piispainkvisiittori Jacques Fournierin 1300-luvun alun inkvisitiorekisteristä, mikä ei ole yllätys, koska kyseinen pöytäkirjakokoelma tunnetaan poikkeuksellisen värikkäästä yksityiskohtaisuudestaan. Fournierin rekisteri on kuuluisa siitä, että Emmanuel Le Roy Ladurie (1982) käytti sitä pääasiallisena lähdemateriaalinaan *Montaillou*-klassikkoteoksessaan.

Kun Fournier vuonna 1322 keräsi todistajanlausuntoja Arnaldus Textorista vastaan, jota epäiltiin kerettiläisten opetuksiin ja magiaan

36 ”Item ille homo tradidit sibi quendam librum ad legendum in quo erant aliqui errores hereticorum et specialiter legit ibi quod baptismus quem fecit ecclesia Romana nichil valebat. Item ab eodem homine audivit aliquos errores quos heretici tenebant contra ecclesiam Romanam.”

37 ”dixit michi – – quod mitteret michi in brevi quendam librum in quo erant plurima bona verba et ibi cognoscerem rectam fidem, quem librum adhuc non vidi.”

https://doi.org/10.21435/tl.299

liittyvän kirjallisuuden hallussapidosta, yksi oikeuden kuulemista todistajista oli luku- ja kirjoitustaitoinen Petrus de Galhaco, joka ansaitsi elantonsa kirjurina. Todistuksensa mukaan Petrus oli nelisentoista vuotta aiemmin asunut epäillyn talossa ja työskennellyt hänen kirjurinaan. Eräänä päivänä hän oli löytänyt isäntänsä kirjojen joukosta kansankielisen kirjan, jonka sivut olivat paperia ja kannet vanhaa pergamenttia. Hän kertoi lukeneensa kirjaa jonkin aikaa ja löytäneensä sieltä argumentteja ja vasta-argumentteja kerettiläisten ja katolisten opetuksista sekä uskonkappaleista. Sisältö oli rakennettu siten, että välillä kirjassa torjuttiin katolisten ajatuksia ja tuettiin kerettiläisten ajatuksia ja välillä toimittiin päinvastoin.

Arnaldus sattui paikalle Petruksen lukiessa kirjaa ja joutui raivon valtaan huomattuaan tämän puuhat. Hän repi kirjan Petruksen käsistä ja piilotti sen jonnekin. Petrus kertoi myös kuulleensa, että Arnaldus oli seuraavana yönä piessyt vaimonsa ja poikansa kirjan löytymisen vuoksi. (Duvernoy 1965b, 196–197.)[38] Petruksen todistajanlausunnosta koostettu yksityiskohtainen pöytäkirja kuvailee hänen sattumalta löytämänsä kirjan ulkoasua ja sisältöä. On mahdoton sanoa, oliko teologista oppikirjaa sisällöllisesti muistuttava teos sellainen, jota hyvien miesten mainitaan usein lukeneen maallikkoseuraajilleen, mutta tapaus osoittaa, että tällaistakin kirjallisuutta oli saatavilla ja että vaihtoehtoisista uskonajatuksista kiinnostuneet maallikot pitivät sellaista toisinaan hallussaan.

38 ”quadam die dum ipse voluit scribere querendo libros notularum dicti magistri Arnaldi, invenit inter dictos libros quendam librum scriptum in vulgari in papiro et coopertum pergameno veteri, in quo legit, ut dixit, per aliquod spacium temporis, et dixit se ibi invenisse et legisse rationes et contrarationes in vulgari scriptas de factis, dictis et oppinionibus hereticorum manicheorum, et catholicorum, et improbabantur in dicto libro facta, dicta et oppiniones catholicorum et approbabantur facta, dicta et oppiniones manicheorum, et aliquando etiam e converso. Et dum ibi legebat venit dictus magister Arnaldus, et repente et quasi furibunde dictum librum abstulit de manu dicti testis et abscondidit eum, et audivit ab ipsamet quod nocte sequenti verberavit uxorem suam et Guillemmum filium naturalem, ex eo quia dictus testis ibi invenerat dictum librum.” Ks. myös mt., 207, jossa toinen saman tapauksen todistaja kertoi, että epäilty oli antanut hänelle kirjan, ja pyytänyt häntä palauttamaan sen salassa sukulaisilleen, jotka olivat hyviä miehiä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Ainutlaatuisen sisältökuvauksen ohella vivahteikas ja toiminnallinen kuvaus epäillyn aggressiivisesta reaktiosta kirjan paljastumiseen herättää lukemisen käytännöistä kiinnostuneen tutkijan mielenkiinnon. Tapaus alleviivaa sitä, että hyvien miesten ja heidän kirjojensa kanssa tekemisissä olleet languedocilaiset halusivat salata epäilyttävät kirjat ulkopuolisilta utelijoilta. Omassa kuulustelussaan Arnaldus kiisti kaikki syytökset luvattomien kirjojen hallussapidosta (Duvernoy 1965b, 204–206), eikä saatavilla oleva todistusaineisto siksi valitettavasti paljasta enempää yksityiskohtia Petruksen löytämästä kirjasta.

Toinen poikkeuksellisen yksityiskohtainen hyvien miesten kirjoihin ja maallikoiden harjoittamaan lukemiseen liittyvä tapaus löytyy samaisesta inkvisitiorekisteristä. Piispainkvisiittori Fournierin kuulustellessa harhaoppisuudesta epäiltyä Ramundus Valsieraa vuonna 1320 kuulusteltu muisti, että oli noin kaksikymmentä vuotta aiemmin kotikylässään nähnyt Guillelmus-nimisen miehen pitelevän käsissään kirjaa ja lukevan siitä ääneen äidilleen. Kuultuaan miehen lukevan kuulusteltu kysyi häneltä, mitä hän luki. Mies vastasi kysyen, haluaisiko kuulusteltu nähdä itse. Kuulusteltu vastasi myöntävästi ja kutsui miehen luokseen. Mies tuli kuulustellun luokse tuoden kirjan mukanaan. Kuulusteltu otti kirjan, syventyi lukemaan sitä ja huomasi, että kirja sisälsi evankeliumitekstejä sekä latinaksi että kansankielellä. Hän luki kirjasta monia sellaisia asioita, joita oli aiemmin kuullut hyviltä miehiltä, ja uskoi sen perusteella, että kirja kuului heidän lahkolleen ja sisälsi heidän opetuksiaan. Kuulusteltu kysyi mieheltä, mistä tämä oli saanut kyseisen kirjan, mihin mies vastasi saaneensa sen eräältä kauppiaalta. Kuulusteltu kertoi miehelle, että kirja kuului hyville miehille, koska hän oli nähnyt samanlaisen kirjan heidän hallussaan. Kuultuaan tämän mies otti kirjan itselleen ja poistui paikalta. Syystä, joka ei käy pöytäkirjasta ilmi, kuulusteltu väitti oikeudessa yrittäneensä myöhemmin

https://doi.org/10.21435/tl.299

hankkia samaisen kirjan käsiinsä mutta epäonnistuneensa yrityksessään. (Duvernoy 1965a, 285–286.)[39]

Vaikka Ramundus Valsieran yksityiskohtainen kuulustelupöytäkirja ei ole uskollinen transkriptio kuulustelun aikana käydystä dialogista ja hänen muistinvaraisen kertomuksensa suhde parin vuosikymmenen takaisiin tapahtumiin jää väistämättä epävarmaksi, tapaus punoo yhteen monia tässä luvussa tarkasteltuja kirjoihin ja lukemiseen liittyviä ilmiöitä. Se paikkaa monia kaavamaisemman ja niukemman todistusaineiston jättämiä aukkoja ja tarjoaa mahdollisuuden pohtia, millaisia inkvisitioaineistossa useimmiten lyhyesti ja ohimennen mainitut lukemistilanteet saattoivat olla.

Lukemisen moninaiset käytännöt käyvät tapauksesta hyvin ilmi. Guillelmus ja hänen äitinsä pitivät hallussaan kirjaa, joka oli mitä ilmeisimmin samankaltainen kuin hyvien miesten käyttämät kirjat. Guillelmus luki kirjaa ääneen äidilleen, kun taas Ramundus ilmeisesti luki kirjaa hiljaa itsekseen perehtyessään sen sisältöön. Kirja sisälsi uskonnollisia tekstejä latinaksi ja oksitaaniksi. Molemmat tapauksessa mainitut miehet osasivat lukea vähintään toista näistä kielistä. Guillelmuksen äiti ei kenties osannut itse lukea mutta pääsi osalliseksi kirjan sisällöstä kuuntelemalla poikansa lukemista. Sen lisäksi, että Ramundus osasi arvioida kirjan sisältöä lukemalla, hän myös muodosti tulkinnan kirjan kontekstista ja alkuperästä

39 ”et dictus Guillelmus legebat in quodam libro quem tenebat, et eum legentem audiebat dicta mater eius, quem sic audiens legentem ipse testis vocavit eum, dicens : « Et quid est hoc quod legitis? », et dictus Guillelmus respondit : « Et vultis videre? », et ipse loquens respondit : « Videamus quid est, et veniatis », et tunc dictus Guillelmus venit ad eum portans dictum librum, et ipse loquens accepit dictum librum et legit in eo, et invenit ibi : In principio erat verbum, quod evangelium erat mixtum de latino et romano, et eciam totus liber talis erat. Et ipse legit in dicto libro multa que audiverat a dicto Guillelmo et Petro Auterii hereticis. Ipse credidit et credit adhuc quod ille liber erat de secta, vita et doctrina heresis dictorum hereticorum, et tunc ipse interrogavit dictum Guillelmum unde habuerat dictum librum, qui respondit quod a quodam mercatore, et tunc ipse loquens dixit ei quod dictus liber fuerat alicuius de secta Petri et Guillelmi Auterii, quia, ut dixit, consimilem librum ipse viderat apud dictos hereticos. Quo audito accepit dictum librum dictus Guillelmus et recessit cum ipso. Et postea ipse loquens non potuit habere dictum librum, licet fecerit posse suum eciam cum rectore de Merenchis.”

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja liitti sen hyviltä miehiltä kuulemiinsa opetuksiin sen sisällön ja aiempien kokemustensa perusteella. Viittaukset kirjakauppiaaseen ja Ramunduksen myöhempiin hankintayrityksiin ovat todistusaineistoa kirjallisen materiaalin hankkimiseen ja välittämiseen liittyvistä käytännöistä. Näiden yksityiskohtien lisäksi tapauksen keskiössä on lukemisen herättämä huomio ja maallikoiden mielenkiinto kirjoja kohtaan. Tällainen huomio ja mielenkiinto ovat ymmärrettäviä ilmiöitä historiallisessa kontekstissa, jossa kirjat ja lukeminen eivät vielä olleet täysin arkipäiväinen osa kaikkien elämää ja jossa kirjojen hallussapito ja niiden lukeminen olivat ainakin potentiaalisesti epäilyttävää toimintaa. Hyvien miesten kirjoja ja lukemisen käytäntöjä kuvaavan todistusaineiston analyysi on soveliasta päättää Ramundus Valsieran tapaukseen, koska sitä syvemmälle näihin ilmiöihin ei languedocilaisen inkvisitioaineiston kautta ole mahdollista päästä.

Vaikka inkvisiittorit ja muut kirkonmiehet toisinaan vähättelivätkin harhaoppisuudesta syytettyjen maallikoiden älykkyyttä ja sivistystasoa, languedocilainen inkvisitioaineisto tukee ajatusta keskiaikaisista maallikkolukijoista aktiivisina toimijoina, jotka olivat kiinnostuneita uskonnollisista teksteistä ja kykeneviä lukemaan ja tulkitsemaan niiden sisältöjä. Lukemisen kuuntelun ohella lukeminen itsessään oli monille maallikoille tärkeä tapa oppia uskonnollisista ajatuksista. (Arnold 2001, 22, 25; Corbellini 2013a, 34–36, 50–53; Corbellini 2015, 85; Corbellini, Hoogvliet & Ramakers 2015, 3–5, 10–11.)

Kadonneiden kirjojen jäljillä

Keskiajan Languedocissa toimineet harhaoppi-inkvisiittorit pyrkivät kontrolloimaan luvatonta uskonnollista lukemista ja tuhoamaan epäilyttävinä pitämiään kirjoja. Kirjoihin ja lukemiseen kohdistetut voimakeinot olivat osa katolisen kirkon laajempaa agendaa, jonka tavoitteena oli kitkeä harhaoppisiksi tuomitut uskonliikkeet kristikunnasta ja painaa väärät uskontulkinnat unholaan.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Inkvisiittoreiden harjoittama aktiivisen unohduksen politiikka ei kuitenkaan ollut vaikutuksiltaan totaalista. Kartoittaessaan epäiltyjen sekaantumista hyvien miesten kirjoihin ja niiden lukemiseen inkvisiittorit tulivat tuottaneeksi suuren määrän välillistä todistusaineistoa, jonka avulla historiantutkijan on mahdollista tietää ainakin jotain tästä pitkälti kadonneesta kirjallisesta todellisuudesta.

Inkvisitioaineiston luonne asettaa tiukat rajat sille, mitä sen kautta voidaan tietää menneisyydestä. Tämä pätee myös kirjoihin ja lukemisen käytäntöihin liittyvään todistusaineistoon. Vaikka monet tutkijaa kiinnostavat piirteet näistä ilmiöistä jäävät auttamatta hämärän peittoon, inkvisiittoreiden kuulustelupöytäkirjat ja tuomiolauselmat ovat rikas lähdeaineisto kirjojen ja lukemisen historiasta kiinnostuneelle tutkijalle. Kun hajanainen ja yksityiskohdiltaan vaihteleva todistusaineisto kootaan yhteen ja analysoidaan varovaisella lähdekriittisellä otteella, piirtyy esiin varsin kattava yleiskuva kirjoista ja lukemisen käytännöistä osana harhaoppisuudesta syytettyjen elettyä uskoa.

Monet inkvisiittoreiden kuulustelemista ja tuomitsemista languedocilaisista myönsivät nähneensä hyvien miesten kirjoja, kuunnelleensa heidän lukemistaan, säilyttäneensä ja välittäneensä heidän kirjojaan ja toisinaan jopa lukeneensa näitä kirjoja omatoimisesti. Lukemisen lisäksi kirjoja käytettiin myös rituaalirekvisiittana. Käytössä olleiden kirjojen materiaalinen ulkomuoto, kieli ja sisältö jäävät usein epäselviksi, mutta toisinaan myös niihin liittyviä mainintoja on löydettävissä. Kirjallisia sisältöjä avaavista tapauksista huomataan, että hyvien miesten käyttämät tekstit olivat useimmiten Raamatun osia, eli heidän lukemistonsa eivät siis välttämättä poikenneet paljoakaan kirkonmiesten käyttämistä teksteistä. Lukemisen kontrolli kohdistuikin luvattomaan lukemiseen ja itsenäiseen tekstintulkintaan pikemmin kuin luettujen kirjojen sisältöön. Lukemiseen kohdistunut epäily ja sen lietsoma tarve salailla kirjoja ja lukemista välittyvät myös inkvisitioaineistosta. Muutamat poikkeuksellisen yksityiskohtaiset tapaukset tarjoavat kosketuspintaa jopa tulkinnan ja merkityksenannon prosesseihin, joiden avulla

https://doi.org/10.21435/tl.299

languedocilaiset maallikot tulkitsivat lukemiaan kirjoja ja suhteuttivat niiden sisältöä muuhun heille saatavilla olleeseen informaatioon.

Rajoitteistaan huolimatta languedocilainen 1200- ja 1300-lukujen inkvisitioaineisto tekee kirjoihin ja lukemisen käytäntöihin liittyviä ilmiöitä näkyväksi tavalla, jolla vastaavat ilmiöt ovat harvoin havaittavissa muusta saman aikakauden lähdemateriaalista. Inkvisitiolähteet tarjoavat tarttumapintaa uskonnolliseen lukemiseen sen varhaisessa murrosvaiheessa, jossa maallikoiden pääsy hengellisen kirjallisuuden pariin oli hiljalleen lisääntymässä mutta myöhemmin keskiajan lopulla ja reformaatioaikana kiihtyneet kirjallisen kulttuurin muutosprosessit eivät vielä olleet saavuttaneet täyttä liikevoimaansa. Inkvisiittoreiden pyrkimykset estää luvatonta lukemista tuomitsemalla lukijoita ja tuhoamalla kiellettyjä kirjoja sijoittuvat osaksi pitkää lukemisen kontrollin ja kirjasensuurin historiallista jatkumoa kohti katolisen kirkon 1500-luvun alussa lanseeraamaa kiellettyjen kirjojen luetteloa (*Index Librorum Prohibitorum*) ja vastaavien ilmiöiden modernimpia, aina yhtä valitettavia ilmenemismuotoja.

Lähteet

Arkistolähteet
Bibliothèque nationale de France, Paris
Collection Doat
MS Doat 21
MS Doat 22
MS Doat 23
MS Doat 24

https://doi.org/10.21435/tl.299

Painetut lähteet

Biller, Peter, Bruschi, Caterina & Sneddon, Shelagh (toim.) 2011: *Inquisitors and Heretics in Thirteenth-Century Languedoc: Edition and Translation of Toulouse Inquisition Depositions, 1273–1282*. Leiden: Brill.

Duvernoy, Jean (toim.) 1965a: *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier. Évêque de Pamiers (1318–1325). Tome premier*. Toulouse: Édouard Privat.

Duvernoy, Jean (toim.) 1965b: *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier. Évêque de Pamiers (1318–1325). Tome deuxième*. Toulouse: Édouard Privat.

Duvernoy, Jean (toim.) 1965c: *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier. Évêque de Pamiers (1318–1325). Tome troisiéme*. Toulouse: Édouard Privat.

Pales-Gobilliard, Annette (toim.) 1984: *L'inquisiteur Geoffroy d'Ablis et les cathares du comté de Foix (1308–1309)*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.

Pales-Gobilliard, Annette (toim.) 2002a: *Le livre des sentences de l'inquisiteur Bernard Gui 1308–1323. Volume 1*. Paris: CNRS Éditions.

Pales-Gobilliard, Annette (toim.) 2002b: *Le livre des sentences de l'inquisiteur Bernard Gui 1308–1323. Volume 2*. Paris: CNRS Éditions.

Rehr, Jean-Paul (toim.) 2023: *Edition of Toulouse, Bib. Mun., Ms. 609: Records from the "Great Inquisition" at Toulouse (1245–46)*. Lyon.

Tutkimuskirjallisuus

Amtower, Laurel 2000: *Engaging Words. The Culture of Reading in the Later Middle Ages*. New York: Palgrave.

Arnold, John H. 1998: The Preaching of the Cathars. Teoksessa Muessig, Carolyn (toim.) *Medieval Monastic Preaching*. Leiden: Brill. 183–205.

Arnold, John H. 2001: *Inquisition and Power. Catharism and the Confessing Subject in Medieval Languedoc*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Arnold, John H. 2010: *Belief and Unbelief in Medieval Europe*. London: Bloomsbury.

Aston, Margaret 1984: *Lollards and Reformers. Images and Literacy in Late Medieval Religion*. London: The Hambledon Press.

Barber, Malcolm 2013: *The Cathars: Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages. 2nd edition.* Harlow: Pearson Education.

Bertrand, Paul 2015: *Les écritures ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire (1250–1350)*. Paris: Publications de la Sorbonne.

Biller, Peter 1994a: Heresy and Literacy: Earlier History of the Theme. Teoksessa Biller, Peter & Hudson, Anne (toim.) *Heresy and Literacy, 1000–1530*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–18.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Biller, Peter 1994b: The Cathars of Languedoc and Written Materials. Teoksessa Biller, Peter & Hudson, Anne (toim.) *Heresy and Literacy, 1000–1530*. Cambridge: Cambridge University Press. 61–82.

Biller, Peter & Hudson, Anne (toim.) 1994: *Heresy and Literacy, 1000–1530*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bueno, Irene 2010: *Dixit quod non recordatur*: Memory as Proof in Inquisitorial Trials (Early Fourteenth-Century France). Teoksessa Doležalová, Lucie (toim.) *The Making of Memory in the Middle Ages*. Leiden: Brill. 365–393.

Clanchy, M. T. 2007: Parchment and Paper: Manuscript Culture 1100–1500. Teoksessa Eliot, Simon & Rose, Jonathan (toim.) *A Companion to the History of the Book*. Malden: Blackwell Publishing. 194–206.

Colclough, Stephen 2007: Readers: Books and Biography. Teoksessa Eliot, Simon & Rose, Jonathan (toim.) *A Companion to the History of the Book*. Malden: Blackwell Publishing. 50–62.

Corbellini, Sabrina 2013a: Beyond Orthodoxy and Heterodoxy: A New Approach to Late Medieval Religious Reading. Teoksessa Corbellini, Sabrina (toim.) *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*. Turnhout: Brepols. 33–53.

Corbellini, Sabrina 2013b: Introduction. Teoksessa Corbellini, Sabrina (toim.) *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*. Turnhout: Brepols. 1–11.

Corbellini, Sabrina 2015: Uncovering the Presence: Religious Literacies in Late Medieval Italy. Teoksessa Corbellini, Sabrina – Hoogvliet, Margriet – Ramakers, Bart (toim.) *Discovering the Riches of the Word. Religious Reading in Late Medieval and Early Modern Europe*. Leiden: Brill. 68–87.

Corbellini, Sabrina, Hoogvliet, Margriet & Ramakers, Bart 2015: Introduction: Discovering the Riches of the Word. Teoksessa Corbellini, Sabrina – Hoogvliet, Margriet – Ramakers, Bart (toim.) *Discovering the Riches of the Word. Religious Reading in Late Medieval and Early Modern Europe*. Leiden: Brill. 1–17.

Deane, Jennifer Kolpacoff 2011: *A History of Medieval Heresy and Inquisition*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

Ehrenschwendtner, Marie-Luise 2012: Literacy and the Bible. Teoksessa Marsden, Richard & Matter, E. Ann (toim.) *The New Cambridge History of the Bible. Volume 2: From 600 to 1450*. Cambridge: Cambridge University Press. 704–721.

Eliot, Simon & Rose, Jonathan 2007: Introduction. Teoksessa Eliot, Simon – Rose, Jonathan (toim.) *A Companion to the History of the Book*. Malden: Blackwell Publishing. 1–6.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Friedrich, Markus 2018: *The Birth of the Archive. A History of Knowledge*. Kääntänyt John Noël Dillon. Ann Arbor: University of Michigan Press. Saksankielinen alkuteos 2013.
Given, James B. 1997: *Inquisition and Medieval Society: Power, Discipline & Resistance in Languedoc*. Ithaca: Cornell University Press.
Hill, Derek 2019: *Inquisition in the Fourteenth Century. The Manuals of Bernard Gui and Nicholas Eymerich*. York: York Medieval Press.
Katajala-Peltomaa, Sari, Kuuliala, Jenni & Räsänen, Marika 2022: *Verta vuotava kuva ja muita outoja ihmeitä. Eletty usko myöhäiskeskiajalla*. Helsinki: Gaudeamus.
Kras, Paweł 2020: *The System of the Inquisition in Medieval Europe*. Kääntänyt Magdalena Panz-Sochacka. Berlin: Peter Lang. Puolankielinen alkuteos 2006.
Lambert, Malcolm 1998: *The Cathars*. Oxford: Blackwell Publishing.
Le Roy Ladurie, Emmanuel 1982: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324. Édition revue et corrigée*. Paris: Éditions Gallimard.
McGrady, Deborah 2006: *Controlling Readers. Guillaume de Machaut and His Late Medieval Audience*. Toronto: University of Toronto Press.
Nieto-Isabel, Delfi I. 2022: Introduction. All but Marginal: The Co-Constructions of Otherness in the Middle Ages. Teoksessa Nieto-Isabel – Delfi I. – Milian, Laura Miquel (toim.) *Living on the Edge. Transgression, Exclusion, and Persecution in the Middle Ages*. Berlin: De Gruyter. 3–19.
Paterson, Linda M. 1993: *The World of the Troubadours: Medieval Occitan Society, c. 1100–1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
Pihko, Saku 2023: Information and Lived Religion in Inquisition Records from Medieval Languedoc. Väitöskirja. Tampereen yliopisto.
Pihko, Saku 2024: The Construction of Information in Medieval Inquisition Records: A Methodological Reconsideration. – *I Quaderni Del M.æ.S. - Journal of Mediæ Ætatis Sodalicium* 22(1s) s. 165–189.
Sackville, L. J. 2011: *Heresy and Heretics in the Thirteenth Century. The Textual Representations*. York: York Medieval Press.
Scase, Wendy 2010: Reading Communities. Teoksessa Treharne, Elaine – Walker, Greg (toim.) *The Oxford Handbook of Medieval Literature in English*. Oxford: Oxford University Press. 557–573.
Sennis, Antonio (toim.) 2016: *Cathars in Question*. York: York Medieval Press.
Sneddon, Clive R. 2012: The Bible in French. Teoksessa Marsden, Richard – Matter, E. Ann (toim.) *The New Cambridge History of the Bible. Volume 2: From 600 to 1450*. Cambridge: Cambridge University Press. 251–267.
Stock, Brian 1983: *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton: Princeton University Press.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Taylor, Claire 2011: *Heresy, Crusade and Inquisition in Medieval Quercy*. York: York Medieval Press.

Toivo, Raisa Maria 2021: Kapitalismista kokemukseen eli uskon(non) merkitys yhteiskuntahistoriassa. Teoksessa Toivo, Raisa Maria – Miettinen, Riikka (toim.) *Varhaismodernin yhteiskunnan historia. Lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin*. Helsinki: Gaudeamus. 125–154.

Uselmann, Susan 2016: Introduction: Devotional Reading in Late Medieval England: Problems of Definition. Teoksessa Vulić, Kathryn – Uselmann, Susan – Grisé, C. Annette (toim.) *Devotional Literature and Practice in Medieval England. Readers, Reading, and Reception*. Turnhout: Brepols. 1–33.

Van Liere, Frans 2014: *An Introduction to the Medieval Bible*. Cambridge: Cambridge University Press.

Van Zanden, Jan Luiten & Buringh, Eltjo 2009: Book Production as a Mirror of the Emerging Medieval Knowledge Economy, 500–1500. Teoksessa Van Zanden, Jan Luiten, *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000–1800*. Leiden: Brill. 69–91.

Wenzel, Siegfried 2012: The Use of the Bible in Preaching. Teoksessa Marsden, Richard – Matter, E. Ann (toim.) *The New Cambridge History of the Bible. Volume 2. From 600 to 1450*. Cambridge: Cambridge University Press. 680–692.

Zbíral, David 2017: Heretical Hands at Work: Reconsidering the Genesis of a Cathar Manuscript (MS. *Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Soppr.* J.II.44). – *Revue d'histoire des textes* 12/2017 s. 261–288.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Himokkaan munkin passio

Kuka muistaisi keskiajan parodisen Raamattu-centon?

Ville Vuolanto
https://orcid.org/0000-0002-4374-7150

Munkki lähtee luostaristaan ja näkee kadulla kulkiessaan ihanan naisen. Hänessä syttyy himo ja hän menee naisen talolle, tunnustaa tälle tunteensa ja pyytää: ”riennä avukseni, sillä minulla on kova tuska näissä liekeissä” (Lk. 16:24 [1938]).[1] Nainen ei kainostele, vaan vastaa munkin aloitteeseen toisin:

> ”Kuinka suloiselta tuntuvat sanasi, herra, ne maistuvat suussani hunajaa makeammilta (Ps. 118 [119]:103). Jos toimit yhtä taitavasti kuin miten käytät sanoja, teen kuten kehotat, enkä kieltäydy siitä, mitä sinulla on minulle antaa.” Hän näet oli kovin myötätuntoinen ja halusi toimia hurskassydämisesti himokkaita kohtaan.[2] Munkki vastasi: ”Voin heti vannoa ja vakuuttaa sinulle olevani luotettava: en muuta sitä, mikä on huuliltani lähtenyt (Ps. 88 [89]: 35–36 [1933]). Sinun kätesi täyttyvät lahjoista (vrt. Ps. 25 [26]:10).[3] Omistan paljon maata ja minulla on ra-

1 Suorissa Raamattu-sitaateissa käytän sitä käännöstä, joka vastaa parhaiten latinankielistä alkuperäistekstiä. Merkitsen käytetyn käännöksen hakasulkeisiin viitteen jälkeen, mikäli kyseessä ei ole vuoden 1992 käännös. Psalminumerointi seuraa latinankielistä Vulgata-käännöstä, hakasuluissa annan Suomen evankelisluterilaisen kirkon Raamatun käännöksissä käytetyn jaenumeroinnin.

2 Etenkin lauseen loppupuolen muotoilu, ”super errantes/afflictos pia gestans viscera” (”toimien hurskaalla/lempeällä mielellä harhautuneiden/vaivattujen puolesta”), toistuu useissa pyhimyselämäkerroissa ja pyhimyksiä käsittelevissä liturgisissa teksteissä keskiajalla ympäri Eurooppaa, muun muassa useissa P. Nikolauksen juhlapäivän liturgiateksteissä (ks. esim. *Cantus*-tietokannan haut, https://cantus.simssa.ca.), Pyhän Eerikin ihmeteoissa (*Miracula S. Erici regis et martyris,* 293) ja Marie Oigniesläisen pyhimyselämäkerrassa (Jacques de Vitry, *Vita Marie de Oegnies* 2.3). Tässä tekstissä siis sana *errantes/afflictos* on korvattu sanalla *lascivos*.

3 Teksti voidaan siis kääntää paitsi ”heidän kouransa on lahjuksia täynnä”, myös ”heidän kätensä on täynnä lahjoja”. Ilmaus on tässä futuurimuodossa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

haa korkoa kasvamassa (Horatius, *Ars Poetica* 421), ja omaisuuttani on kätkössä maan syvyyksissä (vrt. Ps. 138 [139]:15).[4] Annan sinulle laskemattoman paljon rahaa, jos tänä yönä täytät toiveeni, sillä olen rakkaudesta sairas (vrt. Laulujen Laulu 2:5)." Nainen kätki kaikki nämä sanat ja tutkisteli niitä sydämessään (vrt. Lk. 2:19). Hän vastasi: "Teen, mitä pyydät. Tarjoilen miehelleni juotavaa, hän huuhtelee kurkkunsa runsaalla viinillä (vrt. 1. Moos. 49:11) ja humaltuu talonsa runsaista antimista – sitten juon himosi virrasta (vrt. Ps. 35 [36]:9).[5] Jätä minut hetkeksi rauhaan (vrt. Job 14:6), kunnes päivä kääntyy iltaan ja voit ottaa pimeyden verhoksesi (vrt. Ps. 17 [18]:12). Tule silloin, herra, älä viivyttele,[6] vaan saavu pää peitettynä,[7] silmät valppaina, vakain jaloin (Ovidius, *Tristia* 3.4.33) – mutta älä tyhjin käsin."

Tässä oli vajaa viidesosa (rivit 9–27) tekstistä, joka joissain käsikirjoituksissa kulkee nimellä *Kertomus erään mustan munkin kärsimyksistä himokkuuden mukaan* (*Passio cuiusdam nigri monachi secundum luxuriam*). Tähän kääntämässäni 1400-luvulta peräisin olevassa versiossa, joka on säilynyt Milanossa, Bibliotheca Ambrosianassa, ei kuitenkaan ole otsikkoa, ja kutsun tekstiä jatkossa nimellä *Himokkaan munkin passio* (editio: Bayless 2018, 86–92; ks. myös Bayless 1996, 167–169). Muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta edellinen teksti on lainattu Raamatusta, jakeita ja jakeiden osia yhdistelemällä. Tärkein lähde näille sitaateille ovat *Psalmit*, mutta löytyypä joukosta jouluevankeliumiakin. Yksi lausahdus mukailee pyhimyksiin liittyviä liturgisia tekstejä, ja mukana on myös kaksi viitettä klassiseen kirjallisuuteen, Horatiuksen ja Ovidiuksen runoihin. Kyseessä on siis vapaamuotoisesti sovellettu parodinen cento.

4 Latinan *substantia* tarkoittaa sekä omaisuutta ja varallisuutta että hahmoa ja muotoa.

5 Vulgatan muotoilua *torrente voluptatis tuae* vastaa Raamatun suomennoksen 'ilosi virtoja' – mutta *voluptas* voi tarkoittaa myös himoa tai nautintoa.

6 Yleinen rukoushuudahdus, myös esimerkiksi kolmannen adventtisunnuntain messusta.

7 Nöyryyden ilmaus monessa eri (uskonnollisessa) kontekstissa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Cento on erityisesti Rooman kulttuuripiirissä ja keskiajalla suosittu tekstimuoto, jossa tietyn tekstin tai tiettyjen tekstien osia yhdistelemällä ja sekoittamalla kerrotaan aivan toinen ja eri merkityksen sisältävä tarina. Kyseessä on tekstin laatimista ohjaava tekniikka, jonka avulla voidaan muodostaa eri genreihin kuuluvia tekstejä, kuten uskonnollisia eepoksia, satiirisia runoja tai parodista proosaa.[8] Parodialla puolestaan tarkoitan aiemman teoksen tai sen osien tunnistettavaa humoristista mukaelmaa.

Kirjallisuustieteen piirissä cento on yleisimmin ymmärretty nimenomaan runoksi ja siteerauksen yksikkö säkeeksi (esim. Sandnes 2011, 107; Rondholz 2012, 24). Tässä luvussa sovellan cento-termiä kuitenkin keskiajalta peräisin olevaan suorasanaiseen proosaan (ks. Bayless 1996, 129–176; Bayless 2018, 41–60, 81–92). Tarkastelun kohteena on erityisesti parodiseksi Raamattu-centoksi nimittämäni tekstilaji, jonka tyylistä luvun alun ote antaa osuvan kuvan. Palaan jatkossa tähän esimerkkitekstiini eri näkökulmista, samalla kun tuon esiin myös muita (Raamattu-)cento-tekstejä.

Tekstin rakentumisen tavasta on peräisin myös muodon nimi: *cento* on klassista latinaa ja tarkoittaa vaatetta, joka on kudottu kokoon lukuisista eri kankaanpaloista, ja kuvaa sitä kautta mitä hyvänsä asiaa, joka on koottu liittämällä yhteen erilaisia osia. Taustalta löytyy kreikan neulomista tarkoittava sana (*kentroō*), ja suomen ilmaus *tilkkutäkki* kuvaakin tätä tekstimuotoa hyvin.[9] Tarkoituk-

8 Cento itsessään ei siis ole itsenäinen tekstilaji, genre, vaan kyseessä on kirjoitustekniikka, jota voidaan soveltaa eri genreihin liittyvissä teksteissä (Bažil 2006, 17–19, 65–71; Tucker 2013, 4). Centosta genrenä vrt. Hinds 2014, 171; Sandnes 2011, 107 sekä Hoch 1997, 10. Centojen luokittelu eri alalajeihin on ollut cento-tutkimuksessa keskeinen kysymys – tässä luvussa en kuitenkaan paneudu laajemmin tähän tutkimuskeskusteluun. Glei (2006) erottaa neljä erilaista tekstityyppiä (pastissi, parodia, kontrafaktuura ja satiiri), jotka käyttävät cento-muotoa hyväkseen. Hoch (1997, 13–16) jakaa centon kolmeen kategoriaan (pastissi, parodia ja kristillinen kontrafaktuura), Bažil 2014 puolestaan neljään (pastissi, parodia, plagiaatti, adaptaatio).

9 Ks. esim. Rondholz 2012, 1–2 ja 24: ”a cento is a patchwork poem, stitched together from other poet’s lines and half-lines”; Tucker 2013, 22–36 (joka myös kommentoi kiinnostavasti renessanssin oppineiden tulkintoja cento-termistä, sen etymologiasta ja suhteesta kirjoittamisprosessiin); Sandnes 2011, 107.

https://doi.org/10.21435/tl.299

senmukaista on, että lukija pystyy tunnistamaan lainaukset ja usein jopa niiden alkuperäisen asiayhteyden, jolloin uuden tekstin monikerroksisuus korostuu.

Tässä luvussa luon katsauksen cento-tekstien ja niiden tutkimuksen perinteeseen, ja pohdin erilaisia historiallisia prosesseja, jotka ovat johtaneet tällaisten tekstien arvostuksen jyrkkiin vaihteluihin. Erityisesti suorasanainen Raamattu-cento on moninkertaisesti marginaalissa ja unohtunut. Näiden centojen avulla on mahdollista tutkia erilaisia unohtamisen prosesseja yhden tekstilajin kautta. Missä määrin unohtaminen liittyy tekstien usein groteskiin huumoriin ja kansanomaisuuteen? Kuinka näissä centoissa käytetyn kanonisen lähtötekstin eli Raamatun tuntemisen rapautuminen vaikuttaa unohtamiseen? Voiko unohtaminen johtua siitä, että centon laatimista ei nähty luovana prosessina vaan pikemminkin näppäränä ”leikkaa ja liimaa” -käsityönä? Onko keskiaikaisen Raamattu-centon unohdus vääjäämätön ja looginen seuraus juuri sille luonteenomaisista piirteistä? Tarkastelen näitä kysymyksiä eri näkökulmista tekstin edetessä ja kokoavasti loppuluvussa.

Cento-kirjallisuuden perinne

Aiempien kirjoittajien tekstien lainaaminen lienee lähes yhtä vanha kirjallinen keino kuin itse kirjallisuuskin. Selvemmin aiemman kirjallisuuden suorasta käytöstä kokonaan uusien tekstien luomisessa on näyttöä ensimmäiseltä vuosisadalta ajanlaskumme alun jälkeen, sekä kreikan- että latinankielisen kirjallisuuden puolelta. Kyse oli usein lähinnä humoristisen säkeiden yhdistämisestä ja upottamisesta osaksi laajempia tekstejä. Esimerkiksi Petroniuksen *Satyriconissa*, joka on ensimmäisen vuosisadan lopulta, antisankari Encolpius puhuttelee uppiniskaista penistään Vergiliuksen säkeitä yhdistellen: ”Tuo piti maahan painetut silmät minusta poispäin, /

https://doi.org/10.21435/tl.299

eikä puhutteluni vaikuttanut ilmeeseensä enempää / kuin sitkeisiin pajuihin ja nuokkuniskaisiin unikkoihin."[10]

Vaikka tämä lyhyt ote onkin ensimmäinen tuntemamme varsinainen cento-teksti antiikin kirjallisuudessa, ei Petronius tekniikkaa keksinyt: hänen aikalaisensa Quintilianus kertoo, että jo Ovidius (43 eaa. – 17/18) oli käyttänyt yksinomaisesti runoilijaystävänsä Aemilius Macerin runonsäkeitä laatiessaan kirjasen huonoja runoilijoita vastaan. Kiinnostavasti Quintilianuksen mukaan tämä tekniikka on omiaan antamaan sivistyneen vaikutelman kirjoittajasta – ja tunnettuja säkeitä hieman muunnellen tuloksena on *paroidia*, siis parodia. Myös muilta ajan runoilijoilta löytyy lyhyitä jaksoja, joita voi luonnehtia parodisiksi centoiksi. (Quintilianus 6.3.96-97.)[11]

Aivan 100-luvun lopulla ja 200-luvun alussa kristilliset kirjoittajat Irenaeus ja Tertullianus kommentoivat centoa ja mainitsevat sen esimerkkinä kirjallisesta vääristelystä – joka uhkaa myös kristittyjä ja luo harhaoppien vaaran. Irenaeus peräti siteeraa tekstissään kymmensäkeistä Herakles-centoa (Irenaeus, *Adversus Haereses* 1.9.4. [v. 180]). Tertullianus puolestaan käyttää ensimmäisenä cento-termiä viitaten niihin, jotka kursivat kokoon runoja Homeroksen eepoksista otetuista säkeistä (*homerocentones*). Hän viittaa samalla halveksivasti Hosidius Getan laatimaan *Medeia*-tragediaan, jonka tämä oli laatinut kokonaan Vergiliuksen säkeiden pohjalta – tai kuten Tertullianus muotoilee, joka on "imetty Vergiliukselta". Kyseinen tragedia on sattumalta vanhin meille kokonaisena (461 säettä) säilynyt täysin cento-muotoinen teos. Tertullianus myös kertoo, että

10 Petronius, *Satyricon* 132.11, suom. P. Tuomisto, siteeratut säkeet: *Aeneis* 6.469; *Aeneis* 6.470, *Eclogae* 5.16; *Aeneis* 9, 436. Ks. Rondholz 2012, 6–7.

11 Quintilianus 6.3.96-97: "Ovidius ex tetrastichon Macri carmine librum in malos poetas composuerit. – – Seu ficti notis versibus similes quae paroidia dicitur". Teos julkaistiin alun perin noin vuonna 95. Quintilianus antaa samassa yhteydessä myös esimerkkejä sanaleikeistä, joissa tunnettuja sanontoja muunnellaan vaihtamalla niistä yksi sana toiseksi. McGill 2005, 16 ja 155; ks. myös Rondholz 2012, 14. Esimerkiksi Persiuksen viidennestä satiirista (5.141–144) löytyy lyhyt cento-jakso (ks. Witke 1970, 103).

https://doi.org/10.21435/tl.299

eräs hänen tuttavansa laati centon muiden vapaa-ajan puuhiensa ohessa. (Tertullianus, *De Praescript. Haeret*. 39.)[12]

Vastaavasti vuonna 394 Hieronymus käyttää kirjeessään ystävälleen Vergiliuksen ja Homeroksen teksteihin perustuvia centoja esimerkkeinä teksteistä, jotka peittävät tekstien alkuperäisen merkityksen ja taivuttavat sen tulkitsijansa tahtoon (*Epist.* 53.7; ks. Tsartsidis 2020, 454–455; Augustinus, *De civitate Dei* 17.15). Näissä kommenteissa versovat jo unohduksen siemenet: centoja on voitu ja yhä voidaan arvostella alkutekstien vääristelystä ja halventamisesta. Kyseessä on siis vääränlainen, halveksittava jäljittely. Vaikka centoa ei välttämättä ajateltukaan suoranaisena plagiaattina (vrt. Ehrman 2013, 52–55; Kivistö 2012; Volk 2010), centon laatija joka tapauksessa käyttää toisen kirjoittajan tekstiä suoraan omien tarkoitusperiensä ajamiseen.

Varhaisin meille säilynyt laaja parodinen cento-teos on Decimus Magnus Ausoniuksen laatima, vuodelta 368. Ausonius (noin 310–395) oli oppinut aristokraatti ja hovimies, joka muiden kirjallisten töidensä ohella sommitteli *Aeneiksen* taistelukohtauksista runon, jossa hääyön iloja kuvataan Vergiliuksen sotakuvausten avulla. Tämä Ausoniuksen teksti oli vastine itsensä keisari Valentianuksen laatimaan centoon, joka ei ole säilynyt meille. (Bayless 1996, 130; Pollmann 2017, 106–111.) Ausonius kuvaa kirjoittamisprosessia kirjallisena leikkinä tai pulmapelinä (*lusus*/*ludus*), vapaa-ajan intellektuaalisena ja vähäpätöisenä harrastuksena. Ausoniuksen retoriseen itsensä vähättelyyn ei tule suhtautua täysin vakavasti, koska kyseessä on antiikin kirjallisuudessa kovin yleinen kirjallinen tehokeino. Lisäksi Ausonius vaikuttaa olleen varsin ylpeä vähättelemästään sormiharjoituksesta. (Ausonius, *Cento nuptialis* [*Idylli* 13], esipuhe;

12 Tertullianus, *De Praescript. Haeret.* 39 (203 kristillistä ajanlaskua): ”Vides hodie ex Virgilio fabulam in totum aliam componi, materia secundum versus et versibus secundum materiam concinnatis. Denique Hosidius Geta Medeam tragoediam ex Virgilio plenissime exsuxit. Meus quidam propinquus ex eodem poeta inter cetera stili sui otia Pinacem Cebetis explicuit. Homerocentones etiam vocari solent qui de carminibus Homeri propria opera more centonario ex multis hinc inde compositis in unum sarciunt corpus.” Ks. myös Rondholz 2012, 13.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Pollmann 2017, 105.) Ausoniuksen ja hänen tekstinsä myöhäisempi maine, irrotettuna myöhäisantiikin retorisesta maailmasta, on sekin ollut työntämässä centoja marginaaliin: tekniikan varhaisin mestarikin vaikuttaa pitäneen centoa vain ajanvietteenä ja kirjallisena ristisanatehtävänä.

Se, että Ausoniuksen oma lähtökohta oli kuitenkin ollut toinen, paljastuu siinä, että hän esittää teoksensa esipuheessa centon laatimiselle tiukat säännöt: vain suorat sitaatit kelpaavat, ja ainoastaan kokonaiset tai puolikkaat säkeet. Lähdetekstistä ei saa käyttää peräkkäin puoltatoista säettä pidempää jaksoa, eivätkä sitaattien välit saisi erottua tekstistä, vaan tekstin pitää soljua pehmeästi. (Rondholz 2012, 20–21, Sowers 2020, 68–70.) Nämä on myöhemmin ymmärretty yleissäännöiksi centojen laadinnalle, mutta kuten Brian Sowers huomauttaa, kyseessä on Ausoniuksen kuvaus omasta tekemisestään, joka on linjassa ajan kirjallisten käytäntöjen kanssa. Eikä Ausoniuskaan aina pysty – tai halua – täysin pitäytymään ”säännöissään” (Sowers 2020, 222–223). Ausoniuksen sääntöjä ei pitäisikään käyttää mittatikkuna arvioitaessa myöhempien (puhumattakaan aikaisempien!) centojen ”kirjallista laatua” tai centomaisuutta.

Myöhäisantiikin kristillisessä kulttuurissa eeposten säkeistä kudottiin ennen kaikkea vakavia runoelmia, jotka usein kertoivat Raamatun kertomuksista tai pyhimyslegendoista. Kuuluisin lienee 360-luvun alussa Faltonia Betitia Proban laatima cento *Kristuksen maineteoista*, jossa myös hän käyttää Vergiliuksen säkeitä (Hänninen 2023; Pollmann 2017, 111–116; Schottenius Cullhed 2015; Bažil 2006; Green 2008). Keisarinna Eudokia puolestaan kertoi 400-luvun puolivälissä Raamatun pelastushistorian uudelleen *Iliaan* ja *Odysseian* säkeiden avulla. Myöhäisantiikissa cento-kirjallisuus oli muotia ylimmän aristokratian piirissä, ja silmiinpistävän monet teksteistä liittyvätkin nimenomaan keisarihoviin. Vaikka Ausonius lähtee siitä, että lainauksia pitäisi käyttää sellaisenaan, monet cento-kirjailijat olivat tässä sallivampia. Esimerkiksi juuri Eudokia tekee säkeisiin pieniä muunnoksia Homeros-centoissaan. Tämä muuntelu ei välttämättä aina ollut tahallista, vaan saattoi myös johtua siitä, että teksti palautettiin mieleen ulkomuistista, eikä käsikirjoituksia

https://doi.org/10.21435/tl.299

lukemalla. Toisaalta Eudokia toki liittää myös tekstiinsä termejä, joiden kautta runoelma selkeämmin liittyy Raamatun henkilögalleriaan. (Damaskinos Ksenofontoslainen 2023, 79; Sowers 2020, 61–116; Bažil 2006.)

Meille säilyneiden antiikin cento-tekstien joukossa lähtöteksteinä on ainoastaan heksametrisäkeitä: *Ilias* ja *Odysseia* sekä Vergiliuksen runoutta. Kaikkiaan antiikista on säilynyt 16 latinankielistä Vergilius-centoa, joista neljä on kristillistä. (Sowers 2020, 61–62.)[13] Tämän ohella on säilynyt yksi pitkä sekä viisi hyvin lyhyttä Homeros-centoa. Näiden lisäksi meille on säilynyt viittauksia lukuisiin muihin sekä latinan- että kreikankielisiin teoksiin ja lyhyitä cento-muotoisia jaksoja muiden teosten osina. Taustalla on kyseisten teosten kulttuurinen kanonisuus sekä näiden tekstien käyttö opetuksessa. Homeros kreikkalaisessa ja Vergilius latinankielisessä koulujärjestelmässä olivat perusteksteiä, joiden kautta opiskeltiin paitsi kieltä ja kirjallisuutta myös lukemista ja kirjoittamista, retoriikkaa ja mytologiaa. Kyseessä oli jokaiselle sivistyneelle ihmiselle kuuluva perusta, *paideia*, jonka hallitsemisen avulla tunnistauduttiin ja tunnustauduttiin kreikkalais-roomalaisessa maailmassa osaksi kulttuurieliittiä. (Rondholz 2012, 25–26; Kivistö 2007, 201.) Kuten Scott McGill (2005, xviii–xxv) kiteyttää, erityisesti roomalaisessa kulttuuripiirissä Vergiliuksesta tuli ”avoin teksti”, jota imitoitiin, uudelleenkirjoitettiin ja jonka avulla tuotettiin uusia tekstejä osana koulutusta, esimerkiksi hyvin konkreettisesti harjoiteltaessa eeposmitan, heksametrin, tuottamista (ks. myös Rondholz 2012, 145).

On selvää, että centon laatiminen vaati lähtötekstin syvällistä tuntemusta ja muistamista. Sen kummemmin laatijalla kuin yleisölläkään ei ole ollut mahdollisuutta etsiä säkeiden alkuperäiskontekstia koko mahdollisesta tekstimassasta, vaan niiden asiayhteyden piti olla ainakin jossain määrin välittömästi tunnistettavissa. Centon suosioon kirjallisena tekniikkana tarvittiin siis paitsi lähtötekstiin hyvin

13 Näistä varhaisin on jo mainittu Hosidius Getan *Medeia*-tragedia 100-luvun alkupuolelta. Niidenkin tekstien joukossa, jotka eivät ole meille säilyneet, vain Ovidiuksen centon on mainittu käyttäneen materiaalina jotain muuta tekstiä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

perehtynyt kirjoittaja, myös tekstin laatijan luottamus siihen, että hänen yleisönsä tuntee pohjatekstin yksityiskohtaisesti. (Ks. myös Bayless 1996, 129; Tucker 2013, 25–26.) Ihannetapauksessa lukija tai kuulija tunnistaa paitsi lähtöteoksen, myös kunkin yksittäisen sitaatin alkuperäisen merkitysyhteyden. Tällöin uusi merkitys muodostuu paitsi siitä, minkälaisten tilkkujen viereen kukin lainaus on sijoitettu, myös siitä, että yleisö pystyy yhdistämään sitaatin alkuperäiseen yhteyteensä ja sen merkitykseen alkuperäisessä teoksessa.

Alkutekstin hyvä tuntemus on välttämätöntä, sillä vain tämä mahdollistaa yleisölle alkutekstissä tapahtuneiden usein varsin pienten muutosten havaitsemisen tai sen huomaamisen, että lainattu tekstiote onkin poikkeuksellisesti peräisin jostain täysin toisesta tekstikokonaisuudesta. Näin yleisö osaa arvostaa kertojan alkuperäisteoksen tuntemusta sekä tämän nokkeluutta ja luovuutta, joiden kautta alkutekstin muotoilut asetetaan palvelemaan uusien merkitysten syntymistä. Tämä voi tapahtua sopusoinnussa, neutraalisti tai ristiriidassa alkuperäisen merkityksen kanssa. Näiden suhteiden vaihtelu ja niiden tunnistaminen mahdollistaa lukijan nautinnon.[14] Parodisessa centossa tämä merkitysten törmäys ja alkuperäismerkityksen ristiriita haetun uuden merkityksen kanssa on erityisen tärkeää humoristisen vaikutuksen luomisessa – eikä tyyliltään vakavammassakaan centossa parodista tai vähintäänkin leikillistä sävyä voi täysin välttää, mikäli lukija tuntee lähtötekstin hyvin (McGill 2005, 1–30).

Sekä centon kirjoittajalta että tämän yleisöltä vaaditaan siis yhteistä kulttuurista kontekstia, jonka puitteissa on mahdollista luottaa siihen, että sekä lainausten alkuperäiset yhteydet että niiden suhde uuteen ympäröivään tekstiin aktivoituvat samanaikaisesti ja tuottavat uusia merkityksiä (Rondholz 2012, 145). Toisin sanoen kyseessä täytyy olla yhteisö, joka jakaa tietyn kirjallisuuteen ankkuroituneen

14 Vrt. Usher 1998, 12–13. Usher liittää cento-tekstien dissonanssin kokemuksen brechtiläisen teatterin vieraannuttamisefektiin (*Verfremdungseffekt*). Lainaukset ja niiden kontekstit vastateksteinä ks. Lehtonen 2000, 131–135. Laatimisen edellytyksistä ja yleisön nautinnosta ks. Tucker 2013, 26–27; McGill 2005, 24–31.

https://doi.org/10.21435/tl.299

kulttuurisen pääoman ja siihen liittyvät merkityskentät, kokemukset ja tunteet. Voidaan siis puhua kokemusyhteisöstä (Kivimäki, Malinen & Vuolanto 2023). Juuri tästä syystä antiikin ja keskiajan cento-tekstien lukeminen ja niiden arvostaminen kirjallisuutena voi nykypäivänä olla vaikeaa. Kokemus yhteisestä jaetusta kulttuurista puuttuu, eikä koulutus perustu enää tiettyjen kanonisoitujen tekstien tuntemiseen – puhumattakaan, että osaisimme tietyt tekstit ulkoa niin, että mieleemme välittömästi palaisivat sitaattien alkuperäiset asiayhteydet tai tunnistaisimme niiden hienovaraisen muuntelun. Tämä samalla selittää myös, mitä ongelmia uusien centojen laatimisessa on: kulttuurin pirstaloituminen estää luottamuksen siihen, että ainakaan kovin moni lukija tuntisi tietyn pohjatekstin riittävän hyvin voidakseen nauttia centojen keinovalikoimasta. Voisiko centon pelastaa unohduksesta teos, jossa Taylor Swiftin laulusäkeitä järjestetään uudelleen kertomukseksi Ukrainan sodasta?

Keskiajan parodinen Raamattu-cento

Cento ei välttämättä ollut kaikkien arvostama, mutta se oli jo Rooman keisariajalla tekstimuotona laajasti tunnettu ja suosittu tapa laatia eeppistä runoutta (esim. Hinds 2014, 171). Vaikka esimodernin maailman jälkipolville säilyneistä runo-centoista valtaosa onkin peräisin myöhäisantiikista, ja Marco Formisanon ja Cristiana Sognon (2010) mukaan cento edustaa nimenomaan myöhäisantiikin kirjallista kulttuuria ja makua, cento ei ollut vain myöhäisantiikille tyypillinen kirjallisuudenlaji (ks. myös Rondholz 2012, 31–37). Cento oli tunnettu ja paljon harjoitettu kirjoittamisen muoto vähintäänkin Rooman keisariajan alusta aina 1600-luvulle asti.

Vaikka keskiajalla cento-runous olikin jossain määrin alamaissa, ja se nousi suurempaan suosioon varsinaisesti vasta renessanssiin tultaessa, läntisessä Euroopassa antiikin latinankielisen runouden käyttö centojen raaka-aineena jatkui keskiajalle. Siinä missä

https://doi.org/10.21435/tl.299

varhaiskeskiajalla Vergilius oli yhä centojen päälähde, myöhemmin keskiajalla Vergiliuksen ylivalta murtui (ks. Bažil 2006, 242–249).[15]

Keskiajan runo-centoista merkittävin lienee *Ecbasis cuiusdam captivi per tropologiam* (”Erään vangin pakeneminen, vertauskuvallisesti tulkittuna”), 1000-luvulla heksametrimittaan kirjoitettu eläinfaabeli, joka perustuu paitsi otteisiin Vergiliukselta, Horatiukselta ja Prudentiukselta myös laajalti muiden antiikin latinankielisten runoilijoiden teksteihin (Otter 2017; Ziolkowski 1985). 1100-luvun puolimaista on peräisin erään Metelluksen kirjoittama oman luostarinsa, Tegernseen, suojeluspyhimyksen runomuotoinen elämäkerta ja luostarin perustamistarina, *Quirinalia*, joka käyttää cento-tekniikkansa pohjana Vergiliuksen ohella Horatiusta. Toisaalta taas Goswin Kempgynin *Trivita studentium*, käsikirja uusille yliopisto-opiskelijoille, käyttää tekstissään keskiajan suosituimman latinan kieliopin, Alexander de Villa Dein *Doctrinale puerorumin* säkeitä (Bayless 1996, 132–133).

Cento-tekniikka tuli myös kristillisessä kontekstissa aivan uuden kirjallisuudenlajin käyttöön: hymnirunoudessa, gregoriaanisen kirkkolaulun piirissä, uusia tekstejä alettiin muodostaa yhdistelemällä Raamatun jakeita eri alkuperäiskonteksteista. Näin vahvistettiin esimerkiksi Vanhan testamentin tekstien typologista yhteyttä Uuden testamentin tapahtumiin (Caldwell 2016). Kyseessä on kuitenkin eri ilmiö kuin musiikin tutkimuksessa kiistelty ”centoistaminen” (ks. Treitler 1975).

Vaikka parodian ja cento-tekstien yhteys herätti keskustelua jo renessanssiaikana (Tucker 2013, 37–40), Martha Bayless on harvoja keskiajan parodiseen centoon huomiota kiinnittäneitä tutkijoita. Hänen mukaansa cento oli erittäin sovelias kristilliseen käyttöön (Bayless 1996, erit. 131). Yhtäältä kristityt kirjailijat halusivat soveltaa

15 Käsittelen jatkossa nimenomaan latinankielistä traditiota. Kreikankielisistä täytyy tässä mainita kuitenkin Gregorius Naziansoslaisen (n. 330–389) nimissä kulkenut, mutta todennäköisesti 1000–1100-luvuilla laadittu, Kristuksen kärsimyshistoriaa käsittelevä näytelmä (tunnetaan yleisemmin latinankielisellä nimellä *Christus patiens*), joka on pääsääntöisesti Euripideen pohjalta koottu (mutta mukana on myös Aiskhylosta ja Lykofronin säkeitä). Ks. Pollman 2017, 140–158.

https://doi.org/10.21435/tl.299

tuntemiansa klassisia malleja omiin tarkoituksiinsa. Toisaalta taas centossa yksi sen suosion tekijöistä on käytettyjen tekstien kanonisuus, joka parhaiten mahdollistaa alkuperäisen tekstikontekstin ja sen 'loppusijoituspaikan' välisen yhteensopivuuden tai ristiriidan havaitsemisen ja arvostamisen. Keskiajalla Raamattu täytti täysin tämän kriteerin: se oli moninkertaisesti kanoninen ja paitsi tekstiltään myös merkityksiltään periaatteessa 'vakaa' teksti, jonka tuntemista koulutusjärjestelmä tuki. Lisäksi sen tulkitsemisen ja käytön asiantuntijat, papisto ja muut kirkon viroissa toimivat, muodostivat runsaslukuisen ja maantieteellisesti laajalle levinneen joukon, joka pystyi paitsi laatimaan Raamattu-centoja myös nauttimaan niiden sisällöstä, teologisista ja raamatullisista viitteistä ja niillä leikittelystä. (Bayless 1996, 134–135, 177.) Monella kirkollisella uralla olevalla henkilöllä oli paitsi Raamatun tuntemus myös laajempi kirjallisen kulttuurin tuntemus, ja luonnollisesti myös vaadittava latinan kielen taito.

Keskiajalta tunnetaan joitakin vakavahenkisiä Raamattu-centoja. Tällä tekniikalla saatettiin erityisesti kommentoida aikalaistapahtumia *passiones*-kirjallisuuden tapaan tai kertoa merkittävistä tapahtumista myöhempien arkkiveisujen tapaan. Martha Bayless (1996, 133–134) antaa esimerkiksi tekstin *Canticum triumphale et gratiarum actionis ob incolumitatem Henrici Comitis, Annae Musnieri benefacto servatam*, "Riemu- ja kiitoslaulu Anna Musnierin hyvän teon vahingoittumattomana pelastamasta kreivi Henristä" (editio: Bourcelot 1839–1840). Itse cento on peräisin 1200-luvun alusta ja kertoo tapauksen vuoden 1175 tienoilta, jossa mainittu Anna paljastaa kolmen ritarin suunnitelman Champagnen kreivin murhaamiseksi. Tarina kerrotaan siteeraamalla Raamatun jakeita ja niiden osia sopivasti yhdistellen.

Keskiajalla yleisempiä olivat kuitenkin humoristiset tekstit, joihin cento-muoto taipui hyvin. Raamattu antoi jo itsessään erinomaisen lähtökohdan parodisiin centoihin, jotka leikkivät tekstien dissonanssilla. Kun tutut jakeet liitettiin uusiin yhteyksiin, syntyi helposti erikoisia ja humoristisia mielleyhtymiä alkuperäisen ja uuden tekstikontekstin törmätessä toisiinsa. Kiinnostavaa on, että Raamatun siirtyessä centojen materiaaliksi tämä samalla aikaansai

https://doi.org/10.21435/tl.299

toisen cento-innovaation: tekniikkaa alettiin soveltaa suorasanaiseen kerrontaan toisin kuin yksinomaan epiikkaan rajoittuneessa antiikin cento-kirjallisuudessa.

Tässä prosessissa ovat epäilemättä vaikuttaneet myös toiset antiikin esikuvat: parodiset Raamattu-centot muistuttavat sävyltään ja tekniikaltaan tekstityyppien imitointiin ja näille ominaisten tekstielementtien lainaamiseen tukeutuvia osia roomalaisista menippolaisista satiireista.[16] Erityisesti *Satyriconista* löytyvä Trimalchion testamentti ja luultavasti 300-luvulta peräisin oleva *Testamentum porcelli*, "Possun testamentti" (Bott 1972), tulevat tekniikaltaan lähelle keskiaikaista Raamattu-centoa testamenttien juridisia formuloita ja hautapiirtokirjoitusmuotoa siteeratessaan ja parodioidessaan. (Champlin 1987; Bott 1972.) Vaikuttaa siltä, ettei tähän yhteyteen ole aiemmin kiinnitetty huomiota tutkimuksessa.

Yhteensä keskiajalta on tunnistettu parikymmentä erilaista cento-tekstiperhettä, joissa tiettyä teemaa on muunneltu ja kehitelty useissa käsikirjoituksissa – joskus hyvinkin toisistaan poikkeaviin suuntiin. Mutta kuten Martha Bayless (2018, 42) toteaa, käsikirjoituksina säilyneitä tekstejä on todennäköisesti paljon luultua enemmän – tekstejä kun ei ole ilman huolellista lukemista helppo tunnistaa cento-teksteiksi. Pääasialliset muodot ovat seuraavat: 1) Raha-centot, jotka ovat muodoltaan kuin evankeliumitekstejä, saarnoja tai liturgisia rukouksia, jotka kritisoivat kirkon taloudellista valtaa ja ahneutta.[17] 2) Hölynpöly-centot, jotka ovat muodol-

16 Laajimmista satiireista ovat meille säilyneet vain ensimmäisen vuosisadan lopulla kirjoitetut *Satyricon* sekä *Ludus de morte Divi Claudii*. Tämä jälkimmäinen on todennäköisesti sama teksti kuin Seneca nuoremman nimiin laitettu *Apocolocynthosis.* Tekstistä on suomeksi Kaarlo Valveen vahvasti englantivaikutteinen käännös Robert Gravesin *Claudius jumala ja hänen vaimonsa Messalina* -kirjan suomennoksen liitteenä (Porvoo: WSOY 1936, 2. p. 1960); valmistelen tekstistä parhaillaan uutta käännöstä. *Satyriconin* lienee kirjoittanut Petronius, ja sen on kääntänyt suomeksi Pekka Tuomisto (Olympos-sarja. Helsinki: Tammi, 2003).

17 Lehtonen 2000, 128–131 sekä erityisesti 217–218, loppuviite 96 analysoi oivallisesti *Carmina Burana* -kokoelmassa (no 44) säilynyttä *Hopeamarkkojen evankeliumia* (*Evangelium secundum marcas argenti*) ja sen tiheitä Raamattu-viitteitä, vaikka ei liitäkään tekstiä cento-perinteeseen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

taan saarnoja, mutta joiden 'merkitys' on tahallisen hämärä ja jotka tutkivat ja haastavat Raamatun tekstien auktoriteettia ja merkityksen syntymistä. 3) Rakkaus-centot, jotka seuraavat muodoltaan maallisia kirjallisuudenlajeja, erityisesti pastoraalista trubaduurirunoutta tai ritariromansseja parodioiden samanaikaisesti sekä niitä että kirkollista kaksinaismoralismia. (Bayless 2018, 135–175.)

Kuten antiikissa, myös keskiajalla centoja pikemminkin esitettiin ja kuunneltiin kuin luettiin. Keskiajan Raamattuun pohjautuvat centot olivatkin usein saarna- tai dialogimuotoisia, mikä viittaa niiden esittämiseen alun perin yhteisöllisissä tilanteissa ääneen lausuttuina (tai jopa näyteltyinä) teksteinä. Parodiset centot loivat oppineen kontekstin kirkon ja sen palvelijoiden kritisoimiseen – kyseessä oli papiston huumori, myös yleisön ollessa nimenomaan kirkollista. (Sowers 2020, 76–77; Bayless 1996, 175–177.) Kritiikin kohteina olivat sekä laajat yhteisön toimintaan vaikuttavat ongelmat, kuten lahjusten otto ja ahneus kirkon ylätasolla (vrt. erityisesti raha-evankeliumit, Lehtonen 2000, 123–139) tai yksilötason ongelmat, kuten papiston ja luostarielämän kaksinaismoralismi (vrt. rakkaus-centot, kuten *Himokkaan munkin passio*), liturgisen muodon korostaminen sisällön edellä sekä saarnojen heikko valmistelu ja Raamatun lauseiden tyhjä tiputtelu (vrt. hölynpöly-saarnat) (Bayless 1996, 134). On siis huomautettava, että vaikka tekstitasolla parodioinnin kohde on Raamattu, ei tekstien kärki ole Raamatun tai kristillisen opin kritisointi, vaan eri ihmisryhmien ja instituutioiden, kuten katolisen kirkon, satirisointi (Lehtonen 2000, 126–127; 138–139).

Historiantutkijan kannalta kiinnostavaa on se, miten niin sanottu kristillinen yhtenäiskulttuuri selvästi kesti hyvin tämänkaltaista parodisuutta, jossa helposti voi huomata pilkkaa Raamatun selittäjiä ja saarnaajia kohtaan, joskaan ei kovin epäkunnioittavaa suhtautumista itse Raamatun tekstin auktoriteettia kohtaan. Kyseessä ei siis ollut mikään salattava samizdat-kirjallisuus – josta jo käsikirjoitusten lukuisuus kertoo, samoin kuin parodisten centojen liittyminen hyvin monenlaisiin teksteihin eri käsikirjoituksissa. Martha Bayless (1996, 208–212) korostaakin uskonnollisen huumorin monia

https://doi.org/10.21435/tl.299

merkityksiä keskiajan kulttuurissa: parodioissa löytyi kuitenkin sekä didaktis-moraalinen puoli (paha saa palkkansa) että didaktis-teologinen aspekti (esimerkiksi ihmisen rajattu mahdollisuus ymmärtää jumalallista todellisuutta sekä inhimillisen maailman synnillisyys ja vajavaisuus). Mutta kuten hän toteaa, näiden lisäksi Raamattu-huumorilla on myös muita taustatekijöitä: toisaalta uskonnollinen aspekti tekee huumorista tämän uskonnollisuuden keskellä eläville hauskempaa, toisaalta huumorin ja amoraalisuudenkin tuottama tyydytys on itseisarvo tekstien kirjoittajille. Bayless kritisoikin aiempia tulkintoja, joissa huumoria ja sen redusoimista esimerkiksi groteskin käsitteeseen on pidetty lähinnä välttämättömänä varaventtiilinä keskiaikaisessa kontrolliyhteiskunnassa (ks. myös Mehtonen & Linkinen 2007).

Luonnollisesti Raamattu-centossa, kuten runo-centossakin, jokaisen sitaatin merkitys vaihtuu toiseksi, kun se asetetaan toisten tekstitilkkujen kanssa uuteen yhteiseen kontekstiin. Esimerkiksi tämän luvun alun esimerkkitekstissä Raamatun tekstin ”lahjuksia pitelevä koura” saa uudessa tekstiyhteydessä merkityksen ”lahjoista täyttyvä käsi” – sanaakaan alkuperäisestä muuttamatta. Parodiatekniikkoja oli toki muitakin. Jo antiikin centoille oli yleistä, että sulavaa siirtymää sitaatista toiseen autettiin lisäämällä väleihin sanoja, muuntamalla verbien persoonaa, lukua ja tapaluokkaa tai lisäämällä esimerkiksi uuden kertomuksen vaatimia erisnimiä (esim. Pollmann 2017, 103).

Samalla kun pohjateksti vaihtui antiikin eepoksista Raamattuun, sitaatteja alettiin liittää toisiinsa yhä vapaammin. Raamattu-centon materiaalina eivät välttämättä aina olekaan ehjät ja muuttumattomat Raamatun jakeet tai lauseet, vaan usein pienempi jakeen osa tai jopa vain toistuva sanayhdistelmä. Joskus Raamattu-viite rakentuukin geneeristen Raamatulle ominaisten ja toistuvien sanontojen varaan, kuten ”in illo tempore” (”niihin aikoihin”) tai ”et dixit Dominus ad eum” (”Ja Herra sanoi hänelle”) (ks. Lehtonen 2000, 128–129). Ausoniuksen säesäännöt eivät myöskään voineet olla enää relevantteja Raamattuun perustuvassa proosassa. Tietty muuntelu on myös yleistä, kuten yksittäisten sanojen vaihtaminen

https://doi.org/10.21435/tl.299

tai negaation muuttaminen päälauseesta sivulauseeseen. Raamattu-lainausten väliin saatettiin myös lisätä sidesanoja tai siltalauseita, ja varovaista sitaattien muokkausta myös esiintyi, esimerkiksi tuomaan tekstiin sanaleikkejä. Esimerkkinä tästä toimii Raamatun latinankielisen *Vulgata*-käännöksen – joka luonnollisesti oli Raamattu-sitaattien lähde keskiajalla – jae ”In his duobus mandatis universa lex pendet” (Matt. 22:40), joka cento-tekstissä saattaakin olla muodossa ”In his duobus mandatis universa lex pedet”. Tässä on vain yhden kirjaimen ero alkuperäiseen, mutta merkitys on jossain määrin uusi: ”Näissä kahdessa käskyssä pieree koko laki.” (Bayless 2018, 43, rivi 16.)[18]

Silti muokkausten täytyi olla hillittyjä, sillä koko tekstimuoto perustuu sitaattien tunnistettavuudelle. Yleisön oli pystyttävä välittömästi tunnistamaan tekstistä siinä käytettyjen tekstien uudelleenkäyttö (ja mahdollinen väärinkäyttö). Sitaatteja otettiin myös Raamatun ulkopuolelta. Sivistynyt yleisö sai mielihyvää tunnistaessaan lainauksen lähteen, etenkin jos klassinen sitaatti saatiin tyylikkään saumattomasti suhteutettua muuhun materiaaliin. Niinpä luvun alussa lainatussa tekstissäkin Horatius- ja Ovidius-sitaatit katkaisevat Raamattu-sitaattien sarjan. Toki joskus Raamattu-centoissa pyrittiin humoristiseen vaikutelmaan nimenomaan sitaattien yhteensopimattomuutta korostamalla. Tähän tehokeinoon perustuvat Baylessin (2018, 135–175) luokituksen kakkosryhmän muodostavat hölynpöly-centot, joissa peräkkäiset sitaatit vaikuttavat liittyvän toisiinsa, mutta kokonaisuudesta muodostuu absurdi. Näissä lukijan tai kuulijan tukena ei ole edes juonta, vaan uuden kokonaistekstin merkitys syntyy paradoksaalisesti nimenomaan tekstiotteen irrottamisesta alkuperäisestä yhteydestään. Samalla kun pohjatekstin tunteminen korostuu, merkitysten rinnastuminen ja lukijan refleksinomainen pyrkimys löytää tekstistä mielekkyyttä ja sisäistä

18 Käsikirjoituksessa ’puuttuu’ siis n-kirjain sanasta *pendet* (’riippuu’, ’olla jonkin varassa’). Keskiajalla nasaalit jätettiin usein suoraan merkitsemättä tekstiin ja ne merkittiin lyhennysmerkein rivin päälle. Tässä tapauksessa lyhennysmerkin unohdus on siis tulkittava tahalliseksi.

https://doi.org/10.21435/tl.299

logiikkaa sieltäkin, mistä sitä ei varmasti löydy, tuottavat yhä uusia mielleyhtymiä. Seuraavassa on ote myöhäiskeskiajan tekstistä, joka kulkee osuvalla nimellä *Ex nichilo nichil fit* eli vapaasti suomennettuna ”Tyhjästä on paha nyhjäistä”:

> Hän näki pääpuolessaan tuhkassa paistetun leivän (vrt. 1. Kun. 19:6) ja sanoi: ”Miten tämä riittäisi niin monelle? (vrt. Joh. 6:9) Onhan nyt täysi syy juhlia kunnolla ja iloita, koska poikani, joka oli kadoksissa, on löytynyt! (vrt. Luuk. 15:32)” Hän siis söi ja joi tuon kirjakäärön ja se maistui hänen suussaan kuin vahalta, joka sulaa hänen rinnassaan (1. Kun. 19:8; Hes. 3:1 ja 3:3; Ps. 21 [22]:15). Ruoka antoi hänelle voimaa kulkea neljäkymmentä päivää ja neljäkymmentä yötä (1. Kun. 19:8), kuudennesta tunnista yhdeksänteen tuntiin saakka. Yhdeksännen tunnin vaiheilla hän huusi kovalla äänellä (Mt. 27:45–46; Mk. 15:33–34): ”Saul, Saul, miksi vainoat minua? (Ap.t. 9:4) Ole kärsivällinen, niin maksan sinulle koko summan (Mt. 18:26).” Ja Herra sanoi hänelle (Hes. 9:4 jne.): ”Ei minulle eikä sinulle. Pistetään puoliksi (vrt. 1. Kun. 3:26)”.[19]

Tässä tekstissä tilkkutäkkimäisyys on viety äärimmilleen. Huumori syntyy, kun lukija muistaa tekstisitaattien alkuperäisen kontekstin ja tulee jatkuvasti yllätetyksi lainausten uusista merkityksistä ’väärässä’ asiayhteydessä. Toisaalta juonesta tai tekstin kokonaismerkityksestä ei ole enää mitään jäljellä.

Palaan vielä luvun alussa lainaamaani *Himokkaan munkin passioon*. Tämän tekstin alkumuoto tunnetaan jo 1200-luvulta. Teemaa varioitiin monin versioin keskiajalla, usein joko saarnan tai pyhimystarinan muodossa. Esimerkkinä käyttämäni versio edustaa melko myöhäistä vaihetta, sillä käsikirjoitus on 1400-luvulta Milanosta. Samassa käsikirjoituksessa on säilynyt valikoima sonetteja (esimerkiksi Dantelta), Petrarcan runoja sekä sekalaisia tekstejä, joiden joukossa on muun muassa rukouksia ja kirjeitä. Vaikuttaakin

19 *Ex nichilo nichil fit,* München, Universitätsbibliothek 8° cod. ms. 352, fol. 146rv. Tekstin on editoinut Bayless 2018, 42–47, tässä rivit 56–65. Hölynpöly-centoista laajemmin ks. Bayless 1996, 161–167.

https://doi.org/10.21435/tl.299

siltä, että kyseessä oli tavallisena ajanvietekirjallisuutena pidetty teksti. Munkin kärsimysten kuvauksessa tekstin kertojaääni muistelee Raamatun jakeita korostetusti ikään kuin ulkomuistista, eikä kaikki mene aivan sanatarkasti alkutekstin eli Raamatun *Vulgata*-käännöksen mukaisesti. Toki esikuvana toimivat jakeet on helppo tunnistaa. Tarinan lopussa kotiin palannut isäntä on kuohinnut munkin ja sanoo:

> ”Mene, äläkä enää tee syntiä, ettei sinulle kävisi entistä pahemmin (Joh. 8:11 ja Joh. 5:14). Ja kun olet palannut takaisin, vahvista veljiäsi (Lk. 22:32), etteivät hekin joutuisi tähän kärsimyksen paikkaan (Lk. 16:28) eikä heille kävisi samoin, sillä viimeinen villitys olisi ensimmäistä pahempi! (Mt. 27:64)” Munkki ryntäsi kiireesti tiehensä hyppien kuin peura (Jes. 35:6 [1933]) pelon ja kivun ajamana ja loikkasi ulos pensasaidan ympäröimän puutarhan portista (Dan. 13:25 [=Danielin kirjan lisäykset, A]). Hänen selkänsä painui kumaraan (Room. 11:10) ja vatsaansa karvasteli (Vrt. Ilm. 10:10). Missä on tuska, sitä sormi tunnustelee: Hän odotti löytävänsä rypäleitä, mutta ei löytänyt kuin nivusensa.[20] Niinpä Ramasta kuuluu huuto, itku ja kova valitus: munkki itkee kaksosiaan, eikä lohdutuksesta huoli, sillä niitä ei enää ole (Mt. 2:18). Mutta sinä Herra, armahda meitä (Ps. 3:4 ja liturgiatekstit).[21]

Teksti on siis tyypillinen parodinen rakkaus-cento, joka leikkii tutuilla Raamatun kohdilla – nykypäivän suomalainenkin löytänee otteesta monta tutunkuuloista lausahdusta – jotka kuitenkin on sijoitettu aivan kummallisiin asiayhteyksiin tuottamaan odottamattomia mielleyhtymiä. Siellä täällä on jokin sana tai kirjain lisätty

20 Tekstikohdan alkuosa on keskiaikainen sananlasku (”Ubi dolor, ibi digitus”, ”missä tuska, siellä sormi”). Loppuosa: vrt. Jes. 5:2 – Vulgatassa viinirypäleiden sijaan löydetään ’labruscas’ eli villejä rypäleitä, mutta parodiatekstissä ’lambruscas’, joka taas on diminutiivinen feminiininen toisinto sanasta lumbricos, joka on sanasta ’nivuset’ muodostetun adjektiivin monikon akkusatiivi. Kivesten paikalla ei siis ollut enää mitään.

21 *Himokkaan munkin passio*, Milano, Bibliotheca Ambrosiana O.63 sup., fols. 106v–109r, Tekstin on editoinut Bayless 2018, 86–92, tässä tekstin viimeiset rivit, 104–116.

https://doi.org/10.21435/tl.299

(näin villirypäleistä on tullut ’pikkunivuset’ ja ’munkki’ on lisätty sopivaan kohtaan lauseen subjektiksi), mutta Raamatun sanassa pitäydytään mahdollisimman tarkoin. Dissonanssi syntyy, kun ylätyyliset ja esimerkiksi jumalanpalveluskontekstiin liitetyt tekstit yhdistetään arjen tai jopa härskiyksien esittämiseen: sopimattomuuden rajoilla liikutaan hyvinkin arvovaltaisten sitaattien avulla. Raamattu-centoissa toteutuukin sama, mihin Juri Joensuu (2022, 39) viittaa sanaleikkeihin tukeutuvaa kirjallisuutta analysoidessaan: ”Lähdetekstin ja uuden tekstin välille syntyy latautunut suhde, joka haastaa lukijaa pohtimaan kielen olemassaolon tapaa, merkitysvivahteita, ilmaisujen eroja ja samuuksia ja kielen syntymistä kielestä.”

Himokkaan munkin passion juoni seuraa erityisesti pastoraalista trubaduurirunoutta ja ritariromansseja ja parodioi sekä niitä että kirkollista kaksinaismoralismia. Ritariromanssien mukaisesti sankari lähtee ensin maailmalle, tapaa neidon, kosiskelee tätä, tekee tälle palveluksen ja saa lopuksi tästä palkan. Tässä toki munkin – joka lisäksi paljastuu hyvin varakkaaksi – lähtö maailmalle on vastoin munkkilupausta ja siten munkin kulttuurisesti oletettua elämäntapaa. Neidon rakkautta ei saavuteta hyveillä, vaan häneltä ostetaan seksiä lahjojen avulla. Niin ikään neidon tapaaminen ja ’palvelus’ on munkille kiusaus, eikä mahdollisuus osoittaa sankaruutta. Lopullinen palkkakin on nurinkurinen: munkki kuohitaan. Toisaalta tarinan voi ymmärtää olevan myös keskiaikainen *exemplum*, opettavainen tai varoittava mallitarina (Bayless 1996, 167–169; Saariluoma 2001), joka mässäillessään yksityiskohdilla tulee parodioineeksi koko *exemplum*-genreä sekä saarnaajia, jotka näitä kovin värikkäästi käyttävät. Tässä leikki eri kirjallisten perinteiden kanssa on viety varsin pitkälle.

Centot ennen – ja nyt

Centojen arvostus oli jo antiikissa häilyvä: 100-luvun lopulla Tertullianus ja Irenaeus käyttivät centoja negatiivisina esimerkkeinä tekstien vääristymisestä (Schottenius Cullhed 2015, 65–67; Laato

https://doi.org/10.21435/tl.299

2017, 92–93). Heillä argumentointi lähti liikkeelle teknisistä ja teologisista seikoista, mutta 300-luvun lopussa Hieronymus viittasi myös näiden tekstien kirjalliseen arvoon, kun pilkkasi Vergiliuksen säkeistä koottuja centoja lapsellisiksi (Hieronymus, Kirje 53.7, 394).[22]

Kuitenkin varhaiskeskiajalta lähtien erityisesti Proban ja Eudokian kirjoittamat kristilliset centot herättivät paljon positiivista huomiota, ja uusia centoja laadittiin paljon sekä keskiajalla että etenkin uuden ajan alussa. Erityisesti Proban centoa arvostettiin suuresti, ja siitä tuli vuonna 1474 ensimmäinen naisen kirjoittama teksti, joka painettiin (Schottenius Cullhed 2014, 200–207; Schottenius Cullhed 2015, 23–46). Tässäkin näkyy renessanssin ajan halu jäljitellä antiikin kulttuurin piirteitä: erityisesti säemuotoiset, antiikin runoilijoihin perustuneet centot olivat suosiossa. Esimerkiksi Giovanni Boccaccio ylisti Probaa ja tämän centoa vuonna 1362 valmistuneessa elämäkertakokoelmassaan kuuluisista naisista (*De Mulieribus Claris* 97).

1500-luvusta muodostui centojen kulta-aikaa. Vaikka Vergiliuksen säkeet olivat selvästi suosituin tekstilähde, koko antiikin latinankielisen runouden perintö oli käytössä, ja myös proosa-centoja tuotettiin. Kuten keskiajallakin, lajityyppikirjo oli laaja, ja niin vakavia kuin parodisia, hurskaita kuin eroottisiakin centoja laadittiin.[23] Jälkivaikutukseltaan näistä merkittävin lienee flaamilaisen humanistin Justus Lipsiuksen proosa-cento *Politica* (1589), joka yhdistelee lukuisten eri latinankielisten antiikin kirjoittajien tekstejä. Robert

22 Hieronymus, *Epistula* 53.7, v. 394: ”puerilia sunt haec et circulatorum ludo similia, docere, quod ignores, immo, et cum stomacho loquar, nec hoc quidem scire, quod nescias.” Ks. myös Tsartsidis 2020 sekä Schottenius Cullhed 2014, 200–210 – kumpikin myös torjuu aiemmin tutkimuksen piirissä suositun näkemyksen, jonka mukaan Hieronymus olisi tässä kirjoittanut nimenomaisesti Proban cento mielessään.

23 Uuden ajan alun cento-kirjallisuuden uuden tulemisen kuuluisimpia saavutuksia olivat Lelio Capilupin teokset yhteisnimellään *Centones ex Vergilio* sekä Heinrich Meibomin centot, joista monet ylistivät Habsburg-keisari Rudolf II:a. Osa vähemmän hurskaista Capilupin centoista löysi jopa tiensä katolisen kirkon *Indexiin*, kiellettyjen kirjojen luetteloon, kun protestantit käyttivät (katolisten renessanssihumanistien laatimia) luostariparodia-centoja katolisen kirkon vastaiseen propagandaansa. Mossman 2022, 220; Tucker 2018; Tucker 2013, 14–21, 36–37, 40–44, 56–62.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Burtonin *The Anatomy of Melancholy* (1632) on puolestaan nykyisin tunnetuin tuon ajan cento-muotoa hyödyntävistä teoksista.[24]

Vielä 1600-luvulla centot olivat arvostettu osa kirjallisuutta, jonka avulla laatija saattoi osoittaa sivistyneisyyttään – tai hurskauttaan. Tekniikka vaikutti myös barokkimusiikkiin ja jopa kuvataiteisiin: Händelin *Messias*-oratorion libretto käy esimerkiksi hurskaasta barokinaikaisesta Raamattu-centosta ja Giuseppe Archimboldon maalaukset visuaalisista centoista. Vielä vuonna 1634 ilmestyi Alexander Rossin cento *Virgilii Evangelisantis Christiados*. (Tucker 2013, 62–66.) Silti jo uuden ajan alussa käytiin keskusteluja tämän tekniikan asianmukaisuudesta. Onko kyseessä vakava kirjallisuus vai peräti varhaisemmilta kirjailijoilta varastaminen ja plagiointi – luovaa imitaatiota vai mekaanista kopiointia? (Mossman 2022, 220; Tucker 2013, erit. 4–14; laajemmin Kivistö 2012).

Centojen maine oli pudonnut pohjalukemiin 1800-luvun puoleenväliin tultaessa, ja koko tekstityyppi käytännössä katosi elävänä kirjallisuutena. Centojen laatimista pidettiin mielikuvituksettomana näpertelynä, leikkinä ja kopiointina, josta tyystin puuttui omaperäisyys. Cento-muoto ei vastannut romantiikan ajan näkemystä itsenäisestä taiteilijanerosta, joka luo oman maailmansa. Korkeintaan centoja pidettiin kiinnostavina kuriositeetteina. Vallinnutta näkemystä edustaa esimerkiksi vuonna 1867 julkaistu *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, jonka näkemys Hosidius Getasta on, että ”*Medeia*-tragedian sepittelijä – – tarjoaa ehkäpä varhaisimman esimerkin tällaisesta vaivalloisesta hullutuksesta” (eli centosta). Proban centosta arvio on vielä tylympi: ”Luonnollisestikaan tällaista tilkkutäkkiä ei voi kehua, paitsi sen suhteen mitä turha ahkeruus ja nokkela typeryys ansaitsevat, emmekä voi olla ihmettelemättä, miten Boccaccio tai Henry Stephens ovat käyttäneet

24 Lipsiuksen teoksen koko nimi on *Politicorum, sive civilis doctrinae libri sex*. Tästä teoksesta ja muistakin Lipsiuksen centoa hyödyntävistä teksteistä ks. Tucker 2013. Burtonista esim. Tucker 2011, 64–68; Schottenius Cullhed 2014, 211. On määrittelykysymys, voidaanko Burtonin teosta laskea täysin centoksi. Tämän pohtiminen veisi tätä lukua kuitenkin jo liikaa sivupoluille – joiden kulkeminen toki kuuluisi parodisen cento-perinteen ytimeen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

niin lempeitä sanoja tämmöisestä roskasta."[25] Kyseessä ei siis ollut kirjallisuus lainkaan: luova nero ei moiseen kynäilyyn sorru.

Arvostus ei 1900-luvun puoliväliin tultaessa ollut juuri muuttunut tutkijoidenkaan piirissä. Esimerkiksi Nathan Dane artikkelissaan vuodelta 1950 toteaa Hosidius Getan centosta, että mitään tekstiä ei ole syytä jättää tutkimuksen ulkopuolelle "– – although it may be only fifth-rate in importance and completely lacking originality" ("vaikka se olisikin merkitykseltään vain viidettä luokkaa, ilman mitään omaperäisyyttä"). Tämä näkökulma hallitsi keskustelua ja jopa – hyvin vähäistä – tieteellistä tutkimusta 1990-luvun lopulle saakka. Centoja ja niiden laatijoita käytettiin esimerkkeinä myöhäisantiikin kulttuurillisesta rappiosta. (Sowers 2020, 62; Schottenius Cullhed 2014, 207–215.)

Muutokset centojen arvostuksessa ovat siis olleet rajuja. Tilanne on taas nopeasti muuttunut viimeisen neljännesvuosisadan aikana – nimenomaan antiikin säemuotoisten centojen suhteen. Tähän ovat vaikuttaneet myöhäisantiikintutkimuksen nousu sekä erityisesti postmodernismiin liittyvät metodologiat. Antiikin centoja on editoitu, kommentoitu ja tutkittu vilkkaasti, ja niitä on ryhdytty tarkastelemaan itsenäisinä taideteoksina, samoin kuin jossain määrin myös keskiajan ja uuden ajan alun antiikin runouteen perustuvia centoja (Sowers 2020, 62 alaviitteineen). Sen sijaan keskiajan parodiset Raamattu-centot eivät ole herättäneet kiinnostusta etenkään juuri centoina, vaikka niihin onkin kiinnitetty jonkin verran huomiota parodia- ja satiiritutkimuksessa. Etenkin keskiajalla

25 "The fabricator of a tragedy entitled *Medea* – – affording perhaps the earliest specimen in Roman literature of such laborious folly." (sv. Hosidius Geta). "Of course no praise, except what is merited by idle industry and clever dullness, is due to this patch-work; and we cannot but marvel at the gentle terms employed by Boccacio and Henry Stephens in reference to such trash." (sv. Falconia Proba). "Henry Stephens" on tunnettu ranskalainen kirjanpainaja ja humanisti Henri Estienne (1528/1531–1598) – joka vertasi Probaa amatsonikuningatar Penthesileiaan (ks. Schottenius Cullhed 2015, 31).

https://doi.org/10.21435/tl.299

cento-muotoiset tekstit olivatkin hyvin keskeinen osa satiirisen kirjallisuuden kenttää.[26]

Suomessa cento-tutkimusta ei ole juurikaan harjoitettu eikä harrastettu, vaikka laajemmin sanaleikit ovat nousseet erityisesti kokeellisen kirjallisuuden parissa yhä voimakkaammin esiin (Joensuu 2022). Orastavaa kiinnostusta myös centoja kohtaan on toki viime aikoina ollut. Vuonna 2023 esimodernin ajan naisten kirjoituksia esittelevässä teoksessa ilmestyivät johdatukset sekä Proban että Eudokian centoihin yhdessä hienosti tekniikkaa avaavien käännösnäytteiden kanssa (Hänninen 2023; Damaskinos Ksenofontoslainen 2023; ks. myös Laato 2011). Joitain uusia centoja – tai pikemminkin cento-vaikutteisia kollaaseja – on laadittu myös Suomessa (esimerkiksi Lehto 2004 ja Kokko 2005), tosin näiden yhtymäkohtia centoperinteeseen ei ole vielä analysoitu.

Näiden uusien centojen lähtötekstien valinnat eivät kuitenkaan perustu vastaavaan kanoniseen tunnettavuuteen kuin varhaisemmassa traditiossa. Kuten Burtoninkin kohdalla, on veteen piirretty viiva, mihin kollaasi loppuu, ja mistä cento alkaa.[27] Toisaalta vanha cento-kirjallisuus sisältyy itseoikeutetusti myös oulipolaiseen ennakoivan plagioinnin kategoriaan, ja samanhenkisyys centojen ja (post)modernin kokeellisen kirjallisuuden välillä on helposti tunnistettavissa vähintäänkin inspiraation lähteenä (Joensuu 2012, 14–15; Manninen 2011, 29).

26 Martha Baylessin (1996 ja 2018) lisäksi vain Adrienne W. Boyarin (erit. 2007) tuntuu tutkineen näitä tekstejä tältä kannalta. Satiireina näihin teksteihin on viitattu suomalaisessakin tutkimuksessa, ks. esim. Mehtonen & Linkinen 2007, 55–56. Keskiajan satiireista suomeksi ks. Lehtonen 1996 ja 2000, laajemmin satiireista ja satiiriteorioista keskiajalla ks. Parsons 2009; Witke 1970, sekä klassikon aseman saavuttanut Lehmann 1963 (alkup. 1922).

27 Lehto 2004 on koottu STT:n uutistarjonnasta yhden päivän ajalta; Kokko 2005 koostuu internetpäiväkirjojen ahdistusaiheisten tekstien sitaateista kevätkesältä 2005. Ks. myös moderneja kansainvälisiä esimerkkejä cento-tekniikan käytöstä teoksessa Schottenius Cullhed 2014, 215–221 sekä laajemmin niin sanottu ”löydetty runous” -tekniikka (ks. *Löydetty runous*). Kiinnostava uudempi kansainvälinen esimerkki on Umberto Econ *Ruusun nimi* -romaanin seksikohtaus munkki Adson ja nimettömän naisen välillä, joka on useita eri keskiaikaisia tekstejä ja Raamatun *Laulujen laulua* yhdistelevä cento (Eco 1984, 45).

https://doi.org/10.21435/tl.299

Centojen tilkkutäkki unohduksen kurimuksessa

Centossa kirjoittajan tavoitteena on järjestää uudelleen tiettyjen lähtötekstien lauseita tai säkeitä uuteen järjestykseen niin, että ne luovat aivan uuden ja eri merkityksen sisältävän tekstin ilman, että alkutekstiin tehdään niiden alkuperän kätkeviä muutoksia.[28] Näin centoihin syntyy sekä makro- että mikrotekstuaalinen viittaussuhde alkuteokseen – tässä sovellan McGillin (2005, 23–31) terminologiaa ja analyysiä myöhäisantiikin Vergilius-centoista. Makrotasolla keskustelu on kirjallisen perinteen, kulttuurijatkumojen ja kummankin teoksen oman kulttuurikontekstin välillä; mikrotasolla taas kyse on lainatun tekstipätkän semanttisesta etäisyydestä uuden ja vanhan tekstin välillä, mikä luo rikkaita mielleyhtymäkenttiä etenkin, jos ylätyylinen lähtöteksti kohtaa uuden maanläheisen käyttökontekstin. Tämä kaksinkertainen viittaussuhde avaa teksteihin tulkintamahdollisuuksia, jotka vääjäämättä ulottuvat laajemmalle kuin kirjoittajien intentiot – erityisesti jos lukija itse sijoittuu kolmanteen makrotekstuaaliseen maailmaan, kuten 2000-luvun suomalainen lukiessaan 1400-luvun pohjoisitalialaisia Raamattu-centoja. Nämä kaikki tasot väikkyvät mukana centoa lukiessa.

Centon laatiminen vaatii teknistä osaamista, muistia ja kielen tajua, laajaa lukeneisuutta sekä erityisesti centoon käytettävän materiaalin tuntemusta. Hykerryttävin teksti ottaa huomioon sitaattien alkuperäiskontekstin, johon liittyvät mielikuvat aktivoituvat vastaavalla tavalla koulutetun yleisön mielessä. Kuinka ”pätevä” lukijan pitäisi olla, jotta hän huomaisi intertekstuaaliset viittaukset ja voisi nauttia tunnistamisen riemusta sekä tekstin tuottamista loputtomista alluusioista? Tekstien vaikeus korostuu, kun mielleyhtymät vievät lukijaa aivan toisaalle kuin minne tekstin laatija häntä mielestään

28 Joskus centon kriteerinä on pidetty sitä, että lainaukset tulisi valita vain yhdestä teoksesta tai korkeintaan vain yhdeltä kirjoittajalta. Tämä näkemys perustuu jo Ausoniuksen centon alkupuheeseen, mutta itse en näe tällaista puhtaan teknistä rajausta kovin mielekkäänä – tämä myös asettaisi lähtökohtaisesti Raamattu-centotkin kyseenalaisiksi. Raamattuhan on itsessään kymmenien kirjojen kokoelma. Vrt. Pollmann 2017, 102–103.

https://doi.org/10.21435/tl.299

on viemässä (ks. Sowers 2020, 63, 70). Cento on jo lähtökohtaisesti (tahallisen) hämärää kirjallisuutta,[29] ja se vaatii lukijaltaan paitsi ponnistelua myös hyväntahtoista asennetta.

Cento on siis yliviritettyä intertekstuaalisuutta. Tosin tämä intertekstuaalisuus on poikkeuksellisen avointa: alluusioiden ja intertekstuaalisuuden lähtökohdat on periaatteessa lausuttu julki, lähtötekstin täytyy olla heti tunnistettavissa – vaikka toki taitava centon kirjoittaja osaa manipuloida ja tarpeen vaatiessa myös rikkoa tätä sääntöä. Tavallaan kyseessä on hyperteksti (ks. Pollmann 2017, 101; Sowers 2020, 70). Centon lukeminen on polyfoninen kokemus, jossa muodostuu monikerroksinen kudos tekstin vanhojen ja uusien kontekstien ja merkitysten välillä. Tässä lukijan pohjatekstin tuntemuksella onkin ratkaiseva rooli, ja vain se mahdollistaa mielihyvän alkuperäiskontekstiin liittyvien intertekstuaalisten viitteiden – tahallisten ja tahattomien – liittämisestä omaan lukemiseen.

Erityisesti Raamattu-centossa yhdistyy monia piirteitä, jotka ovat auttaneet tämän tekstilajin vaipumista unohduksiin. Taustalta löytyy tavallaan ulkokirjallinen, cento-tekstien kirjoittamiseen yleisesti liittyvä piirre: kirjoittajia ei ole nähty luovan työn tekijöinä, vaan pikemminkin näppärinä sanatyöläisinä, jotka käyttävät toisten vaivannäköä hyväkseen imiessään vanhempien tekstien herkkupaloja omiin tarkoituksiinsa. Romantiikan ajasta lähtien centot on nähty luovalle työlle vieraana askarteluna, ja ne ovat jääneet länsimaisen kirjallisuuden perinteessä halveksittuun asemaan. Raamattu-centot puolestaan ovat olleet keskiaikaisina ja proosamuotoisina tässäkin joukossa vielä marginaalisempia.

Hypertekstuaalisuuden ja keskiaikaisen kontekstin yhdistelmä on tehnyt tekstien sisällön monimutkaiseksi, mikä puolestaan vähentänyt tekstien arvostusta tai suorastaan haitannut niiden ymmärtämistä. Moni intertekstuaalinen ja leikillinen viite jää vääjäämättä huomaamatta. Lisäksi mahdollisten käännösten kohdalla centon ongelmana on paitsi sitaattien sovittaminen uudella tavalla osaksi

29 Keskiajan hämärästä kirjallisuudesta ks. Mehtonen 2003.

https://doi.org/10.21435/tl.299

tekstikudelmaa, myös se, että centot edellyttävät kielirajat ylittävää pohjatekstin kanonisuutta sekä jaettua pohjaa, yhteistä kokemusyhteisöä. Kristillisen yhtenäiskulttuurin rapauduttua näiden tekstien rikkaaseen leikkiin Raamatulla ja siihen liittyvällä kulttuuriperinnöllä voi olla vaikea päästä sisälle. Kun lähes jokainen virke vaatisi viitteen ja selityksen, onko näitä tekstejä mielekästä kääntää?[30] Puuttuuko meiltä osaamista – vaativatko tällaiset tekstit yksinkertaisesti liikaa nykylukijalta?

Edellä mainittuja tekijöitä kärjistää vielä tekstien humoristisuus. Paitsi että huumori voi jo lähtökohtaisesti viedä tekstiltä arvostusta vakavasti otettavana kirjallisuutena, Raamattu-centojen aiheet ovat korostetun kansanomaisia, ”matalia”, koska laatijat ovat hakeneet mahdollisimman suurta kontrastia lähtötekstin ja syntyvän uuden kertomuksen välillä. Centossa on samoja piirteitä monien sanaleikkilähtöisten tekstien kanssa. Kuten Juri Joensuu (2022, 27) kiteyttää, tällaiset tekstit tuottavat kyllä mielihyvää, mutta ne jäävät auttamatta marginaaliin, koska ovat hyvin kielilähtöisiä – vastakohtana siis merkitys- tai kertomuslähtöisyydelle. Toisaalta huumori on centoissa korostetun kulttuurisidonnaista, ja vaatii lukijalta syvää kontekstien ja pohjatekstin tuntemusta. Kyse ei ole yksittäisistä vitseistä, jotka hakisivat tehonsa me ja muut -asetelmista, vaan jaetusta kokemusmaailmasta nousevasta huumorista, joka samalla asettaa tämän maailman kyseenalaiseksi (erottelusta laajemmin Critchley 2008, erit. 87, 90).

Nauraessaan tarinankertojan omalle maailmalle, tavoille toimia ja koko kuvatulle elämänmuodolle, centot hakevat tietä parempaan ja rehellisempään maailmaan. Tällaiselle huumorille olisi toki tilausta nykymaailmassa. Antiikin centot ovat hiljalleen nousseet unohduksesta tutkijoiden kiinnostuksen myötä, ja myös cento kulttuurisena ilmiönä on noussut esiin kokeellisen kirjallisuuden kentällä. Silti parodiset Raamattu-centot ovat monin tavoin niin sidottuja omaan aikaansa, ettei niille helposti löydy lukijakuntaa eikä paikkaa

30 Kysymys ei ole vain retorinen, sillä pöytälaatikostani löytyy eräitä mainitsemiani tekstejä käännettyinä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

nykykulttuurissa. Koko tekstilaji on vaarassa unohtua, kuten ovat jo unohtuneet niitä laatineiden keskiaikaisten kirjailijoiden nimet.

Lähteet

Aineistolähteet

Augustinus, *De civitate Dei libri XXII, vol. 2, Lib. XIV–XXII*. Dombart, B. – Kalb, A. (toim.) 1993. Lipsiae: Teubner.

Ausonius, *Cento nuptialis*, in *Ausonius, Vol. I: Books 1–17.* Evelyn-White, H. G. (toim. ja kääntäjä.) 1919. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Boccaccio, Giovanni, *De mulieribus claris,* toim. Vittorio Zaccaria. Teoksessa Branca, Vittore (toim.) 1970: *Tutte le opere di Giovanni Boccaccio,* t. X., 2. painos. Verona: Mondadori.

Bourcelot, Félix 1839–1840: Cantique latin a la gloire d'Anne Musnier, héroïne du douzième siècle. – *Bibliothèque de l'École des chartes* 1 s. 289–304.

Cantus-database. https://cantus.simssa.ca. Viitattu 15.7.2024.

Ex nichilo nichil fit, München, Universitätsbibliothek 8° cod. ms. 352, fol. 146rv. Teoksessa Martha Bayless (toim.) 2018: A Biblical Nonsense-cento. Ex nichilo nichil fit. *Fifteen Medieval Parodies.* Toronto Medieval Latin Texts 35. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies. 42–47.

Hieronymus, *Epistula* 53. Saint Jérôme, *Lettres,* vol. 2. Labourt, Jérôme (toim.) 1953. Paris: Les Belles Lettres.

Himokkaan munkin passio = Passio cuiusdam nigri monachi secundum luxuriam, Milano, Bibliotheca Ambrosiana O.63 sup., fols. 106v-109r. Teoksessa Martha Bayless (toim.) 2018: A Longer Passion of the Lascivious Monk. *Fifteen Medieval Parodies.* Toronto Medieval Latin Texts 35. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies. 86–92.

Irenaeus, *Adversus Haereses*. Irenée de Lyon, *Contre les hérésies,* vol. 2. Rousseau, Adelin – Doutreleau, Louis (toim. & kääntäjä.) 1982. Paris: Cerf.

Kokko, Karri 2005: *Varjofinlandia*. Helsinki: Poesia.

Lehto, Leevi 2004: *Päivä*. Helsinki: Ntamo.

Miracula S. Erici regis et martyris. Geijer, Erik Gustaf – Schröder, Johan Henrik (toim.) 1828. Teoksessa *Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevum tom. II*. Upsaliae: Palmblad et Soc. Reg. Acad. 1828. 278–317.

Ovidius, *Tristia*. Teoksessa P. Ovidius Naso, *Tristia; Ex Ponto*. *Vol. II*. Wheeler, A. E. (toim.) 1965. London: Heinemann.

Persius, *Saturae*. Teoksessa *Juvenal and Persius*. Braund, S. M. (toim.) 2004. Cambridge: Harvard University Press.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Petronius, *Satyricon*. Schmeling, Gareth (toim. ja kääntäjä) 2020. Cambridge: Harvard University Press.
Quintilianus, *Institutiones oratoriae*. Teoksessa *The Orator's Education 3, books 3–6*. Russel, Donald A. (toim.) 2001. Cambridge: Harvard University Press.
Tertullianus, *De Praescriptione Haereticorum*. Teoksessa *Traité de la prescription contre les hérétiques* [*De Praescriptione Haereticorum*]. Refoulé, R. F. (toim.) 1957. Kääntänyt Pierre de Labriolle. Paris: De Cerf.
Testamentum porcelli. Text, Übersetzung und Kommentar. Abhandlung. Bott, N. A. (toim.) 1972. Zurich: Universität Zurich.
Vitry, Jacques de, *Vita Marie de Oegnies*. R. B. C. Huygens (toim.) 2012. Turnhout: Brepols.

Tutkimuskirjallisuus

Bayless, Martha 1996: *Parody in the Middle Ages. The Latin Tradition*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Bayless, Martha 2018: *Fifteen Medieval Parodies*. Toronto Medieval Latin Texts 35. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.
Bažil, Martin 2006: *Centones Christiani: Métamorphoses d'une forme intertextuelle dans la poésie latine chrétienne de l'Antiquité tardive*. PhD thesis. University Karlovy v Praze. Filozofická fakulta. https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/7732. Viitattu 15.7.2024.
Bažil, Martin 2014: Les quatre sens de l'écriture centonisée. A propos de l'usage spécifique de la technique du centon au Moyen Age. Teoksessa D'Angelo, E. & Ziolkowski, J. (toim.) *Auctor et auctoritas in Latinis medii aevi litteris / Author and Authorship in Medieval Latin Literature: Proceedings of the VIth Congress of the International Medieval Latin Committee*. Firenze: Sismel. 45–56.
Boyarin, Adrienne 2007: Anti-Jewish Parody around Miracles of the Virgin?: Thoughts on an Early Nonsense-Cento in Berkeley, Bancroft Library, MS UCB 92. – *Notes & Queries* 4/2007 s. 379–385.
Caldwell, Mary C. 2016: A Medieval Patchwork Song: Poetry, Prayer and Music in a Thirteenth-century Conductus. – *Plainsong & Medieval Music* 2/2016 s. 139–165.
Champlin, Edward 1987: The Testament of the Piglet. – *Phoenix* 2/1987 s. 174–83.
Critchley, Simon 2008: *On Humour*. London and New York: Routledge.
Damaskinos Ksenofontoslainen 2023: Aelia Eudokia: Homeerinen runo. Teoksessa Mäkinen, Virpi – Vuola, Elina (toim.) *Naiset pyhyyden tulkkeina: Kirjoituksia uskonnosta, sukupuolesta ja elämästä antiikista uudelle ajalle*. Helsinki: Gaudeamus. 76–91.
Dane, Nathan 1950: The Medea of Hosidius Geta. – *The Classical Journal* 2/1950 s. 75–78.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Eco, Umberto 1984: *Postscript to The Name of the Rose*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

Ehrman, Bart 2013: *Forgery and Counterforgery: The Use of Literary Deceit in Early Christian Polemics*. Oxford: Oxford University Press.

Formisano, Marco & Sogno, Cristiana 2010: Petite Poésie Portable: The Latin Cento in its Late Antique Context. Teoksessa Horster, Marietta – Reitz, Christiana (toim.) *Condensing Texts–Condensed* Texts. Stuttgart: Franz Steiner. 375–392.

Glei, Reinhold 2006: Vergil am Zeug flicken: centonische Schreibstrategien und die Centones ex Virgilio des Lelio Capilupi. Teoksessa Glei, Reinhold – Seidel, Robert (toim.) *"Parodia" und Parodie*. Tübingen: Niemeyer. 287–320.

Green, Roger 2008: Which Proba Wrote the Cento? – *The Classical Quarterly* 1/2008 s. 264–276.

Hinds, Stephen 2014: The Self-conscious Cento. Teoksessa Formisano, M. – Fuhrer, T. – Stock, A. (toim.) *Décadence: "Decline and Fall" or "Other Antiquity"?* Heidelberg: Winter. 171–197.

Hoch, Christoph 1997: *Apollo Centonarius, Studien und Texte zur Centodichtung der italienischen Renaissance.* Tübingen: Stauffenburg.

Hänninen, Marja-Leena 2023: Faltonia Betitia Proba: Cento. Teoksessa Mäkinen, Virpi – Vuola, Elina (toim.) *Naiset pyhyyden tulkkeina: Kirjoituksia uskonnosta, sukupuolesta ja elämästä antiikista uudelle ajalle*. Helsinki: Gaudeamus. 57–75.

Joensuu, Juri 2012: *Menetelmät, kokeet, koneet: proseduraalisuus poetiikassa, kirjallisuushistoriassa ja suomalaisessa kokeellisessa kirjallisuudessa.* Helsinki: Poesia.

Joensuu, Juri 2022: Vakavan sanaleikin mahdollisuudet kotimaisen nykyrunouden anagrammeissa ja spoonerismeissa. – *Avain* 2/2022 s. 26–43.

Kivimäki, Ville – Malinen, Antti – Vuolanto, Ville 2023: Communities of Experience – *The Digital Handbook of the History of Experience*. https://doi.org/10.58077/PXX2-ER19.

Kivistö, Sari 2007: Roomalainen epiikka. Teoksessa Kivistö, Sari – Riikonen, H. K. – Salmenkivi, Erja – Sarasti-Wilenius, Raija (toim.) *Kirjallisuus antiikin maailmassa*. Helsinki: Teos. 192–218.

Kivistö, Sari 2012: Legal Literary Thefts? Negotiating the Distinction between Imitation and Plagiarism in the Seventeenth Century. Teoksessa Isomaa, Saija ym. (toim.) *Rethinking Mimesis: Concepts and Practices of Literary Representation.* Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 287–306.

Laato, Anni Maria 2011: *Matres Ecclesiae – Kirkkoäidit*. Kauniainen: Perussanoma.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Laato, Anni Maria 2017: Adam and Eve Rewritten in Vergil's Words: Cento of Proba. Teoksessa Laato, Antti – Valve, Lotta (toim.) *Adam and Eve Story in Jewish, Christian and Islamic Perspectives*. Winona Lake: Eisenbrauns. 85–117.

Lehmann, Paul 1963: *Die Parodie im Mittelalter*. 2. painos. Stuttgart: Hiersemann.

Lehtonen, Tuomas 1996: Golias, satiiri ja sydänkeskiajan murros: Carmina Burana kulttuurihistoriallisena lähteenä. – *Historiallinen Aikakauskirja* 2/1996 s. 99–108.

Lehtonen, Tuomas 2000: *Hopeamarkkojen evankeliumi. Kirjoituksia sydänkeskiajan kulttuurihistoriasta.* Helsinki: WSOY.

Löydetty runous. Nokturno.fi. https://nokturno.fi/work_category/loydetty-runous/. Viitattu 20.3.2025.

Manninen, Teemu 2011: Kokeellisen kirjoittamisen historiaa. Teoksessa Joensuu, J. – Niemi, M. – Salmenniemi, H. (toim.) *Vastakaanon. Suomalainen kokeellinen runous 2000–2010*. Helsinki: Poesia. 26–39.

McGill, Scott 2005: *Virgil Recomposed: The Mythological and Secular Centos in Antiquity*. Oxford: Oxford University Press.

Mehtonen, Päivi 2003: *Obscure Language, Unclear Literature. Theory and Practice from Quintilian to the Enlightenment*. Helsinki: The Finnish Academy of Sciences and Letters.

Mehtonen, Päivi & Linkinen, Tom 2007: Viihdyttäviä kertomuksia kielen ja mielen synneistä: keskiajan satiiri. Teoksessa Kivistö, Sari (toim.) *Satiiri. Johdatus lajin historiaan ja teoriaan*. Helsinki: Yliopistopaino. 50–69.

Mossman, Stephen 2022: Spamers Mosaiktraktate in literaturgeschichtlicher Perspektive. Teoksessa Chinca, M. – Eikelmann, M. – Stolz, M. – Young, C. (toim.) *Sammeln als literarische Praxis im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit: Konzepte, Praktiken, Poetizität*. Tübingen: Narr Francke Attempto. 209–228.

Otter, Monika 2017: Magnum iocum dare. Literature as Play in the Eleventh Century. – *The Journal of Medieval Latin* 27/2017 s. 327–346.

Parsons, Ben 2009: A Riotous Spray of Words: Rethinking the Medieval Theory of Satire. –*Exemplaria* 2/2009 s. 105–128.

Pollmann, Karla 2017: *The Baptized Muse: Early Christian Poetry as Cultural Authority*. Oxford: Oxford University Press.

Rondholz, Anke 2012: *The Versatile Needle. Hosidius Geta's Cento Medea and Its Tradition*. Berlin: de Gruyter.

Saariluoma, Liisa (toim.) 2001: *Esimerkin voima. Exemplum ja esimerkillisyys antiikin retoriikasta nykypäivän naistenlehtiin*. Turku: Kirja-Aurora.

Sandnes, Karl Olav 2011: *The Gospel 'According to Homer and Virgil': Cento and Canon*. Leiden: Brill.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Schottenius Cullhed, Sigrid 2014: Proba and Jerome. Teoksessa Formisano, M. – Fuhrer, T. – Stock, A. (toim.) *Décadence: "Decline and Fall" or "Other Antiquity"?* Heidelberg: Winter. 199–222.
Schottenius Cullhed, Sigrid 2015: *Proba the Prophet: The Christian Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba*. Leiden, Brill.
Sowers, Brian P. 2020: *In Her Own Words: The Life and Poetry of Aelia Eudocia*. Washington, DC: Center for Hellenic Studies.
Treitler, Leo 1975: 'Centonate' Chant: Übles Flickwerk or E pluribus unus? – *Journal of the American Musicological Society* 1/1975 s. 1–23.
Tsartsidis, Thomas 2020: Jerome, Ep. 53.7 and the Centonist Proba. – *The Classical Quarterly* 1/2020 s. 453–458.
Tucker, George H. 2011: Justus Lipsius and the Cento Form. Teoksessa De Bom, Erik – Janssens, Marijke – Van Houdt, Toon – Papy, Jan (toim.) *(Un) masking the Realities of Power.* Leiden: Brill. 163–192.
Tucker, George H. 2013: From Rags to Riches: The Early Modern Cento Form. – *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* 62/2013 s. 3–67.
Tucker, George H. 2018: Virgil Reborn, Reconfigured, Reinvented in the Early Modern Verse-Cento. Teoksessa Houghton, L. B. T. – Sgarbi, M. (toim.) *Virgil and Renaissance Culture*. Turnhout: Brepols. 181–201.
Usher, Mark D. 1998: *Homeric Stitchings. The Homeric Centos of the Empress Eudocia*. Lanham: Rowman & Littlefield.
Volk, Katharina 2010: Literary Theft and Roman Water Rights in Manilius' Second Proem. – *Materiali e Discussioni per l'Analisi dei Testi Classici* 65/2010 s. 187–197.
Witke, Charles 1970: *Latin Satire: The Structure of Persuasion.* Leiden: E. J. Brill.
Ziolkowski, Jan 1985: Quotations as Glosses: The Prologue of the Ecbasis Captivi. – *Res publica litterarum* 8/1985 s. 281–290.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Keskiajan bestiaarit

Suositun tekstilajin hidas katoaminen ja eläinkertomusten jatkumo

Nelli-Jasmin Järvelä
https://orcid.org/0009-0004-6302-9270

Kiinnostus luontoon ja eläinten maailmaan yhdistää keskiajan ja nykyajan ihmisiä. Näemme eläimet suhteessa itseemme, ja pyrimme niin tiedostetusti kuin tiedostamattamme tulkitsemaan niitä omista näkökulmistamme käsin. Eri aikakausien tieteellisten käsitysten lisäksi eläimet ovat läsnä kulttuurissamme, kertomuksissamme ja arjessamme. Tällä vuosisadalla luemme tarinoita ja katsomme elokuvia puhuvista eläimistä, inhimillistämme lemmikkiemme käyttäytymistä ja ihmettelemme villieläinten elämää draamantäyteisiksi tarinallistetuissa luontodokumenteissa. Keskiajalla eläinten tapoja ja piirteitä pidettiin kristillisen maailmankatsomuksen todisteina ja eläinkertomuksia ihmisille suunnatun symboliikan välineenä. Värikkäät eläinhahmot koristivat moninaisten käsikirjoitusten kuvituksia ilahduttaen lukijoita ja muistuttaen heitä tekstin sanomasta.

Bestiaari oli merkittävä eläinkertomuksen muoto keskiajalla. Siinä yhdistyvät eläimiin liittyvät tarinat, uskomukset ja käsitykset antiikista keskiaikaan, keskiajan uskonnollinen symboliikka sekä lukijoiden opettaminen ja viihdyttäminen. Bestiaarien luvuissa kuvaillaan tyypillisesti ensin eläimen tapoja, ulkonäköä, piirteitä tai alkuperää, jonka jälkeen näihin tai eläimeen yleisesti liitetään jokin symbolinen opetus tai vertaus. Nämä käsittelevät usein kristillisiä hyveitä ja paheita sekä uskonnollisesta näkökulmasta hyvää elämää, mutta sisältävät jonkin verran myös arkisempia huomioita ihmisten toiminnasta ja tavoista. Esimerkiksi ketusta kerrotaan ensin seuraavaa:

https://doi.org/10.21435/tl.299

> Kettu (*vulpis*) on nimetty aistillisten halujensa (*volupis*) mukaan. Sillä on vikkelät jalat, eikä se koskaan juokse suoraan vaan viekkaasti mutkitellen. Se on mitä petollisin ja ovelin eläin. Kun kettu on sekaisin nälästä eikä löydä mistään syötävää, se kieriskelee punertavassa hiekassa näyttääkseen veriseltä, heittäytyy maahan makaamaan ja pidättää hengitystään niin ettei kuulu pihahdustakaan. Linnut luulevat ketun kuolleen nähdessään sen makaavan hengettömänä, verisenä ja kieli ulkona suusta. Ne laskeutuvat istumaan sen päälle, jolloin kettu nappaa ne ja hotkaisee ne kitaansa. (BL 11283, ”XXV. De vulpe”, Clark 2013, 141–142.)[1]

Seuraavaksi kertomusta selitetään vertaamalla kettua Paholaiseen, joka vaanii ”lihan mukaan eläviä” (*vivere secundum carnem)* lintuihin vertautuvia ihmisiä. Opetus varoittaa maallisen elämän vaaroista ja kehottaa hengellisyyteen. Symboliikkaa perustellaan Raamatun jakeilla. (BL 11283, ”XXV. De vulpe”, Clark 2013, 141–142.) Kertomuksessa ketun nokkeluus ja petollisuus tukevat saalistustarinaa, juoksemistapa eläimen viekkautta ja nimen selitys luvun opetusta. Ihmisyys näyttäytyy tekstissä heikkona ja vaikutuksille alttiina.

Tässä luvussa bestiaareja tarkastellaan niille tyypillisten piirteiden, keskiaikaisen elinkaaren ja nykyajan käytön kautta. Keskiaikaisista käsikirjoituksista kiinnitetään huomiota etenkin 1180-luvulle ajoitettuun englantilaiseen *British Library Additional 11283* -bestiaariin. Se on kuvaava esimerkki genrestään, sillä se sisältää kaikki tekstilajin kulta-ajan käsikirjoituksiin tyypillisesti kuuluvat eläimet ja tarinat aikakautensa bestiaarien tapaan kategorioittain esitettynä. Käsikirjoituksessa kuvaillaan monenlaisia olentoja ja niihin liittyvää symboliikkaa. Suurin osa hahmoista on arkisia tai villejä eläimiä, mutta mukaan mahtuu myös myyttisiä olentoja,

1 ”Vulpis dicitur quasi volupis. Est enim volubilis pedibus, et numquam recto itinere, se[d] tortuosis anfractibus currit. Est etiam fraudulentium animal et ingeniosum. Cum esurit et non invenit quod manducet, involuit se in rubea terra, ut appareat quasi cruentata, et proicit se in terram, retinetque flatum suum ita ut penitus non spiret. Aves vero videntes eam non flantem et quasi cruentatam, linguamque eius foris erectam, putant eam esse mortuam, et descendunt sessum super eam. Illa autem sic rapit eas et devorat.”

https://doi.org/10.21435/tl.299

kuten lohikäärme, seireeni ja ihmismäisiä piirteitä saava kivi. Teemallisesti käsikirjoitus pureutuu ihmisyyden heikkouksiin ja lukijan hengelliseen pelastumiseen. *Additional 11283* -bestiaaria on käytetty lukuisten myöhempien käsikirjoitusten lähteenä, ja sillä on ollut suuri vaikutus bestiaariperinteeseen. (Clark 2013, 2–3, 12, 34, 66–68, 232; McCulloch 2018, 36.)

Bestiaarit olivat suosittu tekstilaji läpi sydänkeskiajan, mutta 1300-luvulle tultaessa niiden arvostus alkoi hiipua. Bestiaarit eivät enää vastanneet aikansa kirjallisia painotuksia, ja niiden kirjoittaminen ja kopioiminen lopahti. Aiempia käsikirjoituksia kuitenkin säilytettiin ja luettiin vielä seuraavien vuosisatojen aikana. Bestiaareista tutut tarinat jatkoivat elämistään uusissa kirjallisuuden ja taiteen lajeissa sekä uskonnollisessa symboliikassa. Tekstilajin unohtumisen prosessi oli kokonaisuudessaan hidas. Tässä luvussa käsitellään bestiaarien suosioon ja sen loppumiseen liittyviä syitä, pohditaan tekstilajin jättämiä kaikuja nykyajan populaarikulttuurissa sekä esitellään tekstilajin potentiaalia tutkimuksen lähteenä.

Bestiaari tekstilajina

Bestiaareja tuotettiin 1100–1400-luvuilla pääosin läntisen Euroopan alueella, etenkin Englannissa. Käsikirjoituksia on säilynyt ainakin 90 latinankielistä ja 48 kansankielistä. Bestiaarit ovat kertomuksia eläimistä ja luonnosta, joihin liitetään ihmisten maailmaan viittaavia merkityksiä. Ne ovat symbolisia ja voimakkaan opetuksellisia proosamuotoisia tekstejä. Eläimet nähdään tekstilajissa ensisijaisesti välineellisenä symboliikan keinona, ja vastoin aiempaa käsitystä bestiaarien ei ole tarkoitus edustaa tarkkoja kuvauksia keskiajan eläintieteestä tai aikalaisten luonnon havainnoinnista. Sen sijaan tekstit pohjautuvat antiikin ja varhaisemman keskiajan kuvauksiin eläimistä sekä niihin liitetyistä tulkinnoista. (Clark 2013, 1, 7, 39–40; Clark & McMunn 2016, 4–5; McCulloch 2018, 7; Rowland 2016, 16–18.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

Bestiaarien eläinkäsitys ja symbolisten opetusten vaikuttavuus perustuu kirkkoisä Augustinuksen (354–430) keskiajalla suosittuun ajatukseen, jonka mukaan Jumala antoi luonnon eri eläimille, kasveille ja ilmiöille merkityksiä, ja Jumalan suunnitelma ja Jumala itse olivat nähtävissä näistä merkityksistä. Bestiaareissa yhdistyivät Jumalan luomistyön ihailu ja paholaisen pelko: eläinten hyveellisiä ominaisuuksia ihasteltiin, ja paholaisen luomien tai korruptoimien olentojen paheellisia piirteitä kammoksuttiin. Vaikka bestiaarit käsittelevät hengellisiä teemoja ja sisältävät uskonnollisia opetuksia, niitä ei tule kuitenkaan luokitella teologisiksi teksteiksi. Sen sijaan että niissä käsiteltäisiin monimutkaisia teologisia kysymyksiä kattavasti, bestiaareissa pyritään havainnollistamaan lukijalle relevantteja, suhteellisen yksinkertaisia kristinuskon oppeja helposti ymmärrettävällä tavalla. Tyypillisiä opetusten aiheita ovat Jumalan kolminaisuus, Jeesuksen ylösnousemus ja etenkin 1100- ja 1200-lukujen taitteen käsikirjoituksissa yksilön pelastuminen. (Clark 2013, 1–3, 14, 21; McCulloch 2018, 7; Mermier 2016, 69.) Nämä yksinkertaiset hengelliset opit ovat helposti käsitettäviä myös bestiaarien nykylukijalle, sillä samoja teemoja on toistettu kristillisillä alueilla läpi vuosisatojen.

Vaikka bestiaarit ovat tekstikokoelmia eläimistä, niiden keskiössä on ihminen (Clark 2013, 7; Morrison 2019, 11). Kokoelmien luvuissa tarkastellaan, mitä lukija voi oppia kustakin eläinhahmosta, ja miten ihmisen toiminta vertautuu eläinten maailmaan. Lisäksi luvuissa ja etenkin niiden kuvituksissa esiintyy ihmishahmoja yhdessä eläinten kanssa. Tyypillisimpiä ovat metsästäjät, jotka symboloivat usein Paholaista tai pahuutta (esim. BL 11283 ”X. De castore”, Clark 2013, 130), mutta ihmisiä kuvataan myös esimerkiksi hoitamassa kotieläimiä, musisoimassa tai sotimassa. Suuri osa bestiaarikuvitusten ihmishahmoista on talonpoikia tai muita alempiin sosiaaliryhmiin kuuluvia hahmoja. (Clark 2013, 51–53, 58, 63–64, 91.)

Bestiaarien eläimet ja olennot kuvataan välillä myös ihmisen muodossa – esimerkiksi tulikivien kuvituksessa esiintyy kahden kiven sijaan tyypillisesti kaksi ihmistä, mikä alleviivaa himoon keskittyvän opetuksen yhteyttä ihmisten maailmaan. Yhdessä *Additional*

https://doi.org/10.21435/tl.299

11283 -bestiaarin tekstissä kerrotaan vuoren vastakkaisilla puolilla asuvista kivistä, jotka kohdatessaan sytyttävät koko vuoren palamaan. (BL 11283, ”CXXIII. De lapidibus igniferis”, Clark 2013, 219–22.) Myös Elefantti-luvusta löytyy osuva esimerkki tekstien ihmiskeskeisyydestä. Siinä kerrotaan, että Aatamia ja Eevaa symboloiva elefanttipariskunta haluaa lisääntyä, ja siksi ne matkaavat lähelle paratiisia alruunaksi (*mandragora*) nimetyn puun luokse. Puu symboloi Raamatun paratiisikertomuksen hyvän ja pahan tiedon puuta, josta syntiinlankeemus sai alkunsa. Alruunalla nähtiin keskiajalla olevan inhimillisiä piirteitä, ja sen esiintyminen juuri tässä luvussa alleviivaa elefanttien symbolista yhteyttä ihmisiin ja ihmisten synnillisyyteen. (BL 11283, ”IX. De elephante”, Clark 2013, 127–130; Hassig 2000, 76; Tamminen 2021, 175–178.) Bestiaarien painottuminen ihmisiin tekee niistä erinomaisia lähteitä keskiajan kulttuurihistorian, etenkin arvojen ja asenteiden, tutkimiseen.

Bestiaarit pohjautuvat aiempaan kirjallisuuteen, jota keskiajalle tyypilliseen tapaan on kopioitu, lainattu, yhdistelty, muokattu ja kommentoitu tekstilajin tavoitteita tukien (Niiranen 2009, 59–62). Bestiaarit voidaankin nähdä ennen kaikkea tekstikokoelmina, joissa eri lähteistä tulevilla intertekstuaalisilla elementeillä on pyritty rakentamaan yhtenäisiä opetuksia hengellisyydestä ja ihmisyydestä. Tämä selittää myös sen, että eläimistä kerrotut kuvaukset ovat välillä ristiriidassa keskenään – esimerkiksi muuten niin ihannoidut ja älykkäänä kuvatut elefantit pelkäävät myös hiiriä. (BL 11283, ”IX. De elephante”, Clark 2013, 127–130; Clark 2013, 23, 34–35.)

Tärkein teos, johon bestiaariperinne pohjautuu, on varhaisimmillaan noin 100-luvulle ajoitettu *Physiologus*. Se on tekstikokoelma, joka sisältää kirjoituksia luonnosta, myyteistä ja kansanperinteestä Kreikan, Rooman, Egyptin ja Lähi-idän alueilta. Teoksen alkuperäistä tekijää ei tunneta. Tutkijoiden mukaan varhaiset *Physiologus*-käsikirjoitukset eivät sisältäneet vielä kristillistä symboliikkaa, mutta sitä lisättiin lukuisten kopiointien ja muokkausten yhteydessä. Tekstien opetukset ovat tyypillisesti monimutkaisempia kuin bestiaarien, ja niissä pyritään löytämään hengellisiä totuuksia eläinten maailmasta. Teos oli suosittu myöhäisantiikissa ja

https://doi.org/10.21435/tl.299

varhaiskeskiajalla, ja sitä käännettiin monille eri kielille – myös latinaksi noin 300-luvulla. Latinankielinen *Physiologus* on ollut bestiaarien lähteenä, ja varhaisin säilynyt kopio on peräisin 700-luvulta. Tekstilajia laajasti tutkineiden Willene B. Clarkin ja Florence McCullochin mukaan bestiaarien olennaiseen määritelmään kuuluu, että tekstit pohjautuvat nimenomaan *Physiologukseen*. (Clark 2013, 8–10, 41; Clark & McMunn 2016, 2–3; McCulloch 2018, 22–44; Mermier 2016, 70.)

Muita tyypillisiä lähteitä bestiaareille ovat Julius Caius Solinuksen *Collectanea rerum memorabilium* 200-luvulta, kirkkoisä Ambrosiuksen *Hexaemeron* 300-luvun lopulta ja arkkipiispa Isidorus Sevillalaisen *Etymologiae* 600-luvulta. *Collectanea rerum memorabilium* ja *Etymologiae* ovat eläimiä ja luontoa käsitteleviä ensyklopedisia tekstejä. Ne pohjautuvat vuorostaan Plinius vanhemman *Naturalis historia* -teokseen vuodelta 77, jota voidaan näin ollen pitää myös bestiaarien epäsuorana lähteenä. *Hexaemeron* taas on teologinen teksti, joka pyrkii selittämään eläinsymboliikan kautta kristinuskon oppeja ja ensimmäistä Mooseksen kirjaa. Lisäksi bestiaarit sisältävät viittauksia Raamattuun sekä faabeleihin ja muihin eläinkertomuksiin. (Clark 2013, 8–10, 23–26; Clark & McMunn 2016, 2–4.) *Physiologus*- ja bestiaari-termejä on yleisessä keskustelussa ja tutkimuksessa käytetty jonkin verran päällekkäin johtuen niiden samantyyppisistä teemoista, tekstin muodosta ja muuten läheisestä suhteesta. Nykytutkimuksen mukaan tällaisia kristillistä symboliikkaa sisältäviä, eläimistä kertovia tekstejä voidaan kuitenkin kutsua nimenomaan bestiaareiksi viimeistään 1100-luvulla, kun niihin lisätään uutta materiaalia edellä mainituista lähteistä. (Clark 2013, 10–13; Clark & McMunn 2016, 2–3; McCulloch 2018, 34.)

Kulttuurista muistia tutkineen kirjallisuustieteilijä Renate Lachmannin (2010, 301–304) mukaan kirjallisuus on kulttuurin muisti. Intertekstuaaliset viittaukset kussakin tekstissä taas muodostavat tekstin muistin, joilla se asettuu osaksi kirjallisuuden jatkumoa – luoden samalla uutta aiempien tekstien avulla. Antiikin kirjallisuuden katoamisesta kirjoittaneet Nicoletta Bruno, Martina Filosa ja

https://doi.org/10.21435/tl.299

Giulia Marinelli (2022, 2) esittävät, että niin kirjallinen muisti kuin tarve säilyttää kirjallisuutta tulevat parhaiten esiin juuri aiemmista teksteistä kumpuavien lainausten ja viittausten kautta. Bestiaarit ovat runsaine intertekstuaalisine viittauksineen ja suorine lainauksineen vaikuttaneet lähdetekstiensä muistamisen ja unohtamisen prosesseihin. Tekstilajissa antiikin ja varhaiskeskiajan kirjoitukset jatkavat elämistään ja pysyvät lukijoiden muistissa toiston ja kopioinnin kautta. Viittaukset kertovat valittujen lähdetekstien arvostamisesta ja halusta muistaa ne. Samaan aikaan tekstien muokkaaminen ja uudelleentulkitseminen häivyttävät bestiaarien lähdetekstien alkuperäistä sanomaa. Näin on etenkin antiikin lähdetekstien tapauksessa, kun opetukset muovataan kristilliseen kontekstiin sopiviksi.

Bestiaarien suosio perustui luonnon kiehtovuuden, sen uskonnollisen todistusvoiman sekä opetusten yleistettävyyden lisäksi tekstin ja aiheiden tunnistettavuuteen. Kuvaukset Raamatun eläimistä ja niihin liitetty symboliikka olivat ihmisille tuttuja kirkossa kuulluista saarnoista, ja myös kansanperinteen eläintarinat olivat yleisesti tunnettuja. Lisäksi monien bestiaareissa käytettyjen lähteiden tunteminen kuului keskiajan oppineiden yleissivistykseen. Tunnistettavuuden takia symboliikka ja opetukset olivat ymmärrettäviä ja helposti mieleen jääviä. (Clark 2013, 22.) Nykytutkijat kohtaavat samaisen ilmiön parissa merkittäviä haasteita. Siinä missä tietyt bestiaarien teemat, kuten kristinuskon keskeiset opit tai esimerkiksi äidinrakkaus (Järvelä 2023, 89–92), ovat edelleen yleisesti tunnistettavia aiheita, osa teemoista voi ensilukemalta aiheuttaa lukijalle harmaita hiuksia. Bestiaarien lähdetekstejä ei tunneta enää laajasti, eivätkä eläimiin liitetyt merkitykset ja tulkinnat ole enää samanlaisia kuin keskiajalla. Bestiaareja mahdollisimman hyvin ymmärtääkseen lukijan tulee tutustua aikakauden kulttuuria ja yhteiskuntaa käsittelevään tutkimukseen.

Bestiaarien yleisöstä ei ole olemassa yksiselitteistä tietoa. Säilyneistä käsikirjoituksista ei voida päätellä paljoa, sillä niiden alkuperäisiä omistajia ei yleensä tiedetä, ja suuri osa teksteistä on sidottu myöhemmin uudelleen osaksi uusia teoksia. Tällöin on hävinnyt

https://doi.org/10.21435/tl.299

samalla olennaisia kontekstitietoja. Keskiajalla käsikirjoitukset sisälsivät tyypillisesti monia eri tekstejä, joita oli koottu teoksen tilaajan toiveiden mukaan samojen kansien väliin. Alkuperäisessä käsikirjoituskokonaisuudessa on saattanut olla mainintoja tai vihjeitä tekstin tekopaikasta, kokoajasta, tilaajasta tai omistajasta. Myös muut kokonaisuuteen kuuluneet tekstit ovat voineet kertoa bestiaarien lukijakunnasta. (Clark 2013, 30–31; Dines 2019, 69–71; Mehtonen 2009, 24.) Näiden tietojen kadotessa tekstilajin yleisön selvittäminen hankaloituu, mutta joitain yleistyksiä voidaan kuitenkin tehdä.

Aiemmassa tutkimuksessa on oletettu, että bestiaarien lukijat olisivat olleet pitkälti luostarilaitokseen kuuluvia henkilöitä. Tulkintaa on sittemmin haastettu, ja tekstilajin yleisöä on laajennettu luostarin seinien sisältä maallikoihin. (Clark 2013, 86–87, 96; Clark & McMunn 2016, 4; Grollemond 2019a, 158; Hassig 1995, 5, 176.) Keskeisiä argumentteja tämän puolesta ovat käsikirjoitusten yksinkertainen kieli sekä niin hengelliselle kuin maalliselle lukijakunnalle soveltuvat opetukset. Clark pitää maallikkoja jopa todennäköisempänä yleisönä etenkin myöhemmille bestiaareille, sillä tekstit käsittelevät laajojen teologisten pohdintojen sijaan yksinkertaistettuja hengellisiä opetuksia ja myös maallisia teemoja. Hän perustelee näkemystään lisäksi tekstilajin todennäköisellä opetuskäytöllä, jota käsitellään myöhemmin myös tässä luvussa. Clark lisää, että ainakin varhaiset bestiaarit saatettiin silti valmistaa luostareissa, koska ne olivat aikakautensa merkittävimpiä käsikirjoitusten tuottajia. (Clark 2013, 22, 86–87, 91, 96–98.)

Bestiaarien maallikkoyleisöstä on viitteitä myös käsikirjoitusten kuvituksissa, joissa kuvataan moninaisia ihmisryhmiä talonpojista aatelisiin. Joissain tapauksissa esimerkiksi hahmojen vaatteista, kuvatusta ympäristöstä tai muista yksityiskohdista voidaan löytää merkkejä käsikirjoitusten alkuperäisistä omistajista tai kirjoituspaikasta. Lisäksi maalaustyyli, värien käyttö tai yksityiskohtien määrä voivat kertoa ainakin bestiaarin tilaajan varallisuudesta. (Clark 2013, 87–88, 91–92; Crane 2019, 78–79, 82; Grollemond 2019a, 158; Hassig 1995.) Vaikka bestiaarien lukijakuntaa on vaikeaa määritellä tätä tarkemmin, selvää kuitenkin on, että tekstilajilla oli laaja yleisö

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja sen suosio ulottui myös genren ulkopuolelle erilaisten kopiointien ja viittausten kautta.

Bestiaarit olivat molemminpuolisessa vaikutuksessa muuhun keskiajan kirjallisuuteen, taiteeseen ja uskontoon. Faabeleissa, runoudessa, eläinepiikassa, ritariromansseissa ja exemplum-kirjallisuudessa esiintyi samoja eläinhahmoja, opetuksia ja teemoja kuin bestiaareissa. Tekstilajista tuttua eläinsymboliikkaa käytettiin jonkin verran myös keskiajan saarnoissa ja uskonnollisessa didaktisessa kirjallisuudessa. Eläimiä ja niihin yhdistettyjä tarinoita kuvattiin lisäksi erilaisten käsikirjoitusten kuvituksissa, kirkkotaiteessa ja -arkkitehtuurissa sekä varakkaan väestön kotien sisustuksessa ja käyttötavaroissa. (Clark & McMunn 2016, 1, 9; Cohen 2019, 178–181; McMunn 2016, 134–137; Morrison 2019, 7–8; Randall 2016, 106–133; Salisbury 2016, 90, 98–99.) Aiemmassa tutkimuksessa bestiaareja on tyypillisesti pidetty näiden tekstien ja kuvitusten kiistattomana, yleisesti hyväksyttynä lähteenä. Clark (2013, 93–95) kuitenkin huomauttaa, että näkemystä on liioiteltu. On totta, että bestiaarit toimivat erilaisten kulttuuristen ilmiöiden lähteenä, mutta eivät siinä mittakaavassa kuin tutkimuksessa on esitetty. Clarkin mukaan usein ei voida tietää, olivatko bestiaarit suoria, saati ainoita lähteitä muissa yhteyksissä kuvatuille eläintarinoille ja -symboliikalle. Hän pitää todennäköisempänä, että muiden tekstien ja kuvitusten tekijät tunsivat bestiaarien kokoajien kanssa saman lähdeaineiston ja hyödynsivät sitä useammin kuin bestiaareja itsessään. Bestiaarit olivat ennemmin osa keskiajan eläimistä ja niihin liitetyistä symbolisista opetuksista inspiroitunutta kirjallisuuden jatkumoa kuin sen alkulähde.

Eläinmaailman kiehtovuus ja symbolisten tarinoiden taianomaisuus ulottuivat keskiajalla moniin kulttuurin osa-alueisiin, ja niiden vaikutuspiiri oli laaja. Tämä näkyi keskiaikaisessa Suomessa asti. Esimerkiksi maamme kivikirkkoihin on maalattu monia bestiaareistakin tuttuja hahmoja: poikasiaan elvyttäviä pelikaaneja (Edgren 1997, 89; Hiekkanen 2018, 428–431), metsästyksen kohteena olevia yksisarvisia (Fält 2012, 60–64; Hiekkanen 2018, 282–291), himokkaita ja turhamaisia seireenejä (Fält 2012, 60–64, 66–70, 90–92;

https://doi.org/10.21435/tl.299

Edgren 1997, 43, 53) sekä rutkasti erilaisia hengellisiä teemoja symboloivia lintuja – mahdollisesti ainakin haikaroita[2] ja strutseja (Fält 2012, 66–70, 104–105). Lisäksi kirkkomaalauksissa seikkailee esimerkiksi faabeliperinteestä tuttuja viekkaita kettuja (Fält 2012, 88, 114–115, 130–132).

Additional 11283 ja bestiaarien kulta-aika

Montague Rhodes James (1928), Florence McCulloch (2018) ja Willene B. Clark (2013) ovat tutkimuksissaan jaotelleet latinankieliset bestiaarikäsikirjoitukset kolmeen[3] eri pääryhmään niille tyypillisten hahmojen, teemojen ja lähteinä käytettyjen tekstien mukaan. Näitä ovat ensimmäisen suvun, toisen suvun ja kolmannen suvun bestiaarit.[4] Ensimmäiseen kategoriaan kuuluvat bestiaarit ajoittuvat 1100-luvun alusta 1200-luvulle, ja niissä *Physiologukseen* yhdistettiin eläimiä koskevaa tietoa Isidorus Sevillalaiselta. Näissä käsikirjoituksissa lukuja oli muutama kymmen, ja eläimet esiintyivät vaihtelevassa järjestyksessä. Opetuksissa pyrittiin tyypillisesti selittämään luonnosta löytyviä jumalallisia totuuksia. (Clark 2013, 10–13; James 1928; McCulloch 2018, 25–40.)

Toisen suvun latinankielisiä bestiaareja on säilynyt näistä kolmesta kategoriasta ylivoimaisesti eniten: 49 käsikirjoitusta. Niiden tuotanto alkoi noin 1100-luvun puolivälissä ja jatkui aktiivisesti

2 Korppoon kirkon käärmettä nokassaan pitelevä lintu muistuttaa keskiajan bestiaarien ja faabelien käärmeitä saalistavaa ja symbolisesti Paholaista vastaan taistelevaa haikaraa. (BL 11283, ”LVII. De ciconia”, Clark 2013, 171; Fabulae, ”LXV. De Ciconia et Serpente”, Hervieux 1896, 237–238.)

3 Jamesilla ja McCullochilla pääkategorioita on neljä, ja neljännessä ryhmässä on vain yksi bestiaari. Clarkin (2013, 12–13) mukaan tämä käsikirjoitus ei kuitenkaan täytä bestiaarin määritelmää nykytutkimuksen silmin, koska se ei käytä ensisijaisena lähteenään *Physiologusta*.

4 Jaottelua ja etenkin sen alakategorioita (ks. Clark 2013, 10–13; McCulloch 2018, 25–40) on myös kritisoitu, sillä se pohjautuu käsikirjoitusten tekstuaalisiin piirteisiin jättäen kuvitukset huomiotta. Jaottelu on kuitenkin laajasti käytössä bestiaaritutkimuksessa. (Morrison 2019, 6.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

1200-luvun lopulle sekä maltillisemmin aina 1300-luvun puoliväliin asti. Myös 1400- ja 1500-luvuilla tehtiin vielä viisi tällaista käsikirjoitusta. Toisen suvun bestiaareihin lisättiin tekstiä Isidoruksen lisäksi Solinukselta ja Ambrosiukselta. (Clark 2013, 7–8, 10–13, 85; McCulloch 2018, 25–40.) Opetukset pureutuivat hyvän kristityn elämään. Bestiaareissa esiintyi nyt myös aiempaa runsaammin kotieläimiä ja länsieurooppalaisille lukijoille tuttuja paikallisia eläimiä. Myös pääsääntöisesti ”luonnottomina” ja siten arveluttavina pidettyjä myyttisiä olentoja lisättiin käsikirjoituksiin, mikä tuki tekstilajin hyvään ja pahaan painottuvia opetuksia. Lukuja oli tyypillisesti yli 100, ja ne oli järjestetty nisäkkäisiin, lintuihin, käärmeisiin, hyönteisiin ja kaloihin – tai tekstilajin kontekstissa ehkä paremminkin käveleviin, lentäviin, luikerteleviin, ryömiviin ja uiviin eläimiin. (Clark 2013, 34–36, 114.) Esimerkiksi muurahainen luokiteltiin teksteissä nisäkkääksi ja mehiläinen sekä lepakko linnuiksi (BL 11283, ”L. De formica”, Clark 2013, 163–164; ”LXXVI. De vespertilione”, Clark 2013, 182; ”LXXXVIII. De ape”, Clark 2013, 190–193).

Lisäksi myyttiset olennot luettiin sujuvasti osaksi edellä mainittuja kategorioita (ks. Gravestock 2000). Bestiaari ei siis edustanut keskiajan eläintieteellisiä näkemyksiä myöskään luokitusten osalta. Eläintyypin lisäksi hahmot järjestettiin tekstissä hierarkkisesti mahtavimmasta pienimpään. Esimerkiksi nisäkkäiden osio alkoi tyypillisesti leijonalla ja muilla suurilla villieläimillä ja päättyi muurahaiseen. (Clark 2013, 37–38.) Tämä tuki valtaan liittyviä opetuksia tekstissä. Suurin osa toisen suvun bestiaarikäsikirjoituksista on lisäksi kuvitettu, tai kuvituksille on jätetty paikat (Clark 2013, 222). Kuvitukset havainnollistivat lukijoille tekstin opetuksia ja auttoivat muistamaan niitä.

Kolmanteen sukuun luokiteltuja bestiaarikäsikirjoituksia on viisi, jotka ovat kaikki peräisin 1200-luvulta. Ne käsittelevät toisesta suvusta tuttujen eläinten lisäksi muun muassa kaukaisia hirviömäisiä kansoja (ks. Tamminen 2021) ja maailman seitsemää ihmettä. Tyypillisten bestiaarilähteiden lisäksi niissä lainattiin Bernardus Silvestriksen maailman luomista käsittelevää *Cosmographiaa* 1140-luvulta, Johannes Salisburylaisen valtaa käsittelevää

https://doi.org/10.21435/tl.299

Policraticus-teosta 1150-luvulta sekä antiikin stoalaisfilosofi Senecan (n. 4 eaa. – 65 jaa.) kirjoituksia. Uusia tekstilisäyksiä ei kuitenkaan liitetty aina bestiaariperinteen eläinsymboliikkaan. Clarkin mukaan kolmannen suvun käsikirjoitusten olikin tarkoitus olla eläinkuntaa laajempia kuvauksia keskiajan maailman ihmeellisyydestä. Tästä kiinnostavasta näkökulman muutoksesta huolimatta kolmannen suvun bestiaarien suosio oli marginaalista verrattuna aiempiin käsikirjoituksiin. (Clark 2013, 10–13; McCulloch 2018, 38–40.)

Varhaisin tunnettu[5] toisen suvun bestiaari on *British Library Additional 11283* -käsikirjoitus 1180-luvun Englannista. Sen 123 luvussa esitellään kaikki kategorialle tyypilliset eläinhahmot ja kertomukset. Merkittävä osa toisen suvun käsikirjoituksia pohjautuu juuri kyseiseen tekstiin, ja se onkin bestiaaritutkimuksessa hedelmällinen tyyppiesimerkki lajistaan. (Clark 2013, 2–3, 12, 34, 66–68, 232; McCulloch 2018, 36.) Lisäksi *Additional 11283* on nykytutkijalle helposti saatavilla. British Library on digitoinut alkuperäisen käsikirjoituksen,[6] ja Clark on kääntänyt tekstin englanniksi osana uraauurtavaa *A Medieval Book of Beasts: The Second-family Bestiary: Commentary, Art, Text and Translation* -teostaan.

Teemallisesti *Additional 11283* pureutuu ihmisyyden heikkouksiin ohjeistaen lukijaa välttämään syntejä ja pyrkimään hengelliseen pelastukseen. (Clark 2013, 21–23, 41.) Tämä tehdään hyveisiin ja paheisiin liittyvän tematiikan sekä keskiajan kuolemansyntien kautta. Toistuvia aiheita ovat esimerkiksi seksuaalinen himo, ylpeys, kateus ja vastakohtaisesti siveys, nöyryys ja lähimmäisenrakkaus. Tekstin painotus ihmisyyden ongelmiin näkyy lukijan suorana

5 Clarkin (2013, 14, 21) mukaan *Additional 11283* -käsikirjoitusta on todennäköisesti edeltänyt aiempi tai aiempia toisen suvun käsikirjoituksia, joita ei ole säilynyt. Ne olisi todennäköisesti kirjoitettu 1100-luvun puolivälissä. Clarkin mukaan ei voida tietää, vastaako *Additional 11283* täysin edeltäjiään, mutta pitää kuitenkin käsikirjoitusta hyvänä tyyppiesimerkkinä toisen suvun bestiaareista, sekä sen roolia ja vaikutusta merkittävänä koko tekstilajin sisällä.

6 *Additional 11283* on ollut vapaasti nähtävillä British Libraryn verkkosivuilla ennen kirjastoon kohdistunutta kyberhyökkäystä lokakuussa 2023. British Library tiedottaa digitoitujen käsikirjoitusten palauttamisesta kotisivuillaan.

https://doi.org/10.21435/tl.299

puhutteluna,[7] kuten ”sinä, nainen” (*tu mulier*), jota seuraa jokin moite tai kehotus toimia tietyllä tavalla. (BL 11283, ”XCIV. De vipera et muraena”, Clark 2013, 195–197; Clark 2013, 91.) Lisäksi bestiaarissa käsitellään kristinuskon perusopetuksia sekä hengellistä hyvää ja pahaa, ja monet hahmoista symboloivat joko Kristusta tai Paholaista (Clark 2013, 21–23, 41). Esimerkiksi mahtavan ja voimakkaan leijonan sekä nöyrän, uhrautuvaisen ja poikasiaan rakastavan pelikaanin kerrotaan symboloivan Jeesusta, kun taas Saatanaa symboloivat esimerkiksi viekas kettu ja ahne, maagisia piirteitä omaava susi (BL 11283, ”I. De leone”, Clark 2013, 119–122; ”XXV. De vulpe”, Clark 2013, 141–142; ”XXVII. De lupo”, Clark 2013, 142–145; ”LXVIII. De pelicano”, Clark 2013, 177–178). Monissa luvuissa selitetään lisäksi esimerkiksi Jeesuksen syntymää, kuolemaa ja jumalallista asemaa eläinmaailman kuvausten kautta (esim. BL 11283, ”LIII. De vulture”, Clark 2013, 167–168; ”IV. De panthera”, Clark 2013, 123–125).

Bestiaarin opetuksellisia teemoja käsitellään ihmiselämän arkisten asioiden kautta, ja eläinten piirteitä ja tapoja pyritään selittämään ihmisen näkökulmasta. Eläinhahmot esitetään esimerkiksi usein pareittain (Järvelä 2023, 18–21), ja niihin yhdistyy avioliittoon, seksuaalisuuteen ja perheeseen liittyviä kuvauksia. Kyyhkyparis-kunnasta toinen kuolee, ja naaraslinnun kerrotaan kunnioittavan edesmennyttä puolisoaan pysymällä tälle uskollisena ja kieltäytymällä uudelleen ”avioitumisesta” (BL 11283, ”LXXX. De turture”, Clark 2013, 185–186). Elefanttien kerrotaan parittelevan elämänsä aikana vain kerran, saadakseen yhden poikasen. Synnytyksen aikana naaras kärsii kivuista ja uros pitää huolta kumppanistaan. Luvun Aatami ja Eeva -symboliikan lisäksi teksti ylistää elefantteja niiden siveydestä ja vastuullisuudesta suhteessa toisiinsa ja perheeseensä. (BL 11283, ”IX. De elephante”, Clark 2013, 127–130.) Käsikirjoituksessa eläinhahmojen yhteydessä kuvataan lisäksi esimerkiksi ruokaa, maanviljelyä, metsästystä, sotaa ja sairauksia. Ihmisille hyödyllisiä hevosten käyttötarkoituksia käsitellään monen sivun verran, majavia

7 Lukijan puhuttelu liittyy myös keskiajan kirjallisuuden suulliseen esittämiseen (Mehtonen 2009, 34).

https://doi.org/10.21435/tl.299

kerrotaan metsästettävän niiden lääkkeenä hyödynnettävien kivesten toivossa, ja siilien kerrotaan kantavan poikasilleen ruokaa piikeissään. (BL 11283, ”XLIV. De equo”, Clark 2013, 156–161; ”X. De castore”, Clark 2013, 130; ”XLIX. De ericio”, Clark 2013, 162–163.)

Additional 11283 sisältää runsaasti tekstiä tukevia kuvituksia. Osa niistä kuvaa luvuissa tapahtuvia asioita, ja osa esittää eläimet muotokuvamaisen paikoillaan. Suurin osa kuvituksista on vaatimattoman värittömiä linjapiirroksia. Esimerkiksi Jeesusta symboloiva feenikslintu ja himosta varoittava Tulikivet-luvun kohtaus on kuitenkin väritetty korostamaan opetusten tärkeyttä. Toisen suvun bestiaarikuvitukset sisältävät tyypillisesti yhteneviä teemoja ja tyylejä, mutta ne eivät kuitenkaan ole suoria kopioita toisistaan. Myös *Additional 11283* -käsikirjoituksen kuvituksissa on muutamia muista bestiaareista poikkeavia ominaispiirteitä. (Clark 2013, 52, 232.) Esimerkiksi vaarallisen syntinen seireeni on kuvattu tyypillisen linnun sijaan kalanpyrstöisenä ja ankerias olkapäällään. Piirroksella saattaa olla yhteys Kyykäärme ja mureena -lukuun, jossa ankeriaaksikin kutsuttu mureena symboloi seksuaalista himoa. (BL 11283, ”De sirene”, f.20v; ”XCIV. De vipera et muraena”, Clark 2013, 195–197.)

Bestiaarien suosio oli huipussaan toisen suvun käsikirjoitusten tekoaikaan. Niitä kirjoitettiin huomattavasti enemmän kuin aiemmin, ja niissä esiintyi myös entistä yksityiskohtaisempia ja värikkäämpiä kuvituksia. Menestykseen vaikutti Clarkin mukaan tekstin ja lukujen järjestelmällisyys, joka paransi bestiaarin ymmärrettävyyttä ja teki siitä helposti lähestyttävän. Piirre oli ihanteellinen aikakauden kirjallisuudessa. Uusien eläinten tuominen bestiaariperinteeseen ja lukijan hengelliselle kokemukselle räätälöidyt opetukset tekivät tekstistä samastuttavampaa isommalle yleisölle. Tekstejä käännettiin etenkin tuolloin myös kansankielille. (Clark 2013, 7, 21, 34–37, 85, 91, 114.) Clark esittää, että suosion syynä voisi olla edellä mainittujen piirteiden lisäksi – ja niiden ansiosta – tekstin käyttö alempien koulutusasteiden opetuksessa. Tekstilajin ominaisuudet ja muoto tukisivat hänen mukaansa täydellisesti aikakauden opetuksellisia tavoitteita. 1100-luvun lopulla britannialaisessa

https://doi.org/10.21435/tl.299

yhteiskunnassa nousi korostunut tarve opettaa maallikoita lukemaan, kirjoittamaan ja pitämään huolta omasta hengellisestä elämästään. Tämä kumpusi katolisen kirkon *cura pastoralis* -liikkeestä, jossa pyrittiin parantamaan maallikoiden oloja ja edesauttamaan heidän uskonnollista pelastumistaan. Aiempaa suurempi osa väestöstä sai liikkeen ansiosta koulutuksen, jossa opeteltiin latinaa ja käsiteltiin kirjallisuuden klassikoita antiikista ja keskiajalta. (Clark 2013, 98–113; Grollemond 2019a, 158.)

Keskiajan koulutushistorialle ominaiset tutkimushaasteet asettavat Clarkin teorian osittain kyseenalaiseksi. Alempien koulutusasteiden toiminta ei ollut erityisen järjestäytynyttä, ja siitä on jäänyt marginaalisesti lähteitä verrattuna vaikkapa yliopistokoulutukseen. On olemassa listauksia opetukseen suositellusta kirjallisuudesta, johon kuuluu tyypillisesti esimerkiksi *Physiologus*, Solinuksen *Collectanea rerum memorabilium* sekä erinäisiä faabelikokoelmia, muttei kuitenkaan bestiaareja. Clark ottaa tähän kantaa huomauttaen, ettei tällaisia listauksia välttämättä noudatettu tarkasti. Lisäksi bestiaarit saatettiin merkitä kirjalistoihin hyvin moninaisilla tavoilla, eikä jälkikäteen voida tietää, millaisia eläimiä käsitteleviä tekstejä listat todella sisälsivät. Clark ehdottaa myös, että keskiajan ihminen saattoi nähdä bestiaarin *Physiologuksen* ”paranneltuna” versiona, sillä termejä käytettiin usein ristiin. Tällöin myös koulutuslistoissa esiintyvät *Physiologus*-tekstit saattoivat olla välillä todellisuudessa bestiaareja. (Clark 2013, 98–113.)

Tekstilajin opetuskäyttö on siis Clarkin teorian mukaan todennäköistä, mutta sille on vaikeaa löytää varmoja todisteita. Bestiaarien käyttö alemmilla koulutusasteilla alleviivaisi kuitenkin tekstilajin merkitystä keskiajalla ja sen potentiaalia tutkimuksessa. Se vahvistaisi, että bestiaareihin tiivistyi paljon selvässä muodossa esitettyjä käsityksiä ja oletuksia laajan kansanosan tunnistamista teemoista sekä niistä arvoista, joita heille pidettiin tärkeänä opettaa.

Additional 11283 -käsikirjoituksen alkuperäisestä omistajasta ei ole tarkkaa tietoa. Teos on muodoltaan ja kuvitukseltaan suhteellisen vaatimaton, ja sen tilaaja voisi olla Clarkin mukaan esimerkiksi

https://doi.org/10.21435/tl.299

koulua ylläpitänyt uskonnollinen yhteisö tai yksityinen lahjoittaja. Erityisen varakkaasta yhteisöstä tai henkilöstä ei kuitenkaan todennäköisesti ole kyse. Myöskään tekstin kirjoittajaa ei tiedetä, vaikka voidaankin päätellä hänen olleen oppinut henkilö, joka oli tietoinen aikansa kirjallisista trendeistä. Myöhemmät bestiaarin lukijat tai omistajat ovat jättäneet merkintöjä käsikirjoitukseen 1400–1600-luvuilla. Tämän perusteella voidaan päätellä teoksen herättäneen jonkin verran kiinnostusta myös bestiaariperinteen kulta-ajan jälkeen. Myöhempien merkintöjen, käsikirjoituksen vaatimattomuuden sekä tekstiin lisättyjen äännemerkkien perusteella voidaan tulkita bestiaarin olleen – Clarkin teorian mukaisesti – mahdollisesti opetuskäytössä. Vuonna 1837 *Additional 11283* ostettiin British Libraryn kokoelmiin. (Clark 2013, 21, 35, 66–68, 105–106, 111–113, 232.)

Tekstilajin hidas katoaminen

Latinankielisten bestiaarien suosio hiipui lopulta 1300-luvun puolivälissä ja kansankielisten 1400-luvun alussa. Toisen suvun latinankielisiä bestiaareja tehtiin vielä muutama yksittäinen teos seuraavilla vuosisadoilla, mutta muuten käsikirjoitusten teko loppui hiljalleen. (Clark & McMunn 2016, 4–5; Hassig 1995, 179.) Keskeisin syy tälle oli, etteivät bestiaarit vastanneet enää samalla tavalla aikakauden tarpeisiin – tai ainakin muut tekstilajit vastasivat niihin paremmin.

Tutkimuksessa bestiaarien hidasta katoamista on selitetty uusien opetuksellisten aikalaistekstien nousulla, jotka korvasivat antiikista inspiroituneita tekstejä koulutuksessa. Tällaisia teoksia olivat esimerkiksi Mathias Vindocinensiksen Vanhan testamentin apokryfistä *Tobitin kirjaa* selittävä *Tobias* ja Alanus ab Insuliksen runomuotoinen, kristillisiä hyveitä ja paheita käsittelevä *Parvum doctrinale*, molemmat 1100-luvun lopulta. (Clark 2013, 114; Evans 1983, 17, 81–85; Harbert 1975, 225–226; Hunt 1985, 362.) Siinä missä bestiaarit sijoittuivat hengellisen ja maallisen kirjallisuuden rajamaille, nämä

https://doi.org/10.21435/tl.299

uudet tekstit olivat selkeämmin teologisia, ja siten ne saatettiin mieltää paremmin opetuskäyttöön soveltuviksi. Clarkin mukaan nämä opetukselliset tekstit eivät kuitenkaan yksinään selitä bestiaarien suosion laskua, sillä bestiaareilla ei ollut virallista asemaa koulutuksessa, ja niitä saatettiin käyttää muiden tekstien lisänä. Lisäksi esimerkiksi *Physiologus* esiintyi koulutukseen liittyvissä kirjalistoissa vielä pitkään, ja tietyillä alueilla sitä käytettiin opetuksessa aina keskiajan lopulle saakka. (Clark 2013, 114.)

Toinen tutkimuksessa tyypillisesti esiintyvä tulkinta selittää latinankielisten bestiaarien suosion romahtamista kansankielisten versioiden nousulla. Esimerkiksi suosituinta ranskankielistä bestiaaria, Guillaume le Clercin teosta *Bestiaire* (n. 1210), kopioitiin vielä vuosikymmeniä viimeisten 1350-luvun latinankielisten bestiaarien jälkeen. Clark kiinnittää kuitenkin huomiota tekstien syntytapoihin. Kansankielisiä bestiaareja alettiin kirjoittaa, koska esiintyi kasvavaa kiinnostusta ja tarvetta tuottaa monenlaista, eri tekstilajeja edustavaa kirjallisuutta puhutuilla kielillä. Latinankielisten bestiaarien tarkoitus taas oli moraalisten kysymysten lisäksi opettaa ihmisiä lukemaan ja kirjoittamaan virallisella hallinnon ja koulutuksen kielellä, jona latina säilyi aina myöhäiskeskiajalle saakka. Lisäksi kansan- ja latinankielisillä käsikirjoituksilla oli ainakin osittain erilaiset lukijakunnat. Näillä bestiaarityypeillä on toisistaan eriävä kirjallinen traditio, eikä Clarkin mukaan toisen pidempi suosio selitä toisen suosion laskua. (Clark 2013, 114.) Laajemmassa mittakaavassa kansankielisen kirjallisuuden nousu (Hassig 1995, 179) yhdistettynä uudistuneeseen opetukselliseen kirjallisuuteen voi kuitenkin selittää bestiaarien suosion hiipumista. Kenties bestiaarien moraaliset opetukset alkoivat vaikuttaa liian kepeiltä tai yksinkertaisilta didaktisina teksteinä, mutta olivat kuitenkin samaan aikaan liian vakavia tai hengellisiä säilyttääkseen paikkansa kansankielisessä kirjallisuudessa.

Clark pitää bestiaarien kopioimisen loppumisen todennäköisimpänä selityksenä aikakauden kirjallisia trendejä ja bestiaarien muotoseikkoja etenkin verrattuna keskiajan latinan- ja ranskankielisiin

https://doi.org/10.21435/tl.299

ensyklopedioihin (Clark 2013, 114–115).[8] Niiden ensimmäiset versiot ovat peräisin 1190-luvulta, ja suurimman suosion tekstilaji saavutti noin vuosina 1240–1450. Säilyneitä käsikirjoituksia on satoja. Ensyklopediat olivat yleisteoksia, joiden tarkoitus oli koota yhteen laajasti tietoa tunnetusta maailmasta – mukaan lukien eläimistä. Luontoa pyrittiin selittämään kristillisten näkemysten ohella keskiaikaisen tieteen keinoin, keskittyen materiaalisuuteen ja syy-seuraussuhteisiin. Kirjoittajat lisäsivät teksteihin nyt myös enenevissä määrin omia havaintojaan ja päätelmiään, kun aikaisemmat luontoa koskevat teokset sisälsivät pitkälti antiikin ja varhaiskeskiajan tekstien kopiointia ja tulkintaa. Varhaisissa ensyklopedioissa esiintyi jonkin verran bestiaareista tuttuja moraalisia opetuksia, mutta sekä ne että ajatus luonnon uskonnollisesta absoluuttisesta todistusvoimasta jäivät pian taka-alalle. Uskonnollisuus näkyi tekstilajissa kuitenkin edelleen: kristillisiä arvoja, kuten lempeyttä ja uskollisuutta, korostettiin ja nostettiin esiin eläinten käyttäytymisessä. Ensyklopedioiden suosio edusti laajempaa keskiajan luontokäsityksen muutosta, joka johtui maatalouden ja kaupankäynnin kehityksestä sekä kreikan- ja arabiankielisten tekstien kääntämisestä ja saapumisesta Eurooppaan. Esimerkiksi Aristoteleen (384–322 eaa.) ja Avicennan (n. 980–1037) luonnontieteelliset, pitkälti vallitsevien uskonnollisten käsitysten vastaiset, kirjoitukset olivat tässä tärkeässä roolissa. (Clark 2013, 2, 14, 21, 93, 114–115; Steiner 2019, 237–241.)

Ensyklopedioissa käytettiin lähdemateriaalina samoja luonnosta kertovia tekstejä kuin bestiaareissa sekä myös bestiaareja itsessään. Niissä siis toistuivat tekstilajista tutut eläinkuvaukset, joskin tyypillisesti ilman opetuksellista ulottuvuutta. Ensyklopedioissa käytettiin kuitenkin lukuisia muitakin lähteitä, ja tekstikokonaisuus oli huomattavasti bestiaaria laajempi, moninaisempi ja aikalaisnäkökulmasta tieteellisempi. (Clark 2013, 114–115; Steiner 2019, 237–241.)

8 Suosituimpia keskiajan ensyklopedioita olivat Alexander Neckamin *De natura rerum* (n. 1195), Thomas Cantimprélaisen *De natura rerum* (n. 1240), Vincent Beauvais'laisen *Speculum maius* (n. 1240–1264) ja Bartholomaeus Anglicuksen *De proprietatibus rerum* (n. 1234–1245). (Clark 2013, 114–115.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

Clarkin mukaan jo kirjoitushetkellään bestiaarit edustivat tieteen näkökulmasta konservatiivista suhdetta luontoon ja eläimiin. Uskonnollisesta näkökulmasta ne olivat kuitenkin juuri siitä syystä otollisia hengellisen symboliikan luomiseen. Ne sopivat konservatiivisen luontokäsityksensä vuoksi hyvin myös opetuskäyttöön, jossa arvostettiin traditiota ja johon uudet tieteen näkemykset valuivat hitaasti. (Clark 2013, 14, 21, 114–115.) Ensyklopediat ja bestiaarit sijoittuvat samoille vuosisadoille, vaikkakin bestiaarien tuotanto oli alkanut aiemmin, ja ensyklopedioiden suosio oli suurempaa ja jatkui pidempään. Tämä selittyy tekstilajien erilaisilla käyttötarkoituksilla ja osittain eri yleisöillä sekä sillä, että ensyklopedioilla sekä käyttötarkoitukset että yleisö olivat laajempia.

Keskiajan ensyklopedioissa panostettiin myös järjestelmällisyyteen sekä tekstin luettavuuden ja tiedonhaun helpottamiseen. Nämä näkyivät siinä, että tieto esitettiin aihealueittain ja luvut aakkostettiin. Sama aikakauden kirjallisuuden trendi näkyy toisen suvun latinankielisten bestiaarien lukujen järjestämisessä eläintyypeittäin ja hierarkkisesti. Piirre vaikutti myös näiden tekstien suosioon. Kolmannen suvun bestiaareissa on havaittavissa samaa järjestelmällisyyttä. Lisäksi ne imitoivat ensyklopedioita ja pyrkivät kuvaamaan aiempia bestiaareja laajemmin luonnon ja maailman ihmeellisyyttä. Tästä huolimatta niiden suosio ei kuitenkaan ollut merkittävää edes bestiaariperinteen sisällä. (Clark 2013, 98, 114–115; Morrison 2019, 4–5.) Tämä johtui todennäköisesti siitä, että kolmannen suvun käsikirjoitukset poikkesivat liikaa tyypillisistä bestiaareista, mutta ne eivät myöskään sisältäneet tarpeeksi ensyklopedioille ominaisia piirteitä menestyäkseen niiden joukossa.

Yksi syy bestiaarien katoamiselle oli myös se, että kirjapainotaidon yleistyessä 1400-luvulla tekstilajin suosio oli jo hiipunut. Latinankieliset bestiaarit eivät päätyneet kokonaisuudessaan painettavaksi, joten ne eivät saaneet tämän avulla suurta levikkiä – vaikka jonkin verran painettiinkin yksittäisiä katkelmia tutuista tarinoista tai eläimistä sekä joitakin ranskankielisiä bestiaareja. Sen sijaan painoon päätyi muita opetuksellisia, eläimistä kertovia tekstejä, kuten faabelikokoelmia, jotka jatkoivat näin suosiotaan bestiaareja

https://doi.org/10.21435/tl.299

pidemmälle. (Clark 2013, 115; Clark & McMunn 2016, 5; Grollemond 2019a, 163; Mann 2009, 13.) Faabelit hyötyivät tarinallisemmasta muodostaan, jota kukaan tuskin sekoitti aikakauden tieteelliseen tietoon. Bestiaarit sijoittuivat jonnekin tieteellisyyden ja tarinallisuuden välimaastoon, eivätkä ne olleet lopulta tarpeeksi kumpaakaan muuhun kirjallisuuteen verrattuna.

Tässä alaluvussa on tarkasteltu bestiaarien katoamista siinä mielessä, että latinankielisten bestiaarikäsikirjoitusten teko hiipui ja loppui hiljalleen 1300-luvun puoliväliin tultaessa, eikä tekstilaji vastannut enää ajan kirjallisuuden mieltymyksiin ja tarpeisiin. Yli sadan käsikirjoituksen säilyminen nykyaikaan saakka, bestiaariperinteen merkitys muulle kirjallisuudelle, kulttuurille ja uskonnolliselle symboliikalle sekä esimerkiksi *Additional 11283* -bestiaarin merkinnät myöhempien vuosisatojen omistajista ja lukijoista kertovat kuitenkin, ettei tekstilaji suoraan vain kadonnut. Bestiaarit kiehtoivat ihmisiä myös niiden tekoajan jälkeen, ja niistä tutut hahmot ja tarinat jatkoivat elämäänsä muissa tekstilajeissa ja yhteyksissä. Käsikirjoituksissa ei myöskään esitetty mitään niin radikaaleja teologisia tai yhteiskunnallisia näkemyksiä, että tekstejä olisi tuhottu kirkon, luostarilaitoksen tai kuningaskuntien sisäisissä muutoksissa vuosisatojen kuluessa. Bestiaarit säilyivät kirjastoissa ja varastoissa, mutta ne menettivät kuitenkin merkitystään aikalaisten silmissä ja vaipuivat hiljalleen unohduksiin.

Kertomusten jatkumo ja termin muutos

Bestiaareista tutut eläimet, tarinat sekä bestiaari-termi itsessään elävät edelleen länsimaisessa populaarikulttuurissa – joskin hyvin eri tavalla kuin keskiajalla. Fantasiakirjallisuudessa vilisee erilaisia keskiajan bestiaareista tuttuja olentoja, jotka on sijoitettu uusiin ympäristöihin. Esimerkiksi C. S. Lewisin *Narnian tarinoissa* elelee yksisarvisia ja bestiaarien satyyreja muistuttavia fauneja ja kentaureja, ja J. K. Rowlingin *Harry Potter* -sarjan maailmaa asuttaa näiden lisäksi aarnikotkia, basiliskeja, feenikslintuja ja ihmismäisiä

https://doi.org/10.21435/tl.299

alruunakasveja (Kirk 2005, 109, 111, 113–114; Rowling 2017, 7, 10–11; Rowling 1999, 103–105).

Nämä myyttiset hahmot ovat merkittävä osa kertomusten juonta. Jotkut bestiaareista tutut olennot taas esitetään kirjallisuudessa legendanomaisesti. Esimerkiksi J. R. R. Tolkienin fantasiamaailmassa kerrotaan suuresta pardi-nimisestä kissapedosta ja Rowlingin Tylypahkassa hybridimuotoisesta manticorasta, jolla on bestiaareista tuttuun tapaan ihmisen pää, leijonan ruumis ja skorpionin häntä (BL 11283, ”XXIII. De manticora”, Clark 2013, 141; Tolkien 2014, 93–95; Rowling 2017, 52). George R. R. Martinin *Tulen ja jään laulu* -kirjasarjassa samanniminen manticora-olento saa uudenlaisen muodon, kun se kuvataan pienenä skorpionimaisena hyönteisenä, jolla on ihmistä muistuttavat kasvot (Martin 2011, 795–796). Kirjallisuudesta olennot päätyvät myös elokuva-, televisio- ja videopelisovituksiin. Esimerkiksi Andrzej Sapkowskin *Noituri*-maailmassa taistellaan aarnikotkia, manticoria, liskomuotoisia basiliskeja sekä linnun ja liskon piirteitä yhdisteleviä kokatrikseja[9] vastaan (Puységur & Bodin 2023, 106–107, 116–117, 126–127; CD Projekt RED & Sapkowski 2022). Fantasiakirjallisuudessa esiintyviä bestiaariolentoja elelee rutkasti myös ikonisessa *Dungeons & Dragons* -pöytäroolipelissä.[10]

Kirjailijat ottavat usein fantasiamaailmoihinsa vaikutteita antiikin ja keskiajan läpi kulkevasta eläinkertomusperinteestä, johon myös bestiaarit kuuluvat. Jotkut keskiajasta erityisesti kiinnostuneet tekijät, kuten aikakauden kirjallisuutta yliopistotasolla tutkineet C. S. Lewis[11] ja J. R. R. Tolkien, tunsivat bestiaarit, mutta usein

9 Keskiajan basiliski muistuttaa enemmän fantasiakirjallisuuden kokatriksia kuin fantasiakirjallisuuden tyypillistä, liskomuotoista basiliskia. (Ks. Tamminen 2021, 162–163.)

10 Roolipelimaailmassa pelaaja voi kohdata basiliskin, kentaurin, kokatriksin, aarnikotkan, manticoran, salamanterin, satyyrin, yksisarvisen ja tietysti erilaisia lohikäärmeitä (Mearls & Crawford 2014, 24, 38, 42, 86–118, 174, 213, 265, 267, 293–294).

11 Lewis (1967, 146–152) kirjoittaa keskiajan kirjallisuutta esittelevässä teoksessaan aikakauden eläimistä viitaten muun muassa bestiaareihin ja Isidorus Sevillalaiseen. Hän pitää bestiaareja naiivina keskiaikaisena eläintieteenä, mutta tunnistaa kuitenkin niiden vahvan siteen antiikin kirjallisuuteen ja augustinolaiseen eläin-

https://doi.org/10.21435/tl.299

tekstilajin vaikutteet kulkeutuvat fantasiamaailmoihin laajemman kirjallisen perinteen kautta. Kirjailijat muokkaavat löytämiään olentoja omiin maailmoihinsa sopiviksi, mutta käyttävät usein vain osaa niihin tyypillisesti kuuluvista piirteistä ja yhdistelevät eri olentojen ominaisuuksia.

Keskiajan bestiaareja ei siis käytetä yleensä suorana, ainoana tai etenkään tarkkana lähteenä fantasiakirjallisuudessa, vaan ennemmin yhtenä sen inspiraatioista. Fantasiaan hyvin sopivien, kiehtovien ja kummallisten olentojen lisäksi vaikutteita saatetaan ottaa myös esimerkiksi bestiaarien tavasta kuvata eläimiä. C. S. Lewisin elämää ja tuotantoa tutkinut Alister McGrath (2013, 341) ehdottaa, että *Narnian tarinoiden* vivahteikkaat eläinhahmot olisivat saaneet vaikutteita juuri bestiaareista. Kirjasarjassa eläimet nähdään yleensä pohjimmiltaan hyvinä hahmoina, jotka opettavat ihmisille tärkeitä, usein moraalisia oppeja. Samankaltaisuutta bestiaarien eläinkäsitykseen ja ajatukseen eläimistä ihmisten peilinä tosiaan löytyy.

Bestiaarien vaikutus ulottuu myös nykyajan suomalaiseen populaarikulttuuriin. Esimerkiksi kuvataiteilija Joel Slotte nimeää yhdeksi inspiraation lähteekseen keskiajan kuvasymboliikan, jota hän ammentaa muun muassa bestiaareista ja kasveja käsittelevistä herbaarioista. Taiteilija kuvaa keskiaikaisia olentoja maalaustensa hahmojen tatuoinneissa. Aikakauden kasveja hän lisää teoksiinsa tatuointien lisäksi myös naturalistisesti maalattuna. Slotten lyijykynäpiirrosten aiheisiin taas lukeutuvat muun muassa alruuna ja kokatriksi. Keskiaikaiset teemat tuovat teoksiin kiehtovia lisämerkityksiä, ja esimerkiksi tatuoinneissa kuvatut otukset kertovat Slotten hahmojen luonteista tuoden niihin syvyyttä. Esimerkiksi *Retiisinsyöjä*-teoksen (2020) päähenkilön ihoon taltioitu basiliski voi taiteilijan mukaan kuvata hahmon kiinnostusta keskiaikaan, metallimusiikkiin tai kenties kertoa laajemmin hahmon luonteesta ”pahistelijana”. (Takala 2021, 11–12; Slotte 2024; Slotte 2020.) Basiliski symboloi bestiaareissa Paholaista, ”käärmeiden kuningasta”

käsitykseen. Lewis myös ihmettelee, miksei keskiajan eläimiä koskevaa kiistatonta aikalaistietämystä esiinny bestiaareissa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

(*rex serpentium*). (BL 11283, ”XCII. De basilisco”, Clark 2013, 195.) Slotte pyrkii tekemään omat versionsa keskiaikaisista olennoista ja kasveista. Hän kertoo ottavansa mallia aikakauden muotokielen omaksumiseen esimerkiksi noin vuoteen 1200 ajoitetusta *Aberdeenin bestiaarista*. (Slotte 2024.) Keskiajan taiteen piirrosmaisuus sopii erinomaisesti tatuointeihin, ja Slotte esittää bestiaareista tutut olennot omalle tyylilleen uskollisesti, samalla aikakautta kunnioittaen.

Bestiaareista tuttujen eläinten käyttäminen nykyajan populaarikulttuurissa kertoo ihmisten jatkuvasta kiinnostuksesta eläimiä ja myyttisiä olentoja kohtaan. Se kertoo myös tekstilajin muistamisesta ja eläinkertomusperinteen jatkamisesta uuden aikakauden ehdoilla. Bestiaarit inspiroivat edelleen kulttuurin eri aloja ja tuovat samalla myös uusia yleisöjä tarkastelemaan keskiaikaa ja sen eläinkäsityksiä. Populaarikulttuuri on kuitenkin samaan aikaan vastuussa bestiaaritermin alkuperäisen merkityksen hämärtymisestä.

Fantasiamaailmoista on usein luotu ensyklopedisia teoksia, joissa esitellään niiden sisältämiä hahmoja, olentoja, hirviöitä ja eläimiä. Kuuluisimpia esimerkkejä lienevät David Dayn *A Tolkien Bestiary* (1979), *Dungeons & Dragons* -roolipelin inspiraatioksi koottu ”fantasiabestiaari” *Monster Manual* (2014) sekä *The Witcher 3: Wild Hunt* -videopelin (2015) sisäinen bestiaariksi nimetty tietopaketti. Näissä tapauksissa termiä käytetään kuvaamaan yleisesti teoksia, joissa esitellään erilaisia eläimiä tai olentoja. Niiden yhteys keskiajan tekstilajiin rajoittuu nimeen sekä mahdollisesti muutamaan aikakaudesta inspiroituneeseen olentoon, ja *Noiturin* tapauksessa hahmojen esittämiseen kategorioittain. Keskeisiä erottavia tekijöitä ovat tekstien pohjautuminen eri lähteisiin sekä moraalisten opetusten ja uskonnollisen symboliikan puuttuminen.

Myös muualta kaunokirjallisuudesta löytyy esimerkkejä termin käytöstä, kuten Caspar Hendersonin teoksesta *The Book of Barely Imagined Beings: A 21st Century Bestiary* (2012). Siinä kirjailija esittelee kiehtovia luonnosta löytyviä eläimiä, jotka vaikuttavat epätodellisilta tai joita on aiemmin pidetty taruolentoina. Henderson (2012, ix) kutsuu myös Jorge Luis Borgesin kuuluisaa myyttisiä olentoja esittelevää *Kuvitteellisten olentojen kirjaa* (1995 [1967]) bestiaariksi,

https://doi.org/10.21435/tl.299

vaikka tekijä ei itse käytä tätä termiä. Kummassakin teoksessa esitellään eri eläimiin tai olentoihin eri aikoina liitettyä symboliikkaa. Niissä levitetään tietoa ja tarinoita, mutta keskiajan bestiaareille ominainen lukijan elämään kohdistuva opetuksellisuus puuttuu. Teoksissa viitataan jonkin verran keskiajan tekstilajille tyypillisiin lähteisiin kuten *Physiologukseen* (esim. Henderson 2021, xi; Borges 1995, 20–21), mutta ne eivät pohjaudu niihin samassa mittakaavassa kuin bestiaarien keskeiseen määritelmään kuuluu. Teksteissä ei esiinny myöskään eläinten hierarkkista kategorisointia. Vaikka Henderson (2012, xi) toisaalta tunnistaa tekstilajin keskiaikaiset juuret, bestiaari tuntuu olevan hänelle monen muun nykyajan kirjoittajan tavoin synonyymi eläimiä käsittelevälle tarinamuotoiselle kirjalle.

Termiä käytetään samaan tapaan myös kuvataidetta ja runoutta yhdistelevissä ”bestiaareiksi” nimetyissä taidekirjoissa,[12] jotka saavuttivat laajaa suosiota 1800-luvun lopulta 1900-luvulle. Larisa Grollemondin mukaan nämä teokset saivat inspiraatiota keskiajan eläinsymboliikasta, ja niissä hyödynnettiin bestiaarien tapaa kuvata ihmisiä ja moraalisia kysymyksiä eläinmaailman kautta. Taidekirjoissa esiintyi jonkin verran keskiajan tekstilajista tuttuja kertomuksia. Suurin osa sisällöstä oli kuitenkin uutta, eivätkä keskiajan bestiaarit tai niiden lähdetekstit todennäköisesti toimineet suorana lähteenä teoksille. Grollemond kutsuu näiden taidekirjojen suosiota bestiaarigenren uudelleensyntymiseksi, mikä on hieman harhaanjohtavaa mutta myös osittain totta. (Grollemond 2019b, 283–285, 288.)

Muistitutkimuksen pioneeri Friedrich Georg Jünger kirjoitti 1950-luvulla, että on olemassa kahdenlaista unohtamista: toinen johtuu katoamisesta, toinen säilyttämisestä (Bruno, Filosa & Marinelli 2022, 1; Jünger 1957, 16–17). Eri unohtamisen tapoja on sittemmin tutkittu lisää ja määritelty syvemmin (ks. Connerton 2008), mutta Jüngerin säilyttämisen teema on edelleen ajankohtainen

12 Esim. Guillaume Apollinairen ja Raoul Dufyn *Le bestiaire, ou le cortège d'Orphée* (1911), Richard Wilburin ja Alexander Calderin *A Bestiary* (1955) ja Graham Sutherlandin *A Bestiary and Some Correspondences* (1968).

https://doi.org/10.21435/tl.299

keskiajan bestiaarien myöhempiä muotoja tarkasteltaessa. Bestiaaritermin käyttö nykyajan kaunokirjallisuudessa lisää näennäisesti sen tunnettavuutta, ja tekstilaji säilyy olemassa nimellisesti. Samaan aikaan sana jatkaa elämistään saaden uusia, bestiaariperinteestä irrallisia merkityksiä – siis syntyy uudelleen. Samalla tekstilajin keskiaikaiset piirteet unohtuvat etenkin laajan yleisön keskuudessa. Ilmiö on verrattavissa laajempaan tapaan, jossa kirjallisista teoksista tehdään uusia versioita, ja päivitetään niitä uusille aikakausille. Tällöin teoksista tulee helpommin lähestyttäviä uusille yleisöille, mutta alkuperäiset kertomukset menettävät syvyyttään ja tietyt piirteet niistä unohtuvat. (Rigney 2010, 350–351.) Kun bestiaaritermiä käytetään alkuperäistä tarkoitusta laajemmin kuvaamaan monenlaista eläimiä koskevaa kirjallisuutta, keskiaikainen merkitys häviää hiljalleen ja historiallisesta tekstilajista tulee saavuttamattomampi. Ilmiön vuoksi bestiaarien vahvaa symbolisuutta ja opetuksellisuutta ei tunnisteta, jolloin tekstejä luetaan helposti kuin ensyklopedista kirjallisuutta. Nykyajan yleisölle muodostuu näin virheellinen kuva myös keskiajan eläintieteestä – jota bestiaarit eivät edes yritä edustaa.

Clark kirjoittaa, että termin hämärtymistä tapahtuu myös keskiajan tutkimuksen sisällä. Tutkijat kutsuvat erilaisia keskiajan eläimiä käsitteleviä tekstejä bestiaareiksi, vaikka ne eivät täyttäisi tekstilajin määritelmiä eivätkä pohjautuisi samoihin lähteisiin. Clark pitää ongelmallisena myös sitä, että tutkijat käyttävät keskiajan eläimiä koskevan tiedon lähteenä ”keskiajan bestiaareja”, tarkentamatta mistä käsikirjoituksesta tai edes mistä tarinasta on kyse. (Clark 2013, 10, 93.) Näissä tilanteissa bestiaareihin yhdistetään myös sellaisia kertomuksia ja eläimiä, joita niissä ei todellisuudessa ole. Tällöin kokonaiskuva bestiaareista hämärtyy ja termin alkuperäinen merkitys unohtuu myös tutkijoiden silmissä.

Tekstilaji uhkasi unohtua historiatieteessä myös laajemmin. Kun bestiaareja alettiin tutkia hiljalleen 1800-luvun lopussa[13] ja 1900-lu-

13 Charles Cahier aloitti bestiaarikäsikirjoitusten luokittelun teoksessaan *Nouveaux melanges darchéologie, d'histoire et de littérature.* Vol. I (1874). Jamesin tutkimus

https://doi.org/10.21435/tl.299

vun alkupuoliskolla, niitä pidettiin naiiveina keskiajan eläintiedettä esittelevinä teksteinä, joiden opetuksiin liittyvää arvoa ei tunnistettu. Jopa bestiaarikäsikirjoitusten keskinäisiä yhteyksiä tutkinut Montague Rhodes James piti vuonna 1928 bestiaareja keskiaikaisina kuvakirjoina, joilla ei ollut kuvitustensa lisäksi tieteellistä arvoa. Hän perusteli näkemystään sillä, ettei bestiaarien historiasta, käyttötarkoituksista tai yleisöistä tiedetty tarpeeksi, jotta niitä olisi voitu käyttää keskiajan tutkimuksen lähteenä. (Clark 2013, 1, 7; Clark & McMunn 2016, 5–6; James 1928, 1.)

Jamesin elinaikana tämä piti paikkansa, ja näkökulma onkin sikäli perusteltu. Sillä oli kuitenkin pitkä vaikutus bestiaareihin suhtautumiseen, vaikka tekstilajin konteksteja on sittemmin tutkittu tarkemmin. Myös historiatieteen painotukset ja suuntaukset ovat vaikuttaneet varhaiseen bestiaaritutkimukseen. Koska tekstilaji painottuu opetukselliseen sisältöön ja symboliikkaan, se ei toimi suorana historiallisena todisteena keskiajan tapahtuma- tai henkilöhistoriasta – verrattuna esimerkiksi oikeuslähteisiin tai kronikoihin. Bestiaari on lisäksi monimerkityksellinen ja siten haastava lähde, ja on ymmärrettävää, ettei se ole ensimmäinen johon tutkijat ovat tarttuneet.

Arvostus bestiaareja kohtaan alkoi kasvaa 1980-luvulta lähtien, ja nykyään niitä pidetään kiinnostavina historiantutkimuksen ja kirjallisuustieteen lähteinä (Clark 2013, 1; Clark & McMunn 2016, 1–5, 8; Morrison 2019, 10–11). Tekstilaji siis nousee unohduksestaan myös tutkijoiden keskuudessa. Suosion kasvu liittyy bestiaareja koskevan kontekstitiedon lisäksi olennaisesti siihen, että historiatieteen painotukset muuttuivat kohti kulttuurihistoriallista suuntausta.

---

pohjautui tälle luokittelulle. (McCulloch 2018, 22.) Bestiaaritutkimuksen käynnistyminen (ja esim. *Additional 11283* -bestiaarin osto British Librarylle) kertoo 1800-luvun keskiajan ihannoinnista ja kansallisromantiikan noususta (ks. esim. Niiranen 2009, 56–57).

https://doi.org/10.21435/tl.299

Bestiaarien potentiaali keskiajan tutkimuksessa

Bestiaareilla on monia erityispiirteitä, jotka tekevät niistä otollisia lähteitä keskiajan kulttuurihistorialliselle tutkimukselle. Tekstilajille tyypillinen opetuksellisuus on yksi niistä. Opetukset painottuvat teemoihin, joita pidettiin hengellisestä ja oppineesta näkökulmasta hyödyllisinä kansalle. Jotta niistä saatiin vakuuttavia ja herkästi muistettavia opetuksia, ajatukset piti tiivistää helposti ymmärrettävään muotoon ja liittää yleisön jo tunnistamiin teemoihin. Bestiaarit antavat tämän vuoksi tutkijoille moninaisen kuvauksen keskiajan arvomaailmasta ja lukijoille tutuista arkisista aiheista. Myös varsinaisten opetusten taustalla vaikuttavat sanoittamattomat oletukset ovat usein hedelmällisiä tutkimuksen kohteita, koska ne kertovat paljon keskiajan yhteiskunnallisista rakenteista ja arvoista. Tällaisia oletuksia ovat esimerkiksi Elefantti-luvun miespuolisen hahmon suojeluvastuu ja naishahmon seksuaalisuuden vaarallisuus sekä Satakieli-luvun naishahmon hoivavastuu perheestään (BL 11283, ”IX. De elephante”, Clark 2013, 127–130; ”LXXV. De lucinia”, Clark 2013, 182; ”XCIV. De vipera et muraena”, Clark 2013, 195–197; Järvelä 2023, 31–32, 49–53, 79). Clarkin esittämä ajatus bestiaarien käytöstä alempien koulutusasteiden opetuksessa tukee entisestään tekstilajissa käsiteltyjen aiheiden tunnettavuutta ja yleistettävyyttä keskiajalla.

Eläinten ja luonnon käyttäminen ihmisille suunnatun symboliikan välineenä on toinen olennainen piirre bestiaareissa. Siinä ilmenee kaksi samanaikaisesti läsnä olevaa ja toisiaan tukevaa puolta. Yhtäältä ihmiset nähdään eläimiä ylempiarvoisina ja älykkäämpinä, ja toisaalta eläimet nähdään villeinä, rationaaliseen ajatteluun kykenemättöminä ja vaiston varassa toimivina. (Vrt. Salisbury 2016, 1–7.) Tämän vuoksi eläimiltä sallitaan bestiaareissa monenlaista ihmisten näkökulmasta moraalitonta toimintaa, ja niiden kautta kyetään kuvaamaan asioita, joita ihmisten kautta olisi sopimatonta kuvata. Eläimiin liitetään tekstilajissa usein paheita, syntejä ja niihin kytkeytyviä tekoja, ja korostetaan, että rationaalisten ihmisten tulisi osata toimia paremmin. Esimerkiksi seksuaalinen himo, viha ja aggressiivisuus liitetään bestiaareissa usein eläimiin (BL 11283,

https://doi.org/10.21435/tl.299

”XXXVI. De hirco et haedo”, Clark 2013, 152; ”XL. De camelo”, Clark 2013, 154–155; ”LXXII. De perdice I”, Clark 2013, 179–180; ”LXXII. De perdice II”, Clark 2013, 180; ”XCIV. De vipera et muraena”, Clark 2013, 195–197).

Opetuksissa verrataan ihmisen toimintaa eläinhahmoihin, joskus hyvinkin suoraan. Tällöin opetuksen mukaan väärin toiminut ihminen asetetaan eläimelliseen asemaan. Kyykäärme ja mureena -luvussa avionrikkojille sanotaan esimerkiksi: ”Voi miehet, tietäkää: se, joka haluaa kajota vieraaseen vaimoon, mielii itse tämän käärmeen toveriksi, ja häntä myös tullaan tähän käärmeeseen vertaamaan!” (BL 11283, ”XCIV. De vipera et muraena”, Clark 2013, 195–197).[14] Miehen yhdistäminen käärmeeseen tekee opetuksesta erityisen vaikuttavan, sillä eläimellisyyden ja seksuaalisuuden lisäksi käärmeet symboloivat keskiajalla kuolemaa ja Paholaista (Salisbury 2016, 61, 105).

Toinen puoli bestiaarien symboliikasta korostaa eläinten hyveellisyyttä, ihmeellisyyttä ja todistusvoimaa Jumalan suunnitelmasta – augustinolaista luontokäsitystä ja *Physiologusta* mukaillen. Eläimet toimivat esimerkkeinä siitä, miten ihmisten tulee käyttäytyä Jumalan tahdon mukaisesti. Luvuissa kerrotaan usein ihmisistä, jotka eivät kykene samaan hyvyyteen, lempeyteen tai esimerkiksi siveyteen kuin eläimet. Opetus on tyypillisesti se, että koska eläimet kykenevät toimimaan oikein, niin sitä suuremmalla syyllä myös ihmisen tulisi pystyä siihen. Harjalintu-luvussa kerrotaan esimerkiksi linnunpoikasista, jotka pitävät huolta vanhemmistaan niiden ikääntyessä. Sen jälkeen kysytään: ”Jos myös nämä epärationaaliset linnut huolehtivat toisistaan vastavuoroisesti, eivätkö rationaaliset ihmiset silloin ole vielä enemmän velvollisia huolehtimaan vanhemmistaan?” (BL 11283, ”LXVII. De epope”, Clark 2013, 177).[15]

14 ”Discite, O viri, quia alienam permollire quaerit uxorem, cuius serpentis sibi asciscere cupiat contubernium, cui etiam comparandus ipse serpenti sit.”

15 ”Si autem hoc faciunt sibi invicem irrationabiles volucres quanto magis rationabiles homines parentum suorum nutrimenta mutua reddere debent”.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Bestiaarien eläinkäsitys tekee tekstilajista monipuolisen, keskiajan moraalikäsityksiä korostavan lähteen. Eläimiin liitetyt paheelliset tai negatiiviset piirteet esitetään erityisen voimakkaina, ja niitä käsitellään ilman ihmishahmoihin tyypillisesti liittyviä rajoituksia. Myös hyveelliset tai positiiviset piirteet kuvataan korostetusti, sillä niitä ei odoteta eläimiltä. Bestiaarien kautta keskiajan tutkijan on mahdollista tarkastella läheisesti aikakauden hyveisiin ja paheisiin liittyvää tematiikkaa ja sen taustalla vaikuttavia ajatuksia.

Bestiaarit ovat yhtäältä tyypillinen osa aikakauden kirjallista traditiota ja toisaalta hyvin omanlaisensa lähdetyyppi. Bestiaareissa näkyy keskiajan kirjallisuudelle tyypillinen kerroksellisuus, tekstien kopiointi ja siihen liittyvät tekijyyden kysymykset sekä aikakauden käsikirjoitustradition ominaispiirteet (Mehtonen 2009, 24–25, 28–30; Niiranen 2009, 56, 59). Lisäksi läsnä on keskiajalle ominainen hengellisen ja maallisen kirjallisuuden sekoittuminen. Kerroksellisuus tulee esiin bestiaarien lähdetekstien moninaisuudessa, eri tekstityyppien yhdistelemisessä sekä esimerkiksi antiikin tarinoiden muokkaamisessa aikakauteen sopivaksi. Tekstilajin muoto monen eri lähteen yhdistelmänä tekee siitä kokonaisuuden, joka heijastaa vahvasti aikakautensa arvoja, asenteita ja odotuksia. Bestiaareissa näkyy, mitä piirteitä aiemmissa teksteissä on pidetty otollisina tukemaan omaa viestiä ja uutta, sydänkeskiajan arvomaailmaa korostavaa tulkintaa.

Kerroksia löytyy myös itse tekstistä, kun läsnä ovat samaan aikaan kertomuksellinen ja symbolinen taso. Jälkimmäinen tulkitsee kertomusta ja antaa sille merkityksiä. Bestiaareissa kopioidaan, yhdistellään ja muokataan aiempia tekstejä. Lisäksi tekstilajia itsessään on kopioitu ja muokattu paljon sen elinkaaren aikana. Bestiaareissa näkyykin osuvasti keskiajan ajatus kirjallisuudesta kaikkien yhteisenä omaisuutena, jota voi lainata ja varioida vapaasti, ja jossa tekijyyden käsite menettää merkitystään (Niiranen 2009, 59, 62). Tyypillisesti latinankielisten bestiaarien kirjoittajia ja kuvittajia ei

https://doi.org/10.21435/tl.299

tunneta.[16] Heidän henkilöimisensä ei ole useinkaan tarpeellista, sillä käsikirjoituksista ja niiden konteksteista pystytään päättelemään paljon myös tekijöiden pysyessä anonyymeina. Vaikka yksittäisissä bestiaareissa esiintyy jonkin verran variaatiota toisiinsa verrattuna, ne voidaan nähdä ennemmin osana *Physiologus*-, bestiaari- ja eläinkertomusperinteiden jatkuvaa traditiota kuin itsenäisinä teoksinaan.

Bestiaareja voidaan tutkia keskiajan kirjallisuudelle tyypillisistä lähtökohdista, kiinnittäen samalla huomiota tekstilajin erityispiirteisiin. Lähdetyyppiä koskevat tutkimusmenetelmät ovat historiatieteessä tyypillisesti kulttuurihistoriallisia. Tutkimussuuntauksessa olennaista on kaiken ihmisten toiminnan näkeminen kulttuurisesti rakentuneena ja menneisyyden ilmiöiden hahmottaminen kerrostuneena. Usein päämääränä on tutkia kulttuurin taustalla vaikuttavia rakenteita, arvomaailmaa tai ajatusmalleja. (Immonen 2001, 20–25.) Käytännössä tämä tarkoittaa tarkkaa perehtymistä lähteisiin, niiden muotoon ja konteksteihin (Niiranen 2009, 62–63). Lähteet ja niistä löytyvät teemat tulee yhdistää laajempiin ilmiöihin esimerkiksi tutkimuskirjallisuuden tai muuhun lähdeaineistoon vertaamisen kautta. Bestiaarien tapauksessa tekstilajia voidaan verrata esimerkiksi muihin keskiajan eläimiä koskeviin teksteihin, kuten faabeleihin (ks. Järvelä 2023) ja ensyklopedioihin, bestiaarien omaan lähdeaineistoon tai muuhun aikakauden moraalisia oppeja käsittelevään kirjallisuuteen.

Tutkittavien aihepiirien hahmottamisessa auttaa lukujen, tarinoiden ja eläinten kategorisointi temaattisesti. Tällöin selviää, kuinka paljon kutakin teemaa käsitellään lähdeaineistossa ja millä tavoin. Näin voidaan arvioida, onko jokin tekstissä kuvattu ilmiö toistuva ja siten yleinen materiaalissa, kuvaako se kenties jotain

16 Kansankielisten, etenkin ranskankielisten bestiaarien tekijät tunnetaan useammin. Tämä liittyy latinan- ja kansankielisten kirjallisten traditioiden eroavaisuuksiin, sekä latinan- ja kansankielisten bestiaarien todennäköisiin eri yleisöihin. Suosittuja ranskankielisten bestiaarien kirjoittajia olivat esimerkiksi Guillaume le Clerc ja Richard Fournivalainen. (Beer 2016; Clark 2013, 2, 114.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

laajempaa aikakauden ilmiötä vai onko kyseessä yksittäinen kuriositeetti. Bestiaareissa on tyypillistä, että samalle teemalle löytyy rinnakkaisia käsittelytapoja jopa yhden luvun sisällä. Esimerkiksi naisten seksuaalisuutta käsitellään niissä monesta eri näkökulmasta: lisääntymiskeskeisinä tekoina, avioliiton sisäisenä puolison kunnioittamisena, vaarallisina haluina ja himoina, odotetun passiivisena, epäilyttävän aktiivisena sekä abstraktina miehiä varten olemassa olevana maallisena mukavuutena (Järvelä 2023, 45–46, 49–55, 62–64).

Kategorisoitaessa avautuu myös, mitkä teemaan liittyvät asiat lukijan odotetaan tietävän entuudestaan, ja mitä hänelle pyritään painottamaan. Bestiaareissa tämä tarkoittaa kertomuksen, symboliikan sekä taustalla vaikuttavien rakenteiden ja oletusten erottamista toisistaan, mikäli se on mahdollista. Esimerkiksi *Additional 11283* -bestiaarin Kyykäärme ja mureena -luvussa kerrotaan käärmeiden parittelusta ja niiden kumppanuudesta ja tämän vertautumisesta ihmisiin. Tekstin taustalla oletetaan muun muassa, että lukija tietää seksuaalisten tekojen kuuluvan avioliiton sisäisiin velvollisuuksiin, seksin tähtäävän ihanteellisesti lisääntymiseen ja seksuaalisuuden linkittyvän vahvasti sitoutumiseen. Lisäksi tekstistä nousee esiin vahvasti feminiinisyyteen liitetty passiivisuus ja maskuliinisuuteen liitetty aktiivisuus, joiden rikkominen esitetään vaarallisena. (BL 11283, ”XCIV. De vipera et muraena”, Clark 2013, 195–197; Järvelä 2023, 25–26, 42–57, 59, 63–64.) Taustalla vaikuttavia ajatus- ja toimintamalleja sekä rakenteita ei yleensä ilmaista tekstissä suoraan. Tutkijan täytyy usein tehdä tulkintoja näiden hahmottamiseksi erilaisten merkkien ja johtolankojen perusteella ja lukea tekstiä ikään kuin ”rivien välistä” (Ollila 2001, 85).

Bestiaareja tutkiessa on tärkeää huomioida keskiajan kirjallisuuden tutkimiselle ominainen lähdekritiikki ja tunnistaa, mihin kysymyksiin tekstilaji voi antaa vastauksia ja mihin ei. Esimerkiksi keskiajan tapahtumista tai henkilöistä bestiaarit eivät kerro juuri mitään, mutta laajemmista arvo- ja asenneilmapiiriin liittyvistä teemoista paljonkin. Lähdekritiikki liittyy myös sen huomioimiseen, milloin tekstissä toistetaan lähdetekstien näkemyksiä, ja milloin

https://doi.org/10.21435/tl.299

näiden näkemysten kautta tehdään keskiaikaan liittyviä opetuksia, jotka kertovat nimenomaan aikakauden maailmankuvasta.

Bestiaareja tutkiessa latinan (tai kansankielten) osaamisesta on hyötyä, jotta tutkija voi tehdä oman tulkintansa alkutekstistä ja ymmärtää lähdettä syvemmin. Alkuun pääsee kuitenkin myös englanninkielisillä käännöksillä, joita löytyy ainakin *British Library Additional 11283, Aberdeen University Library MS. 24, Bodleian Library MS. Bodl. 764* ja *Cambridge University Library MS II.4.26* -bestiaareista.

Johtopäätökset

Keskiajan bestiaarit ovat osa antiikista alkaneen eläinkertomusperinteen jatkumoa. Tekstilajilla oli laaja, niin maallikoista kuin hengellisistä yhteisöistä koostuva yleisö, ja sitä hyödynnettiin todennäköisesti alempien koulutusasteiden opetuksessa. Tekstilajin suosioon 1100–1200-luvuilla vaikuttivat ajatus luonnon uskonnollisesta todistusvoimasta, lähdetekstien ja käsiteltyjen aihepiirien tunnettuus lukijoiden keskuudessa, helposti ymmärrettäväksi rakennetut opetukset sekä keskiajan kirjallisuudelle tyypilliset piirteet, kuten hahmojen esittäminen hierarkkisessa järjestyksessä. Eläimet nähtiin augustinolaisen luontokäsityksen mukaan ihmisistä erillisinä olentoina, ja niiden käyttäminen symboliikan välineenä antoi bestiaareille uusia näkökulmia ihmisyyden tarkasteluun. Lisäksi tekstilajin mielikuvituksselliset kertomukset ja värikkäät kuvitukset viihdyttivät lukijoita.

Bestiaarien kirjoittaminen hiipui 1300- ja 1400-lukujen aikana. Tilalle tuli toisia lajeja, jotka vastasivat kirjallisen tradition muuttuviin ihanteisiin paremmin. Merkittävin nouseva laji oli keskiajan ensyklopedia, joka oli bestiaaria laajempi esitys maailman ihmeellisyydestä ja jossa käsiteltiin luontoa uskonnollisten käsitysten sijasta materiaalisuuden ja syy-seuraussuhteiden kautta. Myös uudet uskonnolliset opetustekstit päihittivät bestiaarit teologisissa pohdinnoissa. Bestiaari oli lopulta liian uskonnollinen tai tarinallinen

https://doi.org/10.21435/tl.299

edustaakseen tiedettä, liian arkinen edustaakseen uskontoa ja liian tieteellinen kukoistaakseen tarinallisena kirjallisuutena. Lajin katoaminen oli kuitenkin hidasta. Myöhäiset bestiaarit pyrkivät mukautumaan muuttuneisiin ihanteisiin (siinä onnistumatta). Olemassa olevia käsikirjoituksia säilytettiin ja luettiin vielä pitkään niiden tekoajan jälkeen. Lisäksi bestiaareista tutut kertomukset ja opetukset jatkoivat elämäänsä toisissa tekstilajeissa – joskaan eivät aina bestiaarien ansiosta vaan siksi, että niiden kirjoittajat tunsivat bestiaarien kanssa saman lähdeaineiston.

Myös nykyajan populaarikulttuurista löytyy kaikuja keskiajan bestiaareista. Lajista tutut eläimet ja olennot esiintyvät uusissa ympäristöissä esimerkiksi fantasiakirjallisuudessa ja taiteessa, ja tuovat uusia yleisöjä keskiajan eläinsymboliikan pariin. Samaan aikaan bestiaari-termi tuntuu laajentuneen tarkoittamaan yleisesti eläimiä käsittelevää tarinamuotoista kirjaa. Tämä hämärtää termin alkuperäistä määritelmää ja tekee historiallisista bestiaareista saavuttamattomia nykyajan yleisölle ja osittain myös tutkijoille.

Bestiaarit ovat antoisaa lähdemateriaalia keskiajantutkimukselle. Niissä esitellään keskiajan arvoja, asenteita ja odotuksia tiiviissä muodossa. Bestiaarien opetukset kertovat teemoista, joita laajalle yleisölle pidettiin hyödyllisinä opettaa. Niiden taustalla näkyy piirteitä keskiajan maailmankuvasta ja yhteiskunnallisista rakenteista. Tekstilajissa esiintyvät aihealueet ovat moninaisia ja mahdollistavat erilaisia tutkimuspolkuja. Bestiaareissa näkyy hengellisten ja moraalisten opetusten lisäksi esimerkiksi ihmissuhteisiin, perheisiin, valtaan, kirkkoon instituutiona, eläimiin, magiaan sekä toisiin kansoihin liittyviä aiheita. Yksi tutkimusaihe on myös keskiajan suhde antiikista peräisin oleviin eläintarinoihin ja -myytteihin. Bestiaarien kautta on tutkittu jo nyt esimerkiksi keskiajan sukupuolta, seksuaalisuutta, rakkautta, kuolemansyntejä, antisemitismiä, hirviöitä ja muistia (Beer 2016; Brown 2000; Hassig 2000; Järvelä 2023; Miyazaki 2000; Rowland 2016; Tamminen 2021). Kenttä on siis laaja, ja mahdollisuuksia on monia.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lähteet

Aineistolähteet

Aberdeen University Library MS 24, *The Aberdeen Bestiary*. Alkuperäinen käsikirjoitus digitoitu, editoitu ja käännetty osoitteessa https://www.abdn.ac.uk/bestiary/. Viitattu 29.8.2024.

Bodleian Library MS. Bodl. 764. Käännetty teoksessa Barber, Richard 2016: *Bestiary: Being an English Version of the Bodleian Library, Oxford M.S. Bodley 764 with All the Original Miniatures Reproduced in Facsimile* (1992). Woodbridge: Boydell Press. Alkuperäinen käsikirjoitus digitoitu osoitteessa https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/e6ad6426-6ff5-4c33-a078-ca518b36ca49/. Viitattu 29.8.2024.

BL 11283 = British Library Additional 11283. Editoitu ja käännetty teoksessa Clark, Willene B. 2013: *A Medieval Book of Beasts: The Second-family Bestiary: Commentary, Art, Text and Translation* (2006). Hockley: Boydell Press. Alkuperäinen käsikirjoitus ollut digitoituna British Libraryn verkkosivuilla.

Cambridge University Library MS II.4.26. Käännetty teoksessa White, T. H. 2015: *The Book of Beasts. Being a Translation from a Latin Bestiary of the Twelft Century* (1954). New York: Dover Publications. Alkuperäinen käsikirjoitus digitoitu osoitteessa https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-II-00004-00026/1. Viitattu 29.8.2024.

Fabulae = Odo Cheritonlainen: Fabulae. Editoitu teoksessa Hervieux, Léopold 1896: *Les fabulistes latins: Depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du moyen âge. T. 4, Eudes de Cheriton et ses dérivés*. Paris: Librairie de Firmin-Didot. Käännetty teoksessa Jacobs, John C. 1985: *The Fables of Odo of Cheriton*. Syracuse: Syracuse University Press.

Muu lähdeaineisto

Borges, Jorge Luis & Guerrero, Margarita 1995 [1967]: *Kuvitteellisten olentojen kirja*. Suomentanut Sari Selander. Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy.

CD Projekt RED & Sapkowski, Andrzej 2022: *The Witcher III: Wild Hunt. PS5* (2015). Lyon: Bandai Namco Europe.

Henderson, Caspar 2012: *The Book of Barely Imagined Beasts: A 21st Century Bestiary*. London: Granta Publications.

Martin, George R. R. 2011 [1998]: *Clash of Kings*. London: Harper Voyager.

Mearls, Mike & Crawford, Jeremy 2014: *Monster Manual: Dungeons & Dragons*. Renton: Wizards of the Coast.

Rowling, J. K. 1999: *Harry Potter ja salaisuuksien kammio*. Suomentanut Jaana Kapari. Helsinki: Tammi.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Rowling, J. K. 2017: *Ihmeotukset ja niiden olinpaikat*. Suomentanut Jaana Kapari. Helsinki: Tammi.
Slotte, Joel 2020: *Retiisinsyöjä*. https://www.joelslotte.com/paintings. Viitattu 29.4.2024.
Slotte, Joel 2024: Kuvataiteilija Joel Sloten haastattelu sähköpostitse 8.4.2024. Nelli-Jasmin Järvelä.
Tolkien, J. R. R. 2014 [1962]: *The Adventures of Tom Bombadil and Other Verses from The Red Book*. London: HarperCollins.

Tutkimuskirjallisuus

Beer, Jeanette 2016: Duel of Bestiaries. Teoksessa Clark, Willene B. & McMunn, Meradith T. (toim.) *Beasts and Birds of the Middle Ages: The Bestiary and Its Legacy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 96–105.
Brown, Carmen 2000: Bestiary Lessons on Pride and Lust. Teoksessa Hassig, Debra (toim.) *The Mark of the Beast: The Medieval Bestiary in Art, Life, and Literature*. New York: Routledge. 53–70.
Bruno, Nicoletta, Filosa, Martina & Marinelli, Giulia 2022: Mechanisms of Memory and Forgetting. Teoksessa Bruno, Nicoletta – Filosa, Martina – Marinelli, Giulia (toim.) *Fragmented Memory: Omission, Selection, and Loss in Ancient and Medieval Literature and History*. Berlin: De Gruyter. 1–9.
Cahier, Charles 1874: *Nouveaux melanges d'archéologie, d'histoire et de littérature. Vol. I.* Paris.
Clark, Willene B. 2013: *A Medieval Book of Beasts: The Second-family Bestiary: Commentary, Art, Text and Translation*. Hockley: Boydell Press.
Clark, Willene B. & McMunn, Meradith T. 2016: Introduction. Teoksessa Clark, Willene B. & McMunn, Meradith T. (toim.) *Beasts and Birds of the Middle Ages: The Bestiary and Its Legacy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1–11.
Cohen, Meredith 2019: The Bestiary Beyond the Book. Teoksessa Morrison, Elizabeth (toim.) *Book of Beasts: Bestiary in the Medieval World.* Los Angeles: Getty Trust Publications. 177–183.
Connerton, Paul 2008: Seven Types of Forgetting. – *Memory Studies* 1/2008 s. 59–71. https://doi.org/10.1177/1750698007083889.
Crane, Susan 2019: Expanding the Bestiary's Meaning: The Case of Bodleian Ms. 764. Teoksessa Morrison, Elizabeth (toim.) *Book of Beasts: Bestiary in the Medieval World.* Los Angeles: Getty Trust Publications. 77–85.
Day, David 1979: *A Tolkien Bestiary*. New York: Crescent Books.
Dines, Ilya 2019: The Function of Latin Bestiaries in Medieval Miscellanies. Teoksessa Morrison, Elizabeth (toim.) *Book of Beasts: Bestiary in the Medieval World.* Los Angeles: Getty Trust Publications. 67–75.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Edgren, Helena 1997: Kalkkimaalaukset. Teoksessa Knapas, Marja Terttu (toim.) *Suomen kirkot 20*: *Hattulan ja Tyrvännön kirkot*. Jyväskylä: Museovirasto. 40–96.
Evans, G. R. 1983: *Alan of Lille: The Frontiers of Theology in the Later Twelfth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
Fält, Katja 2012: *Wall Paintings, Workshops, and Visual Production in the Medieval Diocese of Turku from 1430 to 1540*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
Gravestock, Pamela 2000: Did Imaginary Animals Exist? Teoksessa Hassig, Debra (toim.) *The Mark of the Beast: The Medieval Bestiary in Art, Life, and Literature*. New York: Routledge. 119–135.
Grollemond, Larisa 2019a: Beasts at Court: Reading the Bestiary in the Late Thirteenth Century. Teoksessa Morrison, Elizabeth (toim.) *Book of Beasts: Bestiary in the Medieval World*. Los Angeles: Getty Trust Publications. 157–163.
Grollemond, Larisa 2019b: The Bestiary in the Modern Age. Teoksessa Morrison, Elizabeth (toim.) *Book of Beasts: Bestiary in the Medieval World*. Los Angeles: Getty Trust Publications. 283–288.
Harbert, Bruce 1975: Matthew of Vendôme. – *Medium Ævum* 3/1975 s. 225–237.
Hassig, Debra 1995: *Medieval bestiaries: Text, image, ideology*. Cambridge: Cambridge University Press.
Hassig, Debra 2000: Sex in Bestiaries. Teoksessa Hassig, Debra (toim.) *The Mark of the Beast: The Medieval Bestiary in Art, Life, and Literature*. New York: Routledge. 71–98.
Hiekkanen, Markus 2018: *Suomen keskiajan kivikirkot*. Helsinki: SKS.
Hunt, Tony 1985: Les Paraboles Maistre Alain. – *Forum for Modern Language Studies* 4/1985 s. 362–375. https://doi.org/10.1093/fmls/XXI.4.362.
Immonen, Kari 2001: Uusi kulttuurihistoria. Teoksessa Immonen, Kari – Leskelä-Kärki, Maarit – Koivisto, Hanne (toim.) *Kulttuurihistoria: johdatus tutkimukseen*. Helsinki: SKS 11–25.
James, Montague Rhodes 1928: *The Bestiary*. Oxford.
Jünger, Friedrich Georg 1957: *Gedächtnis und Erinnerung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
Järvelä, Nelli-Jasmin 2023: *Turhamaisia kissarouvia ja petollisia käärmeherroja: Sukupuoli sydänkeskiajan faabelien ja bestiaarien parisuhdekuvauksissa*. Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto. https://urn.fi/URN:NBN:fi:tuni-202310259075.
Kirk, E. J. & Lewis, C. S. 2005: *Narnia: Opas Fantasiamaailmaan*. Suomentanut Tarja Kontro. Helsinki: Otava.
Lachmann, Renate 2010: Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature. Teoksessa Erll, Astrid & Nünning, Ansgar (toim.) *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin: De Gruyter. 301–310.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lewis, C. S. 1967: *The Discarded Image: An Introduction to Medieval and Renaissance Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
Mann, Jill 2009: *From Aesop to Reynard: Beast literature in medieval Britain*. Oxford: Oxford University Press.
McCulloch, Florence 2018: *Medieval Latin and French Bestiaries*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
McGrath, Alister 2013: *C. S. Lewis – Elämä*. Suomentanut Anne Leu. Kauniainen: Perussanoma.
McMunn, Meradith T. 2016: Bestiary Influences in Two Thirteenth-Century Romances. Teoksessa Clark, Willene B. & McMunn, Meradith T. (toim.) *Beasts and Birds of the Middle Ages: The Bestiary and Its Legacy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 134–150.
Mehtonen, Päivi 2009: Keskiaikaisen kirjallisuuden lajit. Teoksessa Lamberg, Marko – Lahtinen, Anu – Niiranen, Susanna (toim.) *Keskiajan avain*. Helsinki: SKS. 22–38.
Mermier, Guy R. 2016: The Phoenix: Its Nature and Its Place in the Tradition of the Physiologus. Teoksessa Clark, Willene B. & McMunn, Meradith T. (toim.) *Beasts and Birds of the Middle Ages: The Bestiary and Its Legacy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 69–87.
Miyazaki, Mariko 2000: Misericord Owls and Medieval Anti-semitism. Teoksessa Hassig, Debra (toim.) *The Mark of the Beast: The Medieval Bestiary in Art, Life, and Literature*. New York: Routledge. 23–49.
Morrison, Elizabeth 2019: The Medieval Bestiary: Text and Illumination. Teoksessa Morrison, Elizabeth (toim.) *Book of Beasts: Bestiary in the Medieval World.* Los Angeles: Getty Trust Publications. 3–12.
Niiranen, Susanna 2009: Keskiajan kirjallisuus historiantutkijan lähteenä. Teoksessa Lamberg, Marko – Lahtinen, Anu – Niiranen, Susanna (toim.) *Keskiajan avain*. Helsinki: SKS. 55–65.
Ollila, Anne 2001: Naishistoria ja sukupuolijärjestelmä. Teoksessa Immonen, Kari – Leskelä-Kärki, Maarit – Koivisto, Hanne (toim.) *Kulttuurihistoria: johdatus tutkimukseen*. Helsinki: SKS. 75–90.
Puysségur, Alain T. & Bodin, Johann 2023: *The Witcher: Kuvitettu Opas Andrzej Sapkowskin Noiturin Maailmaan*. Suomentanut Susanna Tuomi-Giddings. Helsinki: WSOY.
Randall, Lilian M. C. 2016: An Elephant in the Litany: Further Thoughts on an English Book of Hours in the Walters Art Gallery (W. 102). Teoksessa Clark, Willene B. & McMunn, Meradith T. (toim.) *Beasts and Birds of the Middle Ages: The Bestiary and Its Legacy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 106–133.
Rigney, Ann 2010: The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing. Teoksessa Erll, Astrid & Nünning, Ansgar

https://doi.org/10.21435/tl.299

(toim.) *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin: De Gruyter. 345–353.
Rowland, Beryl 2016: The Art of Memory and the Bestiary. Teoksessa Clark, Willene B. & McMunn, Meradith T. (toim.) *Beasts and Birds of the Middle Ages: The Bestiary and Its Legacy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 12–25.
Salisbury, Joyce E. 2016: *The Beast Within. Animals in the Middle Ages*. Abingdon: Routledge.
Steiner, Emily 2019: Encyclopedic Beasts. Teoksessa Morrison, Elizabeth (toim.) *Book of Beasts: Bestiary in the Medieval World*. Los Angeles: Getty Trust Publications. 237–244.
Takala, Päivi 2021: Retiisinsyöjä, nokkonen ja hehkuvan sininen taivas. Teoksessa Jokelin, Liila ym. (toim.) *Joel Slotte: Vuoden Nuori Taiteilija 2021*. Tampere: Tampereen taidemuseo. 11–13.
Tamminen, Miikka 2021: *Keskiajan hirviöt*. Helsinki: Gaudeamus.

https://doi.org/10.21435/tl.299

IV

Kuvitellen muistetut

https://doi.org/10.21435/tl.299

https://doi.org/10.21435/tl.299

Teoksen päättävä neljäs osio kääntää katseen unohtumisen ja säilymisen ristiriitaiseen rinnakkaisuuteen ja siihen, millaisin tavoin kirjallisuushistoria kannattelee mukanaan jo kertaalleen taakse jättämäänsä menneisyyttä. Siinä missä sensuurilla, aikalaismielipiteillä ja kritiikillä on valta painaa alas, on kolikon kääntöpuolena kirjoittaja- ja lukijakunnan kyky taistella unohdusta vastaan ja pyrkiä tietoisesti varjelemaan mennyttä, sekä faktaa että fiktiota. Kirjallisessa menneisyydessä on yhtä lailla kirjallisen tulevaisuuden lupaus, mutta sen täyttyminen edellyttää ymmärrystä juurista: kirjallisuuden uudistumiskykyyn kuuluu taito nostaa esiin vanhoja, kadonneita muotoja ja löytää niille uusia käyttötarkoituksia ja tekstuaalisia elinympäristöjä.

Päivi Mehtosen luku hahmottelee uskonnollisen profetian poetiikkaa 1800-luvun suositun arkkiveisun eli *Sibillan Ennustuskirjan* ja sen suomenkielisen uusintapainoksen äärellä. Profetiakirjallisuus oli oma tulevaisuuslajinsa, joka sisälsi niin unia, enteitä kuin maailmanlopun odotustakin. Alempien sosiaaliluokkien aiemmin suosima laji on pysytellyt sitkeästi elossa kirjallisuushistorian marginaaleissa, sillä populaarille profetialle tyypilliset aikarakenteet ja tulevaisuuden kuvittelu alkoivat 1800-luvulta lähtien saada uusia muotoja esimerkiksi tieteiskirjallisuudessa ja fantasiassa. Luku keskittyy *Sibillan Ennustus-kirjan* vastaanottoon, poetiikkaan ja retoriikkaan, jotka ovat luoneet pohjaa lajin yllättävälle kestävyydelle ja paluulle aina modernista romaanista oman aikamme poliittiseen ja herätyskristilliseen retoriikkaan. Samalla muistutetaan

https://doi.org/10.21435/tl.299

siitä, miten varhaisen populaarikirjallisuuden materiaalisuus vaikutti säilymiseen: suomenkielisen Sibillan varhaisimmat 1700-luvun lopun tekstit levisivät käsin kopioituina ja sidottuina kirjasina. Populaarikirjallisuutta painettiin huokealle paperille ja luettiin ahkerasti, joten kokonaisia painoksia hävisi lähes jäljettömiin. Siten Sibillankin materiaalisuuteen kuuluvat sekä käsikirjoitukset että hurisevan lukulaitteen ääressä luettavat vanhat mikrofilmikortit menneisyyden eri vaiheista.

Tiina Miettisen luku 1600- ja 1700-lukujen genealogisesta kirjallisuudesta ja sukuselvityksen pitkästä perinteestä osoittaa, miten suuri vaikutus painamattomilla ja unohtuneillakin käsikirjoituksilla voi olla menneisyydestä muodostuvaan käsitykseen ja myöhempään kirjallisuuteen. Kuninkaallisten ja aatelissukujen johtaminen myyttisiin jumaliin, jättiläisiin tai Troijan sankareihin oli 1600-luvun genealogisessa kirjallisuudessa tärkeää. 1500–1600-lukujen taitteessa elänyt muinaistutkija Johannes Bureus ei tyytynyt sukukirjassaan selvittämään vain sukuverkostoaan, vaan hän sepitti sukupiirilleen uljaan ja ylhäisen kantaisän luomalla kuvitteellisen ritari Fale Buren, joka alkoi elää omaa kummallista elämäänsä 1700- ja 1800-luvuilla Ruotsin kansallissankarina. Luvussa analysoidaan myyttisen kantaisän vaiheita ja vaikutusta Ruotsissa ja Suomessa niin sukukirjallisuudessa, historiankirjoituksessa kuin populaarikulttuurissa.

Menetelmällisesti kansallissankarin tarua jäljitetään syventymällä Johannes Bureuksen 1600-luvun alusta peräisin oleviin genealogisiin muistiinpanoihin ja sitä kautta myös historiantutkimuksen muuttuneisiin metodeihin. Samalla luku avaa genealogisen kirjallisuuden luonnetta ja sen paikkaa osana (henkilö)historiallista tutkimusta suhteessa antikvarismiin, heraldiikkaan, göötiläiseen historiantutkimukseen ja vähitellen kehittyneeseen moderniin historiatieteeseen. Vaikka tieteellinen historia on osoittanut Buren hahmon olevan fiktiivinen, elää hahmo kirjallisuushistorian ”pimeällä puolella” erilaisten pseudohistorioiden ja fiktion parissa edelleen. Vielä 2000-luvullakin kirjailija Jan Guilloun romaanisarja Arn Magnussonista ammentaa samasta lähteestä eli Fale Buren tarinasta. Aiempien sukupolvien suhtautuminen Fale Bureen on

https://doi.org/10.21435/tl.299

erinomainen esimerkki paitsi omia juuria koskevista toiveista ja uskomuksista myös siitä, miten suuri merkitys erilaisten tekstien ja dokumenttien, jopa teatteriesitysten, luomisella ja eteenpäin siirtämisellä on menneisyyden varjelussa. Opittuun historiaan halutaan tukeutua silloinkin, kun se joutuu uusien faktojen haastamaksi.

Keskiajan kirjallisuuden kaiut kuuluvat myös modernissa fantasiakirjallisuudessa. Katariina Kärkelän luku *immram*-kertomuksista ja 1900-luvun puolivälin fantasiakirjallisuudesta tutkii tapoja, joilla jo katkenneita kirjallisia perinteitä otetaan uudelleen käyttöön. Vertailevan tekstianalyysin menetelmiä hyödyntävä luku tarkastelee rinnan historiallista genreä, sen moderneja variaatioita ja immramin syntyhistoriaa. Esimerkkiteoksena kadonneesta immramista on genren varhainen ja kiisteltykin edustaja *The Voyage of Bran* noin seitsemänneltä tai kahdeksannelta vuosisadalta. Immramin perinteeseen nojaavan fantasiakirjallisuuden puolella analyysi keskittyy erityisesti kahden englantilaisen kirjailijan, J. R. R. Tolkienin ja C. S. Lewisin, teoksiin. Keskiajan Irlannin kansanperinnettä ja saarelle juurtuneen kristinuskon elementtejä yhdistelevä immramgenre kuvaa seikkailullisia merimatkoja, joilla on kokijalleen purjehdusta itseään syvällisempi, jopa hengellinen merkitys. Genre lukeutuukin tuonpuoleisuutta käsittelevän kirjallisuuden pitkään perinteeseen, johon myös moderni fantasiakirjallisuus osallistuu aiemman kirjallisuuden, kuten immramin, piirteitä hyödyntämällä ja uudelleen tulkitsemalla. Analyysin tarkoituksena on tarjota myös yleisemmän tason pohdintoja siitä, miten fantasiakirjallisuuden rakentamat mahdolliset maailmat raivaavat lisää elintilaa sellaisille kirjallisuuden perinteille, jotka eivät enää löydä paikkaansa modernissa, länsimaisessa kulttuuriympäristössä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Profetia kirjallisuutena

Sibillan Ennustus-kirjan vaiheet Ruotsin vallan ajoista 2000-luvulle

Päivi Mehtonen
https://orcid.org/0000-0003-1266-7833

”Kurja tekele, joka ei olisi ansainnut tulla painetuksi”, totesi vuonna 1855 filosofi ja valtiomies J. V. Snellman suositun Sibillan Ennustus-kirjan tuoreesta uusintapainoksesta. Fennomaanin huoli koski etenkin mahdollisuutta, että ”joku yksinkertaisempi sielu” ottaa suositun pienpainatteen todesta ja taikausko leviää. (Snellman 1855; vrt. Anon. 1855.)[1] Snellmanin kommentissa tiivistyy normatiivinen pyrkimys tukahduttaa huonoksi leimattua ja erityisesti alempien yhteiskuntaryhmien käyttämää kirjallisuutta, jota sivistyneistön suomalaiskansallinen ideologia ja kansanvalistus halusivat muokata.

Sibillan Ennustus-kirja (jatkossa *Sibilla*) on 16-lehtinen pienpainate ja anonyymina sukupolvelta toiselle siirtynyt riimillinen runokertomus. Nimihenkilö on viisas ja kaunis ”profetessa”, joka neuvoo ruhtinaita, ja jopa kuningas Salomo kuuntelee tarkkaan Sibillan kuvausta tuhansien vuosien päässä odottavasta tulevaisuudesta. Suositun teoksen leviämistä Suomessa rajoitti vielä närkästyneitä kriitikoita pakottavampi yhteiskunnallinen tekijä: sensuuri, joka valvoi kaikkia kirjallisuuden, tieteen ja taiteen tuotteita. Sekä ennen että jälkeen valtiollisesti käänteentekevän vuoden 1809 vallitsi Suomenkin alueella ankara kontrolli. Yksi sensuurin tukipilareista oli kirkon varjelema evankelisen opin puhtaus. Se tarjosi myös maalliselle hallinnolle keinon rajoittaa sitä, mitä kansalaiset lukivat. Käytännössä eronteko maallisen ja hengellisen kirjallisuuden välillä oli häilyvä ja byrokraattinen, kuten pian näemme.

1 Varhaisessa säilyneessä painoksessa ei ole julkaisutietoja. Kansalliskirjaston luettelossa ne on arvioitu typografian perusteella. Ks. Anon 1800?.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Ylenkatse ja kiellot ovat vaikuttaneet myös tutkimuksen teihin. *Sibillassa* yhdistyy kaksikin aiemmin väheksyttyä kirjallista elementtiä: profetiakertomus ja arkkikirjallisuus, siis pienpainate aikansa suosittuna julkaisumuotona. Kirjallisuushistorioitsija Eric Weiskottin (2019, 13, 19) mukaan modernit lukutavat ovat ristiriidassa profetian peruspiirteiden kanssa. Profetiakertomus on tyypillisesti yhdistelmä perinneuskollista muuttumattomuutta ja ilmestymisaikansa tapahtumien ajankohtaisuuden tuntua. Yhdistelmä ei ole vastannut sitä, mikä määriteltiin kaunokirjallisuuden kanonisoivissa lukutavoissa *moderniksi*. Syntyi kriittinen umpikuja, jossa profetia on ohitettu ei-modernina taikauskon jäänteenä vailla kirjallista tai historiallista arvoa.[2]

Tämä pätee Suomenkin alueella käytettyyn profetiakirjallisuuteen, myös toiseen *Sibillaa* määrittelevään elementtiin, arkkikirjallisuuteen. Kuten folkloristit, kirjallisuudentutkijat ja kirjahistorioitsijat ovat viime aikoina todenneet, 1800-luvulla sivistyneistö leimasi arkkikirjallisuuden epäkirjallisuudeksi. Sen varhaisin kerrostuma koostui pääosin suosituista käännöksistä, jotka levittivät myös Euroopan reuna-alueille kulttuurisia trendejä ja tietoa ajankohtaisista tapahtumista. Arkkikirjallisuutta ei juuri kerätty toisin kuin nationalismin ihannoimaa kotoperäistä kirjallisuutta. Pienpainatteiden sosiaalinen ja kirjallinen vaikutus oli merkittävä, mutta yleiseurooppalaisten vaikutteiden selvittelyä on vinouttanut se, että arkkikirjallisuutta pidettiin alkuperältään ja säilymistavaltaan epämääräisenä, moraalisesti arveluttavana ja kirjallisesti heikkona. Tutkimus vilkastui vasta toisen maailmansodan jälkeen. (Honko 1995, 10–11; Huhtala 1996, 238; Hakapää 2013, 236, 253.) Arkkikirjallisuudenkin tutkimuskentässä kiinnostusta *Sibillaa* kohtaan on edelleen vähentänyt se, että Arvid Hultin (1929, 195–197) sijoitti mittavassa arkkiveisuluettelossaan sen osaan ”hengelliset arkkiveisut”. Nykytutkimus ja monet digitoidut kokoelmat ovat painottuneet niin

2 Profetiakirjallisuuden ”epäilyttävyydestä” myös Raz 2024, 10.

https://doi.org/10.21435/tl.299

kutsuttuihin maallisiin arkkiveisuihin, joita laativat ja levittivät kansanihmiset (esimerkiksi Huhtala 1996; Hakapää 2013).

Sibillan kanssa ja kautta on siis mahdollista selvitellä unohduksen mekanismeja, joita tuottivat yhteiskunnallinen torjunta, suomalaiskansallisen kirjallisuuden ja eurooppalaisen *modernin* kanonisointiprosessit sekä näistä piittaamatta jatkunut laajojen lukijakuntien suosio. Torjunta tuotti toisenlaista unohdusta kuin vaikkapa kirjallisten trendien painuminen pois muodista. Olen toisaalla selvittänyt marttyyrilegendan, varhaiskeskiajalta periytyvän lajin, suhdetta 1800-luvun alkupuolen sentimentaalisen proosan suosioon ja perikatoon. Kirjallisuudentutkija Margaret Cohen on sentimentaalisen romaanin lajinäkökohtia tähdentäen määritellyt *unohdetuksi* sellaisen kirjallisuuden, jota ei enää käytetä ja josta ei ole painoksia saatavilla. Epäsuosioon tai täydelliseen merkityksettömyyteen eivät painu vain yksittäiset teokset, vaan ne kulttuuriset ja (kirjallisuus)historialliset kontekstit, joissa teoksia aikanaan tuotettiin ja vastaanotettiin. (Cohen 2009, 21–22, 57; Mehtonen 2022.) Vaikka kielletty ja epämuodikas kirjallisuus ovat siis eri asioita, niiden tutkimuksessa korostuvat samat lähtökohdat. Unohtuneen kirjallisuuden poetiikka alkaa hahmottua, kun vertaillaan eri tekstilajeja – kaunokirjallisuutta ja muita tekstejä, sekä painettua että painamatonta aineistoa.

Uuden ajan lähdeaineistojen tutkimuksessa voi osin turvautua sellaisia aikakausia koskevaan asiantuntemukseen, joina profetian kulttuurinen ja yhteiskunnallinen merkitys oli suurempi kuin nykyaikana. Hyödyllisen yleisen lähtökohdan on ehdottanut Martti Nissinen, muinaisen Lähi-idän kirjallisuuden ja Vanhan testamentin eksegetiikan tutkija. Profetia on konstruktio, joka ei odota tutkijaansa ”tuolla jossain”. Se on kunkin näkökulman ja aineiston kohdalla määriteltävä käsitteenä, ideana tai matriisina, jossa termi saa erityisen merkityksensä. (Nissinen 2017, 4–6.) Esimerkiksi tässä luvussa on suomenkielisen sibyllakirjallisuuden kohdalla perusteltua käyttää sanoja *profetia* ja *ennustus* synonyymeina. Näin ei ole aina laita. Joissakin kulttuureissa profetia merkitsee historian tulkintaa, siis menneisyyden tapahtumien selittämistä kanonisten

https://doi.org/10.21435/tl.299

kirjojen sanomaa vastaavaksi. Kuitenkin antiikin jälkeisissä kristillisissä kulttuureissa profetia on tyypillisesti ollut ennustus tai pyrkimys korjata nykyhetken tilannetta ihanteellisen menneisyyden tai tulevaisuuden valossa. (McGinn 1979, 4; Anderson & Johnson 1995, 10–11; Nissinen 2017, 22–23.)

Profetiakertomus on kommunikaatiota moneen suuntaan. Ei riitä, että ilmaantuu lähettäjä eli profeetta, joka kognitiivisen kokemuksensa kautta ilmaisee tulleensa jonkin merkittävän (usein jumalallisen) ilmoituksen subjektiksi. Vasta viestin vastaanottaja, siis yksilö tai yhteisö profetian tai oraakkelin[3] lukijana tai kuulijana, tunnustaa profetian käyttökelpoisuuden, arvon ja totuudellisuuden. (Nissinen 2017, 19–22.) Filosofi Paul Ricoeur (1995, 262) onkin tarkastellut profeettaa *kutsuttuna subjektina*, jonka asema rakentuu tietyn symbolisen järjestelmän sisällä merkityksellisiksi koettujen väitelauseiden kautta. Kaunokirjallisuudessakin sellaisille subjekteille on ollut monenlaista käyttöä jo antiikin ajoista lähtien.

Lähestyn profetiaa yleisen kirjallisuustieteen näkökulmista tukeutuen laajasti myös muiden tieteenalojen antiin, ja keskityn siihen, mitä anonyymina periytyneen kirjallisuuden analyysi voi paljastaa sekä tekstistä että yleiseurooppalaisten vaikutteiden vastaanotosta.[4] Tarkastelen profetiaa (populaari)kirjallisuutena, kielenä, poetiikkana ja retoriikkana: erityisenä ajallisuuden ilmaisuna ja kerronnan keinona, joka on aina liittynyt muihin kielellisiä aikarakenteita etualaistaviin esityksiin, kuten historiaan. Ajan suuntien

3 Sanaa 'oraakkeli' käytetään tässä luvussa sen kahdessa eri merkityksessä, viittaamassa sekä ennustuksen lähettäjään että itse ennustuslausumaan tai tekstiin. (Pseudo)sibylliiniset oraakkelit ovat eri asia kuin varhaisten etruskien ja roomalaisten pyhinä teksteinä käyttämät sibyllakirjat, joita myös hallitsijat konsultoivat. Viitatessani jatkossa (pseudo)sibylliinisten oraakkeleiden sisältöihin, lähteinä ovat Geffcken 2016 sekä Milton S. Terryn englanninnos, ks. *The Sibylline Oracles*.

4 Lähtökohta on eri kuin uudemman kirjallisuushistorian katveita tutkineella Juri Nummelinilla. Hän on nimennyt unohduksen kriteerejä: tekstejä ei enää lueta, niitä ei ole koskaan luettukaan, niitä ei mainita kirjallisuushistorioissa tai niiden kirjoittajat ovat työskennelleet aivan muilla aloilla kuin kirjailijoina (Nummelin 2007a, 7; myös Nummelin 2007b). Viime kädessä valintakriteeri on makuarvostelma: Nummelin (2007a, 9) pyrkii nostamaan esiin "kiinnostavia ja hyviä runoilijoita".

https://doi.org/10.21435/tl.299

paradoksaaliset jännitteet tavoittaa jo Rupert Taylorin (1911, 2–3) määritelmä poliittisesta profetiasta: se on ”futuurissa kirjoitettua historiaa”. Riippumatta siitä, ymmärretäänkö profetia fiktioksi vai totuuden sanaksi, kertomuksena se sijoittuu hypoteettisen tai mahdollisen alueelle, vielä toteutumattomaan tulevaisuuteen.

Aluksi luon katsauksen *Sibillan* menneisyyksiin vanhimmassa sibyllakirjallisuudessa sekä suomalaispainatteen tulevaisuuksiin Snellmanin tyrmäämän vuoden 1855 painoksen jälkeen. Tutkin profetian retoriikkaa eli seuraavanlaisia kysymyksiä: Millä keinoin teksti vakuuttelee omaa varteenotettavuuttaan? Miten profetiassa argumentoidaan keskeisiä teemoja ja maailmankausien vaihtumisia? Millaisen lukijan profetiakertomus olettaa? Kaunokirjallisuuden ohella profetia on ollut aina myös retorinen laji, jota käytettiin etenkin vastaanottajan hyväksyntää tavoittelevassa poliittisessa ja hengellisessä mielipidevaikuttamisessa.

Retoriikan jälkeen luvussa tarkastellaan profetian poetiikkaa. Ennustuksen kielelliset ja kerronnalliset keinot eivät ole herättäneet vastaavaa analyyttista mielenkiintoa kuin esimerkiksi yksi profetian tärkeistä sisarilmiöistä eli ilmestys, epifania. Tarkastelen profetiaa *Sibillan* ohella myös uudemman kirjallisuuden valossa erityisenä lajina, kerronnan keinona tai tyylin aspektina. Luvun lopussa palataan vielä lyhyesti *Sibilla*-tekstien materiaalisuuteen. Varhaisimmat suomennokset levisivät 1700-luvulla käsikirjoitusjulkaisuina eli käsin kopioituina ja sidottuina kirjasina. Kun lähdeaineisto koostuu käsikirjoituksista tai huokealle paperille aikoinaan painetuista julkaisuista – joita luettiin kirjaimellisesti ja vertauskuvallisesti loppuun – niiden tutkimuksessa korostuu erikoiskirjastojen ja arkistojen merkitys.

Pseudosibylliiniset oraakkelit ja legendat

Sibillan aihepiiri nojaa niin kutsuttujen (pseudo)sibylliinisten oraakkelien pitkään perinteeseen. Ne ovat joukko eri kulttuureista monipolvisesti periytyneitä myyttisiä tai puolimyyttisiä tekstejä,

https://doi.org/10.21435/tl.299

joista kootut kokoelmat palautuvat ilmeisesti 400-luvun lopulle ja 600-luvulle (Potter 1990, 95–102). Alun perin heksametrimittaisissa teksteissä kerronta etenee yksikön ensimmäisessä persoonassa, ikään kuin sibyllan esityksenä. Minäkertojat tuntevat lukuisien kansojen menneisyydet ja tulevaisuudet. Laajat ja huokoiset aihepiirit takasivat vuosisatojen kuluessa sen, että suosittuja kertomuksia oli helppo muokata maailmankuvien ja kulttuuripiirien muuttuessa, mikä samalla pelasti niitä unohdukselta. Antiikin helleenisen kirjallisuuden aiheita yhdistyi juutalaiskristillisiin kertomuksiin ja Vanhan testamentin profetioihin, joita ilmoitususkonnoissa on pidetty uskonnollisen tiedon välittäjinä.[5] Pseudosibylliinisiin oraakkeleihin siis sulautui jo varhain monenlaisia uskomusjärjestelmiä ja tekstin ontologioita.

Suomenkielinen *Sibilla* perustuu keskiajan katoliseen legendaan, josta tuli suosittu myös 1600-luvun Ruotsissa (Salokas 1923, 169–175; esim. Anon. n. 1627). Sen juonessa Sibilla saapuu katsomaan kuningas Salomon palatsia sen valmistuttua. Seuraava näyte riimillisenä runoutena etenevästä juonesta on säekulultaan jäykkä, mikä voi viitata siihen, että teksti alun perin laulettiin.[6] Kirjoitusasu ei välitä suullisen esityksen säkeisiin tuottamaa rytmiä ja hengitystä, piirteitä, jotka suullisen runouden tapaan kannattelivat muistia mutta jotka joutuivat kirjallisuuden estetisoituessa sivistyneistön pilkan kohteeksi.

5 Perinteisesti antiikin Lähi-idän profetiaa, raamatullista profetiaa ja kreikkalaisia oraakkeleita tarkasteltiin erillisinä tutkimuslinjoina, mutta uusimmassa tutkimuksessa ne ovat lähentyneet (esim. Nissinen 2017, 6–10). Suomalaisen profetian traditiosta 1900-luvun alun psykologisessa ja teologisessa kontekstissa esim. Aarni Voipio 1927: *Profeettoja ja valheprofeettoja*. Porvoo: WSOY.

6 *Sibillaa* ei tosin löydy tärkeistä laulukokoelmista kuten *Finlands svenska folkdiktning*, osa 5:1 Den äldre folkvisan. 1934. Toim. Otto Andersson. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland tai Anneli Asplund 1994: *Balladeja ja arkkiveisuja. Suomalaisia kertomalauluja*. Helsinki: SKS. Joissakin uusintapainoksissa *Sibillan* yhteydessä julkaistiin virsiä (esim. Hultin 1929, 196, 250). Arkipainatteiden loppuun jääviä tyhjiä sivuja hyödynnettiin lyhyiden, usein runomuotoisten ja riimillisten värssyjen painamiseksi.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Niin myös yksi waimon puoli,
Matkast pitkäst ja paljon huoli,
Nimi sen oli Prophetissa Sibilla,
Ihana, kaunis, lahjoitettu awuilla,
kaikilta kuningoilta tuttu oli,
Försteilt herroilt ylös otetuks tuli,
Taiwaan merkist nähdä taisi,
Ennusti asioit tulewaisii,
kuin mailmas piti tapahtuman,
Tuomiopäiwään asti hamaan,
Ihana kaunis oli hän kaswoilt juuri.
Wika hänell oli suuri,
Jalka hänell oli toinen,
hanhen jalan muotoinen,
kuitenki sillä matkans teki,
hyppäis, tanssais sen moni näki
– –. (Anon. 1855, 6–7.)

Suomennoksessa on piirteitä, jotka viitannevat tekstin käyttöön myös herätysliikkeiden piireissä. Esimerkiksi ”hyppääminen” oli joko maallista tai taivaallista liikettä ja tanssia, joka oli yksi hurmoksellisuuden ilmenemismuoto (Bastman 2017, 15–16). Suosittujen herätysliikkeiden kirjallisuuksien vaikutus myös maallisen proosan ja lyriikan keinovarantoihin on viime vuosina nostanut esiin pitkään väheksyttyjä tyylejä ja lajeja. Yleisemmin populaarikirjallisuuden kontekstissa luettuna *Sibillan* kaltaiset hybridiset legendafantasiat ja Raamatun hahmoja muuntelevat tarinat ovat *fanifiktion* edeltäjiä. Termiä alettiin käyttää profetiaa uudempien tulevaisuuslajien, kuten tieteiskirjallisuuden ja fantasian tutkimuksen yhteydessä. Fanifiktio tarkoittaa uusia narratiiveja ja henkilöhahmoja, joilla lukijat jatkavat ja täydentävät suosimiaan ”kanonisia” lähtötekstejä – *The Lord of the Rings*, *Star Trek*, *Harry Potter*.

Kirjallisuudentutkija Francesca Coppa on kutsunut fanifiktiota digitaalisen ajan kansankertomuksiksi. Kyse on vastaavasta ilmiöstä kuin aiemmin legendojen uudelleenkertomisessa ja faabeleiden

https://doi.org/10.21435/tl.299

appropriaatiossa, mitä ei toteuttanut hallitseva kulttuuri vaan populaarin katveissa toimivat lukija- ja julkaisijaverkostot. Suosituimmat fanifiktion henkilöhahmot eivät ole realistisia vaan arkkityyppisiä, loputtomiin muunneltavia mutta samalla tutun oloisina säilyviä. (Coppa 2017, 4–7.) Fanifiktio on käsitteenä anakronismi 1700–1800-luvun kirjallisuuden yhteydessä, mutta Coppan nimeämät piirteet valaisevat myös profetiakertomusten muuntumista sekä niiden vastaanoton tasapainoilua konservatiivisuuden ja ajankohtaisuuden tunnun välillä. Jo varhaisissa pseudosibylliinisissä oraakkeleissa esiintyi Raamatusta tuttu kuningas Salomo, joka oli muokattu toisenlaiseksi kuin Vanhan testamentin historiassa. Muistakin kansanihmisille tutuista henkilöhahmoista tuli legendaarisia seikkailijoita, kun ihmeteot ja sadunomaisuus yhdistyivät goottilaisiin kauhuaiheisiin, kuten kuolemaan, maailmanloppuun ja selittämättömiin luonnonilmiöihin. Lähdeaineistojen perinteisissä kirjastoluokituksissa tällainen populaarikirjallisuus löytyy usein hartauskirjallisuuden tai uskonnon kategorioista, mikäli henkilöhahmoina on Raamatun henkilöitä.

Bernard McGinn (1979, 16–21) on nimennyt kolme teemaa, jotka ovat tyypillisiä keskiajan maailmanlopun ennustuksille ja myös sibyllakirjallisuudelle: kuvattujen maailmankausien määrä ja kesto, Antikristuksen hahmo sekä tuhatvuotinen valtakunta. Näistä piirteistä tuli niin suosittuja, että myös keskiajan jälkeen ne ovat pitkälti määrittäneet länsimaista profetiaa. Maailmanlopun kuvaston suurta suosiota myös varhaisessa suomenkielisessä kirjallisuudessa ja kansanperinteessä on selitetty sillä, että päättyvä aika – rajapyykkinään jokin tulevaisuuden tapahtuma – on *käsitettävämpi* kuin loputtomiin jatkuva aika. ”Päättyvää ikuisuutta” seuraa uusi ikuisuuden aioni. (Haavio 1955, 66–68.) *Sibilla* päättyy luetteloon neljästätoista viimeisen tuomiopäivän merkistä, toisen aionin tulevasta lopusta.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Sibilla sensuurin kynsissä

Teosten jaottelulla maalliseen tai uskonnolliseen kirjallisuuteen ei yleensä ollut merkitystä laajoille myötämielisille lukijakunnille. Sen sijaan 1700- ja 1800-lukujen sensuuriviranomaisille se tuotti alituista päänvaivaa, koska maallisen ja hengellisen kirjallisuuden sensuurista vastasivat eri tahot. *Sibilla* ei asetu siihen arkkikirjallisuuden nykytutkimuksen kuvaan, jonka mukaan viranomaiset eivät juuri puuttuneet arkkipainatteiden tekemiseen ja levittämiseen, vaikka niitä pidettiin kansalle vahingollisina.[7] Päinvastoin, *Sibilla* oli toistuvasti sensorin luettavana. 1830-luvulla sensuurikomitea hyväksyi ruotsalaislaitoksen *Sibyllernas spådomar och prophetior* (Kristianstad 1831) maahantuonnin, mutta kielsi ruotsinnoksen *Sibyllae prophetia* (Jönköping 1836) uuden painatuksen Suomessa. Samoihin aikoihin evättiin lupa julkaista uudestaan suomenkielinen *Sibilla*. Ympäripyöreät perustelut sensuuripäätöksissä muistuttavat rajoituksia, joita muullekin populaarikirjallisuudelle asetettiin. Anonyymeja legendoja pidettiin ”arveluttavana” ja taikauskoa levittävänä, tai peräti vaarallisen ”kansanomaisena”. (Silfverhuth 1977, 108–109, 306, 308.)

Sibillan sisältöanalyysi voi siis paljastaa piirteitä, joita 1800-luvun yhteiskunta pyrki karsimaan alempien yhteiskuntaryhmien käyttämästä kirjallisuudesta. Ensinnäkin jo 1500-luvun protestanttinen reformaatio kavensi olennaisesti naisten profeetallista roolia. Klandestiineina suomenkielisinä käsikirjoituksina levisi sibyllakirjojen ohella paljon Sofia-viisauteen sekä katolisiin naispyhimyksiin ja -mystikoihin liittyvää materiaalia (Mehtonen 2017; myös Nissinen 2017, 311). Toiseksi, monia populaarikirjallisuuden juonia pidettiin vaarallisina varsinkin alempien yhteiskuntaryhmien käytössä. Populaarikulttuurin tutkimuksen klassikko Peter Burke (1978, 174–176) on todennut, että varhaisen uuden ajan kirjallisuus ilmaisi utooppisen muutoksen ja vallankumouksen teemoja etenkin

7 Hakapää 2013, 245, joka mainitsee poikkeuksina *Jerusalemin suutarin* ja joitakin paikallisia skandaaleja aiheuttaneita painatteita.

https://doi.org/10.21435/tl.299

maailmanlopun kuvastoissaan. Niihin liittyi milleniarismi, ajatus tuhatvuotisesta valtakunnasta. Jo 1400–1500-lukujen talonpoikaiskapinat ja radikaalit reformiliikkeet ruokkivat narratiiveja uudesta maailmanjärjestyksestä, jolloin raskaita veroja ei enää kanneta, prinssit tekevät itse työtä päivittäisen leipänsä eteen tai yksityisomistus lakkaa.[8] *Sibillassa* arvostelu vallitsevaa järjestystä kohtaan kohdistuu erityisesti virkapapistoon:

> Waimo wastais kuninkaalle,
> Näin myös samall ajalla,
> Taiwaan merkit näyttelee,
> kuin papit itseens käyttelee,
> hengellinen mailmallisesti,
> Wihaa toistansa wissisti,
> Pispat Pappia nuhtelee,
> Papit ei Pispaa tottele,
> Papit on eripuraiset,
> Opetukses wasta hakoiset,
> kukin tahtoo hallita,
> Toisens ylitse wallita,
> he tahtoo ylimmäiset olla,
> Ja korkeimpaan wirkaan tulla
> – –. (Anon. 1855, 11.)

Kolmantena torjuttuna piirteenä nostettakoon vielä esiin populaaririkirjallisuuden ja arkkiveisujen tunnerekisterit, aina helvetin tulikivenkatkun uhasta romanssiin ja lempeen. Kuten Liisi Huhtala on todennut (1996, 239), rikos- ja rakkausaiheiden melodramaattinen tai sensaatiohakuinen esittäminen oli sivistyneistön kansanvalistuksen näkökulmasta kontrolloimatonta tunteiden lietsontaa sekä kansan runoutta, joka ei ollut kansanrunoutta. Eläytymiseen

8 Milleniarismi on tässä yksi Burken (1978, 174–176) nimeämistä sosiaalisen kritiikin asenteista. Muut ovat fatalismi (asiat eivät voisi olla toisin), moraalinen (pahuuden vastustaminen), traditionalistinen ja radikaali.

https://doi.org/10.21435/tl.299

houkuttelevaa lukemista pidettiin arveluttavana, ja korkeakulttuurin silmissä kyse oli massakulttuurista.

Kustantajilta ei puuttunut luottamusta *Sibillan* suureen menekkiin, sillä painolupa-asia palasi yhä uudestaan sensuuriviranomaisille. Vuonna 1851 Turun tuomiokapituli, hengellisen kirjallisuuden sensori, jälleen hylkäsi anomuksen *Sibillan* painamiseksi, koska teos oli ”sopimaton” julkaistavaksi. Kuopion tuomiokapitulin viesti oli puolestaan mielenkiintoisempi: se kieltäytyi kokonaan ottamasta kantaa, koska kirja ei ollut sisällöltään ”puhtaasti hengellinen”. (Silfverhuth 1977, 247–248.) Toisin sanoen *Sibilla* siis katsottiin maalliseksi tekstiksi – tai väärällä tavalla hengelliseksi. Vuodesta 1855 kuitenkin tuli käännekohta, jonka jälkeen *Sibillan* julkaisu helpottui, kuten J. V. Snellmankin sai tuta. Kevättalvella päättyi Venäjän keisari Nikolai I:n valtakausi, joka oli sensuuriolojen kannalta paternalistinen ”valtaistuimen ja alttarin liitto”. Suomessa keisarin liittolaisena toimi luterilainen valtionkirkko. Lisääntyvä vapaamielisyys alkoi vähitellen vaikuttaa sivistyselämässä, eikä luterilaisen kirkon opillinen yhdenmukaisuusvaatimus enää saanut hallitsijoiden vankkumatonta tukea. (Silfverhuth 1977, 79, 260–264.)

Sibillan kohtalo kuitenkin osoittaa, että kirjatarjonnan lisääntyminen kasvatti sivistyneistön normittavaa huolta. Oikean ja väärän sekä laillisen ja laittoman sijaan kriteereinä vahvistuivat nyt hyvä ja huono. Kuvaava on *Suomettaressa* 23.12.1859 ilmaistu toive, ”ettei enään ilmaantuisi senkaltaisia kuin ’Sibillan ennustuskirja’ – – – siis ohdakkeita, jotka ovat juurtuneet syvään”. Painolupaa antaessa olisi syytä estää ”senkaltaisten kirjain painamista, jotka loukkaavat kirjallisuuden arvon, sillä niiden ilmaantuminen on rikos *kauneuden* lakia ja *kirjallisuuden* kunniaa vastaan”.[9]

9 ”Suomalaisesta lehtikirjallisuudesta”. *Suometar* 23.12.1859. Nimimerkki -lns (C. F. Calonius).

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kansan kirjallisuus ja kansankirjallisuus

Edes nousevat ”kansankirjailijat” eivät puolustaneet *Sibillaa*. Populaarien profetioiden tartuntavaarasta varoittaa ylivieskalaiskirjailija Pietari Päivärinnan (1827–1913) kertomus ”Pöyhkeä isäntä” vuodelta 1889. Lukkari Päivärinta lukeutui kirjoittajiin, joita sivistyneistön edustajat tukivat sopivina kansallisuusaatteen äänitorvina.[10] ”Pöyhkeän isännän” kopea Gabriel haluaa olla uuden ajan mies ja hälventääkseen talonpoikaisuuttaan hän lähtee hankkimaan taloon kirjallisuutta. Kun kirjakaupan valikoimista ei tahdo löytyä isännän mielestä riittävän ”iloisia, hupaisia ja hyödyllisiä” kirjoja, myyjä tuo ”pilanpäiden” esille ”Kokkikirjan, Unikirjan, Arpukirjan, korttitemppujen selittäjän, Sibillan ja Martti Zadekin pojan ennustukset, Pitkän pienan ja Hookanan pojan nä’yt” (Päivärinta 1889, 24).[11]

Kauppiaan valikoima kattaa 1700–1800-lukujen suosituimpia profetiakertomuksia. ”Martti Zadekin poika” eli *Ennustus – – cuuluisalda ia ylistettäwäldä eremitalda Martin Zadekildä* ilmestyi suomeksi ja ruotsiksi jo vuonna 1771 ja nousi seuraavina vuosikymmeninä lähes sensaatiomaisen suosituksi. Saksalaisperäinen maallinen profetia kertoo fiktiivisen erakko Martin Zadeckin ennustuksesta. Täkäläisissä käännösmukaelmissa siihen oli ympätty ylistystä juuri valtaan nousseen Ruotsin ja Suomen kuningas Kustaa III:n erinomaisuudesta sekä tämän kolonialististen suunnitelmien propagandaa.

Zadeckin ennustus oli muualla Euroopassa tehnyt genreloikan jo ennen Päivärinnan aikoja, kun populaariprofetialle tyypilliset aikarakenteet sulautuivat uudenlaisiksi muodoiksi erityisesti tieteiskirjallisuudessa ja fantasiassa. Yhtenä tieteiskirjallisuuden varhaisista klassikoista pidetään Venäjän romantiikan kauden kirjailija

10 Ylhäältä päin johdetusta kansallisesta hegemoniasta Huhtala 1996, 238; Hakapää 2013, 225.

11 Myös Anna Kuismin (2023, 234) mainitsee ”Pöyhkeän isännän” kohtauksen. ”Pitkä Piena” on goottilaistyylinen haudastanousukertomus: *Kirkonwäki ja Pitkä Piena. Kaksi wanhanaikaista tarua* (Frenckell 1856). https://www.doria.fi/handle/10024/147643. Viitattu 1.4.2024.

https://doi.org/10.21435/tl.299

A. F. Veltmanin vuonna 1833 julkaisemaa utooppista fantasiaa *MMMCDXLVIII god: Rukopis' Martyna-Zadeka* (Vuosi 3448. Martin Zadeckin käsikirjoitus). Sen tapahtumat sijoittuivat sepitteelliseen Bosforaniaan.[12] Yhtä kekseliäs ei ollut Pietari Päivärinnan ”Pöyhkeä isäntä”, josta sulkeutuu varoittava moraliteetti, *exemplum*. Isäntä Gabriel ihastuu kauppiaan valikoimaan, ja uusi kotilukemisto tempaa pian koko perheen ja kylän ennustamisen, unientulkinnan ja nopanheiton hurmaan. Kirkkoherrakaan ei onnistu opastamaan Gabrielia ”kansallisten asioiden” sekä Aleksis Kiven *Nummisuutareiden* pariin. Talon tietenkin perii hukka ja pakkohuutokauppa.

Sivistyneistön ohella populaaria profetiaa siis pilkkasi myös sivistyneistön arvomaailman sisäiseksi äänekseen omaksunut ”kansankirjallisuus”. Aiemmin valtionsensuuri oli Gabrielin hankkimista nimikkeistä iskenyt *Sibillan* ohella ”Hookanan pojan näkyyn”, siis kertomukseen smålandilaisen sepän Jonas Håkanssonin visiosta. Autonomisen Suomen ulkomaansensuuri piti erityisen vaarallisena sen ”kansanomaisuutta”. Nimellä *En uppenbarelse* julkaistusta kertomuksesta ilmestyi ainakin 15 ruotsalaista painosta vuosina 1827–1846 (Silfverhuth 1977, 190), pian myös suomennoksia.[13] Aihepiireiltään ja suosioltaan Päivärinnan mainitsemat teokset muistuttivat nykyajan populaarikirjallisuutta: jännitystä, rikoskirjallisuutta ja yliluonnollista kauhua.

Kontekstien analyysissa tutkijan onkin toisinaan vaikea valita yleiskäsitteensä. Kansankirjallisuudeksi usein nimitetyn anonyymin materiaalin lukijakunnat muuttuivat ja moninaistuivat vuosisatojen varrella. 1500- ja 1600-luvuilla viihdyttävä kertomakirjallisuus ja legendamuunnelmat oli suunnattu rajatulle piirille koulutettua ylimystöä. Yleisen koulutustason vähitellen noustessa vastaanotto laajeni myös muiden yhteiskuntaryhmien aikuislukijoihin. 1700-luvun

12 Martin Zadeckista pohjoiseurooppalaisena poliittisena profetiana ks. Mehtonen 2024.

13 Kansalliskirjaston tietokannassa esim. *Ihmeellinen Näky! Joonas Hookanan pojalta Ruotsin waltakunnasta kirjoitettu* (1913) sekä *Ilmestys, Näytetty Joonas Hookinpojalle* (1939).

https://doi.org/10.21435/tl.299

jälkipuolen Saksassa, hieman myöhemmin myös Ruotsissa ja Suomessa, kansankirjallisuus menetti suuren osan aikuislukijoistaan. Arkkikirjallisuutta alettiin pitää lasten, nuorison ja ”yksinkertaisen kansan” lukemistona. (Wingård 2011, 81–84, 62–64; myös Huhtala 1996, 240.) Kirjallisuuden yleisen kehityksen kannalta tilanne oli ristiriitainen. Ankaran arvostelunsa ohessa kirjallinen eliitti kuitenkin samalla kesytti ja omi populaarikirjallisuuden rakastetuimpia kertomuksia ja vei niitä suuntiin, joita pidettiin sivistyneinä ja esteettisinä (Wingård 2011, 12–13).

Sibillan myöhemmät vastaanotot

1800-luvun jälkeisessä *Sibillan* vastaanotossa maallinen ja hengellinen käyttö eriytyivät. Yhtäällä profetia sulautui muihin populaarin lajeihin ja ajanvietekirjallisuuteen, toisaalla ennustusten käyttö jatkui erityisesti herätyskristillisissä lukijakunnissa.

1900-luvulla *Sibillaa* painettiin uudestaan viihteellisissä uni- ja ennustuskirjallisuuden kokoelmissa, joita kustantajat tuottivat markkinoille niiden suosion vuoksi. Aivan erityinen kysyntähuippu osui syksyn 1939 jälkeen talvi- ja jatkosodan alkuaikoihin sekä asemasodan loppumattomilta tuntuneisiin vuosiin. Epävarmuuden ilmapiirissä niin tavallinen kansa kuin sivistyneistö herkistyi enteiden ja näkyjen tarkkailuun sekä itsejulistautuneiden profeettojen seuraamiseen (Niemi 1988, 36).

Ilmeisesti samaa tarvetta tyydytti vielä vuonna 1944 Akateeminen Kirjakauppa kustantaessaan peräti yhdeksännen laajennetun painoksen teoksesta *Suuri ja ihmeellinen Egyptiläis-Kaldealais-Persialainen uni- ja ennustuskirja* (jatkossa EKP). Jo kannessa mainostetaan teoksen sisältävän ”Naisprofeetta Sibyllan ennustukset”, joiden kontekstiksi muodostuivat nyt kaikki perinteiset ennustamisen ja divinaation lajit: erilaisten fyysisten merkkien havainnointi (muun muassa ”Tri Spurzenheimin kuuluisa frenologinen järjestelmä”, eli kallotulkintoja) sekä inspiroitunut eli intuitiivinen ennustaminen

https://doi.org/10.21435/tl.299

(profetiat, unet, näyt).[14] Kalendaarista ennustamista edustaa ”Tyko Braahen päivät” eli järjestelmä kunkin vuoden neljästä onnellisesta ja 32 onnettomasta päivästä. Luku ”Historiallisesti kuuluisia unia ja näkyjä” on joukko pseudofaktuaalisia narratiiveja, joiden juonellinen jännite on usein hento: ”Ranskalainen kirjailija Jean Jacques Rousseau (1712–1778) näki nuorena ollessaan usein unta, että hän oli puettuna univormuun. Se tiesi hänen tulevan kuuluisaksi.” (EKP, 13–14.)

Unien aakkosellisesta hakemistosta lukija saa tietää, että mikäli unennäkijälle ilmestyy ’akateemia’, se merkitsee ”huolettomuutta ja vaarallisia seurauksia” (EKP, 17). Aakkostettujen enneselitysten perinne palautui samoihin anonyymeihin kansainvälisiin traditioihin kuin *Sibillankin*. Valtavan suosittu teos *Somniale Danielis* (Danielin unet) käännettiin kreikasta latinaksi 600-luvulla. (Grub 1992.)[15] *Sibillan* ja muiden rakastettujen pienpainatteiden saatavuus ei rajoittunut vain kotimaahan. 1900-luvun alussa niitä kaupustelivat myös amerikansuomalaiset kirjakauppiaat.[16]

Toisaalta kulttuurin maallistuessa ja muuttuessa viihteellisemmäksi profetioiden ja *Sibillan* painatus kanavoitui erityisesti herätyskristillisiin piireihin.[17] Maallisen kirjallisuusinstituution näkökulmasta olisi houkuttelevaa todeta *Sibillan* tapaan myös profetiakertomusten vähitellen syrjäytyneen ja unohtuneen suosittujen pienjulkaisujen joukosta. Kuitenkin juuri herätyskristillisissä

14 Ennustustapojen erot perustuivat jo antiikin lähteisiin: vrt. Nissinen 2017, 14–18; Platon, *Faidros* 244b–245a: Platon 1979, 164–165; myös Cicero, *De divinatione*. Antikvariaattien tarjonnasta päätellen EKP:sta otettiin painoksia vielä 1980-luvulla.

15 ”Sibyllan salaisuudet” -nimellä painettiin myös ajanvietekirjallisuutta, jossa neuvottiin taikatemppuja ja ennustusleikkejä. *Sibillan Ennustus-kirjan* kanssa niillä ei ollut tekemistä.

16 Vuonna 1914 (?) kauppias ja agentti Antti Maunula, joka ”[m]atkustelee Minnesotan ja Wisconsinin valtioissa hyvin tunnetun ja luotetun Sorsen Bros. & Co:n asioilla”, kustansi Alma Aleksandra Tähtisen näyn. Pienpainatteen takakannessa hän mainosti muun muassa *Sibillan ennustusta*, Singer-ompelukoneen neuloja ja Yliopiston Apteekin ”päänkipu pulveria”. Ks. *Ihmeellinen Näky eli Ilmestys* 1914 (?).

17 1900-luvulla *Sibillasta* ottivat uusintapainoksia sekä huokeaan uskonnolliseen ja viihdekirjallisuuteen keskittyvät kustantajat (esimerkiksi Tampereella W. Toivonen) että uskonnollisten omakustanteiden tekijät (muun muassa Aino Kurru).

https://doi.org/10.21435/tl.299

konteksteissa säilyivät otolliset markkinat vanhoille ja uusille profetioille. Mediasaarnaajien profetioista tuli 1900-luvun jälkipuolen bestsellereitä, monissa tapauksissa vieläpä oman aikansa levinneintä kirjallisuutta.[18]

Pohjoisamerikkalaisen apokalyptisen ennustuksen retoriikkaa tutkineen Stephen O'Learyn mukaan jo se, että nykyhengelliset profetiat vetoavat kymmeniin miljooniin lukijoihin yli luokkarajojen, on painava yhteiskunnallinen syy tutkia ilmiötä tarkemmin. Havainnot totena esitetyn profetian retoriikasta auttavat ymmärtämään myös fiktion keinoja. Profetioiden erityinen kieli ja apokalypsin antiikkinen logiikka pyrkivät O'Learyn (1994, 6–7) mukaan vakuuttamaan lukijan puolelleen pitkälti samoin keinoin kuin salaliittoteoriat. Pidettiinpä uhkaavana vehkeilijänä antikristusta tai jotakin maallisempaa tahoa, yhteisö kehittää *perustavan narratiivin*. Se määrittää maailmankaikkeuden tai yhteiskunnan hyvine ja pahoine aineksineen sekä näihin perustuvan sosiaalisen järjestyksen. Perustavaan narratiiviin nojaava profetia on uusiutuva myytti, joka tarjotaan kuvauksena siitä, miten jumalalliset tahot ohjaavat historiallisia prosesseja. Se on samalla ratkaisuehdotus pahan ongelmaan. O'Learyn aineistoissa eli modernissa pohjoisamerikkalaisessa profetiassa viitataan toistuvasti historiallis-yhteiskunnallisiin teemoihin kuten ydinasevarusteluun tai Israelin valtion perustamiseen vuonna 1948.

Katsaus 1900- ja 2000-lukujen suomenkieliseen profetiaan paljastaa, että laji on säilynyt omakustanteina, hengellisten kustantajien toiminnassa ja markettien verkkokauppojen kirjaosastoilla.

18 Yhdysvaltojen myydyin kirjoittaja 1970-luvulla oli *New York Times* -lehden mukaan apokalyptinen profeetta ja saarnaaja Hal Lindsey (s. 1929) (O'Leary 1994, 7). Puolestaan helluntaisaarnaaja David Wilkersonin (1931–2011) kuoltua hänen suomalainen kustantajansa muisteli vainajaa "25 nimikkeen, 100 000 myydyn kirjan, kymmenientuhansien levitettyjen äänitallenteiden" jälkeen (Kustannusyhtiön toimitusjohtaja Pekka Haapasaaren muistosanoja teoksessa Wilkerson 2011, 195). Amerikkalaistyylinen profetia saavutti Suomeenkin levittyään laajaa mediajulkisuutta myös hengellisten yleisöjen ulkopuolella. Mainittakoon profetian ja kosmisten kysymysten luokittelun ratkaisuista, että Leo Mellerin teos *Ufot ja maailmanloppu* (1973) on Kansalliskirjastossa sijoitettu UDK-luokkaan "Liikennevälinetekniikka".

https://doi.org/10.21435/tl.299

Aiemmin mainitut teemat ovat saaneet rinnalleen aina kirjoittamisajan ajankohtaisia aiheita, joita ovat esimerkiksi ympäristötuho tai rock-musiikin epäsuotuisa vaikutus miehen kivesten magneettikenttään ja siittiöiden tuotantoon (Roivas 1990). Lisäksi retorinen näkökulma paljastaa, miten paljossa profetialle ovat länsimaissa velkaa konservatiivikristillisten diskurssien ohella myös poliittisen populismin ja diktatuurien tulevaisuuspuheet. Tätä kirjoittaessa ajankohtaisia ovat putinistiset ja trumpistiset diskurssit. O'Learyn (1994, 13–16) termein ilmaistuna profetian argumentoinnin ytimessä ovat keinot, joilla se yhdistää rationaalisen ja *orakulaarisen*. Argumenttien toistuvat teemat kytkeytyvät ennustuksen aikarakenteisiin: kosminen ja historiallinen, ennen ja jälkeen, uhka ja pelastus.

Profetian poetiikkaa: laji, kerronta ja aika

Kaunokirjallisuudessa ennustuselementti voi ilmetä osana laajempaa teosta tai lajina eli genrenä. Antiikin kirjallisuudesta lähtien oraakkelit ja sibyllat ovat toimineet hahmoina, joiden kautta sekä historiallisiin että fiktiivisiin juoniin on tuotettu oikein tai väärin tulkittuja ennustuksia, jännitteitä ja käännekohtia.[19] Siten profetian retoriikan ohella myös poetiikan näkökulmat valaisevat sekä profetiapiirteiden alttiutta unohdukselle että niiden uusiutumiskykyä. Keskiajan kirjallisuuspuheessa tunnistettiin profeetallinen moodi, *modus vel forma prophetialis*, jossa yhdistyivät yksinkertainen ja tuttu kieli sekä epäjatkuva kerronta (Fowler 1997, 147). Kirjallisuudenlajien näkökulmasta jo tekstin nimi saattaa antaa viitteitä siitä lajikehikosta, jossa teksti on tuotettu ja vastaanotettu. *Sibillan*

19 Jo Platonin dialogeissa Sokrates puhuu muusien inspiroimista runoilijoista ja jumalallisten merkkien ennustajista. *Ion*-dialogissa Sokrates panee moniselitteisen ironisesti merkille, että niin Homeros kuin Hesiodos puhuvat ennustustaidosta. Kaikki hyvät eeppiset runoilijat, myös hyvät lyyrikot, luovat jumalallisen innoituksen vallassa, eivät taidoillaan. "Niin kauan kuin [järki ja ymmärrys] on tallella, kukaan ei pysty runoilemaan eikä toimiman oraakkelina". *Ion* 531b, 534b: Platon 1977, 113–114, suom. Marja Itkonen-Kaila; myös Nissinen 2017, 16.

https://doi.org/10.21435/tl.299

vanhimmissa suomenkielisissä teksteissä koko sanaperhe on käytössä: *prophetsija*, *prophetia*, *ennustus-kirja, profetessa*. Anonyyminkin kirjallisuuden lajipiirteitä voi konstruoida eri vastaanoton tasoilla. Mitä kirjoittamisen aikalaiskonventioita, retoris-poeettisia rakenteita tai paikallisia piirteitä se ilmentää? Tällaiset teoksen ilmestymisajan antamat merkitykset yhdistyvät genren myöhempään vastaanottoon ja lukijan konteksteihin (vrt. Fowler 1997, 256–263).

Sibillan kerronnassa kaiken tietävä kertoja aloittaa myyttisestä Aadamin ja Eevan ajasta, ja etenee varsinaisen ennustuksen esitysaikaan eli kuningas Salomon ja Sibillan vuoropuheluun. Ennustus on siis laajaan kehyskertomukseen upotettu sisäiskertomus ja profetessan puhetta, intradiegeettistä suoraa esitystä. Kyseessä on subjektiivinen ennakointi, Sibillan hahmoon kiinnittyvä puhe. Sen sisällä muodostuvat ennustuksen aikarakenteet. Niistä ilmeisin on ennakointi, *prolepsis*. Se jäsentää tarinaa niin, että kerronta ei etene kronolineaarisesti tapahtumia tuottaen, vaan lukija tai kuulija saa luotettavaa tai epäluotettavaa tietoa myös myöhemmistä tapahtumista. Perinteisesti prolepsis on toteutettu juuri unen tai profetian muodossa. (Genette 1980, 39–40 ja eri osin; Currie 2007.) Myös *apokalypsillä* on poetiikassa tarkoitettu erityistä ennakoivaa, proleptista suhdetta aikaan. Usein siinä yhdistyy monenlaisia lopunajan tuntoja, kaipuusta kauhuun. (Hartman 1987, 167.) Sibilla siirtyy prolepsiksessa tuhansia vuosia eteenpäin kuvatessaan maailmanlopun enteitä, Antikristuksen tuloa sekä vihdoin hyvien ja pahojen mahtien kamppailusta seuraavaa rauhan kautta:

> – – Jälkeen Christuksen syntymän totta,
> kuin kului 1617 wuotta,
> Nähdään yksi tähti taiwaall siellä,
> Lewiä kuin riikin kukon häntä wielä,
> – –. (Anon. 1855, 9.)

Katkelmassa aikamuodot vaihtelevat imperfektistä preesensiin (tai futuuriin). Prolepsis mahdollistaakin profetian sijoittamisen jo tapahtuneeseen menneisyyteen tai vielä avoimeen tulevaisuuteen.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Sibillassa palaillaan välillä kerronnan aikaan, kun kuningas Salomo esittää Sibillalle tarkentavia kysymyksiä. Proleptinen kerronta voi myös muistuttaa ilmestystä, epifaniaa, ja olla erityinen paljastumisen hetki. Epifanian poetiikassa on tunnistettu ”fenomenologisesti toisiinsa liittyvät” kerronnan hetket, kuten profetia, muisto tai rukous. Niitä voi yhdistää sama sanasto ja symboliikka, kuten kosmiset ajanpyörät.[20]

Prolepsis-poetiikan ohella profetiaan alettiin kiinnittää huomioita myös 1900-luvun romaaniteoriassa. Laajalti käännetty englantilaiskirjailija E. M. Forster (1879–1970) ehdotti tutkimuksessaan *Aspects of the Novel* (1985 [1927], 125–147), että akseli, jonka ääripäinä ovat fantastinen ja profeetallinen, on yksi proosan tärkeistä aspekteista. Akseli toimii kokonaisuutena, sillä ääripäät usein tuottavat toinen toistaan. Profeetallisessa näkökulmassa painottuu tekstin kytkös johonkin ontologiseen olemassaolon kysymykseen tai näkemykseen. Forsterin mukaan kyse on kerronnan äänensävystä (*a tone of voice*), joka ilmenee tyylin yksityiskohdissa. Jokin kerrottu tilanne tai hahmo avaa näkymiä itseään paljon laajempiin asioihin. Forsterin hieman vaikeasti avautuvissa luonnehdinnoissa profetia on käytännössä kirjoittajan valitsemien tyyliseikkojen ja äänensävyn vaikutusta lukijaan. ”What matters is the accent of his voice, his song” (Forster 1985, 135). Profeetallista aspektia luonnehtivat huumorin taukoaminen sekä nöyryys (*humility*), joilla Forster (1985, 146) tarkoittaa kerrontaa tai tyyliä, jossa asiaa ei esitetä julistavasti, saarnaavasti tai avoimen pohdiskelevasti.

Käsitteitä selventävät Forsterin esimerkit profeetallisen näkökulman mestareista. Herman Melville, Emily Brontë, Fjodor Dostojevski ja D. H. Lawrence eivät ole vaikeaselkoista luettavaa juonenkäänteiden tasolla. Forsterin mukaan kuitenkin profeetallisen aspektin kuuleminen hämmentää lukijaa Melvillen *Moby Dickin* kohdalla (1851, suom. *Moby Dick eli Valkoinen valas*). Romaani toki kuvaa kamppailua pahaa vastaan, jota on käyty aivan liian kauan ja

20 Näin Bidney (1997, 82, 86) Alfred Tennysonin runoudesta.

https://doi.org/10.21435/tl.299

aivan väärin keinoin – mutta kamppailua keiden välillä? Kerronnan tai juonen jännitteet eivät raukea helpottaviksi selityksiksi tai vertauskuviksi, vaan jäävät lukijan arvioitaviksi tai kärsittäviksi. Puolestaan Emily Brontën profeetallisen äänen erityisyytenä Forster pitää tapaa, jolla juonikonstruktioiden äärimmäiseen tarkkuuteen yhdistyvät sekavuus, myrsky ja kaaos. (Forster 1985, 145–146.)

Sittemmin Forsterin käsitteitä on tutkimuksessa yhdistetty proosan lyyrisyyteen: profeetallinen äänensävy olisi jonkinlainen proosan lyyrinen käänne, siirtymä poeettiseen representaatioon sen vakavassa ja syvällisessä muodossa. Forster ei teoksessaan *Aspects of the Novel* viittaa omaan kaunokirjalliseen tuotantoonsa, mutta myöhemmät tutkijat alkoivat kekseliäästi soveltaa profetian käsitettä myös siihen (esim. Nierenberg 1964; Naslund 1975). Profeetallista näkökulmaa on pidetty ilmeisenä, ellei jopa hallitsevana romaanissa *A Passage to India* (1924, suom. *Matka Indiaan*). Siinä tiivistyy kirjailijan tuotantoa läpäisevä kuvaus yhteiskunnallisten normien ja materialismin paineesta, sosiaalisesta tekopyhyydestä sekä paremmin tai huonommin onnistuvista pyrkimyksistä vapautua näistä kohti jotakin *muuta*.

Nykykirjallisuudessa forsterilaista profeetallisuutta edustaa irlantilaiskirjailija Paul Lynchin *Prophet Song* (2023a, Profeetan laulu). Forsterinsa läpikotaisin tunteva kirjailija on kutsunut profeetallista aspektia myös *kosmiseksi realismiksi*. Pöytiä, tuoleja ja huoneen puheensorinaa havainnoidessaan kosminen realisti pitää samalla näkyvissään olemassaolon perustavaa outoutta tai hetkiä, joina se voi ilmetä (Lynch 2023b). Lynchin *Prophet Song* on näinä aikoina kolkon todentuntuinen dystopia arjen ja turvallisuuden tunteiden luhistumisesta. Päähenkilö Eilishin arjen kautta seurataan, miten Irlannin ja Dublinin ”todellisuuksien omistajuudet” vaihtuvat uusien nationalististen vallanpitäjien myötä. Kansallinen puolue ja sitä vastustavat kapinalliset julistavat keskenään ristiriitaisia tulevaisuuksia. Vähitellen uudeksi arjeksi muodostuvat perheenjäsenten katoamiset, vainot ja kidutukset. Selvänäköisimmäksi osoittautuu Eilishin dementoitunut isä, joka parempina hetkinään näkee kirkkaasti yhteiskunnan tilanteen. Perheen ja työn rutiineihin

https://doi.org/10.21435/tl.299

uppoutunut Eilish on kuitenkin kuuro neuvoille. Teoksen lopussa tiivistyy forsterilais-lynchiläinen profeetallinen näkemisen hetki, kun Eilishistä ja hänen jäljellä olevista perheenjäsenistään on tullut pakolaisia ja kauppatavaraa kansainvälisten ihmisvälittäjien verkostoissa. Toivottomuudessa pilkahtaa outo toivo, kuva maailmanloppujenkin jatkuvuudesta ja paikallisuudesta:

> – – se mitä profeetat laulavat on vain sama laulu läpi aikojen, miekan tulo, tulen nielemä maailma, keskipäivällä maahan lankeava aurinko ja pimeyteen heitetty maailma, jonkun ruumiillistuneen jumalan raivo profeetan suussa, joka raivoaa jumalattomuudesta joka tullaan heittämään pois näkyvistä, eikä profeetta laula maailmanlopusta vaan siitä, mitä on tehty ja mitä tullaan tekemään ja mitä parhaillaan tehdään joillekin mutta ei toisille, siitä että maailma loppuu yhä uudestaan yhdessä paikassa mutta ei toisessa – –. (Lynch 2023a, 304; suomennos PM.)

Vielä yhtenä ilmiönä kaunokirjallisuuden ja profetian poetiikassa mainittakoon fiktio, joka perustuu aikoinaan totena esitettyihin profetioihin. 2000-luvulla vanhaa profetia-ainesta ovat uusintaneet ja varjelleet unohdukselta esimerkiksi runoilija Gösta Ågrenin *Bortom Nostradamus* (2000, *Nostradamuksen tuolla puolen*) sekä Hanna Haurun romaani *Paperinarujumala* (2013). Ågrenin runokokoelma on nimensä mukaisesti inspiroitunut Nostradamuksen (1503–1566), yhden varhaisen uuden ajan kuuluisimman ennustajan, runomuotoon laadituista teksteistä. Lakonisesti Ågren (2000, 76) toteaa jälkisanoissaan, että ranskalaislääkäri Nostradamus mahdollisesti on maailman luetuin lyyrikko.

Hanna Haurun *Paperinarujumala* perustuu 1960-luvun alussa laajalti tunnettuun Oulun profetiaan, jonka takana oli kaksi profeettasisarusta, siviiliammateiltaan lääninhallituksen kanslisti ja luonnontieteen lehtori. Vuoden 1961 jälkeen profetiasta ilmestyi peräti yhdeksän painosta. Sitä painettiin 25000–30000 kappaletta, ja siitä tehtiin myös ruotsinnos. (Honkala 2004, 3, 21–22; Anon. 1964.) *Oulun profetiassa* jumala puhuu yksikön ensimmäisessä persoonassa. Kerronnasta siis puuttuu muu ”profeetallinen minä” (vrt. Ricoeur

https://doi.org/10.21435/tl.299

1995, 266), joka asettuisi lähettiläälksi ilmoituksen ja vastaanottajien väliin. Jumala lupaa pelastaa Suomen sodalta ja kohtalolta, jonka kokivat Viro, Latvia, Liettua ja Unkari. Tarvitaan 800 000 suomalaista parannuksen tehnyttä, jotta Suomi pelastuu – tämän määräaikaa siirrettiin useita kertoja. Sibyllakirjallisuuden yhteydessä kiintoisa on jumalan toteamus, että hän ei alun perin tarkoittanut naisia julistamaan sanaa seurakunnissa. Koska miehet eivät tee tätä työtä, hän sallii naisten julistaa. Sielun ohella jumala huolehtii myös kehon hyvinvoinnista. Syöpä on ”puutossairaus”, jonka ennaltaehkäisyssä tepsii varsinkin puolukoiden syönti ja piimän juonti. (Anon. 1964, 29, 49.)

Oululaisennustus ei ollut irrallaan yhteisöstä, vaan osa apokalyptisen yhteisön tyypillistä dialektiikkaa (vrt. O'Leary 1994, 226). Hanna Haurun *Paperinarujumala* tarttuu fiktion keinoin tähän dialektiikkaan: viestin ja vastaanottajien eskatologiseen myyttiin, yhteisönrakennukseen, siihen ulkopuolelta kohdistuvaan arvosteluun. Kaksi minäkertojaa ja sisarusta vaalii paparazzien ahdistamana sanomaansa ja saa yhä lisää kannattajia. Kuten Paul Lynchin proosa, myös Haurun kerronta tavoittaa profetiakokemuksen samanaikaisen arkipäiväisyyden ja eksistentiaalisuuden. Pohjoinen ahdistus tiivistyy lähes tyhjässä bunkkerissa, ennustuksen parasta ennen -päiväyksen juuri umpeuduttua.

Lynchin *Prophet Song*, Ågrenin *Bortom Nostradamus* ja Haurun *Paperinarujumala* ilmentävät eri tavoin myös profetialle tyypillistä tekstienvälisyyttä, intertekstuaalisuutta. Sen kautta profetiaperinne, johon on pitkään liitetty konservatiivisuuden ja muuttumattomuuden leima, avautuu tekstienvälisiksi suhteiksi dynaamisessa tekstuaalisessa järjestelmässä. Kukin teksti avaa yhä uusia viittaussuhteita, suoremmin tai peitetymmin. *Oulun profetian* tekijät tunsivat sekä angloamerikkalaisperäisiä liikkeitä että suomalaisten naisprofeettojen traditiota, kuten kuuluisan unissasaarnaajan Helena Konttisen elämäkerran *Eräs meidän ajan profeetta* (Honkola 2004, 9; Sarlin 2011 [1916]).

https://doi.org/10.21435/tl.299

Profetian poetiikka ja historia

Profetian perinteisissä juonirakenteissa sulautuvat aiheet ja teemat, jotka vetävät sitä yhtäältä historiallisen kertomuksen, toisaalta fantasian ja ihmeen suuntaan. *Sibillan* nimihenkilön helppo pääsy kuninkaan pakeille on muistuma pitkästä keisariprofetioiden perinteestä, myös Vanhan testamentin ennustuksista poliittisine tarkoitusperineen.[21] Viittaukset historiallisiin hallitsijoihin ja ajan politiikkaan kuuluivat jo varhaiseen sibyllakirjallisuuteen ja yleisemmin antiikin apokalyptisiin ennustuksiin. Myöhäisantiikin pseudosibylliinisiä oraakkeleita onkin tutkittu myös populaarihistoriana, tavallisen ihmisen tuottamana ajankuvana (Potter 1990, vii). Usein ennustusten yhteiskunnallinen asenne oli hallinnonvastainen protesti. Toisin kuin juutalaiskristillisen tradition profetiat, kreikkalais-roomalaisen antiikin ennustukset eivät luvanneet kuolemanjälkeistä tuomiota tai pelastusta. Ne käsittelivät esimerkiksi Rooman ihanneyhteiskunnan kansalaishyveitä ja paheita. Juutalaiskristilliset versiot Antikristuksen myytistä taas olivat usein roomalaisvastaisia ja samastivat hengellisen vastustajan uudestisyntyneeseen hirmuhallitsijaan (*Nero redivivus*). (McGinn 1979, 17; Star 2021, 3–5, 51–52, 128–129.)

Myös *Sibillan* ennustamassa tulevaisuudessa näkyy hallitsijoita. Huonossa valossa esitetyn keisari Kaarlen (keisar Karle) aikana pahuus hallitsee kansaa. Kunhan Antikristus on kukistettu, hurskaan keisari Fredrikin kaudella koittaa rauha:

> – – Silloin keisar jumalisesti,
> Fredrik hallitsee yksimielisesti,
> Christityt tygönsä kokoopi,
> Lawian meren ylits on menewä,
> Maakunnat alans on woittawa,
> Niinkuin Jumal häntä opettaa,

21 Kampers 1895; Nissinen 2017, luku ”Prophets and Kings”.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Omistaa Christuksen haudan myös,
Waikka hän ompi suures työs,
kuiwetun puun hän löytää siell,
Se wiherïöitsee ennen loppua wiel.
– –. (Anon. 1855, 15.)

Suomennoksen viittaukset eivät enää 1800-luvulla kiinnittyneet tarkasti keneenkään historian lukuisista kaarleista ja fredrikeistä. Osin samoja hallitsijanimiä mainitsi jo ruotsinkielinen 1600-luvun alun *Sibilla* (Anon. n. 1627).

Profetian ja historian suhde ei ollut vain narratiivien sisäpuolella toteutuva ilmiö. Merkillinen suhde historiallisten hallitsijoiden ja profeettojen välillä jatkui vieläpä läpi 1700-luvun valistuskauden. Sibillan tavoin hallitsijoiden lähipiireihin ovat päässeet tulevaisuuden tulkitsijat, joiden visioissa kyseisillä hallitsijoilla on avainasema. Tiedetään, että Ruotsin vallan loppuaikoina ennustajien palveluihin turvautuivat etenkin suomalaissyntyinen valtiomies G. A. Reuterholm (1756–1813) ja hänen ystävänsä Kaarle-herttua, josta tuli kuningas Kaarle XIII vuosiksi 1809–1818. Esoteerisista harrastuksistaan tunnetun kaksikon kirjastossa oli myös Kaarlen laatima käsikirjoituskopio Martin Zadeckin ennustuksesta. (Mehtonen 2024, 42.) Myös Venäjän keisari ja Suomen suuriruhtinas Aleksanteri I:n hovissa toimi Euroopassa laajalti tunnettuja profeettoja. Naisprofeetoista kuuluisimpia oli Thérèse-Marguerite Bouche (1759–1822 jälkeen), joka lähestyi vuonna 1817 kirjeitse Aleksanteria. Tämä ei voinut vastustaa sanomaa, jonka mukaan hänestä tulisi Euroopan rauhan pelastaja ja maineeltaan Aleksanteri Suuren ja Julius Caesarin veroinen. Bouche matkusti vuonna 1819 Pietariin ja toimi siellä vuosia Aleksanteri I:n lähipiirin neuvonantajana. Tiedot profeetta Bouchen toiminnasta ovat säilyneet Ranskan tiedustelupalvelun ja poliisin arkistoissa. Profetessan liikkeitä seurattiin tarkoin vuodet 1819–1822, sillä hän oli aiemmin lähestynyt vastaavilla viesteillä myös Ranskan keisari Napoleonia. Tämän hallinnosta vastattiin, että ellei kirjoittelu lopu, madame Bouche pääsee nauttimaan

https://doi.org/10.21435/tl.299

Napoleonin vieraanvaraisuudesta yhteen keisarin pahamaineisista vankiloista. (Collis & Bayer 2020, 206–207.)

Profetian poetiikka: ihme ja runoilijaprofeetat

Historiatoposten rinnalla profetiakirjallisuuden tärkeitä aineksia ovat ihme, fantasia ja yliluonnollinen. Näiltä osin yleiseurooppalaisen profetiakirjallisuuden teemoissa on paljon yhtymäkohtia suomalaisen kansanperinteen uskomustarinoihin.[22]

Yksi *Sibillan* maagisista hetkistä liittyy laajassa kehyskertomuksessa kuvattuun Aadamin hirteen, jonka Salomo on katkaisuttanut palatsinsa rakennusaineiksi. Se oli peräisin omenapuusta, jonka Aadam perisynnin jälkeen istutti enkelin antamasta oksasta. Hirsi ei kuitenkaan suostunut asettumaan rakennuksen osaksi, joten siitä tehtiin läheisen virran ylittävä silta. Kun ihana Sibilla lähestyy Salomon temppeliä, hän tunnistaa pyhän puun eikä halua astua sen päälle, vaan kahlaa sillan vierestä. Nyt Sibillan toinen jalka, joka oli hanhen jalan muotoinen, muuttuu ihmisen jalaksi. Salomo ymmärtää Sibyllan erityislaatuisuuden, ryhtyy kyselemään tältä tulevia, ja profetessa ennustaa muun muassa Jeesuksen syntymän. Asetelmaltaan *Sibilla* on siten kuningas–neuvonantaja-tyyppinen profetiakertomus.[23]

Jeesus-profetia oli tuttu jo varhaisimmista pseudosibylliinisista oraakkeleista. Sen tunnettuuden läpi keskiajan takasi kirkkoisä Augustinuksen (354–430) ratkaisu sisällyttää aihelma tuotantoonsa. Keskiajan kuluessa Sibylla sulautui romanssi- ja eskatologiakirjallisuuden hahmojen, kuten Merlinin ja Joakim Fiorelaisen seuraan. (McGinn 1979, 19–21, 180; Ziolkowski 1990, 151; Mehtonen

22 Vrt. suomalaisten uskomustarinoiden tyypit ja motiivit D:1–1900 (Jauhiainen 1999), kuten tulevien tapahtumien sekä maailmanlopun ennustajat. Vrt. myös Simonsuuri 2006, 156–162 tunnetuista suullisen perinteen maailmanloppukertomusten ennustajista kuten Kihovauhkonen (Savo), Rättäkitti (Satakunta) ja Kirsperi (Varsinais-Suomi).

23 Profetiakertomuksen tyypeistä Ricoeur 1995, 266n (Vogelsiin viitaten).

https://doi.org/10.21435/tl.299

2012, 94–96.) 1500-luvulla sibyllaennustuksia painettiin yhdessä keskiajan visiokirjallisuuden, kuten Pyhän Birgitan ilmestysten kanssa (Görres 1807, 238–242).

Edellä tarkastellut sisällölliset elementit – historiayhteydet, ihme, runoilijan profeetallinen näkijyys – ovat ilmenneet lukemattomin tavoin eri kirjallisuushistorian kausina. Toisinaan ne yhdistyvät ja tiivistyvät jossakin kirjallisuushistorian pisteessä. Sellainen oli saksalaisen myöhäisbarokin runoilija Quirinus Kuhlmann (1651–1689). Nykyään häntä pidetään kokeellisen kirjoittamisen merkittävänä edelläkävijänä. Tämä näkemys on tuottanut uusia tulkintoja ja jatkumoita myös vanhemman kirjallisuushistorian avantgardisteista ja pelastanut näitä unohdukselta.[24] Omana aikanaan Kuhlmann oli ristiriitoja herättävä hahmo ja hänen poetiikkansa erottamaton osa eskatologista maailmankuvaa sekä ennustusta uudesta monarkiasta. Sille runoilijaprofeetta etsi pitkään soveliasta sijaa ja mesenaattia. Lopulta hän sijoitti sen Venäjälle, mikä ratkaisu toi Kuhlmannille paljon kannatusta Venäjällä mutta samalla koitui hänen kohtalokseen. Vuonna 1689 Venäjällä matkustaessaan runoilijaprofeetta tuomittiin kerettiläiseksi ja poltettiin elävältä (Čiževskij 1956, 198–200, 232–252).

Tuomio ei johtunut pelkästään tuonpuoleisista näyistä vaan myös profetioihin usein sisältyneistä poliittis-historiallisista aineksista. Euroopan yksinvaltiaiden mieliä eivät lämmittäneet Kuhlmannin kieleltään vaikeiden tekstien itsevaltiutta vastustavat ideat, kuten vaatimukset parlamentista, säädystä riippumattomasta koulutuksesta ja tieteistä sekä uudistetusta kirkkolaitoksesta, jossa toimisi myös maallikkopappeja. Uudessa rauhantahtoisessa ja kansoja yhdistävässä yhteiskunnassa ei enää olisi naurettavia titteleitä kuten *Doctor-Licensiat-Magister-Baccalauriat-Actus*. Kuhlmannin yhteiskunnallinen utopia perustui jo vuosisadan alkupuolella vaikuttaneisiin pansofisiin (kaiken tiedon kokoamiseen tähtääviin) ja hermeettisiin ideoihin sekä yhdistyi perinteisiin uskonnollisiin

24 Barokkityylien ja kokeellisten poetiikkojen vaikutuksesta 1900-luvun avantgardeen esim. Hatherly 1996, 71.

https://doi.org/10.21435/tl.299

narratiiveihin viimeisten aikojen koitosta ja myös ajatukseen pienestä eliitistä, joka tuntisi muinaiset mysteerit ja salaisuudet. (Dietze 1963, 209–216.)[25]

Sittemmin ajatusta runoilijan tai kirjailijan profeetallisesta näkijäluonteesta juhli erityisesti romantiikan kauden kirjallisuus. Tärkeä saksalaisnimi F. W. J. Schellingin ja Søren Kierkegaardin kirjallisuusfilosofioiden taustalla oli ”Pohjoisen tietäjä” Johann Georg Hamann (1730–1788). Hänen yhteydessään termillä *profeetallinen* on viitattu sekä tuotannon teemoihin että hämärän vihjeelliseen ja fragmentaariseen tyyliin, joka toi Hamannille myös lisänimen Saksan Herakleitos.[26] Hän oli Saksan myrskyn ja kiihkon, *Sturm und Drangin* tärkeä varhainen edustaja ja sen hengen mukaisesti piti luomistyön perustana syvällistä ilmestystä, ei yksin järkeä tai logiikkaa. Katkelmallinen ”Sibyllan essee avioliitosta” (1775) ammentaa muun muassa roomalaisen Vergiliuksen *Aeneis*-eepoksen sibyllakohtauksista.

Puolestaan englantilaisen 1790-luvun romantiikan keskeinen visionääri oli William Blake (1757–1827), joka yhdisti ajan vallankumousten teemoihin omaa mytologiaansa. Romantiikan runoilija-profeetat olivatkin usein tunnepakahtuneen ylevän ilmaisijoita tai poliittisen ja kansallisromanttisen vallankumouksen julistajia (Raz 2024, 5–6). Profetiasta tuli myös samoihin aikoihin nousseen goottilaisen kauhuromaanin vakioaines. Jo genren varhaisklassikossa Horace Walpolen romaanissa *The Castle of Otranto* (1764, suom. *Otranton linna*) tapahtumat alkavat vyöryä, kun katala prinssi Manfred haluaa toteuttaa muinaisen ja moniselitteisen sukuprofetian omaksi edukseen. Hän tulkitsee ennustuslausumia kuolettavan väärin, kuten sankarit ja antisankarit jo antiikin kirjallisuudessa.

25 Sekä ilmaisultaan että yhteiskuntakriittisiltä ideoiltaan uudenlainen oli Kuhlmannin teos *De Monarchia Jesuelitica* (Lontoo 1682?). Profetioista myös Kuhlmann 1674.

26 Hamannin tyyli on synnyttänyt myös tiivistä kirjallista eksegeesiä, esim. Dickson 1995 (sibylla-aiheista erityisesti 246–270); Betz 2012. Yleisesti saksalaisen ja englantilaisen romantiikan suhteesta profeetalliseen Hartman 1987; Raz 2024. Yleisesti sibylloista kirjallisuudessa ja mediassa Cale 2020.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Sibyllatekstien materiaalisuus

Pitkään jatkuneen normittavan ylenkatseen ja yhteiskunnallisen sensuurin ohella tai seurauksena *Sibyllan* unohtuminen konkretisoituu nykyään tekstien saatavuuteen. Ennen vuotta 1855 oli suomenkielisestä tekstistä otettu kuusi tunnettua painosta, vuoteen 1919 mennessä ainakin 40. Kuitenkin nykylukija saa tekstin käsiinsä lähinnä vain kirjastojen erikoislukusaleissa tai arkistoissa. Käytännössä siis painetunkin tekstin lukemiseksi on tehtävä ennakkovalmisteluja: tilattava aineistoa suljetuista kokoelmista, varauduttava käyttämään sitä erikoisaineistolle varatussa tilassa tai hankkiuduttava mikrofilmien ja -korttien lukulaitteiden ääreen. Vasta murto-osa esimerkiksi Kansalliskirjaston arkkiveisukokoelmasta on digitoitu avoimeen käyttöön.[27] Vanhimmat profetiatekstit ovat usein haurastuneita esineitä, joiden suojelemiseksi niitä saa käyttää yksinomaan jäljenteinä. Siten arkkikirjallisuuden materiaalisuutta ovat myös hurisevan lukulaitteen ääressä luetut mikrofilmikortit, joiden reunoihin edeltävät lukijapolvet ovat jättäneet sormenjälkensä.

Sama koskee vielä suuremmassa määrin käsikirjoitusjulkaisuja. Kaikkialla Euroopassa populaarikirjallisuuden käännökset saattoivat levitä pitkäänkin vain käsikirjoituksina (Wingård 2011, 90–93). Myös suomenkielisestä *Sibillasta* on säilynyt varhaisia käsikirjoituksia.[28] Ensimmäistä painettua versiota (1800?) varhaisempaan käsikirjoituslevikkiin viittaa vuodelta 1824 säilynyt käsikirjoitus *Prophetsijan Sipillan ennustus joka on Kuningas Salomonin aikana tapahtunut*.[29] Tekijä oli tuottelias Merikaarron kyläkirjuri ja puuseppä Mikko ”Mikki” Sauso (1793–1853). Hän jäljensi runsaasti aikanaan kiellettyä kirjallisuutta, mukaan lukien varhaista naisviisautta

27 Ks. https://www.kansalliskirjasto.fi/fi/kokoelmat/arkkikirjallisuuden-kokoelma. Viitattu 1.4.2024.

28 *Prophetia Sibilla*, Kansalliskirjasto, Käsikirjoituskokoelmat, Ms C.III.29; *Yxi kaunis ia merkillinen historia profetisa Sipilla*, SKS KIA Pohjanmaan mystikot (Rancken) mk 133/2000; *Sibillan Profetissa* (vuoden 1839 kopiosta 1853?) Pohjanmaan museo, Vaasa, Pohjanmaan mystikot PM 16563.

29 SKS KIA Pohjanmaan mystikot (Rancken) mk 114–115/2000.

https://doi.org/10.21435/tl.299

käsittelevän Sofia-kirjallisuuden suomennoksia (ks. Mehtonen 2017, 139–140, 146–148).

Sauson *Sipilla*-käsikirjoituksessa on maininta: ”ennen kirjoitettu Suomexi Sinä 4. päivänä Tammi kuusa 1798”. Sibyllakertomuksen teksti on eri kuin ensimmäisessä säilyneessä painoksessa (Anon. 1800?). Käsikirjoitusjulkaisun kieli on proosallisempaa, kun taas painoksen laatija on tehostanut riimiä ja säejakoa. Vuoden 1800 molemmin puolin *Sibillaa* siis levisi painettuna ja käsikirjoitusjulkaisuina, myös erilaisina suomennosversioina. Populaarikirjallisuutta painettiin huokealle paperille, joten mahdollisesti vielä vuotta 1800 varhaisemmat painokset ovat hajonneet jälkiä jättämättä.

Johtopäätökset

Tutkittiinpa profetiaa kaunokirjallisena tai muuna tekstinä, on tärkeä tiedostaa sen eri aikakausina ja kulttuureissa vaihdelleet kulttuuriset ja yhteiskunnalliset merkitykset. *Sibillan* ja muun varhaisen suomenkielisen populaarikirjallisuuden kohdalla kontekstien analyysi on välttämätöntä jo julkaisusensuurin torjunnan tapojen ja tasojen selvittämiseksi. Yhdeksi varhaisen suomenkielisen profetian konteksteista muodostui täten myös *kielletty kirjallisuus*. Siksi aikalaislähteissä on tärkeä tunnistaa ristiriitoja, polemiikkia sekä moneen suuntaan vetäviä tendenssejä. Niiden lomassa luovien muodostuu tutkimuksen kuva populaarikirjallisuuden hyväksynnän ja torjunnan monimutkaisista verkostoista. Sensuurin ohella korkeakulttuuri torjui monin muinkin keinoin julkaisutoimintaa, jonka ei katsottu täyttävän normeiksi valittuja eettisiä, esteettisiä ja kansallisia tavoitteita.

Tässä luvussa on perehdytty kaunokirjallisuuteen ja profetioihin, joiden juoniin on punottu historiaa, ihmeitä ja raamatullisia hahmoja. 1800-luvun sensuurin kannalta hankalia olivat suositut yleiseurooppalaiset legendat, apokryfikirjallisuus ja ”fanifiktio”, jossa Raamatusta tuttujen henkilöhahmojen suuhun laitettiin lausumia, jotka eivät olleet peräisin Raamatusta. Pelkona oli, että

https://doi.org/10.21435/tl.299

”yksinkertainen” lukija antaa keksityille jutuille saman arvon kuin pyhille kanonisille kirjoille (vrt. Silfverhuth 1977, 248). *Sibillan* vaiheissa näkyy poikkeuksellisen selkeästi yhteiskunnallinen asenne, joka korosti tavallisten ihmisten ymmärryksen vähäisyyttä ajaessaan vallanpitäjien, sivistyneistön ja kirkon normatiivisia tavoitteita. Usein teosten sisällöllä oli vähemmän tekemistä sensuuriperusteiden kanssa kuin sillä, että torjutulla ”kansanomaisuudella” tarkoitettiin käytännössä suomenkielisyyttä. Ajan yhteiskunnallisiin ristiriitoihin lukeutui se, että samaan aikaan kun suomenkielisen *Sibillan* ja muun anonyymin legendakirjallisuuden leviämistä rajoitettiin, kirjakaupat toivat maahan sensuurikomitean luvalla samoja nimikkeitä ruotsinkielisinä.

Arkistolähteiden ja tutkimuskirjallisuuden ääressä profetia osoittautui kirjallisuudeksi, joka nostaa esiin myös tekstin ontologiaan ja totuudellisuuteen liittyviä kysymyksiä. Niihin reagoi viime kädessä yksilö tai yhteisö, joka ottaa tekstin vastaan. Tämän luvun kirjoittajalle oli pienoinen yllätys, että arkaainen laji osoittautui yhä elinvoimaiseksi länsimaisissa herätyskristillisissä suuntauksissa. Siten analyysi, joka alkoi unohdetun kirjallisuuden tutkimuksena, päätyykin toteamaan profetian ja sitä eri aikoina kannatelleiden uskomusjärjestelmien kestävän monimuotoisuuden ja yhteiskunnallisen ristiriitaisuuden. Tässä rajatussa tilassa aihe ei pääse oikeuksiinsa, ja syvällisempi vertailu historiallisen profetiakirjallisuuden ja nykyaikaisen käytön välillä olisikin tärkeä jatkotehtävä. On vaikea muotoilla eleganttia loppukaneettia profetian ja ”maallistuneen” kulttuurimme suhteista hetkellä, jolloin esimerkiksi Suomen luterilaisen kirkon papit ovat ryhtyneet ajamaan ulos pahoja henkiä ihmisistä, joita pidetään riivattuina (Niiranen 2023). Profetiakirjallisuus niin maallisissa kuin uskonnollisissa ilmentymissään on aina liittynyt myös siihen, miten yhteiskunta näennäisessä järkiperäisyydessään määrittelee ja normittaa yksilön suhdetta henkimaailmaan ja yliluonnolliseen, niiden uhkiin, mahdollisuuksiin ja tulevaisuuden lupauksiin.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lähteet

Käsikirjoitukset

Kansalliskirjasto, Helsinki
Käsikirjoituskokoelmat, H
Pohjanmaan museo, Vaasa
Pohjanmaan mystikot
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki
Kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma
Pohjanmaan mystikot

Sanomalehdet

Niiranen, Pekka 2023: ”Luterilaiset papit ovat ryhtyneet piispojen luvalla ajamaan ulos pahoja henkiä riivattuina pidetyistä ihmisistä.” *Yle*, 28.11.2023. https://yle.fi/a/74-20062168. Viitattu 1.4.2024.

Suometar 23.12.1859. ”Suomalaisesta lehtikirjallisuudesta”.

Snellman, J. W. 1855: Inhemsk Litteratur. *Litteraturblad* 8, elokuu 1855. https://snellman.kootutteokset.fi/en/dokumentit/litteraturblad-nro-8-elokuu-1855-kotimainen-kirjallisuus. Viitattu 1.4.2024.

Aineistolähteet

[Anon. n. 1627] *Prophetia Sibyllae*. Digitoituna Ruotsin Kuninkaallisessa kirjastossa: https://libris.kb.se/bib/22511864. Viitattu 1.4.2024.

[Anon. 1800?] *Sibillan ennustus kirja, Prophetia Sibilla*. [Turku]: [J. C. Frenckell].

[Anon. 1855] *Sibillan Ennustus-kirja, Prophetia Sibilla*. Turku: J. W. Lillja & Co.

[Anon. 1964] *Suomi, sinun pelastuksesi on Minun Poikani Veressä: Oulun Profetia*. 7. painos Alavieska: Palavin lampuin.

EKP = *Suuri ja ihmeellinen Egyptiläis-Kaldealais-Persialainen uni- ja ennustuskirja sisältäen selityksen moneen tuhanteen uneen* 1944: 9. lisätty painos. Helsinki: Akateeminen kirjakauppa.

Geffcken, Johannes 2016 [1902]: *Die Oracula Sibyllina. Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*. Berlin: De Gruyter.

Hauru, Hanna 2013: *Paperinarujumala*. Helsinki: Like.

Ihmeellinen Näky eli Ilmestys jonka on nähnyt 20-wuotias palwelustyttö Alma Aleksandra Tähtinen Eurajoen pitäjän Kuiwalahden kylän Uudestatalosta tammikuun 6 päiwänä wuonna 1914. (Hänen itsensä kirjoittama.) Almena, Wis: Antti Maunula.

Kuhlmann, Quirinus 1674: *Quirin Kuhlmans Neubegeisteter Böhme, begreiffend hundert funftzig Weissagungen, mit der Fünften Monarchi oder dem Jesus*

https://doi.org/10.21435/tl.299

Reiche des holländischen Propheten Johan Rothens übereinstimmend […]. Leiden: Gedrukt vor den Autor, und ist zu bekommen bei Loth de Haes.
Lynch, Paul 2023a: *Prophet Song*. London: Oneworld.
Lynch, Paul 2023b: Paul Lynch on the Writers Who have Influenced him the Most. 2.11.2023. https://thebookerprizes.com/the-booker-library/features/paul-lynch-on-cosmic-realism. Viitattu 1.4.2024.
Platon 1977: *Ion*. Suomentanut Marja Itkonen-Kaila. Teoksessa Platon, *Teokset*, osa 1. Helsinki: Otava. 107–123.
Platon 1979: *Faidros*. Suomentanut Pentti Saarikoski. Teoksessa Platon, *Teokset*, osa 3. Helsinki: Otava. 143–206.
Päivärinta, Pietari 1889: Pöyhkeä isäntä. *Elämän havainnoita*, osa 10. Porvoo: WSOY, 5–68. https://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2017-00013105.
Roivas, Juho 1990: *Vain 43 vuotta enää: 1989–2032. Maan uusi kiertoliike*. [Helsinki]: [J. Roivas].
Sarlin, K. K. 2011 [1916]: *Eräs meidän ajan profeetta. Elämäkerta ja opetuksia, valoksi ja uskon vahvistukseksi kaidan tien vaeltajille kirjoitettu.* 19. painos. Vitsiälä: Parikanniemen Orpokotiyhdistys ry.
The Sibylline Oracles 1899: Kääntänyt Milton S. Terry. New York: Eaton & Mains. https://web.archive.org/web/20020606025817/http://www.sacred-texts.com/cla/sib/. Viitattu 1.4.2024.
Wilkerson, David 2011: *Ennustus*. Suomentanut Hannu Rossi. 4. uud. painos. Helsinki: Kuva ja Sana.
Ågren, Gösta 2000: *Bortom Nostradamus*. Helsinki: Söderström & C:o.

Tutkimuskirjallisuus

Anderson, David M. & Johnson, Douglas H. 1995: Revealing Prophets. Teoksessa Anderson, David M. – Johnson, Douglas H. (toim.) *Revealing Prophets. Prophecy in Eastern African History*. London: James Currey; Athens OH: Ohio University Press; Kampala: Fountain Publishers; Nairobi: EAEP. 1–26.
Bastman, Eeva-Liisa 2017: *Poetiikka ja pietismi 1700- ja 1800-luvun suomalaisessa virsirunoudessa*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto.
Betz, John R. 2012: Reading "Sibylline Leaves". J. G. Hamann in the History of Ideas. Teoksessa Anderson, Lisa Marie (toim.) *Hamann and the Tradition*. Evanston IL: Northwestern University Press. 5–32.
Bidney, Martin 1997: *Patterns of Epiphany. From Wordsworth to Tolstoy, Pater, and Barrett Browning*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
Burke, Peter 1978: *Popular Culture in Early Modern Europe*. New York: Harper Torchbooks.
Cale, Luisa 2020: Modern Sibyls and Sibylline Media. – *Studies in Romanticism* 1/2020 s. 59–83.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Čiževskij, Dmitrij 1956: *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der Slavisch-Westlichen literarischen Beziehungen*. The Hague: Mouton & Co.
Cohen, Margaret 2009: Narratology in the Archive of Literature. – *Representations* 1/2009 s. 51–75.
Collis, Robert & Bayer, Natalie 2020: *Initiating the Millenium. The Avignon Society and Illuminism in Europe*. New York: Oxford University Press.
Coppa, Francesca 2017: *The Fanfiction Reader. Folk Tales for the Digital Age*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Currie, Mark 2007: *About Time. Narrative, Fiction and the Philosophy of Time*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Dickson, Gwen Griffith 1995: *Johann Georg Hamann's Relational Metacriticism*. Berlin: Walter de Gruyter.
Dietze, Walter 1963: *Quirinus Kuhlmann. Ketzer und Poet*. Berlin: Rütten & Loening.
Forster, E. M. 1985 [1927]: *Aspects of the Novel*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
Fowler, Alastair 1997 [1982]: *Kinds of Literature. An Introduction to the Theory of Genres and Modes*. Oxford: Clarendon Press.
Genette, Gérard 1980: *Narrative Discourse*. Kääntänyt Jane E. Lewin. Oxford: Basil Blackwell.
Grub, Jutta 1992: Medeltida drömböcker. En kort översikt över folklig drömtydning under antiken och medeltiden i Västerlandet. Teoksessa Kaivola-Bregenhøj, Annikki – Palmenfelt, Ulf (toim.) *Drömmar och kultur. Drömböcker och drömtolkning*. Stockholm: Carlssons. 141–164.
Görres, Joseph 1807: *Die teutschen Volksbücher*. Heidelberg: Mohr und Zimmer. Deutsches Textarchiv. https://www.deutschestextarchiv.de/book/show/goerres_volksbuecher_1807. Viitattu 1.4.2024.
Haavio, Martti 1955: *Kansanrunojen maailmanselitys*. Porvoo: WSOY.
Hakapää, Jyrki 2013: Arkkiveisut. Lauletun ja kirjallisen kohtaaminen. Teoksessa Laitinen, Lea –Mikkola, Kati (toim.) *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: SKS. 221–256.
Hartman, Geoffrey H. 1987: The Poetics of Prophecy. Teoksessa Hartman, G. H. *The Unremarkable Wordsworth*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 163–181.
Hatherly, Ana 1996: Voices of Reading. Teoksessa Jackson, David K. – Vos, Eric – Drucker, Johanna (toim.) *Experimental – Visual – Concrete. Avant-garde Poetry Since the 1960s*. Amsterdam: Rodopi. 65–72.
Honkala, Tiiu 2004: *Oulun profeetta Laila Heinonen ja ns. heinoslaisuuden synnyttämä keskustelu kirkon piirissä 1960-luvulla*. Pro gradu -tutkielma. Oulun yliopisto.
Honko, Lauri 1995: Triviaalin paluu. "Epärunouden" nousu arvoonsa. – *Hiidenkivi* 4/1995 s. 10–13.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Huhtala, Liisi 1996: Arkkiveisu kirjallisuuden tutkimuksen näkökulmasta. Teoksessa Laine, Tuija (toim.) *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Helsinki: SKS. 237–251.

Hultin, Arvid 1929: *Luettelo Helsingin yliopiston kirjaston arkkikirjallisuudesta. Hengelliset arkkiveisut*. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.

Jauhiainen, Marjatta 1999: *Suomalaiset uskomustarinat. Tyypit ja motiivit*. Helsinki: SKS.

Kampers, Franz 1895: *Kaiserprophetien und Kaisersagen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Kaiseridee*. München: H. Lüneburg.

Kuismin, Anna 2023: Talonpoikainen kansa ja lukemisen haasteet 1800-luvun Suomessa. Teoksessa Hiidenmaa, Pirjo – Lindh, Ilona – Sintonen, Sara – Suomalainen, Roosa (toim.) *Lukemisen kulttuurit*. Helsinki: Gaudeamus. 225–237.

McGinn, Bernard 1979: *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York: Columbia University Press.

Mehtonen, Päivi 2012: Speak, Fiction. The Rhetorical Fabrication of Narrative in Geoffrey of Monmouth. Teoksessa Panagiotis, A. Agapitos – Mortensen, Lars Boje (toim.) *Medieval Narratives between History and Fiction. From the Centre to the Periphery of Europe, c. 1100–1400*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press. 81–101.

Mehtonen, Päivi 2017: Syrjitty naisviisaus ja toisinajatteleva käsityöläinen. Böhmeläinen Sofia-kirjallisuus 1780–1830. – *Historiallinen Aikakauskirja* 2/2017 s. 138–149. https://doi.org/10.54331/haik.140409.

Mehtonen, Päivi 2022: Kaanoneista kadonnut Christoph von Schmidin *Pyhän Eustakiuksen merkilliset elämän waiheet*. Teoksessa Hämäläinen, Niina – Tarkka, Lotte (toim.) *Kaanon ja marginaali. Kulttuuriperinnön vaiennetut äänet*. 74–91.

Mehtonen, Päivi 2024: The Politics and Poetics of Prophecy. Martin Zadeck at the Crossroads of Northern Futures. – *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 1/2024 s. 31–52. https://doi.org/10.1007/s41245-023-00200-1.

Naslund, Sena Jeter 1975: Fantasy, Prophecy, and Point of View in *A Passage to India*. – *Studies in the Novel* 7/1975 s. 258–276.

Niemi, Juhani 1988: *Viime sotien kirjat*. Helsinki: SKS.

Nierenberg, Edwin 1964: The Prophecy of E. M. Forster. – *Queen's Quarterly* XXV/1964 s. 189–202.

Nissinen, Martti 2017: *Ancient Prophecy. Near Eastern, Biblical, and Greek Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

Nummelin, Juri 2007a: *Unohdetut kirjailijat*. Helsinki: BTJ.

Nummelin, Juri 2007b: *Unohdetut kirjailijat 2*. Helsinki: BTJ.

O'Leary, Stephen D. 1994: *Arguing the Apocalypse. A Theory of Millennial Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Potter, David Stone 1990: *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire. A Historical Commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle*. Oxford: Clarendon Press.
Raz, Yosefa 2024: *The Poetics of Prophecy. Modern Afterlives of a Biblical Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
Ricoeur, Paul 1995: *Figuring the Sacred. Religion, Narrative, and Imagination*. Kääntänyt David Pellauer. Minneapolis: Fortress Press.
Salokas, Eino 1923: *Maallinen arkkirunoutemme Ruotsin vallan aikana*. (Eripainos aikakauskirja ”Suomen” V jakson 3. osasta.) Helsinki: SKS.
Silfverhuth, Voitto 1977: *Kirkon ja keisarin sensuuri. Uskonnollisen kirjallisuuden valvonta Suomessa 1809–1865*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
Simonsuuri, Lauri 2006 [1950]: *Kansa tarinoi. Tutkielmia kansantarinoiden salaperäisestä maailmasta*. Helsinki: SKS.
Star, Christopher 2021: *Apocalypse and Golden Age. The End of the World in Greek and Roman Thought*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
Taylor, Rupert 1911: *The Political Prophecy in England*. New York: Columbia University Press.
Weiskott, Eric 2019: English Political Prophecy and the Problem of Modernity. – *Postmedieval* 10/2019 s. 8–21. https://doi.org/10.1057/s41280-018-0117-z.
Wingård, Rikard 2011: *Att sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionsestetik*. Väitöskirja, Göteborgs universitet. Uddevalla: Bokenäset.
Ziolkowski, Jan 1990: The Nature of Prophecy in Geoffrey of Monmouth's *Vita Merlini*. Teoksessa Kugel, James L. (toim.) *Poetry and Prophecy. The Beginnings of a Literary Tradition*. Ithaca: Cornell University Press. 151–162.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kansallissankari, jota ei koskaan ollut

Fale Bure ja Johannes Bureuksen genealogiset muistiinpanot

Tiina Miettinen
https://orcid.org/0000-0002-6626-950X

> Varhain kesällä vuonna 1157 Vapahtajamme syntymän jälkeen lähti kuningas Eerik ristiretkelleen Suomeen. Hänellä oli muassaan suuri laivasto, hyvin varustettu sotajoukko ja monta pappia. Kuninkaan likeisin päällikkö oli Guttorm Jarl, ja Fale Bure johdatti Helsinkejä, jotka olivat jäykimpiä miehiä koko ristisotajoukossa. (Topelius 1876, 19.)

Näin kirjoitti Zacharias Topelius alun perin vuonna 1875 ilmestyneessä Maamme-kirjassa, jota luettiin kaikissa Suomen kansakouluissa 1900-luvulle asti. Lukijoilla ei ollut syytä epäillä 1800-luvun lopulla, oliko ristiretki totta tai oliko mainittu kuninkaan seuralainen Fale Bure todellinen henkilö vai ei. Kansakoululaiset ja tavallinen kansa uskoivat, mitä koulukirjassa kerrottiin.

Ritari Fale Bure oli fiktiivinen hahmo, jota pidettiin todellisena historiallisena henkilönä 1600-luvulta 1800-luvun lopulle asti ja osin vielä senkin jälkeen. Hänelle annettiin keskeinen rooli Ruotsin kansallisvaltion synnyssä. Suomessa hänen uskottiin perustaneen Helsingin kaupungin ja asuttaneen Uudenmaan hälsinglantilaisilla siirtolaisilla. Edellisten lisäksi Fale Bure oli useamman vaikutusvaltaisen suvun kantaisä, josta jälkeläiset olivat ylpeitä.

Selvitän luvussa, miten ja millaiset kadonneen kirjallisuuden lajit synnyttivät ritari Fale Buren hahmon ja antoivat hänelle pitkän elämän todellisena historiallisena henkilönä. Fale Buren hahmoa ei luotu tietoisesti harhaanjohtavassa vaan pikemminkin hyväuskoisessa tarkoituksessa. Siitä huolimatta hänen tarinansa voi

https://doi.org/10.21435/tl.299

tietyin ehdoin rinnastaa moderniin, tarkoituksella luotuun disinformaatioon. Usko ritari Fale Bureen esi-isänä oli harmitonta, mutta taustalle alkoi kehittyä myös poliittista propagandaa: Fale Buren avulla haluttiin 1700-luvun lopulla vahvistaa kansakunnan yhtenäisyyttä ja korostaa ehdotonta uskollisuutta itsevaltaiselle kuninkaalle.

Keskeisenä lähteenä käytän Johannes Bureuksen 1600-luvun alussa käsin kirjoittamia genealogisia muistiinpanoja, joita ei koskaan painettu, vaikka ne toimivat tärkeinä lähteinä 1700-luvun tutkijoille. Erilaiset käsin kirjoitetut muistikirjat ja tutkimukset muodostivat 1600- ja 1700-luvuilla tärkeän lähdeaineiston, jota myös kopioitiin omaan käyttöön. Tultaessa 1800-luvulle ne unohtuivat lopullisesti arkistojen kätköihin. Bureuksen sukukirjaa säilytetään Suomen Kansallisarkistossa, jossa se on osa Armfelt-suvun arkistoa. Muut Bureuksen muistiinpanot ovat Tukholman Kuninkaallisessa kirjastossa. Ritari Fale Bure eteni 1700-luvulla moniin erilaisiin painetun kirjallisuuden lajeihin, kuten muistokirjoituksiin, runoihin, akateemisiin opinnäytteisiin, historiateoksiin, aatelismatrikkeleihin, näytelmiin, koulukirjoihin ja sanomalehtiin. Nekin edustavat genealogisten muistiinpanojen ohella kadonnutta painettua kirjallisuutta, joka siirrettiin 1900-luvulla vanhentuneena syrjään ja haluttiin aktiivisesti unohtaa.

Tieteellisen historiantutkimuksen kehitys ja lähdekriittisyys hautasivat Fale Buren ja hänen tarinansa 1800-luvun lopulla. Vaikka hahmo on todistettu fiktiiviseksi, Fale Bure ilmestyy yhä uudelleen internetin maailmassa pseudohistoriallisena hahmona, johon moni haluaa uskoa. Keskiajan historian tutkijan Reima Välimäen määritelmän mukaan pseudohistorialle tyypillinen piirre on se, että kirjalliset lähteet voivat olla aitoja, mutta niitä ei kontekstoida tai jätetään huomioimatta ne lähteet, jotka eivät tue omaa näkemystä tai ovat sen kanssa ristiriidassa (Välimäki, Seuri & Ristilä 2021, 119).

Fale Bure on kasvanut osaksi keskiajan pseudohistoriaa samoin kuin esimerkiksi Suomen muinaiskuninkaat. Hänen oletettu elinaikansa asettuu varhaiselle keskiajalle, jolloin asiakirjalähteitä oli vähän. Se antaa tilaa mielikuvitukselle ja luo samalla pohjaa salaliittoteorioille, joissa akateemisten tutkijoiden oletetaan tarkoituksella

https://doi.org/10.21435/tl.299

pimittävän tietoa muinaisuudesta ja keskiajasta (Välimäki 2020a; 2020b).

Göötiläisyys, romantiikka ja genealoginen kirjallisuus

Ruotsalainen antikvaristi Johannes Bureus (1568–1652) oli muinaistutkija, joka syventyi ruotsin kielen, genealogian, riimukirjoituksen ja muinaismuistojen kartoittamiseen ja tutkimiseen. Sen ohessa hänen ajattelussaan oli mukana okkultismia, magiaa, astronomiaa ja alkemiaa (Eerola 2024, 20–23). Kaikkien edellisten avulla hän pyrki selvittämään Ruotsin muinaishistoriaa ja oman sukunsa roolia Pohjois-Ruotsin asutushistoriassa. Bureuksen muistiinpanot synnyttivät laajan painamattoman käsikirjoituskokoelman nimeltä *Sumlen*. Hän lahjoitti sen eläessään Kuninkaalliselle kirjastolle seuraavin saatesanoin: ”Kirja, jota kutsun nimellä *Sumlen* on suuruudeltaan 900 lehteä, sisältäen sekalaisen kokoelman, joka on tavalla tai toisella palvellut antikviteettien keräilyä” (Klemming 1886, 3). *Sumlen* alkoi toimia 1700-luvulla Ruotsin varhaishistorian lähdekokoelmana aikakauden tutkijoille.

Historioitsija Raisa Maria Toivo on kuvannut 1600-luvun maailmankuvaa siten, että usko ja uskonto olivat kaikille elämänalueille levittäytyviä tekijöitä. Ne heijastavat ja muokkasivat arvomaailmaa tarjolla olleista ideologioista jopa selvimmin. Tähän luterilaiseen maailmankuvaan alkoi 1600-luvun lopulla yhdistyä valistuksen ajan maailmankuva (Toivo 2016, 94). Sama kehitys ilmenee myös Fale Buren tarinassa, joka syntyi vuonna 1601, kasvoi 1600-luvun kuluessa ja alkoi rapautua valistuksen ajalla, vaikka romantiikan aikakausi vielä kannatteli tarinaa ritarista ja hänen viikinkiajalle johtavista sukujuuristaan.

Fale Buren hahmo sai alkunsa Johannes Bureuksen päättelystä, jonka lähdepohjan muodostivat hänen antikvaristiset tutkimuksensa, keskiaikainen hautapaasi ja riimukivien tulkinta. Ruotsissa oli tuolloin vallalla göötiläinen historiankirjoitus, jonka keskeinen perusajatus oli rakentaa Ruotsille loistelias muinaishistoria,

https://doi.org/10.21435/tl.299

jossa myöhäisantiikin itägermaanista kieltä puhuneilla gooteilla oli Ruotsin kansakunnan polveutumisessa ja asutushistoriassa keskeinen rooli (Urpilainen 1993, 11–12. Eerola 2024, 10–12). Koska aikakauden maailmankuva perustui Raamattuun, varhaishistorian tuli olla sopusoinnussa ihmiskunnasta Vanhassa testamentissa kerrotun kanssa.

Myös menneisyyden jäänteet saivat selityksensä raamatulliselta pohjalta: esimerkiksi vanhoja rannoilta löytyneitä valaanluita pidettiin todisteina jättiläisten muinaisesta olemassaolosta. Usko jättiläisiin perustui Raamatun Vanhaan testamenttiin, saagakirjallisuuteen, kansantarinoihin sekä antiikin tarinoihin kulta-ajoista, jolloin ihmiset olivat olleet nykyistä kookkaampia (Widenberg 2006, 118–123). Raamattu oli muinaishistorian keskeinen lähde. Se vaikutti näkemyksiin myös siitä, miten eri kansat olivat vaeltaneet nykyisille asuinsijoilleen. Kansakunnat polveutuivat Nooan pojista vedenpaisumuksen jälkeen, ja erityisesti hallitsijoiden sukulinjat ohjattiin sopivia reittejä Troijan kuninkaiden ja Raamatun sukuluetteloiden kautta Aatamiin ja Eevaan (Miettinen 2019, 75).

Antikvarismi oli 1600-luvulla keskeinen tieteenala, jonka avulla etsittiin vastauksia muinaishistoriaa koskeviin kysymyksiin kaikista ihmisten jälkeensä jättämistä merkeistä. Näitä olivat esimerkiksi kirjalliset lähteet, kansanperinne, perimätieto, muinaisesineet, muinaisjäännökset ja arkkitehtuuri. (Widenberg 2006, 20–22, Eerola 2024, 9–10, 19–20, Momigliano 1990, 58.) Myös genealogia ja heraldiikka luettiin tuolloin kiinteäksi osaksi antikvarismia. Genealogia ei ollut sukututkimusta siinä muodossa kuin se nykyään tunnetaan, vaan sen tarkoitus oli tukea muinaistutkimusta sekä jäsentää historian kulkua kronologisesti.

Aikakauden genealoginen kirjallisuus Euroopassa koostui hallitsijoiden luetteloista ja aatelin sukupuista, jotka johdettiin antiikin Troijan kuninkaiden kautta Raamatun sukuluetteloihin. Ruotsissa ensimmäiset keskiaikaiset genealogiset käsikirjoitukset liittyivät Pyhän Birgitan sukupiiriin, jonka selvittäminen oli osa Birgitan tyttären Katariinan kanonisaatioprosessia (Miettinen 2019, 51, 75–77). Antikvarismista tuli 1800-luvulla unohtunut tieteenlaji, joka

https://doi.org/10.21435/tl.299

jäi erikoistuneempien oppisuuntien varjoon (Momigliano 1950, 311–313). Siitä kehittyi arkeologia sekä osittain moderni historiatiede, joka hyväksyi ensisijaisiksi lähteiksi vain tutkittavalla ajalla syntyneet kirjalliset dokumentit. Vastaavasti genealogiasta tuli sukututkimusta, joka heraldiikan ohella irtautui historiantutkimuksesta säätyläispiirien ja lopulta kaiken kansan harrastukseksi. Antikvarismin katoamisen seurauksena 1500- ja 1600-luvulla syntyneet muinaishistoriaa ja genealogiaa koskevat, käsin kirjoitetut ja painetut tutkimukset muuttuivat unohtuneen tieteenalan unohtuneeksi kirjallisuudeksi, jolla ei ollut enää sijaa modernissa tieteessä.

Valistuksen aika 1700-luvulla muutti käsitystä tieteellisestä historiantutkimuksesta, mutta tutkimuksen metodit muuttuivat silti hitaasti. Ajanjaksoa 1700-luvun lopulta 1800-luvun alkuun kutsutaan romantiikan aikakaudeksi. Sille oli ominaista vahva side historiaan – tai oikeastaan antikvarismiin – mikä heijastui aikakauden kirjallisuuteen ja taiteeseen. Kiinnostus kohdistui keskiaikaan ja sitä varhaisempaan aikaan, joista tietoa oli saatavissa vähän. Kaunokirjallisuuden ja historiankirjoituksen välinen ero pysyi epäselvänä vielä 1800-luvun alkupuolella.

Romantiikka oli 1800-luvun alussa yleiseurooppalainen kaunokirjallinen liike, jonka piirissä oli aluksi etupäässä kirjailijoita ja runoilijoita. Siihen alkoi liittyä myöhemmin mukaan poliittista aktivismia sekä kiinnostusta kansakuntien juuriin ja historiaan. Suomessa esimerkiksi löydettiin suomenkielinen kansanrunous. Ruotsissa taas kiinnostuttiin varhaiskeskiajasta ja viikingeistä. Fale Bure -hahmon kannalta oli merkittävää, että Ruotsissa syntyi uusgöötiläisyyttä edustava yhdistys Götiska förbundet, jonka julkaisema Iduna-lehti levisi myös Suomeen (Sarjala 2020, 28–33, 44–47).

Kaunokirjallisuuden, antikvarismin ja historian välinen suhde synnytti kirjallisuuteen uuden lajityypin: historiallisen romaanin. Sen kehittäjänä pidetään skotlantilaista kirjailijaa Walter Scottia (1771–1832), joka oli romantiikan ajan antikvarismin henkilöitymä Euroopassa (Hill 2023, 5). Scottin vuonna 1820 ilmestynyt romaani *Ivanhoe* nostatti eloon esimerkiksi Fale Buren tavoin antikvarismista syntyneen Robin Hoodin hahmon, jonka uskottiin olleen

https://doi.org/10.21435/tl.299

historiallinen henkilö 1200-luvulta, vaikka varhaisimmat maininnat hänestä löytyvät vasta 1400-luvulta lähtien (Holt 1989, 39–41, 180–183).

Kun göötiläiset muinaistutkijat 1600-luvulla rakensivat sukulinjoja myyttisiin muinaiskuninkaisiin ja Raamattuun, he uskoivat, että Jumalan luomassa maailmassa yhteyden oli pakko olla olemassa. Ajatus romantiikan ajalla oli hieman samankaltainen: Robin Hoodin tai Fale Buren kaltainen hahmo olisi hyvin voinut olla olemassa, koska heistä löytyi mainintoja vanhoista käsin kirjoitetuista dokumenteista. Romantiikan ajan tutkijoille 1600-luvulla syntynyt kirjallinen lähde toimi riittävän vanhana todisteena keskiajalla eläneiden henkilöiden olemassaolosta. Lisäksi saatettiin olettaa, että kirjoittajalla oli kenties ollut hallussaan sittemmin kadonneita asiakirjoja. Edellisen kaltainen päättely oli ollut myös göötiläisen historiankirjoituksen keskeisiä metodeja.

Göötiläisyyden vaikutus näkyi Ruotsissa myös aikakausien periodisoinneissa 1700-luvulla. Tuolloin ei puhuttu viikinkiajasta, vaan ”pohjolan muinaisajasta” tai ”myyttisestä ajasta”, joka oli osa göötiläiseksi nimitettyä aikakautta. Göötiläisellä ajalla tarkoitettiin aikaa ennen kristinuskon tuloa ja varhaiskeskiaikaa (Mjöberg 1967, 14–15). Muinaisuutta ei tutkittu modernin arkeologian keinoin vaan etupäässä 1600-luvun göötiläiseen ajatteluun perustuneen antikvarismin kautta.

Tietyt göötiläisyyden piirteet jäivät 1700-luvun lopulla sivuun: Raamattu ei enää ollut keskeisin lähde, vaan historiankirjoituksessa alkoi romantiikan aikana korostua ensi sijassa kansallisromanttinen nationalismi, jossa myyttiset muinaiskuninkaat korvattiin viikingeillä (Eerola 2024, 55–56). Hallitsijoiden sukupuita ei enää johdettu Aatamiin ja Eevaan asti, mutta mielellään viikinkiaikaan. Historiantutkimuksen tueksi vaadittiin kirjallisia lähteitä, jotka tuli merkitä lukijoiden näkyville. Lähteiden kriittiseen analyysiin ei vielä kiinnitetty huomiota.

Ruotsin johtava romantiikan ajan vaikuttaja oli Uppsalan yliopiston professori ja runoilija Erik Gustaf Geijer (1783–1847). Hän vakiinnutti vuonna 1811 runollaan *Vikingen* sanan ”viikinki” ihmisten

https://doi.org/10.21435/tl.299

tietoisuuteen. Geijerin ajattelussa näkyy antikvarismin vaikutus. Hänen mukaansa muinaisesineet olivat mykkiä mutta kirjalliset lähteet kertovia, joten hän painotti muinaishistoriaa koskevilla luennoillaan saagoja, kronikoita, riimuja ja perimätietoa (Mjöberg 1967, 16). Zacharias Topelius nousi Geijeriä vastaavaan asemaan Suomessa yhdistäessään historiantutkijan ja kaunokirjailijan roolit toisiinsa. Topelius tavallaan viittaa antikvarismiin puhuessaan historiasta pölyisenä kaappina täynnä suurmiesten ja sotasankarien patsaita, joihin hän halusi enemmän elävyyttä. Walter Scottin tavoin hän halusi tehdä ”pölyisen” historian kiinnostavammaksi kuvaamalla romaanin keinoin historiallisten henkilöiden tunteita ja kokemuksia. Totuutta tärkeämpää oli kuvata suurmiehet ihanteellisina ja esikuvallisina henkilöinä (Miettinen 2024, 110–111). Toisaalta siinä piili ongelma: lukijan oli mahdoton tietää, mikä historiallisissa henkilöissä oli totta ja mikä sepitettä.

Romantiikan ajalla historiankirjoituksen ja kaunokirjallisuuden välinen ero pysyi yhtä epäselvänä kuin antikvarismin ja historiankirjoituksen välinen ero, vaikka molemmissa tapauksissa niiden erillisyys ymmärrettiin (Hill 2023, 4–5). Antikvarismin ja historian välisestä liitosta kehittyivät 1800-luvun kuluessa historiallinen romaani, moderni arkeologia ja moderni lähdekriittinen historiantutkimus. Siten sanat antikvaari ja antikvarismi jäivät vasta 1800-luvulla kehittyneessä suomen kielessä tarkoittamaan vain vanhan kirjallisuuden kauppaa, antikvariaattia. Sen sijaan ruotsin kielessä sana *antivarie* on edelleen käytössä virkanimekkeenä museoissa ja kulttuuriperintöä vaalivissa laitoksissa.

Ritari Fale Buren syntymä

Kirjallinen tarina Fale Buresta sai alkunsa vuosina 1600–1601, jolloin muinaistutkija Johannes Bureus teki matkan Tukholmasta Ruotsin Länsipohjaan. Matkan virallinen tarkoitus liittyi antikvarismiin, sillä tavoite oli kerätä ja kartoittaa Länsipohjan alueella olevia muinaismuistoja eli antikviteetteja. Yhtenä osana matkaansa

https://doi.org/10.21435/tl.299

Bureus kokosi tietoja äidinäitinsä sukupiiriin kuuluneiden henkilöiden nimistä ja keskinäisistä sukulaisuussuhteista (Sikeborg 2011). Bureukselle genealogiset muistiinpanot olivat oman identiteetin rakennusta mutta myös muinaistieteellistä tutkimusta, kuten riimukivien tulkintaa tai muinaisjäännösten kartoittamista. Hän alkoi etsiä sukupiirinsä vanhinta kantaisää sekä tämän polveutumista myyttisistä Hälsinglandin kuninkaista ja sitä kautta Ruotsia asuttaneista gooteista (Kansallisarkisto; tästä eteenpäin KA Johan Bures släktbok, 114/13v).

Ruotsissa Hälsinglandin muinaishistoriaa pidettiin 1600-luvulla merkittävänä. Jo tuolloin tunnetun Pyhän Olavin saagan mukaan alue oli ollut ajanlaskun alkuaikoina oma kuningaskuntansa. Lisäksi alueella oli oma riimukirjoitustyyli, jota kutsutaan nimellä *stavlösa runor* eli sauvattomat riimut, sekä keskiajalta periytyvä maakuntalaki (Widenberg 2006, 187, Salminen 2013, 148). Suur-Hälsinglandiin luettiin Gästrikland, Medelpad, Ångermanland ja koko Länsipohja. Johannes Bureus nimesi sukuverkostonsa sen pääasuinpaikan Skellefteån Buren kylän mukaan, minkä Bureus itse ja osa sukupiirin jäsenistä ottivat eri muodoissa myöhemmin sukunimekseen.

Bureus selvitti sukunsa polveutumista perimätiedon avulla. Hänelle kerrottiin, että sukupiiri polveutui miehestä nimeltä Härse, jota kutsuttiin myös ”Buren kylän apotiksi” (KA Johan Bures släktbok, 137/62, 138/64). Sen kauemmas perimätieto ei ulottunut. Bureus päätteli aikakauden göötiläisellä logiikalla, että Härsen täytyi olla kirkonmies, koska tätä nimitettiin apotiksi. Siitä seurasi päätelmä, että Härse oli saapunut Länsipohjaan tekemään lähetystyötä ja perustanut alueelle Ruotsin pohjoisimman luostarin. Etymologian perusteella Härsen täytyi olla mahtimies (*härskare* = valtias), mistä taas seurasi, että hän oli merkittävää sukua ja Hälsinglandin muinaiskuninkaiden jälkeläinen.

Huhtikuussa 1601 Johannes Bureus pysähtyi Medelpadissa tutkimaan Skönin keskiaikaista kirkkoa. Paikallinen kirkkoherra kertoi hänelle kansantarinan, jonka mukaan kirkkoon oli haudattu

https://doi.org/10.21435/tl.299

ritari nimeltä ”Fale den Unga” (Fale nuorempi). Kansantarinan mukaan ritari oli pelastanut kuninkaanpojan hengen ja saanut kiitokseksi suuret maa-alueet Norlannista. Keskiaikaisessa hautakivessä oli vaakuna, jossa oli taivutettu käsivarsi ja kaksi ristikkäistä kirvestä (KA Johan Bures släktbok, 142/68). Bureus varmistui, että Falen täytyi olla apotti Härsen ylhäinen isä. Nimen Fale taustalla oli ikivanha etunimi Fartägn, joka mainittiin myös riimukivessä Medelpadin Njurundassa. Samasta riimukivestä Bureus tulkitsi sanan ”buri”, jonka hän katsoi merkitsevän Burea (Sikeborg 2011, 63–67).

Bureus alkoi kirjoittaa nimen sen arkaaisessa muodossa ”Fale hin unge” tai ”Fale Bure hin unge”. Bureuksen päätelmien mukaan Fale Bure hin ungen pelastama kuninkaanpoika oli Ruotsin valtakunnan yhdistänyt Eerik X (n. 1175–1216) (KA Johan Bures släktbok, 137/62). Kansantarina perustui löyhästi tositapahtumiin, sillä vuosina 1130–1250 Sverker vanhempi jälkeläisineen ja Eerik Pyhä jälkeläisineen kamppailivat jatkuvasti Ruotsin hallitsijuudesta. Valta vaihtui sukujen välillä toistuvasti. Knut Eerikinpoika taisteli kuningas Sverker Kaarlenpoikaa vastaan Älgerosin taistelussa 1205. Knutin poika Eerik pakeni Norjaan, ja hänestä tuli Ruotsin kuningas Eerik X vuonna 1208. Sverker-sukua pidettiin 1600-luvulla vallananastajina, ja Eerik X:n katsottiin edustaneen laillista kuningassukua. Johannes Bureuksen yhteenveto oli, että Fale Bure hin unge oli pelastanut tulevan kuninkaan, prinssi Eerik Knuutinpojan, hengen ja siten mahdollistanut yhtenäisen Ruotsin valtakunnan synnyn. (KA Johan Bures släktbok, 132–133, 134, 137/62, 142/68, Bygdén 1891, 43–75).

Bureus rakensi esi-isälleen sukujuuria riimukivistä, joita 1600-luvulla tulkittiin mahtisukujen ja hallitsijoiden genealogisina monumentteina, ja niiden symbolien oletettiin viittaavan hallitsijoiden ja mahtisukujen heraldiikkaan (Widenberg 2006, 124–130). Selångerin kirkon vieressä olevasta riimukivestä Bureus tulkitsi nimen Härse, joka näytti polveutuvan Tordista. Uppsalasta Skoklosterin kirkon vierestä Bureus löysi toisen sopivan riimukiven, jonka

https://doi.org/10.21435/tl.299

näki jatkona Medelpadin riimukivelle: siinäkin toistui nimi Tord.[1] Riimukivien kautta Fale Bure hin ungen sukujuuret siis johtivat lopulta Ruotsin valtakunnan keskusalueelle, 900-luvun Uppsalaan.

Bureus arveli Fale hin ungen isäksi tai isoisäksi Fale hin gamlea, koska oli loogista, että nuoremmaksi nimetty Fale polveutui vanhemmasta Falesta. Tämä Fale olisi elänyt Eerik Pyhän aikana 1160-luvulla ja olisi siis ollut Eerik Pyhän mukana ristiretkellä Suomeen (KA Johan Bures släktbok, 142/68). Bureuksen myöhemmin tekemien muistiinpanojen mukaan Härse olisi avioitunut Olof Dalekarlin, ”jättiläisten jälkeläisen” ja siksi kookkaan miehen, tyttären kanssa (KA Johan Bures släktbok, 142/68). Fale Bure hin ungella oli siis äitinsä puolelta muinaisten jättiläisten perimää. Sukuketju on muilta osin patrilineaarinen: Fale Bure hin ungen ja Fale Bure hin gamlen vaimoja ei mainita.

Bureuksen genealogiset muistiinpanot länsipohjalaisesta Buresukupiiristä ovat arvokkaita, joskin eri tavoin kuin hänen omana aikanaan. Moderni tiede on siirtänyt syrjään ja unohtanut hänen riimukivigenealogiansa ja muinaistieteelliset päätelmänsä. Bureuksen tutkimusten arvo modernille tieteelle on se, että hän merkitsi muistiin 1600-luvun alussa eläneitä oman aikansa ihmisiä, joista suuren osan voi identifioida aikakauden asiakirjoista. Käsin kirjoitettua sukukirjaa kopioitiin, ja sen pohjalta alkoi viritä 1700-luvulla uudenlainen sukututkimusharrastus virkamiesten ja papiston keskuudessa. Turun piispa Johannes Terserus (1605–1678) tunsi opettajansa Johannes Bureuksen sukuselvitykset. Ne innoittivat häntä selvittelemään vuonna 1660 Pohjanmaalla asuneen Erik Ångermanin jälkeläisiä, joista löytyy lyhyt maininta Bureuksen sukukirjasta. Pohjanmaan papit täydensivät 1700-luvulla Terseruksen muistiinpanoja, minkä seurauksena syntyi suomalaisen sukututkimuksen

1 Nykytulkinnan mukaan riimukivessä lukee: Andvätt och Gullev och Gunnar och Horse och Rolev läto resa stenen efter Tord, sin fader. Digitala Sveriges runinskrifter. Riksantikvarieämbetet. https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/. Viitattu 25.3.2024.

https://doi.org/10.21435/tl.299

klassikko: sukukirja nimeltä ”Genealogia Sursilliana”, joka painettiin vuonna 1850 (Miettinen 2017, 2–19).

Kantaisästä kansallissankariksi

Fale Bure olisi voinut unohtua Bureuksen antikvaristisiin muistiinpanoihin, mutta niin ei käynyt. Painotekniikan kehitys siirsi Fale Buren unohtuneista käsin kirjoitetuista muistikirjoista painettuihin kirjoihin, jotka levisivät laajemmalle. Hahmon tunnettavuuden kannalta keskeinen henkilö oli vapaaherraksi korotettu ja Bure-sukupiiristä polveutunut Jacob Burenskiöld (1655–1738). Suomalaisena runoilijana tunnettu Jacob Frese ylisti vuonna 1715 painetussa onnittelurunossaan esimiestään Skånen kuvernööriä Jacob Burenskiöldiä ja tämän kantaisää, uljasta Fale Burea.[2] Suurempaan tietoisuuteen Fale Bure nousi vuonna 1741, jolloin piispa Anders Olavi Rhyzelius (1677–1761) julkaisi muistokirjoituksensa vuonna 1738 kuolleelle Jacob Burenskiöldille. Rhyzelius poimi Johannes Bureuksen käsikirjoituksista Fale Buren sukutiedot ja otsikoi kirjoitelmansa nimellä ”Bureättens Fenix”. (Sikeborg 2011, 79–86).

Fale Bure hin unge ja hänen sukutarinansa olisivat voineet jäädä muutamiin painettuihin muistorunoihin, jotka olisivat unohtuneet nopeasti. Rhyzeliuksen muistorunon innoittamana aiheeseen tarttui Nils Casström, joka laati vuonna 1746 väitöskirjan nimeltä *De båda Fale Bures välgärningar mot fäderneslandet* (*Molempien Fale Burein hyvät teot isänmaalle*). Keskeisenä teemana oli Johannes Bureuksen kertaama kansantarina, jossa Fale hin unge oli itsensä uhraten pelastanut Ruotsin laillisen kuninkaan pojan hengen vallananastajien eli Sverker-suvun kynsistä. Casström yhdisteli tietoja Rhyzeliuksen muistokirjoituksen pohjalta ja Bureuksen genealogisista muistiinpanoista. Siten Fale Bure hin ungelle ja hänen isänisälleen rakentui yhä selkeämmin tarina Ruotsin kuninkaan

2 Kansalliskirjasto, Jacob Fresen kirjoittama juhlaruno kuningas Kaarle XII:n Turkista paluun kunniaksi (”Echo å Sweriges allmänne frögde-qväden”).

https://doi.org/10.21435/tl.299

uskollisina alamaisina, joiden sukulinja johti Uppsalaan 900-luvulle (Sikeborg 2008, 143–184).

Nils Casströmin painettu akateeminen väitöskirja oli lähde, joka nosti molemmat Fale Buret yleiseen tietoisuuteen ja muutti heidät historiallisiksi henkilöiksi. Kirjapainotaidon kehittyminen lisäsi kirjojen lisäksi sanomalehtien julkaisua ja levikkiä (Sarjala 2020, 46–50). Se myös teki Fale Buren ja hänen tarinansa yhä laajemmin tunnetuksi. Bureuksen käsin kirjoitetut ja osin vaikeaselkoiset genealogiset muistiinpanot korvautuivat painetuilla tutkimuksilla. Casströmin akateeminen väitöskirja toi ritari Fale Buren osaksi Ruotsin keskiajan historiaa.

Romantiikan ajan poliittinen aktivismi liittyi sankarillisen Fale Bure hin ungen hahmoon. Hän oli 1700-luvun lopulla poliittisesti sovelias kantaisä Ruotsin valtakunnan alamaisille, sillä hän yhdisti kansaa sen eri säädyissä. Nils Casströmin väitöskirjassa kerrottiin, että Fale Buresta polveutui peräti seitsemän kreivillistä aatelissukua, 11 vapaaherrallista aatelissukua ja 72 tavallista aatelissukua. Lisäksi jälkeläisiin lukeutui papistoa, virkamiehiä ja tavallista kansaa. Kansallissankari Fale Burelle oli siis 1700-luvun lopun Ruotsissa eräänlainen poliittinen tilaus: laillista kuningassukua olevan prinssin pelastaminen ja oman hengen uhraaminen isänmaan puolesta tekivät Fale Buresta esikuvallisen hahmon, josta jälkeläiset saattoivat olla ylpeitä. Heidän tuli ottaa mallia esi-isästään, joka oli uhrannut henkensä yhtenäisen Ruotsin hyväksi. Se tuki myös kruunun tavoitetta ehkäistä vallankumouksellisten aatteiden tunkeutumista Ruotsiin.

Fale Bure teatterilavalla

Romantiikan ajan hengessä myös näytelmäkirjailijat hakivat aiheita Ruotsin varhaishistoriasta. Vuonna 1783 Tukholman Kuninkaallisessa teatterissa sai ensi-iltansa kreivi Gustaf Fredrik Gyllenborgin (1731–1808) kirjoittama viisinäytöksinen tragedia ”Sune Jarl eller Sverkers död”, joka käsitteli Fale Buren tarinaa (Gyllenborg 1797, 87–158). Näytelmän päärooleissa esiintyivät kuningas Kustaa III:n

https://doi.org/10.21435/tl.299

veli herttua Kaarle ja hänen vaimonsa Elisabeth Charlotta. Fale Buren rooliin valittiin Gustaf Mauritz Armfelt. Roolijako oli hierarkkisesti itsestään selvä: kuningasperheen jäsenet näyttelivät kuninkaallisia päähenkilöitä ja Armfelt aatelismiehenä heidän uskollista palvelijaansa, joka uhraa itsensä kuninkaan puolesta.

Gyllenborgin tragedia ei jäänyt viimeiseksi näytelmäksi Fale Buresta, sillä Jacob Gustaf De la Gardie (1768–1842) kirjoitti vuonna 1795 uuden näytelmän, jossa ritari Fale Bure jälleen kerran pelasti laillisen kuninkaan pojan prinssi Eerikin sekä uhrasi oman ja poikansa hengen isänmaan hyväksi. Teatterin keinoin Fale Buresta luotiin sovelias esimerkki uskollisuudesta kuningasta kohtaan. Näytelmän tausta oli poliittinen. Kustaa III oli murhattu vuonna 1792 salaliiton seurauksena. Lisäksi Ranskassa oli käynnissä vallankumous. Fale Buresta kertovilla näytelmillä korostettiin uskollisuutta lailliselle kuninkaalle, ja sen toivottiin estävän Ranskasta levinneiden vallankumouksellisten aatteiden etenemisen (Sikeborg 2011, 60).

De la Gardien näytelmän ensiesitys oli Kuninkaallisessa teatterissa 15.5.1795, ja se esitettiin uudelleen heti seuraavana päivänä. Eri teatteriseurueet esittivät suuren suosion saanutta näytelmää ympäri valtakuntaa. Näytelmän käsikirjoitusta myytiin kirjakaupoissa uusintapainoksena vielä 1800-luvun alussakin. Sekä Gyllenborgin että De la Gardien Fale Buresta kertovia näytelmiä esitettiin myös Suomen säätyläispiireissä vielä 1800-luvun alkupuolellakin. Esimerkiksi *Åbo Allmänna Tidning* tiedotti lukijoilleen vuonna 1819, että näytelmä ”Fale Bure, Burstadtin herra” saisi pian ensi-iltansa Turussa (*Åbo Allmänna Tidning* 7.9.1819). Näytelmiä seurasi myös tavallinen kansa, joka ei osannut lukea. Näytelmien kautta tarina isänmaalle henkensä uhraavasta sankarista tuli lopulta tutuksi myös tavalliselle kansalle, mikä oli kruunun kannalta tärkeää.

Fale Buren tarina pääsi vielä kolmanteenkin näytelmään 1830-luvulla. Historiantutkijana ja runoilijana tunnettu Carl Mikael Franzén (1772–1847) muutti Suomen sodan jälkeen vuonna 1809 Ruotsiin. Hän koki, että Norlanti oli hänelle se Suomi, jonka hän oli menettänyt. Franzén kiinnostui Pohjois-Ruotsin menneisyydestä ja paikalliseksi suurmieheksi nimetystä Fale Buresta. Franzén

https://doi.org/10.21435/tl.299

muisteli 1830-luvulla, kuinka hän ystävänsä kanssa jo Turussa pohti Älgerosin murhenäytelmää (Franzén 1869, 3–4). Franzénia kiehtoi ”historian unohtama” sankari, jonka urotyöt elivät enää vain kansantarinoissa ja sukuselvityksissä. Franzénin toteamus kertoo siitä, että epäilykset Fale Buren historiallisuutta kohtaan olivat akateemisissa piireissä kasvaneet.

Franzénin vuonna 1836 kirjoittamassa näytelmässä ”Drottning Inggjerd eller mordet på Eljarås” toistettiin Fale Buren sankarilliset teot, joiden ansiosta laillisen kuningassuvun jatkuvuus turvattiin Ruotsissa (Anmälan af Femte Delen af Franzéns Skaldestycken 20.12.1836; 23.12.1836). Johan Ludvig Runeberg tunsi Franzénin kirjoittaman näytelmän Fale Buresta ja lausui siitä oman myönteisen arvionsa (Runeberg 1870, 96–97). Franzénin näytelmä julkaistiin Suomessa vuonna 1836 *Helsingfors Morgonblad* -lehdessä jatkokertomuksena (*Helsingfors Morgonblad* 21.11.1836). Viimeistään sen ansiosta Fale Bure tuli ruotsinkielisille lukijoille tunnetuksi Suomessakin.

Näytelmien seurauksena Fale Bure ja hänen urotekonsa isänmaan hyväksi levisivät yhä laajemmalle, mikä oli ollut niiden poliittinen tarkoituskin: näytelmän sisältö kannusti katsojia uskollisuuteen kuninkaalle ja isänmaalle. Genealogisessa kirjallisuudessa ja sanomalehdissä Fale Burea ei kyseenalaistettu 1800-luvulla. Buresukua kutsuttiin yleisesti Ruotsin vanhimmaksi suvuksi. Buresuvusta polveutuvissa aatelissuvuissa kastettiin useita Fale -nimisiä lapsia 1700- ja 1800-luvuilla. Kyse oli kuuluisasta kantaisästä, jonka kautta rakentui monen aatelis- ja säätyläisperheen identiteetti. Painetut sukukirjat toistivat 1800-luvulla kahden Fale Buren merkitystä sukujuurien jatkumolle menneisyyteen ja nykyaikaan.

Franzénin maininta 1830-luvulla ”historian unohtamasta sankarista” on omalla tavallaan kiinnostava. Se kertoo siitä, että Fale Buren olemassaoloa oli alettu kyseenalaistaa akateemisissa piireissä, joissa lähdekriittinen historiantutkimus valtasi yhä enemmän alaa. Tieteellisen historiantutkimuksen muuttuneet metodit olivat vieraita alan ulkopuolisille, joiden oli vaikea käsittää, miksi historiasta haluttiin yhtäkkiä pyyhkiä pois tunnettuja henkilöitä ja tapahtumia.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Se taas oli omiaan synnyttämään epäilyjä, että tieteelliset piirit valikoivat tietoa ja ehkä jopa salasivat kansalta sen todellista historiaa. Kuvaavaa onkin, että sukututkijat, sanomalehdet ja niihin kirjoittaneet henkilöt eivät vielä pitkään aikaan halunneet luopua Fale Buresta. Tieteelliset tutkimukset eivät levinneet kansan keskuuteen. Osa ei välttämättä edes tiennyt, että Fale Buren olemassaolo oli kyseenalaistettu, ja osa taas ei halunnut uskoa tieteentekijöitä.

Fale Bure valloittaa Suomen

Suomessa Turun akatemian piirissä olleet oppivat tuntemaan Fale Buren jo 1600-luvulla. Johannes Bureuksen serkku, kartografi Anders Bureus, julkaisi vuonna 1626 Pohjoismaiden kartaston, jonka yhteydessä oli selostus siitä, kuinka Fale Bure oli Suomeen suuntautuneen ristiretken yhteydessä antanut nimen tulevalle Helsingin kaupungille (Salminen 2013, 143–146). Siitä lähtien Fale Bure alkoi kasvaa olennaiseksi osaksi Suomen varhaishistoriaa. Suomessa isä ja pojanpoika sekoittuivat toisiinsa, ja useimmiten julkaisuissa mainittiin vain nimi Fale Bure. Fale hin gamle oli kuitenkin se, joka sai vahvemman roolin Suomessa romantiikan ajan historiankirjoituksessa.

Turun akatemian piirissä tehdyissä väitöskirjoissa Fale Bure tai Fale Bure hin gamle oli 1700-luvulla itsestään selvästi todellinen historiallinen henkilö, jolla oli Helsingin kaupungin perustajana keskeinen rooli Suomen varhaishistoriassa. Nimien Hälsingland ja Helsinki välistä etymologista yhteyttä pidettiin tosiasiana aina 1900-luvulle asti, ja sen perusteella Suomen ruotsinkielisen väestön juurien uskottiin olevan Hälsinglandissa (Salminen 2013, 140–147).

Turun akatemiassa julkaistiin vuosina 1755 ja 1757 Henrik Forsiuksen kaksiosainen Helsingin historiaa koskeva väitöskirja, joka perustui Olof von Dalinin vuonna 1750 julkaisemaan Ruotsin valtakunnan historiaa käsittelevään teokseen. Forsiuksen mukaan Eerik Pyhän hallituskaudella Ruotsista tulleet uudisasukkaat saapuivat Helsingin seudulle Hälsinglandista laamanni Fale Bure vanhemman

https://doi.org/10.21435/tl.299

johtamina. Forsiuksen mukaan Fale Bure nimesi paikan Helsingiksi kotiseutunsa Hälsinglandin mukaan (Forsius 1755, 4, 7; ks. myös Rabbe 1842, 5–7). Forsius ilmaisi silti epäilyksensä tietoa kohtaan, sillä kunnollisia lähteitä ei ollut. Forsiuksen epävarmuus ei kuitenkaan vähentänyt uskoa Fale Bureen. Carolus Knut Wahlbergin väitöskirjassa vuonna 1772 tuotiin esiin Fale Buren ja hänen poikansa Härsen roolit ruotsalaisten asuttamisessa Suomeen sekä Helsingin perustamisessa (Wahlberg 1772, 4, 6).

Zacharias Topeliuksella oli suurin rooli siinä, että vanhemmasta Fale Buresta tuli osa Suomen varhaishistoriaa 1800-luvun alussa. Hänen toimittamansa kokoomateos *Finland framställdt i teckningar* ilmestyi vuosina 1845–1852. Se sisälsi kertomuksia Suomen maantieteestä, kansasta ja historiasta kuparipiirroksin varusteltuna. Uuttamaata koskevassa luvussa kerrotaan, kuinka Eerik Pyhän ajalla Ruotsista saapui Helsingin seudulle 240 henkilön suuruinen uudisasukasryhmä, jota johti Hälsinglandin laamanni Fale Bure den äldre, mikä kertoo Topeliuksen olleen perillä kahden eri Fale Buren olemassaolosta (Topelius 1845–1852, 139).

Suurimman levikin Fale Bure sai *Maamme*-kirjassa, jonka Zacharias Topelius julkaisi vuonna 1875 ruotsiksi ja seuraavana vuonna suomeksi. *Maamme*-kirja on antikvaristinen kuvaus Suomesta. Kirjassa on historiatietojen ohella maantiedettä, kansantarinoita, runoja ja kertomuksia, eikä lukija aina hahmota, mikä on totta ja mikä tarinaa. Topelius kertoo myös ensimmäisestä ristiretkestä Suomeen. Hänen mukaansa Eerik Pyhän seurassa olivat tämän lähimmät miehet Guttorm jaarli ja Fale Bure, joka johti hälsinglantilaisia (Topelius 1876, 19–20). *Maamme*-kirja perustui Suomesta Ruotsiin muuttaneen Gustaf Henrik Mellinin (1803–1875) Ruotsin koulunuorisolle vuonna 1845 laatimaan historian oppikirjaan *Lärobok i fäderneslandet historia*, jossa Fale Bure kuvattiin todellisena historiallisena henkilönä.

Maamme-kirjan piirroskuvassa Pyhä Henrik kastaa hämäläisiä Kupittaalla. Piirros perustuu taiteilija Robert Wilhelm Ekmanin Turun tuomiokirkossa olevaan kuuluisaan historiamaalaukseen vuodelta 1850. Maalauksessa kuningas Eerik Pyhän taustalla seisovat

https://doi.org/10.21435/tl.299

tietenkin Fale Bure ja Guttorm jaarli. Fale Bure on Ekmanin taulussa kuvattu vaaleana germaanina, joka katsoo kuningasta. Taustalla liehuu myös aatelisen Bure-suvun vaakunaan perustuva viiri, jossa on kultaiset tähdet sinisellä pohjalla. Tanskaan muuttanut ja Sverker-sukua kannattanut Guttorm jaarli on kuvattu tummana ja siten ulkomaalaisen näköisenä, eikä hän katso kuninkaaseen.

Topeliuksen ansiosta Fale Buren nimi pysyi sitkeästi Suomen varhaishistoriassa 1800-luvun lopulle asti. Hänet poistettiin viimein *Maamme*-kirjan uusintapainoksesta vuonna 1899. Sen jälkeen Fale Bure jäi pois muistakin historiateoksista eikä häntä enää tunnisteta edes Turun tuomiokirkon historiamaalauksesta. Ainoa alkuperältään suomenkielinen kertomus Fale Buresta löytyy vuonna 1924 julkaistusta Selma Anttilan romaanista *Kalliotaatto*, jossa kerrotaan kristinuskon tulosta Helsingin seudulle. Fale Buren nimi säilyi myös Uudellemaalle ja Pohjanmaalle syntyneissä kansallisromanttisissa uusgöötiläisissä piireissä.

Ruotsalaisten romantikkojen vaikutus levisi 1800-luvun alussa Suomeen niihin piireihin, jotka halusivat korostaa omaa germaanista alkuperäänsä suomalaisuuden sijaan. Viikinkiromantiikka kiinnosti myös Suomessa osaa nuorista ylioppilaista (Sarjala 2020, 141–152). Fennomanian vastapainona suomenruotsalaisten piirissä haluttiin korostaa viikinkejä, germaanista perimää ja ikiaikaista yhteyttä Ruotsiin (Mjöberg 1968, 96–120). Helsingin yliopiston kirjastonhoitajana toiminut Lars Henning Söderhjelm (1888–1967) käytti nimimerkkiä ”Fale Bure” (Ekelund 1985, 193). Viktor Karl Emil Wichman (1856–1938) kirjoitti vuonna 1910 Vaasan seudun asutukseen liittyvän novellin, jossa seikkaili Fale Bure (Wichman 1910, 2–3).

Vaikka suomen kielen ja suomalaisuuden korostaminen olivat vahvasti esillä, kansallisromanttisessa nationalismissa oli tilaa pohjoisruotsalaiselle ritarille Fale Burelle. Hänen ensinnäkin uskottiin johtaneen Hälsinglandista suomenruotsalaisten esivanhemmat Uudellemaalle ja perustaneen maan pääkaupungin Helsingin. Fale Bure vanhempi oli ollut Eerik Pyhän ja piispa Henrikin rinnalla tuomassa kristinuskoa Suomeen. Kristinuskon tulon Ruotsin kautta

https://doi.org/10.21435/tl.299

Suomeen voitiin katsoa olleen ensimmäinen askel sillä pitkällä tiellä, joka johti lopulta 1800-luvulla kansalliseen heräämiseen ja Suomen kansallisvaltion syntyyn.

Sankarin surma

Valistusajan akateemisissa piireissä 1700-luvun lopulla heräsi epäily Fale Buren olemassaoloa kohtaan. Aikansa merkittävimpiin historiantutkijoihin lukeutunut professori Sven Lagerbring (1707–1787) totesi jo vuonna 1773, että kertomukset Fale Buresta sisälsivät järjettömyyksiä. Samoin muutama muu arvostettu historiantutkija esitti epäilyksiään sankarin olemassaolosta, mutta se ei muuttanut tilannetta (Bygdén 1891, 47–49). Fale Buren pitäminen elossa tuki tuolloin poliittisesti tärkeää propagandaa. Osaltaan hänestä kertovat näytelmät, sukukirjat ja sanomalehtikirjoitukset olivat aktiivista unohtamisen vastaista kampanjaa.

Fale Bure oli kasvanut myös keskeiseksi osaksi monen aatelis- ja virkamiessuvun identiteettiä, josta haluttiin pitää kiinni, vaikka akateemiset tutkijat esittivät kasvavaa kritiikkiä. Kansallissankariksi nimetystä esi-isästä ei ollut helppo luopua. Vielä vaikeampaa oli päästää irti viikinkiaikaan johtavista sukujuurista. Ne olisi todellisuudessa pitänyt katkaista 1400-luvun lopulla eläneeseen talonpoikaan Anders Olofinpoikaan, joka voidaan identifioida Johannes Bureuksen sukukirjan lisäksi virallisista asiakirjoista (Sikeborg 2011, 66).

Antikvarismin muuttuminen unohtuneeksi tieteeksi ja lähdekriittisen historiantutkimuksen vahvistuminen 1800-luvun jälkipuoliskolla kyseenalaistivat Fale Buren olemassaoloa yhä voimakkaammin. Anders Magnus Strinnholm julkaisi 1850-luvulla Ruotsin historiaa koskevan kirjasarjansa. Hän kirjoitti vuonna 1852 ilmestyneessä keskiaikaa käsittelevässä osuudessa, että aikakauden asiakirjat eivät tunne Hälsinglannin laamanniksi nimettyä Fale Burea. Strinnholm totesi, että Fale Bure mainitaan ensi kerran vasta Johannes Bureuksen tutkimuksissa 1600-luvun alussa (Strinnholm

https://doi.org/10.21435/tl.299

1852,119). Nyt siis kaivattiin keskiaikaisia asiakirjalähteitä Fale Buresta tämän elinajalta, 1200-luvulta, mutta sellaisia ei löytynyt.

Akateemisten piirien epäluulosta huolimatta laajin esitys Fale Buresta, hänen sukujuuristaan ja jälkeläisistään julkaistiin vasta vuosina 1858–1864 painetussa neliosaisessa aatelismatrikkelissa *Svenska adelns ättartavlor* aatelisen Bure-suvun kohdalla (Anrep 1858, 351). Ritarihuoneelta määrättiin, että sukumatrikkeli tuli laatia vain sen aineiston perusteella, jonka suvut itse olivat toimittaneet Ritarihuoneen arkistoihin. Teoksen toimittaja Gabriel Anrep ei saanut lupaa päivittää vanhentuneiksi katsomiaan sukutietoja (Sikeborg 2011, 89). Ei siis ihme, että matrikkelin monet tarunomaiset sukutiedot herättivät hämmennystä ja huvittuneisuutta hyvin koulutetussa keskiluokassa, joka pilkkasi armottomasti aatelia sukujuuriensa tahallisesta kultaamisesta.

Kansallissankari ja satojen sukujen fiktiivinen kantaisä ritari Fale Bure pyyhittiin tieteellisestä historiankirjoituksesta lopullisesti vuonna 1891. Tuolloin Leonard Bygdén julkaisi aikakauskirja *Samlarenissa* artikkelinsa ”Om ursprunget till den historiska mythen om Fale Bure”. Hän oli jo vuotta aiemmin esitelmöinyt aiheesta Svenska Litteratursällskapetin tilaisuudessa (Bygdén 1891, 43; Sikeborg 2011, 91–92). Tuomio oli murskaava: Bygdén todisti kohta kohdalta, ettei Fale Bure -nimisiä henkilöitä ollut elänyt 1100- ja 1200-luvun Ruotsissa, vaan Fale hin unge ja Fale hin gamle perustuivat vain ja ainoastaan Johannes Bureuksen kirjoituksiin 1600-luvun alusta.

Akateeminen historiantutkimus oli vuoteen 1891 tultaessa lopullisesti erkaantunut antikvarismista, joka siirrettiin syrjään ja sen jälkeen unohdettiin. Tieteellinen historiankirjoitus vaati tuekseen asiakirjalähteitä ajalta, jolloin tutkittava henkilö oli elänyt, sekä analysoi kriittisesti lähdeaineistoa. Fale Bure katosi myös lähdekriittisistä sukukirjoista. Gustaf Elgenstierna toimitti vuosina 1925–1936 uudistetun aatelismatrikkelin *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, josta Fale Bure on poistettu. Aatelisen Bure-suvun alku asetettiin viikinkiajan sijaan vasta 1500-luvulle. Vaikka historiantutkimus siirsi Fale Buren sivuun, sankarihahmo jatkoi sitkeästi elämäänsä populaarimmissa julkaisuissa. Sanomalehtien toimittajat,

https://doi.org/10.21435/tl.299

sukututkijat ja paikallishistorian harrastajat eivät halunneet luopua ”historian unohtamasta” sankarihahmosta. Esimerkiksi Pohjois-Ruotsin sanomalehdissä lukijoille kerrottiin edelleen 1900-luvun alussa Fale Buresta historiallisena henkilönä (Ångermanlänning 1893; Per 1892).

Internet on auttanut Fale Buren tarinaa pysymään elossa vielä 2000-luvullakin. Tiedoiltaan vanhentuneita ja sitä kautta unohdettuja historiateoksia ja aatelismatrikkeleita on digitoitu viime vuosina, ja ne päätyvät siten helposti innokkaiden sukututkijoiden ja paikallishistorian harrastajien eteen heidän etsiessään tietoja. Monen on vaikea ymmärtää tai hyväksyä sitä, etteivät löydetyt tiedot pidä enää nykytutkimuksen valossa paikkaansa. Fale Buresta on siten muodostunut moderni pseudohistoriallinen hahmo, johon halutaan uskoa. Usko perustuu uudelleen esiin tulleisiin vanhentuneisiin ja siten unohdettuihin kirjallisuudenlajeihin. Siksi Fale Bure todellisena henkilönä, viikinkiaikaan johtavine sukujuurineen, löytyy edelleen suomalaistenkin sukuseurojen ja sukututkijoiden nettisivuilta sekä omakustanteisista sukukirjoista.

Kuka on haudattu Skönin kirkkoon?

Jokaisessa tarinassa on pohjalla jokin pieni totuuden siemen. Niin myös Fale Buren tarinassa. Kuka siis oli se keskiajalla Skönin kirkkoon haudattu henkilö, jonka Johannes Bureus huhtikuussa vuonna 1601 tulkitsi esi-isäkseen nimeltä Fale hin unge?

Paaden alla lepää todellinen henkilö, joka eli asiakirjojen mukaan Ruotsin Medelpadissa 1300-luvulla. Hänen nimensä oli Farthiegn unge (Farthiegn nuorempi), kuten Bureuskin nimen tulkitsi (Assarsson 1950, 37). Nimen Farthiegn puhekielinen muoto oli Fale. Farthiegn mainitaan asiakirjoissa alilaamannina Medelpadissa vuosina 1342–1363. Hän oli luultavasti läheistä sukua alueen eliittiin kuuluneelle Medelpadin laamanni Nils Farthiegninpojalle, joka tunnetaan aikakauden lähteissä merkittävänä maanomistajana. Skönin kirkossa olevassa Farthiegn Ungen paadessa on sama

https://doi.org/10.21435/tl.299

vaakuna, joka löytyy myös Nils Farthiegninpojan sineteistä vuosilta 1324 ja 1352. Nils Farthiegninpojalla tiedetään olleen poika Johan, mutta sen enempää hänen suvustaan tai jälkeläisistään ei tiedetä (Bygdén 1891, 70–74).

Pergamenttikirjeet, joissa Farthiegn unge mainittiin, olivat tiedossa jo 1500-luvulla. Ne toimivat lähteinä myös 1600- ja 1700-luvun tutkijoille, jotka sivuuttivat sen tosiasian, että kirjeet olivat vasta 1300-luvulta. Asiakirjasta poimittiin silti vanhemmalle Fale Burelle titteliksi laamanni (Hellbom 1972, 48–49). Nils Farthiegninpoika, hänen isänsä tai Farthiegn unge eivät siis eläneet vielä vuonna 1205 puhumattakaan Eerik Pyhän ajoista 1150-luvulla. Göötti läinen lähdetulkinta antoi 1600-luvulla tutkijalle kuitenkin mahdollisuuden arvioida, että vuosiluvun täytyi olla virheellinen, koska kaikki muut asiakirjan tiedot tukivat oletusta Fale Buren olemassaolosta. Taustalla oli samalla myös halu uskoa Fale Bureen juuri sellaisena hahmona kuin Johannes Bureus oli hänet tulkinnut.

Vuonna 2013 Skönin kirkon pihassa paljastettiin Lars Widenfalkin graniitista veistämä Fale Buren rintakuva (Westlund 2013). Patsaan rahoittajana oli Sundsvallin kunta sekä yhdistys nimeltä Fale Bure Akademi. Patsaan etuosassa lukee ”Bure”, ja takana ”Fale hin Unge”. Lisäksi patsaaseen on kaiverrettu sama vaakuna kuin kirkossa olevassa hautapaadessa. Vaikea sanoa, moniko patsashankkeessa mukana ollut todella uskoi Fale Buren todellisuuteen, mutta kuten hankkeen puuhamies Sten Rigedahl kiteytti: ”Toivomme, että Sundsvall pystyy hyödyntämään markkinoinnissaan entistä enemmän vanhaa perimätietoa ja legendoja. Sundsvall, legendojen kaupunki, miltä se kuulostaisi?” Fale Bure on antikvarismista syntynsä saanut hahmo, joka tavallaan ansaitseekin oman patsaansa.

Johtopäätökset

Keskiajalle sijoitettu ritari Fale Bure jätti jälkensä useisiin eri kirjallisuuden lajeihin 1600-luvulta 1800-luvulle. Muistokirjoituksissa ja -runoissa Fale Burella oli merkitystä kunniakkaana esi-isänä.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Näytelmissä Fale Buren hahmolla korostettiin uskollisuutta ja kuuliaisuutta hallitsijoille. Sukumatrikkeleissa Fale Bure yhdisti kansaa, koska hänestä polveutui aatelistoa, papistoa, porvaristoa ja talonpoikia. Historiateoksissa Fale Bure hin ungella oli keskeinen rooli Ruotsin valtakunnan yhdistymisessä kansallisvaltioksi. Samoin Suomessa Fale hin gamlelle kehiteltiin tärkeä rooli Suomen kansallisvaltion synnyssä kristinuskon vakiinnuttajana ja suomenruotsalaisten uudisasukkaiden johtajana. Viime vaiheessa hän päätyi yhä enemmän myös osaksi kaunokirjallisuutta.

Molemmat Fale Buret saivat alkunsa aikakaudella, jolla syvällisempi koulutus oli vain harvojen ihmisten saatavilla. Tutkimusta tehtiin latinan kielellä, ja se päätyi pienen piirin käsiin. Tultaessa 1700-luvun lopulle oli tärkeää antaa oppimattomalle kansalle samaistumiskohteita ja kuvata suurmiehiä ihanteellisessa valossa. Vallanpitäjille Fale Buren kaltainen kuninkaan ja isänmaan puolesta itsensä uhrannut sankari oli sovelias propaganda-ase. Tarina ylläpiti olemassa olevaa hierarkkista yhteiskuntajärjestystä, jolla pyrittiin 1700-luvun lopulla estämään vallankumouksellisten aatteiden leviämistä. Se oli tärkeämpää kuin harvojen historiantutkijoiden esittämä kritiikki puuttuvia lähteitä kohtaan. Suomessa Fale Bure hin gamlen johdolla tulleet Hälsinglandin siirtolaiset rakensivat erityisesti suomenruotsalaisten identiteettiä. Fennomaaneillekin sopi pohjoisruotsalaisen Fale Buren rooli piispa Henrikin ja Eerik Pyhän rinnalla Suomen kristillistämisessä ja sitä kautta kansallisvaltion syntyvaiheissa.

Fale Buren tarinaa Johannes Bureuksen käsikirjoituksista kansallissankariksi ei ole helppoa koota yhteen. Kaksi Fale Burea, nuorempi ja vanhempi, menevät usein sekaisin ja yhdistyvät kirjallisuudessa Fale Bureksi. Hahmojen synty ja tarinan pääpiirteet löytyvät Johannes Bureuksen sukukirjasta sekä genealogisista käsikirjoituksista, joita säilytetään Tukholman Kuninkaallisessa kirjastossa. Bureus sovitti tietoja yhteen etymologian, asiakirjojen, kronikoiden, saagojen, kansantarinoiden, muinaisjäännösten ja maantieteen avulla. Ruotsissa 1700-luvun oppineet rakensivat Bureuksen sekavista muistiinpanoista Fale Burelle yhä loogisemman biografian ja

https://doi.org/10.21435/tl.299

sukujuuret, jotka samalla kietoutuivat Ruotsin keskiajan historian keskeisiin tapahtumiin. Fale Bure on antikvarismin kautta syntynyt hahmo, joka siirtyi painettuun kirjallisuuteen kuten runoihin, näytelmiin, sanomalehtiin ja historiateoksiin. Buresta kertovat tarinat muuttuivat 1800-luvun lopulla unohtuneeksi kirjallisuudeksi.

Kun tutkijat 1700-luvulla tarvitsivat historiantutkimuksen tueksi kirjallisia dokumentteja, he löysivät Johannes Bureuksen göötti-läiseen maailmankuvaan perustuvat antikvaariset muistiinpanot, jotka käsittelivät Ruotsin muinaisia aikoja. Koska varhaishistoria ja kansakunnan juuret kiinnostivat, Bureuksen kirjoitukset antoivat vastauksia. Muistiinpanojen käyttökelpoisuutta voitiin perustella siten, että ne olivat kuitenkin lähempänä tutkittavaa aikaa kuin kirjoittajan oma aika, ja hänellä saattoi olla hallussaan sittemmin kadonnutta kirjallista tietoa. Tutkimukselle saatiin vaadittavat asiakirjalähteet Bureuksen sukukirjasta ja muistiinpanoista.

Antikvarismista irtautunut tieteellinen historiankirjoitus kehittyi ja pyrki 1800-luvun lopulta lähtien tietoisesti sanoutumaan irti vanhentuneesta tutkimuskirjallisuudesta. Siten 1600- ja 1700-lukujen historiateokset ovat kadonnutta kirjallisuutta, joka pyrittiin aktiivisesti unohtamaan ja korvaamaan uusilla tutkimuksilla. Sama koski sukututkimusta ja sukukirjoja. Koko historia oli kirjoitettava uudelleen 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa, ja sen oli perustuttava kirjallisille lähteille tutkittavalta aikakaudelta. Antikvarismista erkaantunut arkeologia taas kehittyi omaksi tieteenlajikseen, joka tulkitsi ja analysoi ihmisen jälkeensä jättämiä jäänteitä ennen kirjoitettua historiaa.

Johannes Bureuksen painamattomat genealogiset muistiinpanot ovat esimerkki kadonneesta kirjallisuuden lajista, jolla oli kuitenkin suuri merkitys osana historiantutkimusta. Nykyisin hänen tulkintansa muinaishistoriasta ja riimuista liitetään osittain esoteerisen kirjallisuuden lajiin, ja häntä nimitetään mystikoksi. Bureus itse ei tunnistaisi itseään modernina mystikkona esoteerisine muistiinpanoineen: hän oli omana aikanaan arvostettu tiedemies ja ensi sijassa antikvaristi, joka toimi aikansa tieteellisten metodien mukaisesti. Hänelle myös kabbala, alkemia ja astrologia olivat osa tieteellistä

https://doi.org/10.21435/tl.299

ajattelua. Bureus itse totesi, että kaikki hänen muistiinpanonsa palvelevat tavalla tai toisella antikvarismia.

Johannes Bureuksen etymologisen päättelyn yksinkertaisuudelle on helppo nauraa tänä päivänä. Silti on syytä muistaa, että vielä 1900-luvun nimistöntutkimuksessa sanojen samankaltaisuutta pidettiin todisteena niiden välisestä yhteydestä. Nykyajan näkökulmasta tutkimus 1700- ja 1800-luvuilla oli lähellä pseudotiedettä, joka ei huomioinut – tai halunnut huomioida – 1600-luvun göötiläiseen historiantutkimukseen liittyviä ongelmia.

Varhaiskeskiajan tapahtumista kirjoitetaan ja levitetään pseudohistoriaa internetin maailmassa. Erilaiset salaliittoteoriat siitä, että historiantutkijat tarkoituksellisesti salaavat Suomen loistokasta muinaisuutta ennen kristinuskon tuloa, ovat esillä internetin keskustelupalstoilla. Vastaavaan salaliittoon vihjattiin jo 1800-luvulla, kun historiantutkimus alkoi pohjautua asiakirjoihin ja lähdekritiikkiin. Se tuhosi Fale Buren ja hänen tarinansa, mitä kaikki eivät halunneet hyväksyä. Suomessa piispa Henrikin olemassaolostakin on käyty viime vuosina vilkasta keskustelua, sillä ensimmäisestä Suomeen suuntautuneesta ristiretkestäkään ei ole olemassa vakuuttavia asiakirjalähteitä.

Johannes Bureuksen *Sumlenin* antikvarististen käsikirjoitusten kautta kansallissankariksi 1700-luvulla nostettu Fale Bure on esimerkki siitä, miten pseudohistoriallinen hahmo voi syntyä, jäädä elämään, tuhoutua – mutta löytyä kadonneista kirjallisuudenlajeista aina uudelleen.[3]

3 Artikkeli on kirjoitettu Tampereen yliopistossa osana Suomen Akatemian rahoittamaa projektia ”Miten noitavainot vältettiin 1600-luvun Suomessa nro 356324”.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lähteet

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Helsinki
Johan Bures släktbok. Armfeltska arkiv. III:14–15.

Muu lähdeaineisto

Anmälan af Femte Delen af Franzéns Skaldestycken. *Sveriges Stads-tidning eller Post och inrikes Tidningar*, no 298, 23.12.1836.
Anmälan af Femte Delen af Franzéns Skaldestycken. *Sveriges Stads-tidning eller Post och inrikes Tidningar* no 299, 20.12.1836.
Digitala Sveriges runinskrifter. Riksantikvarieämbetet. https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/. Viitattu 28.4.2025.
Forsius, Henrik 1755: *Speciminis Academici de Helsingforsia, Celebri Nylandiae Emporio*. Aboæ.
Franzén, Frans Michael 1869: *Dramatiska dikter*. Örebro: Abr. Bohlin.
Frese, Jacob 1715: *Echo, å Sweriges allmänne frögde-qwäden uttryckt, på hans kongl. maj.ts wår allernådigste konungs konung Carl den XII:tes Sweriges, Giötes, och Wändes konungs, &c. högsthugnelige namns-dag*. Uppsala: Uppsala Akademisk bokstryckt.
Gyllenborg, Gustav Fredrik 1797: *Theater-Stycken. Utgörande Tredje Delen*. Stockholm: Tryckte hos Johan A. Carlbohm.
Helsingfors Morgonblad 21.11.1836, no 88.
Klemming, G. E (toim.) 1886: *Sumlen: där uthi ähro åtskillighe collectaneer, som uthi een och annan måtta tiäna till antiquiteternes excole af Johannes Thomae Bureus. Några bidrag till kännedom om de Svenska landsmålen och Svenskt folkliv*. Stockholm.
Per, 1892: Fale Bure och hans ätt. – *Sundvalls Nyheter* 20.2.1892, no 139.
Rabbe, F. J. 1842: Om stapelstaden Helsingfors, af H. Forsius. Förra delen. Öfversättning af F. J. Rabbe. *Suomi*. Tidskrift i fosterländska ämnen. Tredje delen. Helsingfors: Finska Litteratur-Sällskapets förlag.
Runeberg, Johan Ludvig 1870: *Johan Ludvig Runebergs samlade skrifter*. Sjette bandet, Literära och strödda uppsatser. Helsingfors: G. V. Edlunds förlag.
Topelius, Zacharias 1845–1852: *Finland framställdt i teckningar*. Helsingfors: A. W. Gröndahl & A. C. Öhman.
Topelius, Zacharias 1876: *Maamme-kirja*. Digitaalinen editio. https://maammekirja.sls.fi/.
Wahlberg, Carolus Knut 1772: *De coloniis Svecorum in Finlandiam deductis*. Åbo: Johannes Christoph. Frenckell.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Wichman K. E (Gånge Rolf) 1910: Galt, Skägg och Brådd. Svenska Österbottens kristnande. En berättelse om svenska Österbottens kristnande. För Wasabladet. – *Vasabladet* 23.6.1910, no 75.
Åbo Allmänna Tidning 7.9.1819, no 104.
Ångermanlänning 1893: Bure-slägten. – *Skellefteblad*et 23.8.1893, no 67.

Tutkimuskirjallisuus

Anrep, Gabriel 1858: *Svenska adelns ättartaflor. Första afdelningen. Abrahamsson – Granfelt*. Stockholm: P. A. Norstedt & söner. Kongl. Boktryckare.
Assarsson, Curt H. 1950: *Medelpad i ord och bild. Från forntid till nutid*. Sundsvall: Sundsvall Gille.
Bygdén, Leonard 1891: Om ursprunget till historiska mythen om Fale Bure. – *Samlaren*. Tidskrift. Elfte årgången. Uppsala: Svenska Litteratursällskapets Arbetsutskott.
Eerola, Jussi 2024: *Jättiläiset ja pakanalliset muinaiskuninkaat luterilaisen isänmaan sankareina. Antikvarismi uuden ajan alun Ruotsissa*. Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto.
Ekelund, Karin Allard 1985: ”Ej nöd så länge själen har vingar” Kring Kerstin Söderhjelms livsväg. Teoksessa Steinby, Torsten (toim.) *Historiska och litteraturhistoriska studier 60*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
Hellbom, Algot 1972: *Medelpads äldre urkunder*. Sundsvall: Medelpads Forminnesförening.
Hill, Rosemary 2023: *Time's Witness. History of the Age of Romanticism*. Dublin: Penguin Books.
Holt, J. C. 1989: *Robin Hood*. London: Thames & Hudson.
Miettinen, Tiina 2017: Sursill-suvun alkupolvet Uumajassa ja Pohjanmaalla. – *Genos* 1/2017. Suomen Sukututkimusseuran tieteellinen aikakauskirja. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura. 2–19.
Miettinen, Tiina 2019: *Juuria ja juurettomia. Suomalaiset ja suku keskiajalta 2000-luvulle*. Jyväskylä: Atena Oy.
Miettinen, Tiina 2024: Lupa kuvitella. Varhaismodernin ajan naiset biografioissa 1700-luvulta 2000-luvulle. Teoksessa Lares, Jenni – Toivo, Raisa Maria – Välimäki Mari (toim.) *Henkilöhistoria ja varhaismoderni aika*. Helsinki: SKS. 108–139.
Mjöberg, Jöran 1967: *Drömmen om Sagatiden. Första delen. Natur och kultur*. Lund: Berglinska Boktryckeriet.
Mjöberg, Jöran 1968: *Drömmen om Sagatiden. Andra delen. De senaste hundra åren. Idealbildning och avidealisering. Natur och kultur*. Lund: Berglinska Boktryckeriet.
Momigliano, Arnaldo 1950: Ancient History and the Antiquarian. – *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 3–4/1950 s. 285–315.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Momigliano, Arnaldo 1990: *The Classic Foundations of Modern Historiography*. Berkeley: University of California Press.
Salminen, Tapio 2013: *Vantaan ja Helsingin pitäjän keskiaika*. Keuruu: Vantaan kaupunki.
Sarjala, Jukka 2020: *Turun romantiikka. Aatteita, lukuvimmaa ja yhteistoimintaa 1810-luvun Suomessa*. Helsinki: SKS.
Sikeborg, Urban 2008: De båda Fale Bures välgärningar mot fäderneslandet: Nils Casströms dissertation från 1746. *Släktforskarnas årsbok 2009*. Stockholm: Sveriges Släktforskarförbund. 143–184.
Sikeborg, Urban 2011: Ifrån hednatid en talrik och hedrad släkt. Den historiska framställningen av Bureätten äldre led. *Släktforskarnas årsbok 2011*. Stockholm: Sveriges släktforskarförbund. 59–104.
Strinnholm, Anders Magnus 1852: *Svenska Folkets Historia från Äldsta till närvarande tid.* Fjerde bandet. Stockholm: Hörbergska boktryckeriet.
Toivo, Raisa Maria 2016: Luterilaisia maailmankuvia 1600-luvun Suomesta. Yksilön tarina ja yhteisön maailmankuva. Teoksessa Sulkunen, Irma – Niemi, Marjaana – Katajala-Peltomaa, Sari (toim.) *Usko, tiede ja historiankirjoitus. Suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle*. Helsinki: SKS. 66–99.
Urpilainen, Esko 1993: *Algot Scarin ja göötiläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
Välimäki, Reima 2020a: Muinaisten kuninkaiden jäljillä internetissä – tutkimusprojekti pseudohistoriasta ja historiapolitiikasta 2000-luvulla. Kalmistopiiri-blogi 22.5.2020. https://kalmistopiiri.fi/2020/05/22/muinaisten-kuninkaiden-jaljilla-internetissa-tutkimusprojekti-pseudohistoriasta-ja-historiapolitiikasta-2000-luvulla/. Viitattu 28.4.2025.
Välimäki, Reima 2020b: Muinaisten kuninkaiden lähteillä – Keskiajan kirjallisuudesta tehtyjen tulkintojen ongelmia. Kalmistopiiri-blogi 26.5.2020. https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2021042825447.
Välimäki, Reima – Olli Seuri – Anna Ristilä 2021: Pseudohistoriaa Suomen muinaisista kuningaskunnista. Ongelmallisen tiedon kierto laitaoikeiston mediaekosysteemissä. – *niin & näin*. Filosofinen aikakauslehti 1/2021. https://urn.fi/URN:NBN:fi:tuni-202105044412.
Westlund, Eric 2013: Fale Bure är tillbaka efter 800 år. – *Sundsvall Tidning* 20.5.2013. https://web.archive.org/web/20150402125951/http://www.st.nu/medelpad/sundsvall/fale-bure-ar-tillbaka-efter-800-ar. Viitattu 28.4.2025.
Widenberg, Johanna 2006: *Fäderneslandets antikviteter. Etnoterritoriella historiebruk och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720*. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Universitet.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Upoksiin painunut immram

Keskiajan immram-kertomusten kaiku modernissa fantasiassa

Katariina Kärkelä
https://orcid.org/0009-0007-2461-2676

Varhaisimmissa muodoissaan 600-luvulle ulottuva irlantilaisen kirjallisuuden historia on pääosin iirin, englannin ja latinan kielillä kirjoitettu. Erityisen hyvin Irlannin vanha kirjallisuus on tunnettu vähitellen juurtunutta kristinuskoa ja saaren suulliseen perimätietoon pohjautuvaa mytologista traditiota yhdistävistä taruistaan. Samaan synteesien muovaamisen ketjuun asettuu myös *immram*-nimellä tunnettu genre, keskiaikainen seikkailukertomuksen tyyppi, jossa tarun sankari purjehtii tutkimattomille merille, pysähtyy matkallaan erilaisilla ihmeellisillä saarilla ja saavuttaa lopulta myyttisen tuonpuoleisen. Immram on tyypillisesti kertomus sekä lähdöstä että kotiinpaluusta: olennaista ei ole vain se, mitä tuonpuoleisesta löytyy, vaan myös se, millaisen valaistumisen sankari kokee ja miten hän päätyy merkittävistä löydöistään huolimatta palaamaan kotimaahansa. Siinä missä immramin tarinalliset, tulkinnalliset ja metaforiset ainekset ammentavat sekä kristillisestä opista että saarivaltion omasta myyttisestä perinteestä, ovat myös sen kuvaamat matkat luonteeltaan kahtiajakoiset: seikkailu itsessään tarjoaa kertomukselle juonellisen rungon, mutta henkinen avartuminen ja kasvu nousevat immramin todelliseksi sisällöksi.

Immram on myöhempien kirjallisuudentutkijoiden tarkastelussa ajautunut monenlaisiin määritelmällisiin ristiaallokoihin. Immramia on vaikea täsmällisesti erottaa esimerkiksi sisarusgenre *echtrasta*[1], joka niin ikään kuvaa tuonpuoleiseen kohdistuvia seikkailuja

1 Nimi *echtra* viittaa etymologisesti retkeen tai seikkailuun, ja immramin tapaan myös näissä taruissa suunnataan tuonpuoleiseen. Echtra kuitenkin toimii immramin pai-

https://doi.org/10.21435/tl.299

(ks. esim. Dumville 1976, 73), mutta sillä on kuitenkin tyypilliset ja helposti tunnistettavat rakenteelliset ja temaattiset pääpiirteensä. Nämä piirteet – sankarin lähdön aikaansaava muutos tai konflikti, purjehdusmatka, myyttiset saaret, henkiset oivallukset, paratiisinomainen merentakainen maailma ja sille jätetyt jäähyväiset – muodostavat enemmän tai vähemmän painottuvina osuuksina sittemmin kuolleen ja osin unohduksiinkin vaipuneen genren perustan. Vaikka immram onkin kirjallisuushistorian jo taakseen jättämä laji, sen vaikutukset kaikuvat yhä myös modernissa kirjallisuudessa, erityisesti seikkailullisessa, *quest*-tyyppisessä[2] fantasiassa. Tämän luvun ydinkysymykset nousevat keskiaikaisen immramin kytköksistä sitä paljon myöhemmin seuranneeseen moderniin fantasiakirjallisuuteen sekä menneiden kirjallisten muotojen toisinnoista kirjallisuushistorian uudella aikakaudella.

Tämä luku tarkastelee rinnan irlantilaisen taruperinteen immramia ja 1900-luvun puolivälin fantasiakirjallisuutta ja kysyy, millaisin tavoin jälkimmäinen toisintaa edellisen konventioita ja niin tehdessään elvyttää jo kertaalleen sammuneen kirjallisen lajin perinnettä. Tarkastelun kohteena ovat erityisesti englantilaisen C. S. Lewisin

---

nottaman kristillisen kontekstin sijaan tiiviimmin pakanallisessa ja mytologisessa kehyksessä. Ajallisesti on vaikea määrittää, ovatko kirjallisessa muodossa olevat kertomukset peräisin kristilliseltä aikakaudelta vaiko esikristillisen Irlannin suullisesta perimätiedosta. Selvänä kuitenkin pidetään, että echtra alkujaan kuuluu Irlannin ja Walesin yhteiseen kelttiläiseen perimätarustoon ja on siksi lajina varsin vanha. (Ks. esim. Dumville 1976, 73–74.) Immramin ja echtran eroihin ja suhteeseen palataan vielä myöhempänä tässä luvussa.

2 Varsinkin perinteinen fantasiakirjallisuus etenee tyypillisesti quest-kertomuksen rakennetta noudattaen. Hiukan ontuvasti matkaksi tai täytettäväksi tehtäväksi kääntyvä quest merkitsee fantasiakirjallisuuden tapauksessa seikkailullista, usein syvällisempiä, allegorisia, uskonnollisia ja metaforisia merkityksiä saavaa matkaa kohti sankarin tavoittelemaa päämäärää. Päähenkilö siirtyy tutusta ja turvallisesta uuteen, vieraaseen maailmaan ja kohtaa sen monet vaarat voidakseen saavuttaa haluamansa, oli se sitten myyttinen aarre, yhteisön pelastus, omien kadonneiden juurien löytäminen tai salatun tiedon oppiminen. Klassikkoesimerkin quest-tyyppisestä kerronnasta tarjoavat muiden muassa kertomukset Pyhän Graalin etsinnästä. (Armitt 2020, 85–86; Mendlesohn 2008, 2–3.) Sekä rakenteellisen että temaattisen peruskaavansa ansiosta juuri quest-kertomusta noudattava fantasia jakaa pitkälti yhteisen perustan immramin kanssa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Narnia-sarjan meriseikkailua kuvaava kolmas romaani *Kaspianin matka maailman ääriin* (*The Voyage of the Dawn Treader,* 1952) sekä Lewisin maanmiehen ja aikalaisen J. R. R. Tolkienin merenkulkija Eärendilista kertovat tarinat, joissa nimihenkilö pyrkii Vingilot-aluksellaan kohti merentakaista länttä ja jumalten asuinsijoja.

Eärendilin ohella myös Tolkienin tunnetumpien hahmojen, Bilbo ja Frodo Reppulin, seikkailujen päätös osin noudattaa immramin kaavaa ja vertautuu kiinnostavalla tavalla genren edustajiin. Tolkienin ja Lewisin luomien merenkävijöiden kirjallisuushistorialliseksi vastinpariksi asettuu myöhäiseltä 600-luvulta tai varhaiselta 700-luvulta peräisin oleva *The Voyage of Bran* (*Immram Brain maic Febail*), immramin kiistelty ja osin unohduksiinkin painunut edustaja. Ilmeisempien immram-kertomusten sijaan Branin taru on valikoitunut kohdetekstiksi eritoten siksi, että sillä on merkittävä asemansa immramin ja echtran välisissä määritelmällisissä eroissa: David Dumville (1976, 73) jopa esittää, että sekaannukset ja mielipide-erot genrejen luokittelussa ovat palautettavissa *The Voyage of Braniin* ja sen paikkaan Irlannin kirjallisuushistoriassa. Muutkin tapausesimerkit tulkitsevat immramin perinteitä eri tavoin. *Kaspianin matka maailman ääriin* toistaa immramin rakennetta, toiveita tuonpuoleisen löytämisestä ja seikkailullisia tapahtumaketjuja yliluonnollisine ilmiöineen, kun taas Tolkienin kirjoituksissa immram kaikuu useiden tarinoiden ja useiden henkilöhahmojen kohtaloiden osana epäsuorasti.

Immramin ja fantasiakirjallisuuden suhdetta on toistaiseksi tutkittu melko vähän, mutta mainittujen kohdetekstien immrampiirteet ovat kiinnittäneet huomiota aiemminkin. Näissä tutkimuksissa huomiota ovat jonkin verran saaneet myös modernien fantasiatekstien syntyprosessit. Brendanin tarun kaikuja Tolkienin merimatkoissa on käsitellyt Norma Roche (1991), joka analysoi Tolkienin ”Imram”-nimistä runoa Pyhän Brendanin tarun ja Tolkienin oman, fiktiivisen maailman elementtien synteesinä. Runo esittää merimatkalta palanneen, kuolemaa tekevän Brendanin selonteon haltiakansan ihmeellisistä saarista, ja sen kerronnassa Tolkienin

https://doi.org/10.21435/tl.299

kehittymässä ollut tarusto kietoutuu yhteen kirjallisuushistoriallisen perinteen kanssa.

Uudemmassa tutkimuksessa Kris Swank (2019, 76–77) puolestaan toteaa Tolkienin ja Lewisin louhineen yhteisillä kirjallisuushistorian kaivoksilla innoitusta etsiessään. Swank mainitsee, että Tolkien useaankin otteeseen muunteli ja tulkitsi irlantilaista immram-perinnettä tarinoissaan. Tolkienin Keski-Maa-aiheisessa fantasiassa tuonpuoleiseen rinnastuu myyttinen Valinor, luvatun maan kaltainen maanpäällinen paratiisi, jonka luo tie käy läntisen meren poikki. Immramin kaiut ovat useissa Tolkienin tarinoissa kuultavissa milloin heikompina, milloin voimakkaampina, kun taas genren vaikutus Lewisin tuotantoon on kirkkaasti nimettävissä juuri *Kaspianin matka maailman ääriin* -teoksessa. Swank toteaakin, että teoksesta ovat löydettävissä sekä (myöhemmin tässä luvussa esiteltävien) Máel Dúinin että Pyhän Brendanin kertomusten vaikutukset, edellisen tapauksessa vääryyksien korjaamisen motiivina, jälkimmäisen taas maanpäällisen paratiisin toiveikkaana etsintänä (mt., 75–77). Koska muiden muassa Tolkienin *Roverandomin* immram-kytkökset on perusteellisesti avattu Swankin työssä,[3] keskittyy tämän luvun analyysi *Silmarillionissa* esiintyvään Eärendilin taruun ja hobitti Frodon lähtöön Keski-Maasta.

Historiallisena genrenä immram itse on hiipunut: sen kaanoniin luetaan – rajanvedosta riippuen – kuuluvaksi ainoastaan viisi tai kuusi teosta, joista modernille ajalle on selviytynyt vain kolme (ks. esim. Thrall 1917, 66; Dumville 1976, 74).[4] Tyrehtymisestä ja

3 Swank (2019, 90) käsittelee artikkelissaan paitsi Tolkienin ja Lewisin myös fantasiakirjailija Philip Pullmanin tuotantoa. Tolkienin pienoisromaanissa *Roverandom* (1998) huonotapainen koiranpentu lähetetään matkalle erilaisiin paikkoihin, esimerkiksi Kuuhun ja syvälle merelle. Koiranpentu oppii matkallaan ymmärtämään tekojensa seuraukset ja perheen arvon, ja sen kohtaamat merkilliset asiat aina haltiakotoa myöten ovat Swankin tulkinnassa lupaus tulevista ihmeistä. Tätä kaarta Swank pitää esimerkkinä immramin tavasta hyödyntää matka-aihetta sovituksen ja henkisen kasvun metaforana.

4 Säilyneen aineiston suppeus herättää kysymyksiä siitä, miten pitkälle vietyjä johtopäätöksiä genren tyyppipiirteistä ja vakiintuneisuudesta voidaan tehdä. Yhdistävien tekijöiden ja painopiste-erojen löytämisessä auttavat historialliset ja kulttuuriset

https://doi.org/10.21435/tl.299

pitkästä katkoksesta huolimatta moderni kirjallisuus voi edelleen hyötyä immramin hylkytavarasta ja nivoa katkenneen perinteen osaksi itseään. Luku perustuu tälle oletukselle, ja sen päätavoitteita on kaksi: Ensiksi paneudutaan immramin peruspiirteisiin, kuten matkateemaan, tuonpuoleiseen ja henkiseen kasvuun, joihin keskittyvän tarkastelun avulla voidaan selvittää paljon kunkin tarun maailman metafysiikasta, eettisistä käsityksistä ja teoksen suhtautumisesta aiempaan kirjallisuushistoriaan. Immramin ydinteemojen ja -aiheiden käsittely antaa tietoa yhtäältä keskiajan Irlannin maailmankuvasta ja pakanallisen ja kristillisen perinteen liitoskohdasta, toisaalta taas modernien fantasiateosten kuvitteellisten maailmojen kirjallisista ja filosofisista rakentumisperiaatteista. Luvun toisena pyrkimyksenä on tuoda modernin ja historiallisen genren vuorovaikutuksen kautta esiin lajien yhtäaikaisen unohtumisen ja jatkuvuuden ongelma.

Kristillisen ja pakanallisen synteesi: immram henkisyyden ja merenkulun kuvana

Tiiviisti esitettynä noin 700-luvulla syntyneet immram-tarinat ovat merenkulkukertomuksia matkasta myyttiseen tuonpuoleiseen. Tarinan sankari lähtee purjehdukselle, pysähtyy matkallaan tarunomaisilla saarilla ja lopulta tavoittaa maailman äären. Tapahtumat liikkeelle sysäävänä kimmokkeena toimii usein joko sankarin seikkailunnälkä tai aikaa sitten kostamatta jäänyt vääryys. Nykypäivään säilyneistä kertomuksista tunnetuimpia ovat *Immram Maele Dúin* ja *Navigatio sancti Brendani abbatis*. Máel Dúinin proosamuotoinen taru on säilynyt neljässä keskiaikaisessa käsikirjoituksessa, joista vanhin on ajoitettu 1100-luvulle. Alexandra Bergholmin (2018, 7) mukaan kertomuksen dokumentoimattomaksi jäänyt alkuperä on

taustatiedot sekä vertaukset läheisiin sukulaislajeihin, kuten echtraan ja pyhiinvaelluskertomuksiin. Näihin seikkoihin palataan myöhempänä. Immramin luonnetta on tyydyttävä tulkitsemaan saatavilla olevien tekstien valossa.

https://doi.org/10.21435/tl.299

kuitenkin vielä vanhempi: lingvistisen analyysin perusteella muinaisiirinkielisen tekstin tuntematon alkuperäisversio on luultavimmin syntynyt 800-luvulla.

Máel Dúinin tarinassa nimihenkilö lähtee kumppaneineen pitkälle purjehdukselle löytääkseen isänsä surmaajat ja kostaakseen näille. Matka viivästyy useiden pysähdysten ja rantautumisten tähden, kunnes kertomus viimein päättyy paluuseen, koetuista ihmeistä annettuun selontekoon ja rauhan solmimiseen. Suosiossaan keskiajan menestysteokseksi kasvanut, luvattuun maahan matkustavasta pyhimyksestä kertova Pyhän Brendanin taru puolestaan painottaa huomattavasti voimakkaammin kristillisiä teemoja ja kilvoittelua. Syklisellä rakenteellaan se ottaa huomioon myös liturgisen kirkkovuoden rytmin. (Bergholm 2018, 7–8, 26.) Arviot Pyhän Brendanin tarun syntyajankohdasta ovat kenties vielä Máel Dúinin kertomuksen ajoitusta kiistellympiä ja epätarkempia. Sen vanhimpien säilyneiden käsikirjoitusversioiden ajankohdaksi on arvioitu noin 900-luvun puoltaväliä, mutta niissäkin on jo nähtävissä muutoshistorian merkkejä ja piirteitä useista eri tarinaperheistä (ks. esim. Dumville 1976, 89). Painopisteet maallisten ja kristillisten elementtien välillä vaihtelevat genren eri edustajissa, ja oman paikkansa tällä janalla löytää myös myöhemmin esiteltävä ja tässä luvussa keskiöön nouseva *The Voyage of Bran*.

Myyttisestä alkuperästä ammentavaa immramia koskevat monenlaiset rajanvedon ongelmat, jotka liittyvät sekä kertomusten elementteihin että niiden ajoitukseen ja syntykontekstiin. Määritelmällisesti immram on nimelleen uskollinen: vanha iirin kielen sana im(m)ram merkitsee ympäriinsä soutelua, ja juuri vesillä liikkuminen erottaa genren kertomukset muista vastaavista, tuonpuoleiseen suuntautuvaa matkaa kuvaavista tarinoista. Raja immramin ja esimerkiksi kertaalleen mainitun echtran välillä on keskiajalla ollut häilyvä (Bergholm 2018, 7). Onkin ymmärrettävää, että jotkin teokset on yhdessä kontekstissa luettu immramin, toisessa echtran edustajiksi.

Vaikka immramin syntyä ja hiipumista koskeva keskustelu ajoituksesta ja variaatioista on usein ristiriitaista, epävarmaa ja varsin

https://doi.org/10.21435/tl.299

vähäiseen saatavilla olevaan aineistoon nojautuvaa, on tilanne immramin kohdalla aavistuksen echtran vastaavaa valoisampi. Yhtenä syynä immram-kertomusten onnekkaammalle selviytymiselle voidaan pitää sitä, että keskiaikaisessa Irlannissa echtrankin edustama maallisempi ja pakanallisempi taruperinne joutui paljon todennäköisemmin kirjurien syrjään sysäämäksi kuin kristillisyyden periaatteita tunnollisemmin noudattava immram (Dumville 1976, 90). Painopiste-eroista huolimatta immram jakaa useita olennaisia peruspiirteitä sisaruslajiensa kanssa: echtran lisäksi esimerkiksi ranskalainen *aventure* niin ikään sisältää kunnianhimoisen, kaukaisen tavoitteen ikuisen nuoruuden ja onnen maan löytämisestä, joskaan ei immramille tärkeää merimatkaa (Swank 2019, 74). Swank tiivistääkin immramin ja muiden lähigenrejen välisen eron toteamalla, että siinä missä eeppinen quest-tarina keskittyy tavoiteltavaan päämäärään ja aventure taas seikkailuun, immramin keskiössä ovat purjehdusmatka ja saarilla koetut kohtaamiset (mt., 74).

Immramin rakenteelle on tyypillistä purjehduskertomuksen kehysmäisyys. Matkatarinan tarjoama rankamainen perusrakenne mahdollistaa sen, että niin kauan kuin kehys itse ei vahingoitu, päätarinan rinnalle voidaan varsin vapaasti lisätä erilaisia juonteita, tapahtumia ja erillisiäkin tarinajaksoja. Immramin temaattiset juuret taas ovat yhtä aikaa sekä irlantilaisessa mytologiassa että seudulla jalansijaansa vakiinnuttaneessa kristinuskossa. Kristinuskon tulolla on ollut voimakas vaikutus Irlannin kirjallisen perinteen muotoutumiseen muutenkin. 600-luvun jälkipuoliskolla käsikirjoituskulttuuri oli tiukasti sidoksissa kristillistämiseen, minkä seurauksena maan varhaisin kirjallisuus oli pääasiassa latinaksi kirjoitettua ja uskonnollissävytteistä. Kirjallinen kulttuuri siis erosi jo lähtökohtaisesti paikallisesta kertomisen ja oppimisen kulttuurista, jota ylläpitivät muisti ja suullinen perimätieto. Varsin pian kuitenkin myös kansankieli löysi tiensä kirjoitettuun muotoon. Muutoksen myötä kotikielen jäljissä seurasivat kotimaan tarut, mukaan lukien 700- ja 800-lukujen merelliset pyhiinvaellusmatkat. (Bekkhus 2019, 93; Dumville 1976, 75.)

https://doi.org/10.21435/tl.299

Vaikka kristillisen ja kelttiläisen mytologian muodostama kaksikko yhtäältä synteeseineen, toisaalta kitkoineen antaakin immramille sen selkeimmän syntykontekstin, ei lajin alkuperää sittenkään voi vain niiden avulla selittää tyhjiin. Monet immram-taruissa esiintyvät elementit ovat jäljitettävissä bestiaareihin, lapidaareihin ja muihin antiikista periytyvää oppia eteenpäin välittäviin kokoomateoksiin. Silti nämäkin vaikutteet ovat kulkeutuneet immramin laatijoiden luo pitkälti kristillisen katseen suodattamina. Väitteitä kristillisen vaikutuksen laajuudesta tukevat esimerkiksi teoriat siitä, että pääsy tällaiseen klassisen antiikin oppeja kokoavaan materiaaliin on immramin syntyaikoihin käynyt ensisijaisesti luostarien ja latinankielisten koulujen kautta. Samaten immramissa, esimerkiksi kostotarinana alkavassa ja kelttiläistä druidiperinnettä lainaavassa *Immram Maele Dúinissa*, esiintyy suoria psalmilainauksia, ihmeitä käsittelevän kirjallisuuden ja hagiografian piirteitä sekä apokalyptisiä tunnelmia. Kristillisen opin saama painoarvo on myös olennainen erottava tekijä immramin ja echtran välillä, sillä echtrassa piirtyvä maailmankuva on huomattavasti immramia pakanallisempi ja maallisempi: määränpäässä odottava tuonpuoleinen on kristillisen paratiisin sijaan lähempänä keijukaismaista valtakuntaa, minkä lisäksi tarinassa esiintyvät yliluonnolliset olennot ja pakanalliset jumalat seuraavat ensisijaisesti kelttiläisen uskomusperinteen polkuja. Kirkollisessa ajattelussa, etenkin apokryfisissä teksteissä, puolestaan oli immramin syntyaikoihin mennessä vahvistunut kuvitelma maanpäällisestä paratiisista, jossa pyhimykset odottavat tuomiopäivää. Immramille tyypillinen läntisellä merellä odottava saariparatiisi voidaan nähdä tälle ajatukselle kehittyneenä irlantilaisena vastineena. (Dumville 1976, 73–76, 79.)

Pääsy kristilliseen paratiisiin edellyttää paitsi merellistä myös vaivoin kuljettua sielullista taipaletta. Aikansa hengellisessä ilmapiirissä immram-kertomukset ovatkin palvelleet monenlaisia sielun kykyihin ja niiden kehittämiseen liittyviä tarkoituksia. Tuonpuoleisen tematiikka korostuu etenkin keskusteluissa, joissa tarkastellaan immramin suhdetta elämisen ja kuolemisen taitoon. Kuten Manuel

https://doi.org/10.21435/tl.299

Aguirre (1990, 217) kirjoittaa, immramin ensisijainen tarkoitus on eräiden tulkintojen mukaan ollut opettaa kuoleman taitoa ja valmistaa maanpäällisen matkansa päätä lähestyvää sielua tulevien vaarojen ja ihmeiden keskellä navigointiin. Kuitenkin immramia voidaan pitää yhtä lailla myös elämisen taitoa luotaavana: etenkin Máel Dúinin tarina on voimakkaammin orientoitunut kohti elämää kuin kuolemaa. Aguirre rinnastaa Máel Dúinin isän kuolemasta ja henkimaailman oppaan usutuksesta alkunsa saavan kostoretken Hamletin taruun, sillä molemmissa päähenkilöä ajava oikeudenjano kasvaa tuhoisiin mittasuhteisiin. Hänen luonnehdinnassaan Máel Dúinin purjehdus tuonpuoleiseen ja siellä odottavan Oikeuden personifikaation luo on initiaation eri asteista koostuva oppimatka. (Mt., 217–218.)

Kristillisyyden ja kelttiläisen tradition rinnalla yhtä paljon kysymyksiä immramin alkuperästä herättää keskiaikaisen Irlannin kulttuurin merestä ja merenkulusta muovaama kuva. Atlantin ympäröimä Irlannin saari, Euroopan kolmanneksi suurin, oli luonnollisesti varsin otollista aluetta merenkulkukertomusten synnylle. Dumville pohtiikin, miten juuri ajatus loputtomista tarunhohtoisista saarista kotimaan rannan ja tuonpuoleisen välisillä merillä on löytänyt tiensä immram-perinteeseen. Ilmeisimpänä reaalimaailman maantieteen tarjoamana selityksenä merellisten pyhiinvaeltajien lukuisille välisatamille Dumville pitää Irlannin ja läntisen Skotlannin rannikkoalueiden saariryppäitä, jotka valtaosin olivat asumattomia joitakin yksittäisiä – ja yksinäisiä – poikkeuksia lukuun ottamatta. Näille liki autioille saarille kalastajat saattoivat ajautua joskus tahtomattaankin myrskyjen seurauksena; ihmeellisiksi ja myyttisiksi tuiki tavalliset saaret ovat Dumvillen mukaan saattaneet muuttua kotiin palanneiden merenkävijöiden mielikuvituksellisissa kertomuksissa, joita nestehukka ja vaarallisen meren herättämä kauhu ovat värittäneet. (Dumville 1976, 76–77.)

Selittyivät matkakertomusten fantastiset elementit sitten merenkävijöiden reaalimaailmassa kokemilla hallusinaatioilla tai vahvan myyttiperinteen vaikutuksilla, voidaan yhtä kaikki todeta immramin olevan sekä alkuperänsä että juonellisten kuvioidensa tähden

https://doi.org/10.21435/tl.299

tiiviisti nivoutunut yliluonnollisiin elementteihin ja tuonpuoleisuuskäsityksiin. Barbara Hillersin (1993, 66) mukaan meri on immramkertomusten tapahtumapaikkana liminaalinen, ennustamaton ja vaarallinen tila rajapintojen välillä. Se koskettaa sekä taivasta että maata, ulottuu tunnetulta alueelta, kotoisan Irlannin rannoilta, läntiseen tuntemattomaan. Hillers toteaa, että lumotussa metsässä samoavan satuhahmon tavoin myös immramin purjehtija joutuu silmätyksin hyvän- tai pahantahtoisten yliluonnollisten voimien kanssa ja päätyy sekä idyllisille että vaarallisille seuduille. Ei siis olekaan ihme, että yliluonnollisuuden ja mytologioiden kuvastosta ammentava fantasiakirjallisuus on ottanut immramin kauan sitten kuihtuneen ja unohtuneen kertomusperinteen omakseen ja syventänyt siltä perimiensä piirteiden avulla rakentamiensa kuvitteellisten maailmojen metafyysisiä sävyjä.

Fantasian rajat myyttien toisinnoissa: unohtunut immram uudella aikakaudella

Kahta kirjallisuushistorian eri vaiheisiin kuuluvaa genreä verrattaessa on ensin koetettava löytää paras mahdollinen tapa kohdella niitä erillisinä lajityyppeinä, joilla erityispiirteistään huolimatta on paljon yhteistä. Modernin fantasiakirjallisuuden lukemista omaksi, irralliseksi lajikseen pitää perustella, jotta sitä voidaan kunnolla käyttää analyysin lähtökohtana, sillä fantasia nivoutuu sekä sisällöllisellä, temaattisella että rakenteellisella tasolla kiinteästi myyttien, kansansatujen ja vaikkapa profetiakirjallisuuden perinteisiin ja niiden historiallisiin vaiheisiin. Fantasia kutsuu innoittajikseen ja kuvitteellisten maailmojensa rakennusaineeksi monia suullisen ja kirjallisen kertomusperinteen jo päättyneitä traditioita tavalla, joka hämärtää lajityyppien välisiä rajanvetoja. Yksi luvun lähtöoletuksista onkin, että aiempaa kirjallisuushistoriallista perinnettä jäljitellessään fantasia toteuttaa oman lajinsa konventioita naamioitumalla aivan toiseksi genreksi. Tällä tavoin se raivaa modernissa kulttuuriympäristössä elintilaa sellaisille unohtuneille sanataiteen

https://doi.org/10.21435/tl.299

perinteille, jotka ovat oman paikkansa menettäneet tai muuttuneet tarpeettomiksi.

Fantasian ja sitä innoittaneen mytologisen perinteen vuorovaikutuksen kannalta olennaista on kysyä, miten tarkasti ja millaisin kriteerein fantasiaa on ylipäätään mieltä rajata. Fantasiagenren määrittelemisen ja rajaamisen vaikeus johtuu pitkälti kahdesta syystä: siitä, että *fantasia* ja siihen olennaisesti liittyvä *fantastisuus* eivät aina kulje käsi kädessä, ja siitä, että fantastisella on hämmästyttävän pitkät, monia kirjallisia perinteitä ja lajityyppejä leikkaavat juuret tarinankerronnan historiassa. Teoksessaan *Fantasy* Lucie Armitt (2020) tekee historiallisen katsauksen fantasian lajityyppiin ja korostaa vanhojen klassikoiden merkitystä modernin fantasiakirjallisuuden kehitykselle: esimerkiksi Ovidiuksen alkujaan suulliseen tarustoon kuuluneita kertomuksia yhteen kokoava eeppinen runoelma *Muodonmuutoksia* esittelee lukuisia kertomuksia hirviöistä, jumaluuksista ja tuonpuoleisesta. Edmund Spenserin aivan 1500-luvun viimeisinä vuosina syntyneen allegorisen teoksen *The Faerie Queene* Armitt puolestaan lukee Englannin kuuluisimpien, poliittissävytteisten fantasiateosten joukkoon. (Armitt 2020, 29–31, 38.) Kuten Armittin esimerkit kirjallisuushistoriasta osoittavat, kirjallisen ja suullisen perinteen juuret ovat lujasti kiinni fantastisissa elementeissä aina luomiskertomuksista jumalolentoihin, yliluonnollisiin voimiin ja taikuuteen. Fantasian pitkä historia tekee ilmeiseksi ongelman, joka syntyy, kun käsitellään kuolleiden genrejen sulautumista osaksi modernia fantasiakirjallisuutta: voidaan kysyä, eivätkö esimerkiksi mytologioiden fantasiassa saamat toisinnot lopulta kumpua saman genren eri kerrostumista.

Yliluonnollisten elementtien ja fantastisuuden esiintyminen tuskin itsessään riittää luokittelun perusteeksi, ja fantasian rajaaminen törmää pian myös muihin ongelmiin. Pulmia rajanvetoja pohtivalle tuottaa erityisesti fantasian läheinen suhde mytologioihin, mikä toistuvasti nousee esiin tarkasteltaessa kirjallisuushistorian varhaisia vaiheita ja niiden fantastisia piirteitä. Fantasian ja myytin suhdetta käsitellessään Brian Attebery (2014, 9) päättelee, että omaa kirjallista muotoaan edustava fantasia on keino, jolla voi löytää

https://doi.org/10.21435/tl.299

uudelleen yhteyden perinteisiin myytteihin ja niissä rakentuvaan maailmaan. Samalla hän esittää, että myytti ja fantasia ovat saman historiallisen narratiivin kaksi eri aspektia; lisäksi hän puhuu myyttien ymmärtämisestä mutta toisaalta fantasian *keksimisestä* (mt., 9). Siispä fantasian käsittelyn rajaaminen perustuu genren erityispiirteiden lisäksi myös sen syntyvaiheiden historialliseen kontekstiin.

Kunkin aikakauden merkitystä Attebery (2014, 13) kuvaa osuvasti ottaessaan esimerkiksi faabelit ja eritoten Thomas Bulfinchin teoksen nimen, *The Age of Fable*: faabelit heijastavat toisenlaista aikaa, ovat arkaaisia ja sekä niiden kirjoittamisen että niihin uskomisen aika on ohi. Olennaista on erottaa tietoisesti kuvitteelliseksi laadittu, myyttisiä elementtejä sisältävä kertomus tarinoista, jotka synnyttäneessä kulttuurissa jumaluus ja taikuus ovat olleet osa elettyä arkitodellisuutta (mt., 22). Juuri tästä näkökulmasta luvun analyysi lähestyy myyttisen, jo sammuneen immram-kertomuksen nousua fantasiassa: menneeseen aikaan kuuluva kirjallinen perinne nousee uudelleen esiin modernimman, sanataiteen ja mytologioiden historiasta ammentavan genren teoksissa. Tolkienin puolhaltia Eärendilista ja hobitti Frodosta kertovat tarinat samoin kuin Lewisin romaani *Kaspianin matka maailman ääriin* ovat rehellisiä oman genrensä, 1900-luvun puolivälin fantasiakirjallisuuden, edustajia, jotka sulauttavat osakseen vuosisatoja vanhemman kertomusperinteen. Immramin kohtalossa näkyykin kirjallisuushistoriallisen unohtamisen tapa, jossa moderni lukija katsoo ohi näkemänsä. Tolkienin Eärendilista tai Ælfwinesta sekä Lewisin sankarihahmoista lumoutuva ei välttämättä tule ajatelleeksi lukevansa samalla epäsuorasti vanhan kertomustyypin pyhiinvaeltajista ja immramin pitkästä perinteestä.

Immramin merenkävijät kahdenlaista taipaletta kulkemassa

Immramin olemuksen eri puolia edustavista kolmesta esimerkistä – Lewisista, Tolkienista ja *The Voyage of Branista* – yksikään ei

https://doi.org/10.21435/tl.299

edusta immramia puhtaimmillaan. Tämä väite perustuu kolmeen pääsyyhyn, eli historialliseen kontekstiin, merimatka-aiheen toteutustapaan sekä tuonpuoleisesta piirtyvään kuvaan. Eri teosten kohdalla painottuvat eri syyt: Tolkienin ja Lewisin kertomukset edustavat modernia fantasiagenreä, joten niitä ei tietenkään voi lukea osaksi keskiajan kristillistyvän Irlannin immramia. *The Voyage of Bran*, Tolkienin ja Lewisin merikertomusten vastinpari, taas on omankin genrensä edustajana paikoin sivuutettu tai vähintäänkin kyseenalaistettu. Tarun kiistanalainen asema perustuu juuri immramin ja sen sukulaisgenrejen välisten rajanvetojen ongelmiin. William Flint Thrall (1917, 66) toteaa, että perinteisesti immramin (suppeasti katsottuun) kaanoniin kuuluvat *The Voyage of Bran, son of Febal*, *The Voyage of the Boat of Maelduin*, *The Voyage of the Boat of the Húi Corra*, *The Voyage of Brendan* ja *The Voyage of Snedgus and Mac Riagla*. Branin tarusta hänen mukaansa kuitenkin puuttuu immramin avainelementtinä pidetty seikkailullisen merimatkan painotus, mistä syystä jotkut teoreetikot, esimerkiksi H. Zimmer, eivät ole pitäneet teosta aitona immramina. Thrall päätyy esittämään, että *The Voyage of Bran* onkin ehkä 700-luvulla tai aikaisintaan 600-luvulla syntynyttä immramia vanhempi ja edustaa sitä aiempia tuonpuoleisuuskertomuksia (mt., 66).

Rajanvedon ja kategorisoinnin ongelmista huolimatta – tai ehkä jopa niiden ansiosta – Branin tarina tarjoaa kiinnostavan rinnastuskohteen Frodon, Bilbon, Eärendilin ja kuningas Kaspianin niin ikään epätäydellisille ja epätyypillisille merimatkoille pyhyyden lähteelle. Lewisin ja Tolkienin immram-tulkintoja voi kohdella sammuneen kertomusperinteen muunnelmina, jotka on sovitettu osaksi fantasiaa; *The Voyage of Brania* puolestaan voi pitää oman orastavan, vielä muotoutumassa olevan lajityyppinsä vajavaisena kuvana. *The Voyage of Branin* otaksutaan alkujaan kuuluneen 700-lukulaiseen, *Cín Dromma Snechtai* -nimiseen koodeksiteokseen, joka sittemmin on kadonnut ja johon tallennettua kertomusta pidetään Branin tarun myöhempien versioiden yhteisenä esivanhempana (ks. esim. Dumville 1976, 84).

https://doi.org/10.21435/tl.299

The Voyage of Bran yhdistelee proosa- ja runomuotoista kerrontaa, ja suorasanaisesti etenevän kertomuksen osaksi on upotettu päähenkilön kuulemia lauluja. Tarina alkaa, kun ulkosalla vaelteleva Bran kuulee yllättäen musiikkia, niin kaunista, että se vaivuttaa hänet uneen. Herättyään hän näkee edessään hopeanvärisen, katkenneen oksan ja vie sen mukanaan takaisin linnaan. Myöhemmin hän tapaa naisen, joka kertoo oksan olevan peräisin yliluonnolliselta Emainin saarelta ja alkaa laulaa Emainista kertovaa laulua. Laulun innoittamana Bran värvää mukaansa miehistön ja lähtee tavoittelemaan salaperäistä maata meren takana. Saari ei tunne puutetta, kipua eikä epätoivoa, sen ilmanala on aina miellyttävä ja lempeä – mutta sittenkään paratiisin onni ei estä koti-ikävää lopulta heräämästä.

Matka-aihetta ja tuonpuoleisen etsintää painottavassa immramissa matkalle lähtemisen lisäksi myös sankarin (onnistunut tai toteutumatta jäänyt) paluu kotimaahan on tärkeä osa tarinaa (ks. esim. Thrall 1917, 66). Rakenteellisesti *Kaspianin matka maailman ääriin* kunnioittaa immramille ominaista merenkulun kuvausta kahta muuta kohdetekstiä enemmän. Teoksessa aiemmista *Narnia*-kirjoista tutut sisarukset Edmund ja Lucy Pevensie päätyvät serkkunsa Eustacen kanssa Sarastus-nimiselle alukselle, joka kuningas Kaspianin käskystä purjehtii äärimmäiseen itään. Matkan tarkoituksena on – immramille tyypillistä vääryyden korjaamisen pyrkimystä seuraten – tuoda takaisin kotiin seitsemän Narnialle uskollista mutta hirmuvallan aikana kaukaisille saarille karkotettua lordia. Sarastuksen miehistö pysähtyy matkallaan muiden muassa lohikäärmesaarella, taikuri Koriakinin hallitsemalla hyppelipompeleiden saarella, pimeällä saarella, jolla painajaiset käyvät toteen, sekä lopuksi Ramandun, maahan laskeutuneen tähden, saarella, joka on jo aivan lähellä maailman äärtä. Kaikkien miehistön jäsenten kohdalla matkan ainoa tarkoitus ei kuitenkaan ole lordien kohtalon selvittäminen: Narnian puhuvien hiirten päällikkö ja urhoollisin ritari Riipitsiip nostaa korkeimmaksi tavoitteekseen päästä leijonanhahmoisen jumalolennon Aslanin maahan, joka tarun mukaan sijaitsee idässä maailman rajalla:

https://doi.org/10.21435/tl.299

> ”Jos voin, purjehdin *Sarastuksella* itään. Jos en pääse sillä, otan oman kanoottini ja melon niin pitkälle kuin pääsen. Kun kanootti uppoaa, menen eteenpäin uiden. Ja kun en enää jaksa uida kauemmaksi – ellen pääse Aslanin maahan tai syöksy maailman laidan yli valtavaan vesiputoukseen – vajoan nenä auringonnousua päin ja Piipitsiip saa ruveta Narnian puhuvien hiirten päälliköksi.” (*Kaspianin matka maailman ääriin*, 273.)

Sarastuksella tehdyn purjehduksen lukuisat pysähdykset ja seikkailut eroavat huomattavasti Tolkienin kertomusten ja *The Voyage of Branin* paljon suppeammista, jopa miltei ohitetuista kuvauksista, joissa suoraviivainen päämäärän tavoittelu nousee matkaa tärkeämmäksi. Matka-aiheen käsittelyssä immramin perinne sulautuukin yhteen fantasian ominaispiirteiden kanssa, sillä vaelluskertomukset ja niiden toteutustapa ovat paitsi immramin myös monen quest-tyyppisen fantasiateoksen avainelementtejä.

Tolkienin huomattavan laajan tuotannon suurelle yleisölle tunnetuin teos on romaani *Taru sormusten herrasta* (*The Lord of the Rings,* 1954–1955), joka sekin noudattaa tyypillisen quest-kertomuksen[5] rakennetta: romaanissa seurataan Frodo-hobitille langennutta tehtävää tuhota ruhtinas Sauronin valtasormus ja siten vapauttaa Keski-Maa sortovallan alta. Frodon pitkää, vaarallista vaellusta ja hänen kumppaneidensa seikkailuja seurataan miltei tuhannen sivun verran, mutta teoksen kuudestakymmenestäkahdesta luvusta vasta viimeisessä alkaa matkan päättävä, immramiin ajatukset vievä osa.

5 Fantasiakirjallisuuden suosimaa *quest*-muotoa käsiteltäessä on hyvä pitää mielessä, etteivät teosten intertekstuaalisuus ja kirjallisuushistorialliset vaikutteet asetu yksinomaan genrerajoja noudattavien jaotteluiden sisään. *Quest* ei ole löytänyt tietään fantasiakirjallisuuteen pelkästään immramin kautta, vaan perinnettä on ollut siirtämässä eteenpäin erityisesti keskiaikainen ritariromanssi. *Quest* tarjoaa tarinalle sekä aiheen että muodon: sisällön ja rakenteen synteesinä se luo hyvin tunnistettavan, lineaarisesti etenevän ja taipaleen varrella kohdatuista seikkailuista muodostuvan kuvion, jonka voi nähdä toistuvan eri aikakausien kirjallisuudessa Spenserin *Faerie Queenesta Taru sormusten herrasta* -romaaniin (ks. esim. Cooper 2004, 46). Vaikutteita analysoitaessa ei aina ole selvää, onko kyse tietyn genren traditiosta vaiko sittenkin usean kirjallisen perinteen ja aikakauden varioimasta yhteisestä motiivista.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Frodon taival ei pääty onnellisesti kotiovelle sodan uhan väistyttyä, vaan hänen tiensä vie edelleen Harmaisiin satamiin ja merelle niiden taa yhdessä Bilbo-enon kanssa:

> Ja laiva purjehti Suurelle Merelle ja länteen kunnes eräänä sateisena yönä Frodo tunsi viimein ilmassa suloisen tuoksun ja kuuli veden yli kantautuvaa laulua. Ja silloin hänestä tuntui samalta kuin Bombadilin talossa kun harmaa sadeverho muuttui hopeaksi ja lasiksi ja vetäytyi pois, ja auringon ponnahtaessa taivaalle hän näki valkeat rannat ja niiden takana kaukaisen vihreän maan. (*Taru sormusten herrasta*, 892.)

Katkelma sisältää viittauksen tarinan aiempaan tapahtumaan ja samalla nivoo osakseen toisen keskiajan kirjallisuuden muodon, näkykirjallisuuden. Frodo on aivan seikkailunsa alkuvaiheessa uneksinut sadeverhon takana aukeavasta ihmeellisestä näkymästä, joka tarinan päättyessä viimein muuttuu todeksi. Artemidoroksen laatimaan ja myöhemmin Macrobiuksen tunnetuksi tekemään uniteoriaan sovitettuna Frodon enteellinen uni sijoittuisi näkykirjallisuudessa yleiseen *vision* kategoriaan (Kärkelä 2022, 226).

Immramin toisintona Frodon matka on vaillinainen kahdestakin syystä. Ensinnäkin matkan kuvaus on äärimmilleen supistettu, ja siitä puuttuvat kaikki meriseikkailun elementit. Toisekseen Frodo ja Bilbo matkustavat meren taa jäädäkseen siellä odottavaan kuolemattomaan Valinorin kaupunkiin, haltiakotoon, jonka Tolkienin maailmassa voi tulkita maanpäälliseksi paratiisiksi. Kotiinpaluu ei heidän tapauksessaan milloinkaan toteudu. Samalla tavalla immramin kaavasta poikkeaa myös *The Voyage of Bran*, sillä paratiisissa vietettyjen, todellista kestoaan pidemmiksi osoittautuneiden aikojen jälkeen paluu kotiin on mahdoton. Koti-ikävää potevina miehet lähtevät nähdäkseen kotinsa rannat jälleen, mutta saaren valtiatar varoittaa heitä astumasta Irlannin maaperälle. Branin ystävä unohtaa neuvon huonoin seurauksin: ”The man leaps from them out of the coracle. As soon as he touched the earth of Ireland, forthwith he was a heap of ashes, as though he had been in the earth for many hundred years.” (*The Voyage of Bran*, 32.) Kumppaninsa kohtalon

https://doi.org/10.21435/tl.299

nähtyään yhä aluksessaan pysyttelevä Bran tekee rannalla seisoville maanmiehilleen selonteon kaikesta kokemastaan ja lähtee sitten takaisin merelle kykenemättömänä enää milloinkaan palaamaan kotinsa rannoille.

Sekä tarkoitukseltaan että olemukseltaan hieman toisenlaisen matkakuvauksen antaa Tolkienin romaani *Silmarillion*, jonka lopussa sankari Eärendil etsii jumalten apua meren takaa. Tämäkin kertomus muodostuu eräänlaiseksi immramin varjoksi, jossa ääriviivat ja hahmo ovat nähtävissä pelkkänä rankana:

> Mutta Eärendil ei nähnyt enää mitään toivoa Keski-Maan mailla ja epätoivoissaan hän käänsi keulan jälleen eikä palannut kotiin vaan lähti vielä kerran Elwing rinnallaan etsimään Valinoria. – – Ja viisaat ovat sanoneet että tuon pyhän jalokiven voimasta he saapuivat vesille joilla ei ennen ollut muita laivoja purjehtinut kuin *teler*in venhot; ja he tulivat Lumotuille Saarille ja välttivät lumouksen; ja he tulivat Varjoisille Merille ja läpäisivät varjot; ja he näkivät Tol Eressëan, Yksinäisen Saaren, mutta eivät jääneet sinne; ja viimein he laskivat ankkurin Eldamarin lahteen – –. Silloin Eärendil ensimmäisenä elävistä ihmisistä laski maihin kuolemattomille rannoille – –. (*Silmarillion*, 311.)

Toisin kuin Frodon ja Bilbon tapauksessa, on Eärendilin tarussa mukana lumottuja saaria ja varjoisia meriä, joiden vaaroja on paettava. Siltikin Eärendilin tärkein purjehdus vain hipaisee immramin ydinelementtejä ja lopulta jättää ne toteuttamatta: saarien lumous ja meren houkutukset tunnustetaan, mutta ne ohitetaan tyystin. Ilmiö ei ole aivan vieras Tolkienin laajemmassakaan tarinakokonaisuudessa, jossa moni kirjallisuuden elementti tai uusia versioita saava kirjallisuuden lajityyppi pääsee esiin nimenomaan tulemalla viime hetkellä vältetyksi. Seikkailukertomus päättyy *Taru sormusten herrasta* -romaanissa aivan tehtävän täyttämisen kynnyksellä liekehtivällä Tuomiovuorella, jolla Frodon on tuhottava sormus. Kuten Jyrki Korpua (2015, 75) toteaa, Frodo epäonnistuu tehtävässään. Sormus tuhoutuu vahingossa, mikä on huomionarvoinen ero

https://doi.org/10.21435/tl.299

alkuperäiseen tavoitteeseen ja retken päämäärään: onnistumisen kliimaksin tilalla on tahdon sortumisen antikliimaksi.

Lisäksi Tolkien on tullut tunnetuksi termin *eucatastrophe* käytöstä. Sanalla tarkoitetaan hyvää, positiivista katastrofia, satujen yllättävää ja dramaattista käännettä, joka takaa onnellisen lopun (Korpua 2015, 43; Tolkien 1983, 153–155). Negaation keinoin tapahtuva variointi on läsnä myös Eärendilin epätäydellisessä immramissa, jossa lumottujen saarten lumous vältetään ja varjomerten varjot ohitetaan, vähäisimmänkään viivytyksen ei anneta asettua päämäärän tielle. Immramin pitkän ja yksityiskohtaisesti kuvatun merimatkan tilalla on kiiruhtaminen kohti rantaa, joka todella onkin luvatun maan ja kuolemattoman paratiisin varjo paratiisin itsensä sijaan. Immramin runko ja avainelementit ovat läsnä ja tunnistettavissa mutteivät tyystin toteutuneina.

Seikkailuelementin tärkeydestä huolimatta merenkävijöiden matka on olennaisesti myös sisäinen. Arviolta noin 800-luvulta peräisin olevassa immram-teoksessa *Navigatio Sancti Brendani*[6] Pyhä Brendan suuntaa merelle seitsemän vuoden ajaksi tutkimaan paitsi luonnollista myös yliluonnollista maailmaa, kuten Eivor Bekkhus toteaa. Brendanin seurue vierailee erilaisilla saarilla, joista useimmat ovat enemmän tai vähemmän allegorisia: eräällä saarella matkalaiset näkevät kulumatta palavia kynttilöitä, joiden tuli on enemmän henkeä kuin ainetta. Aineeton tuli vertautuu Siinain palavaan pensaaseen Vanhassa testamentissa. Nimihenkilön henkinen kehitys ei kuitenkaan ole kovin vaikuttava. Kuten Bekkhus (2019, 95) sanoo, Brendan aloittaa matkansa pyhänä miehenä, lähtee merelle vakaumuksensa tähden ja palaa yhtä lailla pyhänä miehenä. Aavistuksen maallisempaan maailmaan juurtuneissa immram-tarinoissa Bekkhus kuitenkin näkee Brendanin tapausta monimutkaisempia kehityskaaria ja ristiriitojen repimiä henkilöhahmoja. Päähenkilöt

6 Yli 120 versiossa nykyajalle säilynyttä Pyhän Brendanin tarua hämmästyttävine olentoineen, paikkoineen ja juonenkäänteineen voi luonnehtia keskiaikaiseksi bestselleriksi, ja ainoastaan *Purgatorium Sancti Patriciin* katsotaan muodostaneen tärkeämmän osan irlantilaisen kirjallisuuden perinnettä (ks. esim. Anderson 1988, 315).

https://doi.org/10.21435/tl.299

joutuvat matkalleen konfliktin seurauksena, joko rangaistukseksi tekemästään vahingosta tai tehdäkseen vahinkoa, ja palattuaan he ovat peruuttamattomasti muuttuneita. (Bekkhus 2019, 94–95.)

Branin tarussa näkyvä esiasteisuus immramin edustajana korostuu vertailussa Brendanin tarun kanssa: Bran pysähtyy matkallaan ainoastaan yhdellä saarella ennen kuin tavoittaa määränpäänsä, minkä lisäksi seikkailun kuvaamisen sijaan suurimman osan kertomuksen mitasta vievät laulut, joita hän kuuntelee. Myös fantasiakirjallisuuden tapauksessa Bekkhusin (2019, 94–95) mainitsema allegorisuuden aste sekä kristillisten ja pakanallisten elementtien synteesi vaikuttavat siihen, millaiseksi henkilöhahmojen kehityskaari muodostuu. Fantasiakirjallisuuden henkilöhahmojen kannalta sisäisen muutoksen kysymykset ovat kahtiajakoiset – Sarastuksen miehistö kokee Lewisin tarinassa varsin toisenlaisen kohtalon kuin vaikkapa lännen haltiakaupunkiin Valinoriin tehtävänsä päätyttyä lähtevä Frodo.

Fantasian perimää luodatessaan Attebery (1992, 70–71) toteaa, että henkilöhahmot harvoin rakentuvat samoin fantasiakirjallisuudessa kuin vaikkapa Henrik Ibsenin näytelmissä tai 1800-luvun romaaneissa. Hän esittääkin, Ursula K. Le Guinin arkkityyppiajatuksen pohjalta jatkaen, että fantasian henkilöhahmot voidaan nähdä psykologisten tyyppien ja ilmiöiden ruumiillistumina, jotka edustavat myös kätkettyä minuutta. Le Guin (1993, 103) toteaa Frodon henkilöhahmoa pohtiessaan, että viisaudessaan Tolkien oli hajottanut tämän neljäksi: kun mukana ovat Frodon itsensä lisäksi hänen uskollinen ystävänsä Sam Gamgi sekä jakautuneet persoonat Klonkku ja Sméagol, lopputuloksena on yksi kokonainen, kompleksinen ja kiehtova henkilöhahmo. Fantasian hahmot ovat yhtäältä kaavamaisen arkkityyppisiä ja satujen tyyppihenkilöihin nojaavia, toisaalta psykologisten prosessien ja ilmiöiden kuvia. Mitä tapahtuu, kun kaavamaisista kaavamaisin arkkityyppi tai persoonallisuuden sirpale lähtee matkalle tuonpuoleiseen?

Kolmannen *Narnia*-kirjan henkilöhahmoista suurimman muutoksen kokee kiistatta Pevensien lasten, kahden ensimmäisen teoksen päähenkilöiden, epämiellyttävä serkku Eustace Ruikku. Eustace

https://doi.org/10.21435/tl.299

on tarinan alussa stereotyyppisyyteen saakka ikävä, pikkumainen, ilkeä ja tylsämielinen hahmo, joka halveksuu mielikuvitusta ja tarinoita. Hänen henkinen muutoksensa Sarastus-aluksen seikkailussa kulkee ulkoisen kautta. Eräällä saarella merenkävijät päätyvät kuolemaa tekevän lohikäärmeen aarrekätkölle, jonka loisteen keskellä nukkuessaan Eustace yön aikana muuttuu itsekin lohikäärmeeksi. Hän ei pysty selittämään tapahtunutta kumppaneilleen ja yrittää luoda nahkansa kynsimällä. Paluu ihmiseksi onnistuu vasta, kun leijona Aslan, Narnian ja koko maailman valtias, tarjoutuu kynsimään hänet vapaaksi:

> ”Ensimmäinen veto meni niin syvälle, että minusta tuntui, että se ylti sydämeen saakka. Ja kun se [Aslan] alkoi kiskoa nahkaa yltäni, tunsin kauheampaa kipua kuin koskaan eläessäni. Saatoin kestää sen vain siksi, että tuntui hyvältä päästä siitä nahasta. Se tuntui vähän samanlaiselta kuin silloin, kun kiskoo ruven irti arasta paikasta, tiedäthän. Se koskee tavattomasti, mutta toisaalta tuntuu hyvältä, kun näkee sen irtoavan.” (*Kaspianin matka maailman ääriin*, 138–139.)

Muodonmuutoksestaan lähtien Eustace alkaa vähitellen käyttäytyä toisin, hänen ikävät luonteenpiirteensä pehmenevät ja karkeat tapansa hiipuvat taka-alalle. Eustacen tapauksessa henkiseen kasvuun liittyvä kielletyn houkutuksen elementti nousee kirkkaasti esiin aarremotiivin kautta. Aineellisen hyvän tavoittelun vaarat näkyvät myös esimerkiksi Brendanin tarussa, jossa suureen kartanoon saapuneista miehistä yksi menehtyy päädyttyään varastamaan hopealusikan; ahneudestaan maksaa hengellään niin ikään nimihenkilön kasvattiveli Máel Dúinin kertomuksessa (ks. esim. Swank 2019, 83). Lastenkirjallisuuden edustajana Eustace kuitenkin kokee lievemmän kohtalon. Hänen rangaistuksensa on kivulias ja pelottava muttei kuitenkaan lopullinen muodonmuutos, joka lopulta koituu kaikkien hyväksi. Tapahtumien jälkeen hän löytää uudenlaisen, välittömämmän ja ystävällisemmän suhteen serkkuihinsa ja muihin Sarastuksella matkustaviin.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Erityisesti leijona Aslanin aseman ja toiminnan vuoksi Eustacen muutos kaikuu immramin kristillistä puolta paljon Tolkienin kuvauksia selväpiirteisemmin. Tolkienin tapauksessa kenties suurimman muutoksen kokee Frodo, mutta hänen kohdallaan kehitys tapahtuu vähitellen halki koko romaanin seikkailun – matka Harmaista satamista lännen paratiisiin on vain tuon muutoksen väistämätön loppuhuipentuma. Tolkien-tutkimuksen klassikkoteoksessaan *Splintered light* Verlyn Flieger (2002, 157) analysoi Frodon peruuttamatonta muutosta, jonka myötä hobitti vähitellen liukuu fyysisestä olennosta kohti aineettomuutta ja läpikuultavuutta niin, että hän viimein tyhjenee täysin ”voidakseen täyttyä kirkkaalla valolla”. Kokemustensa vaurioittamana Frodo purjehtii meren taa, koska ei enää kuulu maalliseen todellisuuteen.

Kadotettu paratiisi? Immramin maailmankuva ja tavoittamaton tuonpuoleinen

Aitoa, historiallista immramia ja sen moderneja fantasiakirjallisuuden vastinpareja yhdistää kummankin tiivis sidos oman aikansa ja yhteisönsä maailmankuvaan. Edellisen tapauksessa tuo maailmankuva on pakanallisen ja kristillisen uskomusperinteen vuorovaikutteinen synteesi keskiajan Irlannissa, jälkimmäisen taas fantasiamaailmaa varten rakennettu metafyysinen, episteeminen ja uskonnollinen järjestelmä. Fantasiamaailmaa muovattaessa rakentuu samalla myös maailmankuva, jonka henkilöhahmot teosten sisällä omaksuvat, jota he kyseenalaistavat tai jonka mukaiseksi he sovittavat toimintansa. Tähän maailmankuvaan luonnollisesti kuuluvat myös käsitykset kuolemasta ja mahdollisesta kuolemanjälkeisestä elämästä, jumalallisen etsinnästä ja tarkoituksesta. Nämä elementit ovat läsnä sekä Tolkienin että Lewisin moderneissa immram-tulkinnoissa. Keskeistä on myös tietoisuus matkan päämäärästä: Tolkienin Eärendil etsii jumalten apua meren takaa, särjetty Frodo toivoo saavansa lännessä rauhan, ja Lewisin kunnianhimoinen ja

https://doi.org/10.21435/tl.299

vakaumuksessaan horjumaton Riipitsiip toivoo löytävänsä Aslanin maan. Koska immramin ytimessä on tuonpuoleisen tavoittelu, sekä modernien tulkintojen että varhaista immramia edustavan Branin tarun kohdalla on syytä selvittää, missä määrin voidaan oikeutetusti puhua *aidosta* tuonpuoleisesta. Kyse on siitä, miten tarujen maailman metafyysinen hierarkia rakentuu.

The Voyage of Branissa Branin matkan kohteena on mystinen, tuonpuoleisen kanssa samastettu ”Land of Women”, ja purjehduksen itsensä sijaan painopiste on sankarin kokemuksilla saarella (Thrall 1917, 66). Tuonpuoleisen tunnusmerkit toki täyttyvät monella tavalla, sillä paratiisinomaisella saarella merenkävijät eivät tunne puutetta, ja heidän kokemuksensa ajasta vääristyy: ”[i]t seemed a year to them that they were there, – it chanced to be many years. No savour was wanting to them.” (*The Voyage of Bran,* 30). Kuitenkin tuonpuoleisen vaikutelma ja odotukset paratiisin ihmeistä rakentuvat ennen kaikkea teoksen alussa, jossa saarelta peräisin oleva nainen tapaa Branin ja kuvailee laulussaan Emainin maata. Assosiaatioita ylimaalliseen vahvistaa niin ikään Branin kävelyretkellään löytämä hedelmäpuun oksa, jonka nainen vie mennessään takaisin saarelle. Laulamassaan laulussa nainen kuvailee oksaa ja kertoo sitten puusta, joka saarella kasvaa:

> ’An ancient tree there is with blossoms,
> On which birds call to the Hours.
> ’Tis in harmony it is their wont
> To call together every Hour. (*The Voyage of Bran*, 6.)

Ajatus paratiisin puusta on keskeinen kristillisessä mytologiassa. Sillä on vastineensa myös Lewisin teoksessa *Taikurin sisarenpoika* (*The Magician’s Nephew*, 1955) ja Tolkienin legendariumissa, jossa pyhien puiden ketjua seurataan *Silmarillionissa* aina paratiisin alkuajoista lähtien. Toisessa – ja piirteiltään kenties puhdasoppisemmassa – immramissa *The Voyage of Máel Dúin* puolestaan esiintyy pajun tai pähkinäpensaan kaltainen puu, jonka marjoista valmistetulla

https://doi.org/10.21435/tl.299

mehulla on uneen vaivuttava voima, minkä lisäksi hasselpähkinä assosioituu viisauteen, inspiraatioon ja yliluonnolliseen näkemisen lahjaan (ks. esim. Aguirre 1990, 214).

Eritoten Lewisin mutta jossakin määrin myös Tolkienin fiktiivisen maailman eettiseen ja uskonnolliseen yleisluonteeseen kuuluu käsitys siitä, että jumalallisen yhteyteen tulee pyrkiä mutta sitä ei ole määrä tavoittaa ennen aikojaan. Tämän saavat kokea Pevensien lapset useissa *Narnia*-teoksissa, joissa heidän osansa on vain vierailla Narniassa, lyhyesti tavata Aslan ja sitten palata kotiinsa. Esimerkiksi *Kaspianin matka maailman ääriin* -teoksen lopussa (s. 316–317) Aslan toteaa Narniassa jo kolmatta kertaa vieraileville Lucylle ja Edmundille, etteivät nämä enää milloinkaan palaa sadunomaiseen maahan.

Jumalallisen tavoitteleminen, vaikkapa maanpäällisen paratiisin etsinnän muodossa, on jatkuvaa tasapainoilua tuonpuoleista kohti kurottautumisen ja käsillä olevan, aineellisen maailman kunnioittamisen välillä: myös arkitodellisuus on osa luotua maailmaa, eikä sitä siksi tulisi pyristellä pakoon. Fantasiamaailmojen metafyysinen ja eettinen dilemma heijastaa aina Platonin ideaopista alkanutta ja myöhemmin kristillisen filosofian osaksi sulautunutta maailmaan asennoitumisen ja teologisen dualismin ongelmaa, jota erityisesti Arthur Lovejoy (1957) on perusteellisesti käsitellyt idean käsitteen ja tulkintojen historiaa luotaavissa kirjoituksissaan. Hänen mukaansa tämänpuoleista maailmaa ei ole syytä halveksua, vaan siinä toiminen ja siihen osallistuminen ovat yhtä lailla Jumalalle kunniaksi. Lovejoy kirjoittaa teologisesta ongelmasta, jossa kahdenlaiset arvot, tämän- ja tuonpuoleiset, joutuvat vastakkain. Lovejoyn tulkinnassa ihmiselle hyvää tekevä jumalallisen pohdinta edellytti paitsi transsendenssia, sielun vetäytymistä maailmasta ja pelkkien aineellisten ja luonnollisten intressien tukahduttamista, myös Jumalan luoman todellisuuden arvostamista sellaisena kuin se on, iloa aineellisesta maailmasta koko sen moninaisuudessa ja pyrkimystä ymmärtää se mahdollisimman täydesti. Näin toimimalla ihminen saattoi olla tietoisesti osallisena jumalallisessa luomisen prosessissa. (Lovejoy

https://doi.org/10.21435/tl.299

1957, 316.) Myös fantasiamaailmojen tuonpuoleisen tavoittelijoiden on ymmärrettävä maltin arvo.

Erityisesti Riipitsiipin vakaa aikomus löytää Aslanin maa ennen aikojaan herättää kysymyksiä pyrkimyksen oikeutuksesta ja vaikuttaa vääränlaiselta ja liian kiihkeältä maailmasta poispäin kääntymiseltä. Kukaan muu Sarastuksen matkustajista ei alkujaankaan aio hankkiutua rajan taa: tavoitteena on löytää merille eksyneet lordit ja palata turvallisesti kotiin. Vasta lähellä maailman äärtä paljastuu, että kolmen viimeisenä löytyneen lordin pelastamiseksi on yhden purjehdittava maailman ääriin ja vannottava, ettei milloinkaan palaisi. Tämä Narnian lakeihin kirjaamaton mystinen salaisuus paljastuu vasta, kun matka on jo miltei päättynyt:

> ”*Sir*”, sanoi Kaspian [Ramandulle], ”voitteko neuvoa meille, miten vapauttaisimme lumouksesta nuo kolme narnialaista ritaria, jotka nukkuvat tuossa.”
>
> ”Ilmoitan sen mielelläni, poikani”, sanoi vanha mies. ”Vapauttaaksesi heidät lumouksesta on purjehdittava maailman ääriin tai niin lähelle kuin pääset, ja sinun on tultava takaisin jätettyäsi ainakin yhden tovereistasi sinne.”
>
> ”Entä mitä sille yhdelle tapahtuu?” kysyi Riipitsiip.
>
> ”Hänen on mentävä äärimmäiseen itään eikä koskaan enää palattava maailmaan.” (*Kaspianin matka maailman ääriin*, 266.)

Retkueelle paljastuva sielujen vaihtokauppa luo vaikutelman varsin deterministisestä maailmasta, jossa jumalallisella johdatuksella on merkittävä vaikutuksensa. Jälkikäteen paljastuu, että vaikka Riipitsiipin halu löytää idän ääri on sisäsyntyinen ja hänestä itsestään lähtevien motiivien ajama, palvelee hänen etsintänsä suurempaa tarkoitusta Narnian historiassa: hänen tuonpuoleisen kaipuunsa koituu kolmen muun henkilön pelastukseksi.

Tuonpuoleisen tavoittelua koskevat omanlaisensa eettiset periaatteet, mutta yhtä olennaista on määrittää, millaisin metafyysisin rakentein tuonpuoleinen asettuu fantasiamaailman osaksi. Narniatarinoiden maailmassa on useita rinnakkaisia ja ajassa eri tahtiin

https://doi.org/10.21435/tl.299

eläviä maailmoja, joista reaalimaailman kaltainen, arkinen Englanti ja tarinoiden pääasiallinen tapahtumapaikka Narnia ovat eniten esillä. Aslanin maa, johon Riipitsiip *Kaspianin matka maailman ääriin* -teoksen lopussa purjehtii, ei kuulu mihinkään fantasiauniversumin rinnakkaisista maailmoista, mutta jokaisesta on pääsy siihen.

Lewisin immram-toisinnossa Aslanin maata voikin mielekkäästi pitää aitona tuonpuoleisena, paratiisina, jonka aika koittaa, kun maanpäällinen Narnia lopulta tuhoutuu teossarjan päätösosassa. Maa, johon henkilöhahmot päätyvät, on todellinen, aito Narnia, jonka pelkkä varjo päähenkilöiden tuntema maailma oli. Entisestään voimistuva kristillisen uusplatonismin pohjavire saavuttaa huippunsa, kun Narniassa itsekin vieraillut professori Kirke koettaa selittää maailmojen eroa toisille: '"– – Ja tietenkin tämä maa on erilainen, yhtä erilainen kuin todellinen esine ja sen varjo keskenään ovat erilaiset – tai kuin valve on unen rinnalla.' – – 'Se on kaikki Platonilla, kaikki Platonilla; siunatkoon mitä ne oikein *opettavat* noissa kouluissa!'" (*Narnian viimeinen taistelu*, 267). Riipitsiipin pääsy Aslanin maahan ja se, kuinka hiiri paljon myöhemmin maailmanlopun jo tultua tervehtii sinne saapuvia ystäviään toivottaen heidät tervetulleiksi, kertovat siitä, että Sarastuksen miehistö todella on purjehtinut paitsi maailman ääriin myös tuonpuoleisen rajalle. Narniasta kertovassa teoskokonaisuudessa immramin ajatus aidosta tuonpuoleisesta toteutuu. Immramin toista puolta, kotiinpaluun merkitystä, taas korostavat kuningas Kaspianin, Pevensien lasten ja Eustacen valinnat, katkerasti tehdyt mutta oikeiksi osoittautuneet.

Narnia-tarinoiden jumalallisen etsinnässä – oli matkanteko sitten konkreettista tai henkistä – on pyrittävä herkkään tasapainoon. Silti *Kaspianin matka maailman ääriin* -teoksen tapauksessa on selvää, että tuonpuoleinen ylipäätään on *mahdollista* saavuttaa. Tolkienin kuvaamien merimatkojen, tässä esimerkkeinä käytettyjen Eärendilin, Bilbon ja Frodon, tapaus ei ole yhtä yksiselitteinen. Tolkienin fiktiivisen maailman metafysiikassa tuonpuoleinen rakentuu aivan toisella tavalla kuin Narnian, ja koko immram-perinteen ytimeen kuuluva ajatus paratiisiin purjehtimisesta muuttuu varjomaiseksi. Seikkailut Keski-Maassa ovat päättyneet, valtasormus on tuhottu

https://doi.org/10.21435/tl.299

ja sodan runtelema kotimaa Kontu jälleenrakennettu. Satamista lähdettyään Frodo ja Bilbo toden totta tavoittavat tarujen paratiisin, mutta immramin mukanaan kantama ajatus tuonpuoleisesta toteutuu vain osittain.

Tolkienin rakentaman kuvitteellisen maailman metafysiikan piirteistä olennaisimpiin lukeutuu platonilaisesta filosofiasta muistuttava maailman dualistinen jakautuminen näkyvään ja näkymättömään, konkreettiseen ja korkeampaan todellisuuteen. Onkin tärkeä muistaa, että kuten vaikkapa Korpua on osoittanut, merentakainen Aman ja Valinorin kaupunki edustavat Tolkienin maailmassa maanpäällistä paratiisia mutta eivät todellista tuonpuoleista: merentakainen maa on liminaalinen tila muuttuvan, aineellisen todellisuuden ja Platonin ajattelusta muistuttavan ideoiden ikuisen maailman välillä eikä siksi täysin kuulu kumpaankaan (Korpua, 2015, 53). Läntisellä rannalla odottava Valinor vastaa immramin ihannetta puolinaisesti, ja siksi myös Frodon, Eärendilin ja Bilbon tuohon maahan suuntautuvat matkat toteuttavat immramin ydinajatuksen vain osittain. Huomionarvoista yhtä kaikki on, että ylemmän ja ikuisen todellisuuden olemassaoloa ei suinkaan *kielletä* Tolkienin teoksissa piirtyvässä maailmankuvassa: tähän todellisuuteen ei vain käy pääsy matkustamisen keinoin, ei meritse eikä maitse.

Lähtemisen genren paluu

The Voyage of Bran, *Kaspianin matka maailman ääriin* ja tarut Eärendilin, Bilbon ja Frodon matkoista edustavat immramin elinkaaren kahta päätä. Branin kertomuksessa immram vasta hakee muotoaan ja osittain sulautuu varhaisempien suullisten ja kirjallisten traditioiden osaksi; Lewisin ja Tolkienin kertomukset puolestaan ottavat immramin jo sammuneen perinteen oman fantasian lajityyppinsä ainekseksi. Tuonpuoleista ja henkistä valaistumista painottavana kertomusmuotona immram lukeutuu niihin kirjallisuudenlajeihin, joihin maailmankuvan murroksilla on suuri vaikutus. Genre itsessäänkin on pakanallisen ja kristillisen tradition

https://doi.org/10.21435/tl.299

synteesi, kummankin aineksista kudottu ja sellaisena varsin altis jäämään historian varjoon uudenlaisten filosofisten, teologisten ja maailmankatsomuksellisten virtausten käännekohdissa. Oma osansa unhoon painumisessa on myös tuonpuoleiseen kohdistuvilla asenteilla. Lukemisen ja kirjoittamisen tapaan vaikuttaa se, oletetaanko tarinoiden allegoriselle tuonpuoleiselle reaalitodellisuudessakin tavoiteltava vastine. Katse kääntyy vielä kerran fantasian rajoihin ja siihen, mitä Attebery (2014, 13) kirjoittaa taakse jääneestä faabeleiden kirjoittamisen ja niihin uskomisen ajasta. Samalla tavalla on aika ohittanut myös immramin.

Kuten alussa on todettu, fantasian yksi lajityypillinen piirre on taipumus tekeytyä joksikin toiseksi genreksi. Tolkienin *Silmarillionin* ja Lewisin *Taikurin sisarenpojan* merkittävät kohtaukset muistuttavat monin tavoin sekä juutalaiskristillisen perinteen että monien muiden mytologioiden luomiskertomuksia, ja monet fantasiateokset sisältävät piirteitä myös keskiaikaisesta ritariromanssista ja näkykirjallisuudesta. Tällä tavoin toimiessaan fantasia luo paitsi kokonaisia mahdollisia maailmoja myös uuden elintilan sellaisille kirjallisuuden perinteille, jotka eivät enää löydä paikkaansa modernissa kulttuurissa. Vaikka fantasiagenren monimuotoisuus ja sen vuorovaikutus eri lajiperinteiden kanssa toisinaan hämärtävät rajanvetoja ja houkuttelevat ajattelemaan, etteivät immramin ja näkykirjallisuuden kaltaiset perinteet missään vaiheessa todella katkenneetkaan, on fantasia sittenkin omaan aikaansa ja kontekstiinsa sidottu. Fantasian variaationa immram palaa modernin kirjallisuuden osaksi samalla tavalla kuin aikoinaan syntyi Branin tarussa – vaillinaisena, epätyypillisenä, helposti ohitettavana ja silti tunnistettavana kertomisen tapana, jonka ytimestä yhä löytyvät lähtemisen, paluun ja paratiisin kulmakivet.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lähteet

Kaunokirjallisuus

Lewis, C. S. 2002: *Kaspianin matka maailman ääriin* (*The Voyage of the Dawn Treader*). Suomentanut Kyllikki Hämäläinen. Helsinki: Otava. Englanninkielinen alkuteos 1952.

Lewis, C. S. 2009: *Narnian viimeinen taistelu* (*The Last Battle*). Suomentanut Kaarina Helakisa. Helsinki: Otava. Englanninkielinen alkuteos 1956.

Meyer, Kuno (toim. ja käänt.) 1891: *The Voyage of Bran Son of Febal to the Land of the Living* (*Imram Brain maic Febail*). Lontoo: David Nutt. Iirinkielinen alkuteos n. 800–900.

Tolkien, J. R. R. 1979: *Silmarillion* (*The Silmarillion*). Suomentanut Kersti Juva. Helsinki: WSOY. Englanninkielinen alkuteos 1977.

Tolkien, J. R. R. 2002: *Taru sormusten herrasta* (*The Lord of the Rings*). Suomentanut Kersti Juva. Helsinki: WSOY. Englanninkielinen alkuteos 1954–1955.

Tutkimuskirjallisuus

Aguirre, Manuel 1990: The Hero's Voyage in Immram Curaig Mailduin. – Études celtiques 27/1990 s. 203–220.

Anderson, John D. 1988: The *Navigatio Brendani*: A Medieval Best Seller. – *The Classical Journal* 4/1988 s. 315–322.

Armitt, Lucie 2020: *Fantasy*. London: Routledge.

Attebery, Brian 1992: *Strategies of Fantasy*. Bloomington: Indiana University Press.

Attebery, Brian 2014: *Stories about Stories: Fantasy and the Remaking of Myth*. Oxford: Oxford University Press.

Bekkhus, Eivor 2019: Men on Pilgrimage – Women Adrift: Thoughts on Gender in Sea Narratives from Early Medieval Ireland. Teoksessa Blud, Victoria – Heath, Diane – Klafter, Einat (toim.) *Gender in Medieval Places, Spaces and Thresholds*. London: University of London Press. 93–106.

Bergholm, Alexandra 2018: Immram curaig Maile Duin: Máel Dúinin veneen merimatka. – *Studia Celtica Fennica* xv/2018 s. 7–27.

Cooper, Helen 2004: *The English Romance in Time: Transforming Motifs from Geoffrey of Monmouth to the Death of Shakespeare*. Oxford: Oxford University Press.

Dumville, David N. 1976: Echtrae and Immram: Some Problems of Definition. – Ériu 27/1976 s. 73–94.

Flieger, Verlyn 2002 [1983]: *Splintered Light. Logos and Language in Tolkien's World*. Kent: Kent State University Press.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Hillers, Barbara 1993: Voyages between Heaven and Hell: Navigating the Early Irish Immram Tales. – *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*. Cambridge: Department of Celtic Languages & Literatures, Harvard University. 66–81.

Korpua, Jyrki 2015: *Constructive Mythopoetics in J. R. R. Tolkien's Legendarium*. Väitöskirja. Oulun yliopisto.

Kärkelä, Katariina 2022: *Supernatural Knowledge. Literary and Philosophical Approaches to Epistemology in J. R. R. Tolkien's Legendarium.* Väitöskirja. Tampereen yliopisto.

Le Guin, Ursula K. 1993 [1989]: Science Fiction and Mrs. Brown. Teoksessa Wood, Susan (toim.) *The Language of the Night. Essays on Fantasy and Science Fiction*. New York: Harper Perennial.

Lovejoy, Arthur 1957: *The Great Chain of Being*. Cambridge: Harvard University Press.

Mendlesohn, Farah 2008: *Rhetorics of Fantasy*. Middletown: Wesleyan University Press.

Roche, Norma 1991: Sailing West: Tolkien, the Saint Brendan Story, and the Idea of Paradise in the West. – *Mythlore: A Journal of J. R. R. Tolkien, C. S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 4/1991 s. 16–20.

Swank, Kris 2019: The Child's Voyage and the Immram Tradition in Lewis, Tolkien, and Pullman. – *Mythlore: Journal of J. R. R. Tolkien, C. S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 1/2019 s. 73–96.

Thrall, William Flint 1917: Vergil's "Aeneid" and the Irish "Imrama:" Zimmer's Theory. – *Modern Philology* 8/1917 s. 65–90.

Tolkien, J. R. R. 1983 [1947]: On Fairy-Stories. Teoksessa Tolkien, Christopher (toim.) *The Monsters and the Critics and Other Essays*. London: George Allen and Unwin. 109–161.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Kirjoittajat

Eeva-Liisa Bastman on varhaisen uuden ajan suomen- ja ruotsinkieliseen runouteen perehtynyt kirjallisuudentutkija, dosentti ja tutkijatohtori Tampereen yliopistossa. Hän on tutkinut erityisesti 1600- ja 1700-luvun henkilörunoutta, virsirunoutta, poetiikkaa, retoriikkaa ja kirjallisuushistoriaa.
https://orcid.org/0000-0002-6366-3544

Jan Forsman on filosofian tohtori ja post doc -tutkija, jonka viimeisin tutkimusprojekti käsitteli varhaismodernien naisfilosofien vaikutusta skeptisismin historiaan. Tutkimus toteutettiin Iowan yliopistossa Yhdysvalloissa (2022–2024), ja sen rahoittivat Suomen Kulttuurisäätiö ja Alfred Kordelinin säätiö Säätiöiden post doc -poolin kautta. Hän on tutkinut myös tahdon vapauteen liittyviä kysymyksiä ja on viime aikoina kiinnostunut paleontologian filosofiasta ja historiasta, erityisesti varhaismoderneista käsityksistä fossiilijäänteistä.
https://orcid.org/0000-0003-3282-2466

Jani Hakkarainen on Tampereen yliopiston filosofian yliopistonlehtori ja dosentti. Hän on tutkinut nykymetafysiikkaa ja varhaismodernia filosofiaa, varsinkin David Humen epistemologiaa ja metafysiikkaa.
https://orcid.org/0000-0002-7337-8034

https://doi.org/10.21435/tl.299

Nelli-Jasmin Järvelä on keskiajan historiaan erikoistunut filosofian maisteri Tampereen yliopistosta. Hän tutkii aikakauden eläinkertomuksia ja on kiinnostunut erityisesti sukupuoleen ja seksuaalisuuteen liitetystä symboliikasta.
https://orcid.org/0009-0004-6302-9270

Sari Kivistö on yleisen kirjallisuustieteen professori Tampereen yliopistossa ja Suomalaisen Tiedeakatemian sekä Suomen Tiedeseuran jäsen. Hän johtaa Koneen Säätiön rahoittamaa hanketta ”Kirjallinen sukupuutto. Kadonneet kirjallisuuden lajit ja menneisyyden kuvittelu” (2023–2025).
https://orcid.org/0000-0002-9565-9291

Katariina Kärkelä on J. R. R. Tolkienin fantasiakirjallisuudesta väitellyt kirjallisuudentutkija, joka työskentelee Tampereen yliopistossa Koneen Säätiön rahoittamassa hankkeessa ”Kirjallinen sukupuutto. Kadonneet kirjallisuuden lajit ja menneisyyden kuvittelu” (2023–2025).
https://orcid.org/0009-0007-2461-2676

Päivi Mehtonen on kirjallisuudentutkija ja kirjallisuustieteen dosentti (Tampereen yliopisto, Helsingin yliopisto), joka työskentelee medievalismin, mystiikan ja kokeellisen kirjoittamisen kosketuskohdissa. Hänen viimeaikaisia tutkimuksiaan muun muassa arkaaisten lajien, kuten profetian, marttyyrilegendan ja ilmestyksen (epifanian), uusiokäytöstä on julkaistu kansainvälisillä ja kotimaisilla foorumeilla.
https://orcid.org/0000-0003-1266-7833

Tiina Miettinen on filosofian tohtori ja dosentti, joka on yliopistotutkijana Tampereen yliopiston historian oppiaineessa Kokemuksen historian huippuyksikössä. Hänen tutkimusaiheitaan ovat varhaismodernin ajan naisten ja perheiden historia Suomessa sekä eurooppalaisen genealogian historia.
https://orcid.org/0000-0002-6626-950X

https://doi.org/10.21435/tl.299

Saku Pihko väitteli vuonna 2023 Tampereen yliopistosta historian oppiaineesta väitöskirjalla *Information and Lived Religion in Inquisition Records from Medieval Languedoc*. Tällä hetkellä hän työskentelee tutkijatohtorina Suomen Akatemian Kokemuksen historian huippuyksikössä Tampereen yliopistossa.
https://orcid.org/0000-0002-7176-0715

Erika Pihl on keskiajan kirjallisuudesta väitellyt kirjallisuudentutkija. Hän työskentelee tutkijana Tampereen yliopistossa Koneen Säätiön rahoittamassa hankkeessa ”Kirjallinen sukupuutto. Kadonneet kirjallisuuden lajit ja menneisyyden kuvittelu” (2023–2025).
https://orcid.org/0000-0002-8976-7042

H. K. Riikonen on Helsingin yliopiston yleisen kirjallisuustieteen emeritusprofessori ja Suomalaisen Tiedeakatemian sekä Suomen Tiedeseuran jäsen. Hän on tutkinut muun muassa romaanilajia, suomennosten historiaa ja oppihistoriaa.
https://orcid.org/0000-0001-8869-7065

Ella Viitaniemi on varhaismodernin ajan yhteiskuntahistoriaan erikoistunut historian dosentti. Hänen tutkimuksensa teemoja ovat muun muassa kirkko- ja hallintohistoria sekä tilattomuuden ja pätkätöiden sosiaalihistoria. Viitaniemi johtaa Tampereen yliopistossa Koneen Säätiön rahoittamaa hanketta ”Metsäyhteiskunta. Metsävarojen käyttö, kontrolli ja ekologia Suomessa 1700–1850”.
https://orcid.org/0000-0003-0211-6878

Ville Vuolanto on yleisen historian dosentti, ja hän opettaa yliopistonlehtorina historiaa ja latinaa Tampereen yliopistossa. Hänen tutkimusalojaan ovat erityisesti arjen, kokemuksen ja lapsuuden historia sekä laajemmin antiikin sosiaali- ja kulttuurihistoria. Näiden lisäksi hän on julkaissut tutkimuksia muun muassa humanististen tieteiden menetelmistä ja toivosta.
https://orcid.org/0000-0002-4374-7150

https://doi.org/10.21435/tl.299

Isa Välimäki on yleisen kirjallisuustieteen väitöskirjatutkija Tampereen yliopistossa. Hän työstää väitöskirjaa *Bildungsromanin* uusista muodoista osana Koneen Säätiön rahoittamaa hanketta ”Kirjallinen sukupuutto. Kadonneet kirjallisuuden lajit ja menneisyyden kuvittelu” (2023–2025).
https://orcid.org/0000-0003-2909-6790

https://doi.org/10.21435/tl.299

Abstract

Forgotten Writings. Loss in Literary History

Literary history is typically written from the standpoint of preserved and canonised works, while many lesser-known authors, texts and forms of writing remain overlooked or lost in the margins. This volume takes a multidisciplinary view of literary loss and oblivion, providing methodological and analytical frameworks for their research from the perspective of literary studies, history and philosophy. Giving prominence to rare and forgotten texts, manuscripts, writers and genres across Europe from the Middle Ages to the twentieth century, it explores the multifaceted nature of their loss by applying various methodological tools and considering relevant contextual factors. Through its case studies, the book illuminates the memory and vulnerability of literature as well as the blind spots and forgotten corners of literary history.

https://doi.org/10.21435/tl.299

Asiahakemisto

1700-luku 96–102, 204–228, 229–251, 395–418
akateeminen runous 85, 91–93, 97–98, 101–102
anonyymius 96, 100, 103, 346, 363, 377
antikvarismi 398–401, 412–413, 417–418
apokalypsi 375, 377
arkistot 17–22, 42–78, 79–115, 169, 197, 389
arkkikirjallisuus 361, 373, 387
bestiaari 27–28, 257, 317–354, 429
cento 24, 43n, 256–257, 286–316
city mystery novel 119
damnatio memoriae 48n
digitaalinen tutkimus 15–16, 44n, 83
echtra 422–424, 427–429
eletty usko 258–285
eläinkertomus (ks. bestiaari)
ennustus 357, 360–394
ensyklopedia 257, 322, 334–335, 339, 348
”epäkirjallisuus” 196, 361
epäsuosio 26, 146, 164, 194, 362
faabeli 296, 326, 335–336, 433
fanifiktio 366–367, 388
fantasiakirjallisuus 28, 31, 257, 336–339, 349, 359, 366, 371–372, 422–450
filosofia 68, 165, 229–251, 444, 447
Finna-tietokanta 85–88, 96, 101–102, 105
fragmentit 18, 21–22, 24, 57n, 386
genealogia 358, 397–399
geneettinen kritiikki 165, 229
göötiläisyys 358, 397–400, 415
harhaoppisuus 255, 258–262, 265–266, 270, 273, 277, 279–280
hautaruno 82, 85, 86, 91–92, 96–97, 100, 104, 108
henkilöhistoria 86–87, 96, 342
henkilökirjallisuuden kokoelma 84–90, 98, 102
henkilörunous 79–115
historiallinen romaani 116, 124, 126, 163, 168–171, 173, 179–189, 191, 399, 401
historiallinen romanssi 164, 171, 173, 177, 189, 196–197
holokausti 12, 39, 47
huumori (ks. myös parodia, satiiri) 289, 299–300, 302, 311
hyödyn aikakausi 204–206, 211, 214, 216–217, 220
hääruno 81, 90, 92–93, 96, 98, 100
hölynpöly 298, 299, 301, 302n
immram 359, 422–450
inkvisitio 17, 255–256, 258–285
intertekstuaalisuus 256, 309–310, 321–323, 381, 436n

https://doi.org/10.21435/tl.299

invaasioromaani 27, 41, 117, 129–141, 156–157
Irlanti 379, 422–425, 428–429
julkisuus 79, 182, 189, 205, 218–219, 223
kaanon 10–11, 13, 18, 22–25, 60, 156, 163–165, 171n, 189–193, 233, 255, 425, 434
kansallisromantiikka 181, 386, 400, 411
kansankirjallisuus 371–373
kansanrunous 49–51, 63, 399
kasvatuksen historia 209, 211–213, 215–216
kataarit 255–256, 260
katoaminen
  hidas 29, 257, 319, 332–336, 349
  kirjat 9, 12–16, 28, 40, 43–44, 50n, 61–62, 66–67, 81–83, 207, 230, 243n, 262, 279–281, 434
  lajit 12–16, 27–31, 32n, 39, 41, 80, 82, 359, 396, 417
  materiaalinen 14, 46, 54, 82, 170, 358, 387–388
  sukupuolittunut 19–20, 22, 25, 43n, 45, 72, 233, 368
kelloromaani 118
kelttiläinen mytologia 423, 429–430
keskiajan kirjallisuus 13, 17, 27–29, 32, 68, 163, 174, 181, 255–354, 359, 362, 365, 267, 376, 384–385, 396–403, 406, 412–418, 422–430, 434, 436, 437, 439, 442, 448
kielletty kirjallisuus 13, 58, 61, 281, 305n, 362, 387–388
kioskikirjallisuus 116, 119, 171n
kirjahistoriallinen tutkimus 13–15, 256, 260, 361
kirjallisuuskritiikki 164, 169–172, 179, 181, 183–191, 194, 198
kirjalöydöt 56–58, 65, 67, 69n, 73
kirjamainonta 182–183, 194–195
kirjaroviot 13, 17
kirjastot 9, 10, 13–15, 18, 28, 42–43, 56, 65–69, 84, 168, 207, 212, 235, 243n, 336, 387
kirjavarkaus 43, 66
kirjeenvaihto 165, 168, 230, 239–241, 244
kirjuri 14, 127, 271, 276, 428
kokeellinen kirjallisuus 257, 308, 311, 385
kolportööriromaani 118
kouluhistoria 213–214, 222
kristinusko 236n, 320, 322–323, 329, 411, 416, 418, 422, 428
kulutusyhteiskunta 53–55
kummitus 29, 44n, 63
kuolemaefekti 26
kuolemattomuus 28, 190, 192, 236, 242, 437–439
kuolinilmoitus 97
käsikirjoitus 12–14, 28, 42–43, 60, 67, 69n, 165, 229–233, 242, 244, 246, 248, 298, 299, 302, 317, 318–336, 341, 342, 345–346, 349, 358, 364, 368, 383, 387–388, 397, 398, 407, 416, 426–428
käyttökirjallisuus 14, 218–221, 223
lainaaminen (tekstin) (ks. myös plagiointi) 289, 294, 298, 301–302, 323
lajimuisti 27–28
lajinimitykset 30, 116–120, 129
Languedoc 255–256, 258–285
legenda 362, 364–367, 388

https://doi.org/10.21435/tl.299

lukeminen
hajamielinen 18
kokemusyhteisö 295, 311
kompetenssi 24, 255–257
kontrolli 258, 279, 280, 360
maallikot 194, 259–263, 270–279, 324, 331
rituaalit 268
uskonnollinen 259–261, 272, 279, 281
yhteisöllinen 256, 263, 269, 299
lukemisen historia 258–285
luostarit 13–14, 286, 296, 324, 429
maataloushistoria 206–207, 210, 217, 219–224
maku 13, 30, 163–164, 170, 194, 363n
matkakertomukset 67, 430–431, 438
melodraama 163, 177–178, 180, 194, 369
merenkulku 424, 426–431, 435–442
modernisaatio 13, 47–53, 74, 109, 151, 179, 361–362, 399
muisti 10, 13, 17–23, 25, 28–30, 39, 42, 44–47, 51–52, 55–59, 62, 64, 68, 70, 73, 163, 169, 190, 267–268, 293, 303, 322–323, 340
muistiinpanot 12, 67, 128, 175n, 217, 395–421
muistokirjoitus 95, 99, 167–168, 396, 405, 415
muistomerkit 46n, 55n, 70n, 120, 132
myöhäisantiikin kirjallisuus 65, 123, 256, 292, 295, 307, 309, 382
nautinto (tekstin tuottama) 294
näkykirjallisuus 437, 448
odotushorisontti 164, 169, 181, 185, 188, 189, 196
omakustanne 155, 167, 195, 212, 375
onnittelurunous 81, 84n, 85, 92, 96, 98, 405
parodia 24, 117, 132, 157, 256, 286–316
pietismi 236–239, 241, 245–246
plagiointi 288n, 291, 306, 308
populaarikirjallisuus (ks. viihdekirjallisuus)
Pori 165, 206–212, 214–216, 221–223
professoriromaani 27, 41, 116–117, 120–129, 130, 155–156
profetia 14, 357, 360–394, 431
prolepsis 377–378
pseudohistoria 396, 418
pseudosibylliininen oraakkeli 364–365, 367, 382, 384
pöly 14, 21–22, 68, 69, 192, 401
quest 423, 428, 436
Raamattu (lähdetekstinä) 286–312
renessanssin kirjallisuus 28–29, 64, 184, 295, 305
ritariromanssi 299, 304, 325, 436, 448
romantiikan kirjallisuus 83, 104, 107, 371–372, 386, 397, 399–401, 406, 409
”roskakirjallisuus” 10, 171, 192–193, 196
sanaleikit 290, 301, 304, 308, 311
sanomalehtiarkisto 42–74, 169
sanomalehtirunous 44n
satiiri 25–26, 139, 239, 288, 290, 298, 307–308
sensuuri 255, 256–281
sibyllakirjallisuus 360–389
silver-fork novel 118
sodat 13–14, 42, 85, 90, 129–141, 143, 148, 156, 176, 178, 234–235, 237, 329, 373, 381, 407, 437, 447

https://doi.org/10.21435/tl.299

sokeus 25, 256, 261
sukututkimus 398–399, 404–405, 409, 414, 417
suosio 25–27, 39, 71–72, 130, 164, 194–196, 198, 257, 293–294, 297, 319–349, 362, 367, 373
suullinen traditio 13, 49, 50–52, 63, 104, 275, 329, 365, 384, 422–423, 428, 431–432, 447
symboliikka 317–349, 378
tahdonvapaus 231, 233–234, 236, 245, 247
teollisuusromaani 41, 117, 141–155
tieteiskirjallisuus 357, 366, 371
tilannerunous 40, 79–110
toiminnan vapaus 234, 245–246
triviaalikoulu 164, 206, 209–216, 222–223
tulipalot 14, 42, 57, 193
tuonpuoleinen 422–448
tuotantoromaani 27, 41, 141–148, 154, 156
Turun akatemia 84, 89, 92, 99, 108, 164, 205, 211, 214, 216, 218, 220–221, 409
Ulvila 165, 207, 210, 221
unohtuminen
  aktiivinen 10, 17–18, 28–29, 46–48, 169–170, 255, 280, 396, 412, 417
  automaattinen 48, 51, 53
  käyrä 28–30
  passiivinen 18, 46–47, 169–170
  säilyttävä 57, 340
  tyypit 47–48
unohtumisen metaforat
  arkisto 19–22, 48, 53, 57–59
  hauta 54, 62–65, 67, 71
  hiekka 64, 69
  hiljaisuus 20, 48, 50, 57, 64
  kasautuminen 53
  kellari 56–57
  kohtalo 65–69
  meri 17, 56–57
  paperikori 59–60
  päällekirjoitus 54
  pöytälaatikko 18, 40, 60, 64
  ruoansulatus 51, 192
  tulva 48, 53, 71, 192
  tähdenlento 72
  ullakko 40, 56–58, 67
  vahataulu 62
  varasto 58–62
  vedenpaisumus 53, 71
  virta 70–72
Uppsala 89, 100, 134, 205, 209–210, 400, 403–404, 406
uskonnolliset kirjat 58, 62–63, 86, 122, 255, 258–281, 288, 325, 357, 368, 374, 385–386, 389, 428
USTC (The Universal Short Title Catalogue) 15–16
valinnanvapaus 231, 234
valistusaika 165, 229–249, 383, 397, 399, 412
vanhentuminen 12, 48, 54, 63, 180, 396, 417
vastaanotto 45, 163–164, 169, 181, 257, 362–364, 367, 373–377
vastamuisto 44–45
Venäjä 85, 90, 129, 132–145, 230, 235, 370–371, 383, 385
viihdekirjallisuus 14, 156, 171, 197, 374
viimeinen runonlaulaja 50–51
virsikirjat 14, 61, 81
vähemmistöt 10–11, 20, 22, 170
väheneminen 29, 83, 90, 310, 361

https://doi.org/10.21435/tl.299

Henkilöhakemisto

Ahlund, Claes 134–136, 138–139
Aho, Juhani 180, 185–186, 190
Albright, W. F. 126
Alkman 122
Alvarez, Julia 12
Amasis 122–123
Anakreon 122
Anouilh, Jean 43
Anrep, Gabriel 413
Anttila, Selma 411
Armfelt, Gustav Mauritz 407
Assmann, Aleida 17–18, 44, 46–48, 51–59, 73, 169–170
Augé, Marc 17
Augustinus, Aurelius 55, 291, 320, 337–338, 344, 348, 384
Augustus 120
Ausonius, Decimus Magnus 291–292, 300, 309n
Austen, Jane 43n
Bachelard, Gaston 60
Bahtin, Mihail 28, 43
Bainbridge, Beryl 129
Balzac, Honoré de 142
Bayless, Martha 287–288, 296–304, 308
Becker, W. A. 117, 120–121, 124
Bergroth, Kersti 50–51n
Biller, Peter 261–263, 269, 273
Blanchot, Maurice 9
Blink, Carl (Louise Elisabeth Stjernström) 124–125
Bloom, Harold 22–23
Bouche, Thérèse-Marguerite 383
Brians, Paul 140
Browallius, Johan 205, 210–211, 213–215
Buck, Pearl S. 72
Bulwer-Lytton, Edward 118
Bure, Fale 395–420
Bure, Fale hin gamle 404, 409, 413, 416
Bure, Fale hin unge, den unge 403–406, 413–416
Burenskiöld, Jacob 405
Bureus, Anders 409
Bureus, Johannes 395–420
Bygdén, Leonard 413
Cajander, A. K. 152
Calvino, Italo 23
Carl Gustav (Kaarle XVI Kustaa) 139
Carossa, Hans 148
Casström, Nils 405–406
Ceram, C. W. (Kurt Wilhelm Marek) 124, 150
Chesney, G. T. 130–131
Choraeus, Michael 99, 105–108
Chydenius, Anders 216–219
Cicero, Marcus Tullius 54n, 55, 374n

https://doi.org/10.21435/tl.299

Clark, Willene B. 317–349
Clarke, I. F. 130–133
Clarke, Samuel 234, 245–246
Cohen, Margaret 362
Coleridge, Samuel Taylor 56
Connerton, Paul 47–48, 51, 53–55, 67, 340
Coudenhouve-Kalergi, Richard von 132
Crichton, Michael 140
Cygnaeus, Fredrik 103, 172
Cygnaeus, Gustaf 172–173, 184, 186, 188, 193, 196
Dahlman, J. G. 52
Dahn, Felix 124
Dalin, Olof von 409
Dante Alighieri 59, 65, 71, 182, 302
Davis, Rebecca Harding 142
De la Gardie, Jacob Gustaf 407
Derrida, Jacques 21
Descartes, René 231n, 232n
Disraeli, Benjamin 118
Drake, Erik (Nils Hydén) 134
Du Châtelet, Émilie 25, 165, 229–251
Dumas, Alexandre (vanh.) 124
Döblin, Alfred 148
Ebbinghaus, Hermann 29
Ebers, Georg 117, 120–124
Eco, Umberto 42, 54–55, 119, 308n
Eerik Pyhä 134, 286n, 395, 403–404, 410–411, 415, 416
Ehrenburg, Ilja 145
Ekman, Robert Wilhelm 410
Ekonen, Kirsti 144, 145, 147
Elgenstierna, Gustaf 413
Eliot, T. S. 64
Engel, William 44
Engelbrekt Engelbrektinpoika 125
Eudokia, Aelia 292–293
Faggot, Jacob 220
Farthiegn unge 414–415
Farthiegninpoika, Nils 414–415
Finch, A. W. 151
Forsén, Yrjö 151
Forsius, Henrik 409–410
Forster, E. M. 378–379
Foucault, Michel 19–20
Fournier, Jacques 275
France, Anatole 64
Franzén, Carl Mikael 407–408
Franzén, Frans Michael 99, 105, 106, 107–108, 109
Fredrik II Suuri 165, 229, 230, 232, 234–248
Fredrik Vilhelm I 234–239
Frese, Jacob 405
Friedell, Egon 123, 143
Friedländer, Ludwig 121
Frosterus, Sigurd 130
Frynikhos 122
Gadd, Pehr Adrian 218, 221
Geijer, Erik Gustaf 400–401
Gernandt, Christian 134
Giovio, Paolo 57n
Gladkov, Fjodor 144–145, 147, 156
Gobsch, Hanns 131–132
Gogol, Nikolai 12, 42
Gontšarov, Ivan 143
Gotthelf, Jeremias (Albert Bitzius) 141, 148
Grabes, Herbert 23
Grönlund, Berndt 188–189
Gullvåg, Olav 135
Guttorm, Jarl, jaarli 395, 410, 411
Gyges 122
Gyllenborg, Gustaf Fredrik 406–407

https://doi.org/10.21435/tl.299

Gyllenius, Petrus Magnus 79–81, 110
Haavikko, Paavo 129, 155
Hamann, Johann Georg 386
Hauru, Hanna 380–381
Heinonen, Aune 60
Hemingway, Ernest 12, 43
Henrik, piispa, Pyhä Henrik 411, 416, 418
Herodotos 122, 129
Hieronymus, Eusebius Sofronius 291, 305
Hipponaks 122
Hjelt, Arthur 128
Holm, Konrad Emil 182, 193
Homeros 290–293, 376
Hood, Robin 399–400
Horatius Flaccus, Quintus 287, 296, 301
Hosidius Geta 290, 293n, 307
Hultin, Arvid 220
Härse 402–404, 410
Höglund, Johan A. 131
Hölderlin, Friedrich 60
Ibykos 122
Ilmari, Erkki 151–153
Ilmari, Osmo 140
Immonen, Helena 140
Immonen, Kari 132, 136, 138
Irenaeus 290, 304
Jahnsson, Evald Ferdinand 180, 185, 186, 190
James, M. R. 326, 341, 342
Joensuu, Juri 304, 311
Johnston, H. W. 121
Joyce, James 43
Julin, Alb. Lindsay von 152
Jung, Franz 148
Juteini, Jaakko 105–108
Kaarle Knuutinpoika (Karl Knutsson Bonde) 125
Kaarle XIV Juhana 134
Kaarlenpoika, Sverker 403
Kaiser, Georg 118n, 150
Kalm, Pehr 67, 205, 221
Kambyses 122
Kant, Immanuel 204, 215
Kapteeni Teräs (Jalmari Kara) 138
Kara, Jalmari 138
Karajeva, Anna 145
Karila, Olli (Niilo Pärnänen) 136
Karimo, Aarno 137–138
Karjalainen, Ahti 139
Katajev, Valentin 145
Kavanne, Risto 141
Keyserling, Dietrich von 243–244
Khariton 117
Kilpi, Volter 64
Kivi, Aleksis 26, 67n, 372
Knutinpoika, Eerik (Eerik X), kuningas Eerik 403, 407
Kojo, Viljo 64, 103
Kolula, Aira 143, 145
Koskenniemi, V. A. 69–70, 148
Kotilainen, V. A. 152
Kraftman, Anders 214
Kraftman, Johan 30, 164–165, 204–228
Kristian II 125
Kroisos 122, 123
Kropotkin, Pjotr 143
Kuhlmann, Quirinus 385–386
Kustaa II Aadolf 125
Kustaa III 98, 406–407
Kustaa Vaasa 68
Kyyros 122
Lagerbring, Sven 412

https://doi.org/10.21435/tl.299

Lange, Joachim 236–239, 240, 241–242, 245–246
Le Roy Ladurie, Emmanuel 275
Leibniz, Gottfried Wilhelm 233, 240, 246
Leonov, Leonid 156
Lewis, C. S. 336, 337, 338, 359, 422–450
Liebig, Justus von 149
Lindman, Adolf 171–172
Lindman, Volmar 26–27, 163–164, 166–203
Linna, Väinö 139
Linné, Carl von 67, 205, 211
Locke, John 215, 233, 246
Lodge, David 154
London, Jack 64
Lynch, Paul 379–381
Lysenko, Trofim 146
Maguire, Robert A. 142, 144–145
Manteuffel, Ernst Christoph von 235–242
Maquet, Auguste 124
Marx, Karl 119
Maude, F. N. 131
Maupassant, Guy de 130
Maurus, Terentianus 65
McCulloch, Florence 319–322, 326–328, 342
Mellin, Gustaf Henrik 133–134, 179, 410
Mennander, C. F. 214–215
Meurman, Agathon 153
Michaels, Anne 12
Mommsen, Theodor 123
Nagel, Vilhelm 135
Niinivaara, Ensi 155
Nilsinpoika, Johan 415
Nummelin, Juri 10, 171n, 363n
O'Leary, Stephen 375–376, 381
Offin, T. W. 131
Oleša, Juri 144–146
Olofinpoika, Anders 412
Ovidius Naso, Publius 70–71, 287, 290, 293, 301, 432
Paasilinna, Arto 141, 157
Pantenburg, Vitalis 139
Pekkanen, Toivo 150
Pilnjak, Boris 142, 145
Pingoud, Ernst 151
Plath, Sylvia 12, 43n
Platon 374n, 376n, 444, 446–447
Platonov, Andrei 145–148, 154, 157
Poe, Edgar Allan 119
Polén, Rietrik 190
Proba, Faltonia Betitia 43n, 292, 305–308
Päivärinta, Pietari 371
Päätalo, Kalle 154–155
Quintilianus, Marcus Fabius 290
Railo, Eino 72, 118, 196
Reckwitz, Andreas 49
Remes, Ilkka 140
Reuterholm, G. A. 383
Reynolds, George W. M. 119
Rhyzelius, Anders Olavi 405
Richardson, Hadley 43
Ridderstad, Carl Fredrik 119
Rigedahl, Sten 415
Rousseau, Jean-Jacques 23–24, 215, 374
Rousseaux, Edouard 131
Runeberg, Fredrika 185–186
Runeberg, Johan Ludvig 109, 408
Saarikoski, Pentti 141
Saarinen, Aki 155
Saarisalo, Aapeli 126–129
Šaginjan, Marietta 145

https://doi.org/10.21435/tl.299

Salminen, Tyyne-Maija 150
Salokivi, Santeri 151
Sapfo 43, 57n, 122
Sariola, Mauri 155
Sauso, Mikko 387–388
Schacter, Daniel L. 54, 62
Schauman, Georg 67
Scheffel, Victor von 150
Schenzinger, Karl Aloys 127, 148–150
Schnitzler, Arthur 148
Schopenhauer, Arthur 72
Scott, Walter 175, 183–184, 399–401
Semonides 122
Shute, Nevil 140
Simberg, Hugo 151
Simonides 55, 122
Sinclair, Upton 142
Slotte, Joel 338–339
Snellman, J. V. 179, 185–186, 190, 360, 364, 370
Soininvaara, Taavi 140
Stahanov, Aleksei 143
Stalin, Josif 139, 143
Starbäck, C. Georg 124–126, 196
Steedman, Carolyn 21, 68, 74
Strinnholm, Anders Magnus 412–413
Sture, Sten (nuor.) 125
Sture, Sten (vanh.) 125
Sue, Eugène 119–120
Suhm, Ulrich Friedrich von 240–243
Söderhjelm, Lars Henning 411
Tallqvist, Knut 128
Taylor, Claire 269
Terserus, Johannes 404
Tertullianus, Quintus Septimius Florens 290–291
Thespis 122
Thomé, Verner 151
Tingsten, Herbert 141
Tolkien, J. R. R. 337, 339, 359, 422–450
Topelius, Zacharias 119, 125–126, 133, 167–168, 175, 180, 182, 194–198
Tutankhamon 126
Tuuri, Antti 155
Ullner, Constance 167n
Veltman, A. F. 372
Vergilius Maro, Publius 71, 289–293, 296, 305, 309, 386
Viljanen, Lauri 118
Volponi, Paolo 153–154
Voltaire 23–25, 165, 229–251
Wagner, Richard 150
Wahlberg, Carolus Knut 410
Waltari, Mika 59–60, 127
Weinrich, Harald 43, 46, 56, 62
Wells, H. G. 130, 140
Wichman, Viktor Karl Emil 411
Widenfalk, Lars 415
Wilde, Oscar 43
Willebrand, R. F. von 180
Willkom, Ernst 142
Winter, Harry (Bo Hugemark, Ingemar Dörfer, Lars Christiansson & Stellan Bojerud) 135
Wodehouse, P. G. 132
Wolff, Christian 229–251
Zafón, Carlos Ruiz 9
Zelinski, Korneli 143, 145
Zeller, Christian Heinrich 61
Zola, Émile 142
Ågren, Gösta 380–381
Ångerman, Erik 404
Ödegård, Alba (Rosalba Maria Cederman) 174

https://doi.org/10.21435/tl.299

Tietolipas-sarja

200 Tom Sjöblom *Druidit*
201 Maija-Leena Hänninen & Maijastina Kahlos toim. *Roomalaista arkea ja juhlaa*
202 Maarit Knuuttila ym. toim. *Suulla ja kielellä*
203 Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo *Paholainen, noituus ja magia*
204 Riku Hämäläinen toim. *Pohjois-Amerikan Intiaaniuskonnot*
205 Outi Fingerroos toim. *Uskonnon paikka*
206 Markku Haakana & Jyrki Kalliokoski toim. *Referointi ja moniäänisyys*
207 Pirjo Lyytikäinen ym. toim. *Lajit yli rajojen*
208 Helena Saarikoski *Leikkikentiltä*
209 Eija Timonen *Perinteestä mediavirtaan*
210 Marja-Leena Sorjonen & Liisa Raevaara toim. *Arjen asiointia*
211 Jaana Hallamaa ym. toim. *Etiikkaa ihmistieteille*
212 Tuomas Martikainen toim. *Ylirajainen kulttuuri*
213 Anne Mäntynen ym. toim. *Genre – tekstilaji*
214 Outi Fingerroos ym. toim. *Muistitietotutkimus*
215 Tapani Lehtinen *Kielen vuosituhannet*
216 Marjo Mela & Pirjo Mikkonen *Suomi kakkonen ja kirjallisuuden opetus*
217 Satu Grünthal & Elina Harjunen toim. *Näköaloja äidinkieleen ja kirjallisuuteen*
218 Heikki Pihlajamäki ym. *Keskiajan oikeushistoria*
219 Hanna Lappalainen & Liisa Raevaara toim. *Kieli kioskilla*
220 Sara Routarinne & Tuula Uusi-Hallila *Nuoret kielikuvassa*
221 Terhi Ainiala ym. *Nimistöntutkimuksen perusteet*
222 Toni Lahtinen & Markku Lehtimäki toim. *Äänekäs kevät*
223 Tuomas Martikainen ym. *Islam suomessa*

https://doi.org/10.21435/tl.299

224 Sirpa Leppänen ym. toim. *Kolmas kotimainen*
225 Jari Niemelä *Talonpoika toimessaan*
226 Samuli Hägg ym. toim. *Näkökulmia kertomuksen tutkimiseen*
227 Jyrki Kalliokoski & Lari Kotilainen *Kielet kohtaavat*
228 Anna Idström & Sachico Sosa toim. *Kielissä kulttuurien ääni*
229 Vesa Heikkinen toim. *Kielen piirteet ja tekstilajit*
230 Maarit Grahn & Maunu Häyrinen toim. *Kulttuurituotanto*
231 Lars Levi Laestadius *Lappalaisten mytologian katkelmia*
232 Veikko Anttonen *Uskontotieteen maastot ja kartat*
233 Tuomas Martikainen & Lotta Haikkola toim. *Maahanmuutto ja sukupolvet*
234 Irja Seurujärvi-Kari ym. toim. *Saamentutkimus tänään*
235 Maria Laakso ym. toim. *Tapion tarhoista turkistarhoille*
236 Siru Kainulainen ym. toim. *Työmaana runous*
237 Antti Salminen ym. toim. *Kirjallisuus ja filosofia*
238 Aino Mäkikalli & Liisa Steinby *Johdatus kirjallisuusanalyysiin*
239 Kaisa Ahvenjärvi & Leena Kirstinä *Kirjallisuuden opetuksen käsikirja*
240 Anna Rastas toim. *Kaikille lapsille*
241 Anneli Kauppinen toim. *Oppimistilanteita ja vuorovaikutusta*
242 Aino Koivisto & Elise Nykänen toim. *Dialogi kaunokirjallisuudessa*
243 Outi Tuomi-Nikula ym. toim. Mitä on kulttuuriperintö?
244 Pirjo Kristiina Virtanen ym. toim. *Alkuperäiskansat tämän päivän maailmassa*
245 Marleena Mustola toim. *Lastenkirja. Nyt*
246 Johanna Isosävi & Hanna Lappalainen toim. *Saako sinutella vai täytyykö teititellä?*
247 Johanna Ahonen & Elina Vuola toim. *Uskonnon ja sukupuolen risteyksiä*
248 Simo Häyrynen *Kulttuuripolitiikan liikkuvat rajat*
249 Elina Vuola toim. *Uskonto ja kehitys*
250 Jukka Kortti *Mediahistoria*
251 Harri Kalha toim. *Kummat kuvat*
252 M. A. Castrén *Luentoja suomalaisesta mytologiasta*. Toim. ja suom. Joonas Ahola
253 Jari Kupiainen & Liisa Häkkinen toim. *Kuvatut kulttuurit*
254 Mikko Kauko & Marko Lamberg toim. *Naantalin luostarin kirja*

https://doi.org/10.21435/tl.299

255 Outi Fingerroos ym. toim. *Yhteiskuntaetnologia*
256 Anneli Sarhimaa *Vaietut ja vaiennetut*
257 Terhi Utriainen *Enkeleitä työpöydällä*
258 Maunu Häyrynen & Antti Wallin toim. *Kulttuurisuunnittelu*
259 Pilvi Hämeenaho ym. toim. *Soveltava kulttuurintutkimus*
260 Toini Rahtu ym. toim. *Kirjoitettu vuorovaikutus*
261 Harri Mantila ym. toim. *Oulu kieliyhteisönä*
262 Lari Kotilainen ym. toim. *Kielenoppiminen luokan ulkopuolella*
263 Arja Nurmi ym. toim. *Kielten ja kirjallisuuksien mosaiikki*
264 Aila Viholainen ym. toim. *Kuvittelu ja uskonto*
265 Elina Vuola toim. *Eletty uskonto*
266 Sulevi Riukulehto & Ari Haasio *Virtuaalinen kotiseutu*
267 Irmeli Hautamäki toim. *Avantgarde Suomessa*
268 Ulla-Maija Peltonen & Outi Hupaniittu toim. *Arkistot ja kulttuuriperintö*
269 Laura Assmuth ym. toim. *Arjen turvallisuus ja muuttoliikkeet*
270 Titus Hjelm toim. *Uskonto, kieli ja yhteiskunta*
271 Maija Saviniemi toim. *Kalle Päätalo tutkijoiden silmin*
272 Sari Kivistö & Sami Pihlström *Toista ajatellen*
273 Tapio Nykänen *Lapin ihminen*
274 Outi Fingerroos & Konsta Kajander ym. toim. *Kulttuurien tutkimuksen menetelmät*
275 Tiina Mahlamäki & Minna Opas toim. *Uushenkisyys*
276 Asta Kihlman toim. *Tekstin nautinnosta*
277 Mikko Kauko *Pyhän Mechtildin ilmestykset*
278 Jyrki Siukonen *Humpuukia ja hulluutta*
279 Kaarina Koski & Tuomas Hovi toim. *Kansanperinne 2.0*
280 Yrjö Varpio *Elää, kokea, ymmärtää*
281 Jyrki Siukonen *Ensimmäinen*
282 Ulla Piela *Toiveiden maa*
283 Soile Veijola toim. *Matkailunkestävä Suomi?*
284 Johanna Isosävi *Miten tutkia kohteliaisuutta?*
285 Margit Rahkonen *Margaret Kilpinen*
286 Hanna Korsberg ym. toim. *Vieraita näyttämöllä*
287 Hanna Meretoja ym. toim. *Lähestymistapoja kirjallisuuteen*
288 Aino Mäkikalli ym. toim. *Miten luemme?*

https://doi.org/10.21435/tl.299

289 Mikko Autere & Riikka Länsisalmi toim. *Nationalismi ja kieli*
290 Jyrki Siukonen *Nälkä ja vilu*
291 Klaus Laalo *Lapsenkielen uudissanat*
292 Hanna Lantto ym. toim. *Kieli maisemassa, maisema kielessä*
293 Sirpa Salenius *Pohjoisen Pariisi*
294 Carl-Johan Holmlund *Tito Colliander ja Hitlerin Saksa*
295 Timo Kallinen & Teuvo Laitila toim. *Sekularismit*
296 Heidi Mäkelä & Outi Valo toim. *Aineeton kulttuuriperintö*
297 Kirsi-Maria Nummila *Kirjoitetun Suomen historia*
298 Ulla Nordfors & Maj Meriluoto toim. *Muinais-DNA*
299 Sari Kivistö ym. toim. *Unohtuneet kirjoitukset*
300 Jyrki Siukonen *Pate Teikan toinen elämä*
301 Harri Mantila *Suomen nykymurteet*

https://doi.org/10.21435/tl.299